

**Právněhistorické
studie
46/2**

Právněhistorické studie 46/2

**UNIVERZITA KARLOVA
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2017**

Recenzenti: prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.
prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., Dr. h. c.

Redakční rada:

Předseda: prof. JUDr. Karel Malý, DrSc., Dr. h. c.

Výkonný redaktor: doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.

Členové Redakce: prof. JUDr. Jozef Beňa, CSc.
prof. JUDr. Peter Blaho, CSc.
prof. JUDr. Andrzej Dziadzio
prof. Dr. Iván Halász, Ph.D.
doc. JUDr. Vladimír Kindl
prof. JUDr. Jozef Klimko, DrSc.
prof. JUDr. Jan Kuklík, DrSc.
doc. JUDr. PhDr. Pavel Maršálek, Ph.D.
prof. Dr. Thomas Olechowski
prof. JUDr. Michal Skřejpek, DrSc.
prof. JUDr. PhDr. Michal Tomášek, DrSc.
prof. JUDr. Ladislav Vojáček, CSc.

<http://www.karolinum.cz/journals/pravnehistoricke-studie>

STATĚ

POJETÍ SUVERENITY LIDU V ANTICKÉ FILOSOFII A PRÁVNÍM MYŠLENÍ¹

Tomáš Havel²

Traktujeme-li problematiku suverenity lidu, resp. problematiku principu nebo ideje suverenity lidu, můžeme spolu se *Samuelem Finerem*, britským klasikem dějin politického myšlení, v komparativní perspektivě uvést, že lid ve svých rukou drží ustavující moc, přičemž z moci ustavující vycházejí pravidla, podle nichž lidé žijí. Jinak řečeno, společenský řád je svázán s lidem a nepochází od králů nebo od bohů. Suverenita lidu předpokládá, slovy *Henryho Maina*, vládu lidu.³

K problematice suverenity lidu se však váže několik otázek, resp. problematických bodů. První z nich představují samotné pojmy suverenity a lid, přičemž oba tyto pojmy se v historickém vývoji měnily. Přesněji řečeno se měnil obsah uvedených pojmů, což v souvislosti s prudkými společenskými změnami v různých historických etapách nelze považovat za překvapivou tezi. Další téma k zamyšlení představuje otázka, zda je každá vláda, jež se zaštiťuje legitimitou pocházející od lidu, vyjádřením suverenity lidu, a zároveň, zda je každá vláda, na níž se lid více či méně podílí, vládou lidovou. Konečně se nabízí úvaha nad chápáním legitimacy a legitimizačního řetězce v moderních společnostech, liberálních demokraciích, ústavních státech, jejichž právní a politické systémy chápou lid jako suveréna a zároveň jako zdroj veškeré veřejné moci.

Následující studie je věnována odrazu suverenity lidu, jakož i samotnému pojmu lid, v antické filosofii a právním myšlení, a to z hlediska výkladu dějin řeckého politického myšlení a úvah nad suverenitou lidu v teorii i praxi fungování římských institucí. Text je členěn do tří částí, přičemž ta první je především vztažena k dílu dvou nejznámějších řeckých filosofů, tedy *Platóna* a *Aristotela*. Druhá část stručně charakterizuje institucionální, politický a právní vývoj antického Říma v různých historických etapách, včetně přesahů k chápání pojetí lidu v římském republikánském právním a politickém systému. Konečně pak třetí, závěrečná, část je jistým shrnutím artikulovaných myšlenek rozšířených o úvahy směřující k filosofii středověké a renesanční. Z metodologického hlediska se nejedná o klasickou historickou studii, ale spíše o kontextové otevření tematizace vytčené v názvu samotného textu.

1. Řecko

Vývoj řecké filosofie se tradičně dělí na tři období: období předsókratovské, období sókratovské (vrcholné) a období posókratovské. To první je příznačně spíše než hledáním vhodného způsobu vlády a jeho legitimacy, hledáním původu vesmíru v pralátce nebo číslech.⁴ Někteří autoři známí v českém prostředí svým zájmem o dějiny politického myšlení, resp. politické filosofie, soudí, že směřování pozornosti na člověka, jakožto subjekt široce

chápaných společenských vztahů, vychází z filosofického učení sofistů, učitelů moudrosti známých skepticismem, noetickým relativismem a antropocentrismem.⁵ Hans J. Störig shrnuje význam sofistiky pro filosofické myšlení následovně: „*Hlavní význam sofistiky pro dějiny filosofie netkví v jejích jednotlivých poučkách, nýbrž ve třech následujících výkonech. Sofisté poprvé v řecké filosofii odvrátili pohled od přírody a v plném rozsahu jej zaměřili na člověka. Za druhé učinili poprvé předmětem myšlení samo myšlení a začali s kritikou jeho podmínek, možností a hranic. A konečně podrobili také etická měřítká výlučně rozumovému zkoumání a otevřeli tím možnost zabývat se etikou vědecky a důsledněji ji začlenit do filosofického systému.*“⁶ S ohledem na uvedené lze označit řeckou sofistickou filosofii za do jisté míry průlomovou, jakkoliv v případě sofistů nešlo o ucelenou školu myšlení, ale spíše o názory významných jednotlivců, potulných učitelů „moudrosti“, tedy především rétoriky.

Významný politický filosof 20. století Leo Strauss spatřuje počátky politické filosofie v učení Sókrata, a to v položení klíčových otázek „*co je politické*“, resp. „*co je polis*“.⁷ Jde o zvláštní noetický přístup, který napříště založil možnost klást dnes už zřejmě klasické otázky typu: kdo vládne, v čí prospěch tak činí a zejména ve vazbě na suverenitu lidu jaký je vztah mezi vládnoucími a ovládanými. Uvažujeme-li v naznačených intencích zkušenosti života antické společnosti, je vhodné akcentovat výše uvedený pojem řecké *polis*, kterou z dnešního pohledu považujeme za základ politického myšlení vycházející z pojetí občana.

Obec (*polis*) je pospolitostí občanů, jakožto privilegované skupiny osob. Politická práva cizinců, přechodně či trvale v *polis* žijících, v antických městských státech neexistovala. Naopak v soukromoprávní (obchodní) sféře cizinci často vystupovali jako plnoprávné subjekty. Krom toho početnou skupinu obyvatel řeckých *poleis* tvořili otroci, kteří byli ve starověku objekty práva, tedy v právním smyslu pouze věcmi. Pouze a výlučně občan mohl vlastnit budovy a půdu na území *polis*, měl politická práva a právo na ochranu života a majetku. Povinností občana pak bylo bojovat ve vojsku a přispívat ekonomicky k fungování státu. Ostatně tyto kontury fungování athénské demokracie naznačil již v 5. století př. Kr. Perikles ve své slavné řeči nad padlými: „*My totiž máme státní zřízení, které nepotřebuje nic závidět zákonům sousedů, spíše jsme sami příkladem jiným, než abychom druhé napodobovali. Říká se mu demokracie, vládá lidu, protože se opírá o většinu, ne jen o několik málo jednotlivců; podle zákonů mají všichni stejná práva, když jde o soukromé zájmy, pokud však jde o společenský zájem, má při vybírání pro veřejné úřady každý přednost podle toho, v čem vyniká; podle schopností, ne podle příslušnosti ke skupině.*“⁸

Občanský princip byl pevným bodem helénské společnosti, idea suverenity lidu, jakožto zdroje veřejné moci, resp. jakožto zdroje společenského směřování, byla přirozeně předcházena ideou bytí, „*jednotného, substanciálního, božského, které však nebylo panteisticky beztvaré, nýbrž bylo dáno ve smysluplných, plastických formách, a v jejich duchu se také mělo utvářet*“, jak píše Georg Simmel.⁹ Přes uvedené předpoklady se politický systém Athén, centra nejen filosofického myšlení, dostal do krize spojené s geopolitickou situací, válečnými konflikty zejména se Spartou a tendencemi k přesunu těžiště vlády ve prospěch systému, který bychom dnes označili jako systém založený na více centralistickém a autoritativním řízení.

Otázka „vyvedení“ athénské *polis* z krize se stala jednou z podstatných úvah dalšího z klasiků řecké filosofie Platóna, který spojil ve svém filosofickém myšlení principy politiky s principy tehdejší dějinné filosofie. Krize helénské politiky byla pro Platóna zřejmě

v mnohém inspirativní, protože právě v okamžicích politické nestability dochází k rozpadu stávajícího řádu a základní problémy politické i společenské existence se stávají dobře patrnými.

Zřejmě nejznámějším *Platónovým* spisem je *Ústava*, psaná formou dialogu a představující koncepci ideálního státu, který měl být lékem na neduhy *polis*. Celý dialog je ovládnán ideou spravedlnosti, kterou lze podle *Platóna* uskutečnit pouze v ideálním státě. Pouze a jedině ideální stát v *Platónově* pojetí je zárukou spravedlnosti, stát nemůže existovat bez spravedlnosti a naopak. Spravedlnost je založena na pojetí analogie stavů duše a stavů obce. Harmonii duše i harmonii obce zajišťuje rozumnost. Obec, má-li být rozumně uspořádána, musí být založena na výchově. „*Obdobné úvahy vedly Platóna k tomu, aby hledal původ neřesti v nevědomosti a dělal z poznání výsadu člověka obdařeného zvláště dobrými přirozenými vlastnostmi.*“¹⁰ Musíme si však položit otázku, jak takovou vládu rozumu v obci zajistit. Je na takovou vládu nahlíženo všemi občany stejně? Odkud se odvozuje její legitimita?

Podle *Platóna* byla původní, přirozená obec nahrazena a vystřídána úpadkovou obcí a nic tedy nebrání tomu, aby byla nastolena ideální obec, v níž bude naprosto zřejmé, co je spravedlivé a co je nespravedlivé. *Ústava* je literárním vyjádřením spravedlnosti ideálního státu, avšak podle *Platóna* jsou spravedlnosti z lidí schopni jen nemnozí. Z tohoto důvodu jsou obyvatelé ideálního státu rozděleni do tří skupin. Filosofové mají za úkol spravovat stát, jen oni jsou schopni řídit se rozumem, díky němuž a patřičné výchově jsou způsobilí vládnout. Úkolem strážců je obrana státu před nepřáteli. Konečně řemeslníci, zemědělci a obchodníci zajišťují výživu všech obyvatel státu. Příslušnost k té či oné třídě neurčuje původ, ale přirozené nadání každého jednotlivce, tedy jeho schopnosti. Plození potomků je vedeno určitými pravidly, přičemž příslušníci vyšší třídy, tj. filosofové, neznají své rodiče. Příslušníci nižších tříd své rodiče sice znají, ale to jim nebrání v „převedení“ do třídy vyšší.¹¹

Panuje obecná teze, kterou jsem ostatně uvedl opakovaně, že *Ústava* představuje hledání ideálního státu, tedy jeho uspořádání, a to i ve vazbě ke vztahu mezi vládnoucími a ovládanými, přičemž ono pomyslné „hledání“ je rozděleno na část negativně kritickou a na část pozitivně konstruktivní. Spravedlivá vláda je vládou těch, kteří jsou k tomu vybráni. *Hans J. Störig* k tomu uvádí: „*Polis, centrální pojem v Platónově myšlení o státě, je ostatně kořenem našeho slova politika. Správné jednání, zdatnost (ctnost), mravnost, spravedlnost a vše, co Platón nejprve ukazuje u jednotlivce, se ve zvětšeném měřítku vrací ve státě a teprve v něm to může být správně pochopeno a jen v něm to může dojít naplnění. Nejvyšší myslitelná forma mravního života je mravní život společenství v dobrém státě.*“¹² Ostatně lze učinit vcelku jednoznačný závěr, že *Ústava* je dílem dialektickým, majícím k empirii poměrně daleko, snad jen s drobným pokusem aplikovat *Platónovy* myšlenky na dvoře *Dionýsia II.* při myslitelově cestě do *Syrakús*.¹³

Výše uvedené argumenty ve prospěch chápání *Platónovy Ústavy* jakožto hledání ideálního státu částečně popírá *Leo Strauss*, a to zejména s odkazem na úvahy *Ciceronovy*, obsažené v klasickém spise *De republica*.¹⁴ Podle *Strausse* musíme *Ústavu* chápat spíše jako definici toho, co je spravedlivé a zároveň přirozené, co je *přirozenost politických záležitostí – přirozenost obce*.¹⁵ Lze tak uzavřít, že se musíme přiklonit k interpretaci, kdy *Ústava* je literárním vyjádřením spravedlnosti ideálního státu, neboť pokud je stát spravedlivý, stejně jako lidská duše, jde ve své podstatě o stát ideální.

Platónovo dílo je rozsáhlé a učení filosofové se přou nebo toliko artikulují své preference, které jeho části jsou klíčové. Z hlediska vývoje politického myšlení se nejčastěji hovoří nebo píše, krom *Ústavy*, o *Zákonech*. Když psal *Platón Zákony*, své poslední velké dílo, které kompletně nedokončil, nezapomínal sice na ideální zřízení, ale uznával za potřebné naplnit jeho duchem formy, kterým jsou dosavadní státy zvyklé. Místo dokonalého vládce navrhl dokonalé zákony. Byly to neblahé zážitky, které způsobily, že proti představě ideálního vládce postavil *Platón* obraz vládce, který má všechny lidské neduhy a slabosti. Jako byl ideální vládce – filosof – spojením moudrosti a moci, je reálný panovník nebezpečným spojením nemoudrosti a moci.

Platón sám zpochybnil myšlenku osobní filosofické vlády. Podle *Zákonů* už není nejvyšší ctností spravedlnost, ale svoboda, rozum a přátelství občanů. *Zákony* jsou dílem rozumu a občané je mají přijmout dobrovolně – ne zásahem státu. Do kontradikce proti filosofickému vědění (vládě „spravedlivých a moudrých“ filosofů) je postavena moc zákona. Zákon je neosobní, nemá emoce a vlastní subjektivní zájmy. Oproti tomu i moudrá osobní vláda má určité nedostatky: lidská slabost a sklon k nespravedlnosti jsou v povaze lidské duše.

Slovy *Platóna*: „*Je lidem nutno dávat si zákony a žít podle zákonů, sice by se ničím nelišili od nejdivočejších zvířat. Příčina toho je to, že přirozenost žádného člověka není sama o sobě schopna poznati, co prospívá lidem k občanskému soužití, a kdyby to poznala, aby vždy mohla a chtěla konat, co je nejlepší. Především je zajisté těžké poznat, že politické umění, a to opravdové, se musí starat nikoli o soukromý, nýbrž o společný zájem – neboť společný zájem obce svazuje, soukromý však je roztrhává – a že prospívá společnému i soukromému zájmu, oběma, jestliže se dobře daří spíše společnému než soukromému; zadruhé pak, i jestliže někdo v odborné nauce dostatečně pojme poznatek, že se to přirozeně tak má, ale potom se zmocní neodpovědné a neomezené vlády nad obcí, nikdy by nemohl setrvat v tomto názoru a po celý život pěstovat společný zájem jako vůdčího činitele v obci a zájem soukromý jako podružný vedle společného, nýbrž lidská přirozenost ho bude stále pudit k prospěchářství a sobectví, nerozumně se vyhýbajíc strážní a honíc se za slastí, a oba tyto zřetele si nastaví jako clonu před to, co je spravedlivější a lepší, a způsobujíc v sobě tmou, nakonec naplní sebe i celou obec všelikými zly.*“¹⁶

Jak vidno, jedná se o poměrně velký myšlenkový posun, kdy *Platón* začal pochybovat o možnostech svých předchozích konceptů. Služba zákonům je základem pravé vlády. Ti, kteří vládou, mají být „sluhy zákonů“. Člověk nemá mít moc nad zákonem, neboť zákony podřízené člověku jsou zákony nepravými, nemají legitimitu. Výklady *Platónova* pojetí zákona charakterizují rozdílnost *Ústavy* a *Zákonů* jako rozdílnost dvou typů obcí (států): *Ústava* – vláda spravedlnosti, *Zákony* – vláda zákonů (právní stát). Vzhledem k uvedenému nelze *Platónovi* rozhodně upřít snahu o uchopení mocenských a politických vztahů v antické *polis*.

Patrně nejznámějším *Platónovým* žákem, který zřejmě v mnoha ohledech překonal svého učitele, je další formativní antický filosof *Aristoteles*, jehož otec i děd byli lékaři a odtud jistě pochází zájem o přírodní vědy, který se promítl do jeho politického myšlení. Právě exaktnost v myšlení a příklon k empirii ho nejvíce odlišují od *Platóna*. Uvedený přístup se projevil v pravděpodobně nejčtenějším *Aristotelově* spisu, rozsáhlé *Politice*, zkoumající jednotlivé formy vlády. Mezi formami vlády, které autor sám empiricky zkoumal na četných příkladech, by měly dominovat ty, které usilují o obecné dobro.

Jako kritérium členění jsou stanoveny dvě základní otázky: „*kdo vládne*“ a „*v čí prospěch vládne*“. Může vládnout jedinec, skupina nebo mnozí. Ve všech těchto případech lze vládnout dvojím způsobem: ve prospěch sobeckých zájmů nebo ve prospěch celé obce. Z toho vyvozujeme šest základních forem vlády: tyranii, oligarchii, demokracii, monarchii, aristokracii a *políteiu*. Za negativní považuje *Aristoteles* tyranii, oligarchii a demokracii. Demokracii vykládá jako vládu mnohých ve prospěch jejich sobeckých zájmů. Oproti tomu monarchie, aristokracie a *políteia* jsou ve prospěch celé obce. *Políteia* je v jeho chápání spíše tím, co si dnes alespoň přibližně představujeme pod pojmem demokracie, tedy účast všech ve prospěch fungování státu.

Výsledek *Aristotelova* bádání je však pohříchu stejný jako výsledek *Platónův*: je jím pokus o hledání a artikulaci ideálního státu, jakkoliv platí, slovy *Alexandry Krskové*: „*Svou představou o dobrém státě Aristoteles upřel platnost mnoha principům, na kterých budoval ideální stát Platón. Odmítal i Platónovu negaci soukromého vlastnictví, panetatismu a vojenské principy organizace společnosti. Podle Aristotela – připomeňme znovu – je dobrý stát řízen ve společném zájmu, nikoli ku prospěchu jednotlivců nebo skupin. V Aristotelově státě je všečen veřejný život podřízen právu.*“¹⁷ Přesto *Aristoteles* souhlasí s jednou z *Platónových* výchozích tezí, obsaženou v *Zákonech*, že dvě základní zřízení jsou demokracie a monarchie, přičemž od nich odvozujeme všechna ostatní.

Pro historizující filosofické úvahy vztahující se k suverenitě lidu, resp. obecně k pojmu lidu, jsou podstatné *Aristotelovy* myšlenky týkající se právě problematiky demokracie. Je demokracie, resp. *políteia*, skutečně vládou všech, nebo jen vládou některých? Vždyť tam, kde není možné uplatnit princip jednomyslnosti, rozhoduje většina a protože je v obci zpravidla většina lidí chudých, představuje demokracie *de facto* vládu chudých. Dalším problematickým bodem je z *Aristotelova* pohledu otázka vzdělanosti, neboť chudí musí hledat obživu, nemají čas na vzdělání a demokracie se tak může stát vládou nevzdělaných.

Za příkladně ilustrující považují následující výňatek z *Aristotelovy* *Politiky*: „*Zdá se však věcí nemožnou, aby zákonitý řád měla obec, která není spravována muži nejlepšími, nýbrž špatnými, podobně pak také, aby nejlepšími byla spravována ta obec, která nemá zákonitého řádu. Zákonitý řád nezáleží v tom, že jsou dány dobré zákony, jichž se neposlouchá. Proto zákonitým řádem jest rozuměti jednak to, že se daných zákonů poslouchá, a jednak to, že zákony, pod nimiž se žije, jsou dány dobře – jest totiž možno poslouchati také zákonů, které jsou dány špatně. Tu však jsou dvě možnosti: buď jsou pro občany co možno nejlepší, anebo nejlepší prostě. Podstata aristokracie se zdá býti především v tom, že podmínkou k dosažení úřadů jest ctnost; oligarchie bohatství a demokracie svoboda – skutečnost, že při usneseních rozhoduje většina hlasů, vyskytuje se ve všech. Neboť i v oligarchii i v aristokracii i v demokracii rozhoduje to, na čem se usnesla většina účastníků správy obce. Ve většině obcí se tedy skrývá druh *políteie*; neboť mají zření jen ke spojení zámožných a chudobných, bohatství a svobody; vždyť skoro všude, jak se zdá, zámožní se pokládají za muže opravdu ctnostné. Ježto však jsou tři vlastnosti, jež vedou spor o rovnost ve správě obce, svoboda, bohatství a ctnost – neboť čtvrtá, která se nazývá urozenost, pojí se k těmto dvěma: urozenost totiž jest starobylé bohatství a ctnost, jest zřejmé, že směr těch dvou, zámožných a chudobných, je třeba zváti *políteií*, směr pak všech tří především aristokracií – vyjímajíc aristokracii pravou a první.*“¹⁸

Vzhledem k výše uvedenému je možné dovodit, že pro řádné fungování obce je nezbytné vytvoření zákonitého řádu, tedy takového, který je založen na „dobrých“ zákonech a záro-

veň na jejich dodržování. V tomto ohledu lze *Aristotela* nepochybně považovat za přímého předchůdce právně-sociologického myšlení. Zároveň je při interpretaci uvedeného textu potřebné vrátit se k otázce lidu, a to skrze snahu o uchopení pojmu *politeia* ve zmíněné koexistenci párových dvojic pojmů vláda chudých/bohatých, resp. nevzdělaných/vzdělaných, tedy současnou terminologií binárních kódů *Niklase Luhmanna*.

Osobně se domnívám, že *Aristoteles* pod pojmem *demos* spatřuje chudý lid. *Leo Strauss* jde ještě dál a ve vztahu k *Aristotelovi* užívá pojmu „prostý lid“, jako kdyby lid byl z dnešního pohledu dvojí, ten, který disponuje legitimitou zasahovat do věcí veřejných, a ten, který naopak patřičnou legitimitou nedisponuje. Ideální zřízení je pak podle *Aristotela* zřízením zcela bez přítomnosti lidu; „*jelikož není bez rizika vylučovat demos, pokud někde existuje, z podílu z moci, navrhoval Aristoteles jako své nejlepší zřízení obec, která žádný demos nemá, sestávající pouze z šlechtých mužů na straně jedné a metoiků a otroků na straně druhé.*“¹⁹ Model bez „prostého lidu“ je však těžko představitelný, a i proto *Aristoteles* předpokládal, že vhodná je taková forma vlády, kdy se obecný lid na vládě do určité míry podílí, ale nerozhoduje.

Přestože v úvahách obsažených zejména ve třetí knize *Politiky Aristoteles* podává kontury demokracie a její obhajobu, směřuje v zásadě jeho výklad k „nejvhodnější“ formě vlády v podobě absolutní monarchie, neboť i ta nejlepší forma demokracie má slabinu, vytčenou již výše, v podobě účasti lidu, který je nepřátelský k filosofii. Vždyť právě filosofie je láskou k moudrosti a prostý lid má k moudrosti daleko: „*Ježto podle našeho mínění jsou správné tři ústavy a z nich nutně nejlepší jest ta, která jest spravována muži nejlepšími, a to jest v takové, v níž buď některý jednotlivec ze všech nebo celý rod anebo množství vyniká ctností, že jedni v zájmu nejlepšího života dovedou poslouchati, druhí vládnouti, a v prvních úvahách bylo ukázáno, že ctnost muže i občana v nejlepší obci jest táž, jest zřejmo, že týmž způsobem a týmiž prostředky, kterými se muž stává rádným, jest možno asi zříditi také obec s vládou aristokratickou nebo královskou, takže výchova a zvyky, které utvářejí ctnostného muže, jsou téměř tytéž jako ty, které utvářejí politika a krále.*“²⁰

V této souvislosti přináší *Leo Strauss* další, možná trochu provokativní, názor, že rozdíl mezi antickým a novodobým pojetím demokracie lze spatřovat v pojetí a roli filosofie. Zatímco podle *Aristotela* je připravenost naslouchat filosofii výsadou nemnohých, ve světle chápání společnosti jako pokud možno dokonale rozumného tělesa je současná (moderní) společnost založená na souladu filosofie a lidu, kdy obecně věda přináší člověku nové výzvy, objevy a vynálezy, přičemž tato racionalizace a modernizace je prospěšná.²¹ Jinak řečeno pro společnost je filosofie klíčová v tom nejširším slova smyslu, nicméně zatímco v antice, resp. u *Aristotela*, je přístup k filosofickému vědění chápán elitářsky, v současnosti tomu tak není.

Závěrem k *Aristotelovi* a vztahu vládnoucích a ovládaných ještě jedna teze, spojená s proslulým výrokiem, že člověk je *zoon politikon*, tvor společenský, a kdo žije mimo společnost je bůh, nebo zvíře. Jde totiž o tematizaci úlohy státu, potřeby jeho existence a přijatelnosti státu optikou konzervativní či liberální politické teorie. Dnes již naprostý klasik státovědního myšlení *Georg Jellinek* si ve své *Všeobecné státovědě* položil otázku, proč vlastně existuje stát, přičemž vznik státu spojuje s nutností vyplývající z faktorů náboženských, materiálních, právních, morálních a psychologických.²² Možná, že ony důvody mohou být častokrát nejen psychologické, ale také kulturně antropologické. V tomto

ohledu se nabízí odkaz na uvedený *Aristotelův* výrok, spojený případně také s odkazem na konzervativní myšlení *Edmunda Burka*.

Aristoteles přesně píše: „Z toho jest zřejmé, že obec jest útvar přirozený a že člověk jest bytost přirozeně určená pro život v obci, a že ten, kdo od přirozenosti a ne jenom náhodou žije mimo obec, jest bytostí buď špatnou anebo lepší než člověk, jako také muž, o němž *Homéros* s výtkou poznamenal: Bratrstva, práva i krbu se zřká takový člověk. Neboť takový člověk zároveň jest podle své přirozenosti chtivý války, ježto žije osaměle jako zaběhlý kamínek ve hře.“²³ Uvedený úryvek je podstatný především z hlediska různých teorií společenské smlouvy a z hlediska existence obce jakožto jednoho z prvků lidské přirozenosti. Hned další fragment ukazuje, že *Aristoteles* předpokládal existenci státu (obce) jako přirozeně předcházející existenci jedince, individua: „Jest tedy zjevné, že obec jest jednak útvar přirozený, jednak že jest dříve než jednotlivec; neboť jestliže si jednotlivec sám o sobě nestačí, bude k obci v témž poměru jako ostatní části k celku, ten pak, kdo občanství není schopen anebo pro svou soběstačnost ničeho nepotřebuje, není částí obce a jest buď zvráten, nebo bohem. Ve všech lidech jest od přírody pud k takovému občanství a muž, který je první založil, jest původcem největších dober.“²⁴

Lze uzavřít, že v *Aristotelově* politické filosofii dominuje akcent na hledání ideální vlády ve vztahu k formám vlády známým v antických *polis*, akcent na přirozenost života člověka v obci, pospolitosti a také akcent na určité pojetí lidu, jakožto do jisté míry prosté, nevzdělané části obyvatelstva, zcela vzdálené filosofii. Nerovnost mezi lidmi pak chápe jako přirozenou v oblasti politiky, resp. vládnutí, kdy zjednodušeně řečeno někdo vládne a jiný poslouchá. Tato nerovnost má však původ v přirozené nerovnosti přírody.

V rámci zobecnění shrnuji, že řecké politické myšlení nehledá zdroj moci, legitimacy, popřípadě vládnutí, neodpovídá dostatečně určitě na otázku, proč někdo vládne, a zejména na otázku, jak vládne, zda dobře, resp. prospěšně, nebo špatně, tedy pro společnost neprospěšným způsobem. Nerovnost mezi lidmi je přirozená, jak je patrné na existenci otroctví, „každý“ člověk není subjektem práv a povinností. Demokracie je pak nežádoucí vládou především chudých, *Platón* i *Aristoteles* se v konečném důsledku obracejí k monarchistické formě vlády. Lid je lidem chudých, není žádnou legitimizující abstrakcí, obec existuje v zásadě přirozeně, centrálním pojmem je idea bytí v obci založené na občanském principu.

2. Řím

Mezi antickou filosofií řeckou a římskou je nepochybný rozdíl, stejně jako je jednoznačný rozdíl mezi řeckým městským státem *polis* a římským impériem, zejména v jeho podobě po punských válkách. *Ivan Mucha* ve svých skriptech k sociologickým a právně-sociologickým tématům soudí, že řecká *polis* se odlišuje od římské *societas* z hlediska způsobu diferenciaci správy, přičemž politické formování římské společnosti je dáno součinností tří faktorů, tj. státu, moci a práva.²⁵

Podobně jako *Platón* nebo *Aristoteles* i římská jurisprudence pod vlivem stoické filosofie popisovala a traktovala koncept ideálního státu, a to zejména ve smyslu přirozenoprávního přístupu. V antickém Římě existovalo právo národů, vzniklé na základě nutnosti lidského života a společné celému lidstvu, čemuž svědčí fragment z *Institucí*: „Podle přirozeného práva se totiž lidé od počátku narodí jako svobodní.“²⁶ Římský juristé, inspirování

řeckou filosofií, založili svoji metodu zejména na rozlišování pojmů a na jejich přesném definování, což umožnilo právě vytvoření ucelenějších systémů v rámci jednotlivých právních odvětví.

Před vytčením otázky po úloze lidu, resp. po nějaké formě jeho suverenity, v římském právním a politickém systému, považují za účelné alespoň krátce definovat základní vývojové rysy antického Říma v již zmiňované problematice vládnoucích a ovládaných, a to konkrétně ve vývoji od rodové společnosti, přes zlatý věk římské republiky až po císařství, které považuje za zkázu a úpadkovou dobu známý myslitel ducha zákonů a dělby moci *Charles Louis de Montesquieu*.²⁷

První fází vývoje římské společnosti byla v dobách archaických společnost rodová, přičemž historicky datujeme římskou rodovou společnost zhruba od poloviny 8. století př. Kr., přestože se o tomto období starověkého Říma dochovalo jen velmi málo pramenů.²⁸ Navzdory tomu je patrné, že šlo o společnost segmentově diferencovanou, založenou na velké úloze náboženství, a to i z širokého hlediska společenského, tj. kulturního, filosofického či právně-politického. *Giambattista Vico* k tomu uvádí: „*Nebyla žádná občanská vláda zákonů, otcové rodin se pro křivdy na nich páchané, dovolávali bohů, volali bohy za svědky svého práva.*“²⁹ Vliv náboženství na římský právní systém není jevem pouze doby královské, tedy rodové společnosti, ale prostupuje celým vývojem římského politického a právního systému.³⁰

Přejdeme-li od rodové společnosti k republikánskému zřízení, tj. do období ohraničeného bájným vyhnáním *Tarquiniovců* někdy koncem 5. století př. Kr. a zrodem principátu v roce 27 př. Kr., můžeme v obecné rovině konstatovat, že republikánský právní systém byl založen na trojjednosti *ius civile*, *ius gentium* a *ius naturale*. *Ius civile* představuje pozitivní občanské právo a je analogií řeckého *dikaion politikón*, oproti tomu *ius gentium* je právem zvyků obchodní praxe a odpovídá řeckému *dikaion ethnikón*. *Ius naturale* vychází ze stoického pojetí přirozenosti. Toto vymezení tří pilířů právního systému odpovídá třem *Aristotelovým* základům etiky, které reprezentují *fysis* (přirozenost), *ethos* (zvyk) a *logos* (smlouva).

Právě římská republika je pro nás zajímavá nejen v oblasti inspirace hmotným i procesním právem, jakkoliv v republikánském právním systému nemůžeme hovořit o jeho důsledném oddělení, ale také charakterem společnosti a vztahy *quasi* ústavního charakteru.³¹ Jedním z příkladů uvedeného může být republikánská koncepce formy vlády, kterou velmi obdivoval už řecký historik *Polybios*. Jeho učení dnes z pochopitelných důvodů zřejmě úplně neobstojí, ale i v současnosti by někdo jen s obtížemi zpochybňoval, že podstatu dělby moci spočívající v její dekoncentraci nezformuloval jako první právě *Polybios*, který pronikl do římské elity díky svým intelektuálním schopnostem a především také proto, že v době jeho života Řím přistupoval k řecké kultuře s velkým respektem.

Polybios se domníval, že funkčnost římského republikánského impéria je garantována smíšenou formou vlády tvořenou dvěma konzuly (monarchistická složka), senátem (aristokratická složka) a lidovým shromážděním (demokratická složka). Slovy *Alexandry Krskové*: „*Nejenže si všiml, že tři hlavní síly udržují celý systém v rovnováze, ale přímo anticipoval znaky budoucí teorie dělby moci: jen co se některá z těchto složek začne rozpínat, žárlí a domáhá se nepřiměřené moci; zde nemůže žádná se složek rozbujet přespříliš, ani být nadměrně namyšlená, jelikož žádná není soběstačná a jelikož snaha každé z nich může být druhými mocemi překažena; dokáže si proto nalézt protilek sama v sobě.*“³²

Ve státoprávním uspořádání republikánského Říma se opravdu spíše než o dělbu moci v dnešním slova smyslu jedná o svého druhu smíšenou formu vlády. *Polybiovy* myšlenky jsou tak nejvíce inspirativní z hlediska snahy o dekoncentraci moci a vyvažování jejích jednotlivých složek. Zároveň je také podnětné nahlížet na smíšenou republikánskou formu vlády optikou *Aristotelových* „dobrých“ vlád, neboť kombinuje všechny z nich.

Smíšená forma vlády a dělba moci jsou z teoretického hlediska jistě pojmy, resp. koncepty, příbuzné, nikoliv však identické. Chápeme-li pro účely zkoumání římské společnosti suverenitu lidu, možná částečně zjednodušeně, jako představu abstraktního lidu, který je výlučným zdrojem veškeré (veřejné) moci ve státě, pak smíšená forma vlády stojí proti ní, neboť kombinuje „lidové“ a „nelidové“, tedy aristokratické, složky vlády. V následujícím textu si však v daném ohledu musíme položit další otázku, jejíž podstatou je úvaha, zda výše uvedená demokratická složka vlády v římské republice vycházela z lidu a kdo jej vlastně v republikánském Římě reprezentoval.

Velký obecný význam pro udržení a fungování celého systému republikánské správy mělo dodržování principu římské *aequitas*. Vysocí římstí úředníci disponující úřední pravomocí, zejména *praetoři*, ve své činnosti dbali právě principu *aequitas*, tedy byli povinni zohledňovat veřejný zájem a společenské okolnosti.³³ Recentní právní věda nezná přesný analogický termín k římské *aequitas*. Nahradit ji pouhým slovem spravedlnost by bylo dosti zjednodušující. Spravedlnost vychází ze systematiky vnitřních subjektivních hodnot, které si každá lidská bytost utváří během socializačních procesů. Co je spravedlivé, nemusí být nutně legální a naopak. Dosažení spravedlnosti spočívá ve směřování k většinově přijímané formě ideálního právního státu, kterou zformuloval např. již antický básník *Vergilius*: „*Buďte našimi hosty a poznejte Saturnův národ, Latíny, ctíte práva, ti bez pout zákona těsných sami se na uzdě drží dle příkladu dávného krále.*“³⁴

Spravedlností jsem se také zabýval výše optikou *Platónovou*, nicméně římskou *aequitas* musíme chápat především jako přihlídnutí ke společenským okolnostem a její existence tak zřejmě představuje trvalost římské republiky. Římské impérium by totiž jistě nebylo schopno překonat nedostatky v právu během svého rozmachu po punských válkách, zejména i s ohledem na charakter *ius civile*, které bylo v zásadě právem nepříliš rozvinutého agrárního státu.

Stejně jako jiné historické státní útvary i římská republika narazila v dějinném vývoji na limity své existence a byla od již zmíněného roku 27 př. Kr. nahrazena císařstvím, byť zpočátku se jednalo o opatrnou demontáž republikánských institucí a snahu zachovat zdání o trvalosti republiky. Oproti republikánské dekoncentraci moci stál jediný suverén, císař: „*Ale také to, co nařídí císař, má sílu zákona, neboť národ skrze královský zákon, který vzešel z moci císaře, jemu a na něho přenesl veškerou moc. Vše, co císař určí dopisem, rozhodne na základě soudního řízení, nebo nařídí vyhláškou, se považuje za zákon.*“³⁵

Změna se však neprojevila jen v samotné formě vlády, ale také např. v soudnictví či obecně ve veřejné správě v širokém slova smyslu, kde soukromé soudce nahradili císařští úředníci. Starší *magistráti* pocházející již z dob republikánských (*praetoři*, *curulští aedilové*) si svou jurisdikci podrželi i v době principátu, nicméně je třeba podotknout, že jejich úloha se postupem času měnila a spíše slábla.³⁶ Vedle císaře jako nového vrchního *magistráta* a původních *magistrátů* republikánských však vznikaly i některé *magistratury* nové. Císař svěřoval jurisdikci svým úředníkům (prefektům), a to v zásadě v oblastech, které patřily do jejich běžné úřední činnosti.³⁷

V době rozvinutého císařství tak podle mého názoru můžeme o římské společnosti hovořit jako o společnosti moderní, tedy o již zmíněné římské *societas*. Uvedený moderní charakter spatřuji zejména ve vysoké organizovanosti, společenské dělbě práce a celkově ve snaze o racionalizaci a modernizaci.³⁸ Sociologické teorie společnosti sice pracují se zárodky modernity až někdy od 17. století,³⁹ s důrazem na sociologickou matici modernity v letech 1890–1920, avšak vyjma industrializace, spojené s metaforou *Raymonda Arona* vztahující se k velkopodniku jakožto zrcadlu moderní společnosti, vykazovala římská společnost většinu znaků modernity spojených s bezvadným fungováním specializovaných byrokratických institucí. Např. v soudnictví se to projevilo nahrazením soukromých rozhodců „profesionálními“ soudci-úředníky.⁴⁰

V oblasti filosofického myšlení hrála v římském vývoji prim škola stoické filosofie, kterou *Hans J. Störig* systematicky definuje následovně: „*Stoikové dělají svůj systém způsobem, který zůstal po dlouhou dobu směřodatný: na logiku, fyziku a etiku. Nejvyšší místo přitom zaujímá etika. Logika a fyzika tvoří předstupně k ní.*“⁴¹ Zaměříme-li se opět na filosofické úvahy o státě, nemůžeme opominout jednoho z nejvýznamnějších, ještě republikánských, římských filosofů, kterým je *Marcus Tullius Cicero*, vůbec první římský myslitel, který uvažoval o státě v abstraktních formách a navázal tak na *Platóna*, *Aristotela* i *Polybia*. Přestože *Cicero* odmítal smluvní původ státu a předpokládal existenci státu jako kulturně antropologickou nutnost, domníval se, stejně jako *Aristoteles*, že stát není toliko společenstvím právním, ale i mravním ve spojení s jednotlivými subjektivními právy, povinnostmi a celkově se spravedlností. Z hlediska formy vlády se stavěl záporně k (absolutní) monarchii, přestože v době jeho života republika procházela poměrně velkým úpadkem. Přesto nebo možná právě proto na smíšenou formu vlády nezanevřel a kladl důraz na obecnou harmonii mezi společenskými vrstvami, přičemž v pozdějším vývoji své filosofie ukazoval jako na dobrý model spíše na aristokracii, schvaloval tedy posílení kompetencí šlechty i senátu.⁴²

Po stručném popisu římského historického vývoje a základů římské filosofie zpět k pojmu lidu, a to v kontextu *Aristotelovy* teze, že *demos* jest prostý, nevzdělaný lid. Prameny práva v rámci římského republikánského právního systému tvořilo právo nepsané (*ius non scriptum*), tedy právní obyčej (*consuetudo, mos, mores*), a právo psané (*ius scriptum*),⁴³ přičemž zpočátku schvalovala zákony *comitia curiata*, v pozdější době pak *comitia centuriata* a *comitia tributa*. V *Institucích* nalezneme následující fragment: „*Zákonem je to, co ustanovil římský národ na návrh senátorského úředníka, například konsula. Plebiscitum (plebiscit) je to, co ustanovil lid na návrh plebejského úředníka, například tribuna lidu. Rozlišuje se přitom národ a lid stejně tak, jako zvláštní od obecného. Neboť národ zahrnuje všechny obyvatele (občany) včetně patricijů a senátorů. Naopak výrazem lid se označují ostatní obyvatelé kromě patricijů a senátorů. Od přijetí Hortensiova zákona však mají plebiscita stejnou závaznost jako zákony.*“⁴⁴

Lex Hortensia de plebiscitis je z roku 287 př. Kr., přičemž jeho účelem bylo sjednotit římský zákonodárný proces. Nepřekročitelným předpokladem pro přijetí zákona lidovým shromážděním byl apriorní souhlas senátu a dle *Hortensiova* zákona stejné podmínky začaly platit i pro *plebiscity*, tedy trochu nadneseně řečeno nearistokratickou legislativu, která však měla stejnou závaznost a právní sílu jako legislativa „aristokratická“. Zjednodušeně tak lze uvést, že úloha senátu byla oslabena, a to nejen zákonem *Hortensiovým*. Původní postavení římského senátu bylo podobné jako postavení Senátu v českém ústavním systému, tedy postavení brzdy, resp. pojistky proti „nekvalitní“ legislativě, přičemž v roce

339 př. Kr. prostřednictvím *Lex Publilia Philonis de patrum auctoritate* došlo ke změně, která spočívala v tom, že senát nově uděloval souhlas se zákony apriorně. Z dobových pramenů dovozujeme spíše nevyužívání kompetence senátu vyslovit apriorní nesouhlas s předloženým zákonem; proč tomu tak bylo, např. vzhledem k obavě z veřejného mínění, se můžeme toliko domnívat. Od roku 339 př. Kr. tedy oslabila role aristokracie při schvalování zákonů, od roku 287 př. Kr. taktéž u schvalování *plebiscit*.⁴⁵

Na území římského státu hráli v dobách republikánských významnou roli také cizinci, a to zejména roli obchodní. *Zákonem dvanácti desek* byl cizinec původně nazýván jako *hostis*, později jako *peregrinus*; byl sice občanem svobodným, tedy subjektem práva, ale římské právo jej obecně nechránilo. Zpočátku se přísně vycházelo z principu personality práva. *Pietro Bonfante* k tomu uvádí: „*Teprve vzrůst obchodních styků a civilisace vedl k tomu, že byla přiznána cizincům alespoň obmezená způsobilost právní. V době válek punských uznávají se již za způsobilé k právním poměrům iuris gentium, a soudnictví nad nimi svěřeno zvláštnímu magistrátu, praetoru peregrinu.*“⁴⁶ Vedle trojího statusu římského občana, tj. statusu svobody, statusu občanského a statusu rodinného,⁴⁷ tak v zásadě existovaly tři právně-politické a možná i sociální kategorie osob, tj. národ reprezentovaný urozenými občany, *plebs*, tedy „ti druzí“, do jisté míry občané druhé kategorie, alespoň původně, ale přesto občané, a cizinci, vyjdeme-li z tehdejšího učení o otrocích jako objektech práva. Pokud se na daný model pečlivě podíváme, jde vlastně o *Aristotelův* předpoklad, že demokracie má být vládou těch nejlepších, přičemž v těch chudých a neurozených je potřebné vzbudit alespoň dojem, že se podílejí na správě obce.

Normotvorba *plebsu* tak měla minimálně od roku 287 př. Kr. právní i faktickou váhu a *plebiscitum* bylo vedle zákona a usnesení senátu jedním z pramenů psaného práva, přičemž později k nim ještě přibýly císařské konstituce, vyhlášky úředníků a dobrozdání právníků, čemuž ostatně svědčí dva příkladně ilustrující úryvky z *Gaiovy Učebnice práva ve čtyřech knihách*: „*Práva národa římského pozůstávají pak ze zákonů, plebiscitů, usnesení senátu, císařských konstitucí, ediktů těch (úředníků), kteří mají právo vydávat vyhlášky a dobrých zdání právníků.*“⁴⁸ Druhý úryvek potvrzuje popsany vztah mezi národem a lidem i právní povahu zákonů a *plebiscitů*: „*Zákon je to, co národ přikazuje a stanoví. Plebiscit je to, co plebejové přikazují a stanoví. Od národa se pak plebejové odlišují tím, že názvem národ jsou označováni všichni občané, včítaje v to i patricije. Názvem plebejové jsou však označováni občané státní, tj. bez patricijů. Proto patricijové kdysi říkali, že je plebiscity nezavazují, protože byly usneseny bez jejich souhlasu. Později však byl vydán zákon Hortensiův, který stanovil, že plebiscity zavazují národ všechen. Tím způsobem byly tedy (plebiscity) postaveny zákonům naroveň.*“⁴⁹

Dovolím si shrnout, že národ je v římské terminologii pojem širší, který zahrnuje všechny subjekty práva krom cizinců, přičemž patricijové a senátoři, literárně řečeno dobré rody, jsou národem jaksi přirozeně, na základě rodové tradice, resp. na základě aristokratického principu, zároveň jsou občany římského státu. Plebejci pak tvoří *plebs*, lid, který netvoří občané ve smyslu rodového konstituování společnosti, ale občané státní, političtí, protože je původní aristokracie toleruje a akceptuje. Národ a lid tak nesplyvají v jedno, národem jsou všichni občané, urození i prostý lid. Syntézou lze dovodit, že národ znamená součet patricijů a plebejů, z dnešního pohledu by zřejmě šlo o jistou formu politického národa.

Zvláštní právní a sociální kategorií osob byli tzv. *libertini*, tedy otroci propuštění na svobodu na základě různých formálních procesů, např. poklepaním hůlkou na rameno nebo

přizváním ke stolu. Podle *Bonfanteho* se stávali tito propuštěnci prostřednictvím příslušného *manumissia* (propuštění) nejen osobami svobodnými, ale i římskými občany: „*Tímto zřeknutím pak nejen přestává poddanství otrokovo pánovi, ale propuštěný nabývá, bylo-li užito zákonných forem, plné způsobilosti právní, stává se svobodným i občanem římským. Že tento akt měl tak dalekosáhlé následky, že jmenovitě mohl soukromý občan dáti svému otroku římské občanství, to se vysvětluje politickou povahou původní římské familie.*“⁵⁰ Popsané postavení *libertinů*, založené v republikánském právu, se v dalším historickém vývoji, zejména za císařství, téměř neměnilo.⁵¹ Z hlediska soukromého práva byl propuštěnec stále zavázán svému *patronovi* (původnímu pánovi), ovšem ve veřejnoprávní oblasti představoval *libertin* svobodného římského občana, avšak patrně plebejského.

Krom výše uvedeného pro římské občany platilo, že vedle samotného římského občanství časem disponovali ještě občanstvím dalším nebo lépe řečeno místní domovskou příslušností, která se nazývala *origo*. Tato domovská příslušnost tak zároveň podrobila dané subjekty místní příslušnosti obecního soudu, který označujeme *forum originis*. Vzhledem k platnosti zásady *Roma communis nostra patria est (Řím je vlastí nás všech)*⁵² dovozují, že římský občan měl dvojí *forum originis*. Jedno ve své domovské obci a druhé sdílené se všemi ostatními římskými občany, které tak náleželo do jurisdikce *magistráta* hlavního města, zejména tedy městského *praetora*.

V teoretické rovině uvažujeme o římské společnosti v kategorii smíšené formy vlády, nicméně politickou praxí bylo časté rušení lidových shromáždění pro nepříznivá věštná znamení, takže reálně se vláda spíše koncentrovala v rukou vyšších společenských vrstev. Vztah patriciů a plebejů pak v mnoha ohledech připomíná postupně slábnoucí jihoafrický apartheid, což vrcholí mimo jiné *Hortensiovým* zákonem. První velký souboj mezi patricií a plebeji se odehrál v roce 494 př. Kr. a vyústil ve vznik vysoké úřednické pozice tribuna lidu, který měl právo předkládat návrhy zákonů. Dalším milníkem byl *Lex Canuleia* (445 př. Kr.) umožňující plebejcům žádat o ruku dcery patriciů, což do budoucna vedlo k přirozenému promísení obou původně znesvářených skupin. Do přijetí *Hortensiova* zákona však na národ, tedy na patricije i plebeje, dopadaly jen zákony lidového shromáždění ovládaného patricií, tedy zákony, které schvalovala *comitia centuriata*.⁵³

Celý proces sbližování původní rodové aristokracie, tedy patriciů, a plebejů, kteří byli původně především příslušníky středo-italských kmenů, došel ke svému konci spolu se zánikem republikánských institucí a nástupem absolutní monarchie.⁵⁴ „*Poslední fáze vývoje římského práva se odehrávala již na jiném území a mezi jinými národy, než kde se před tím vyvíjelo. Již nedlouho před zmíněnou krísí třetího století stali se ediktem Karakallovým všichni poddaní říše římskými občany (r. 212 po Kr.); po sdolání oné krise pak mocnými císaři illyrskými od Klaudia II. po Diokleciana a Konstantina přenáší se těžiště říše z Itálie do Orientu, kdež se vyvíjí živá činnost zákonodárná, a vůbec se jeví mimořádná vitalita i antická mohutnost, která trvá dokonce až do doby čtvrté křížové výpravy. A tu hellenský duch těchto ‚romeů‘, živý a k lidskosti tíhnoucí, za to však málo logický a praktický, vtiskuje charakter celému následujícímu vývoji práva, jež i s římským občanstvím stalo se jejich právem. Rychle se dokonává rozklad římské familie, základní instituce, které se pojily ke starodávnému životu rolnickému nebo měly kořen v nejtužší tradici a ve zvláštních sklonech a myšlenkových zvláštnostech starobylého národa římského, i když se výslovně neruší, nemohou se zakořeniti v Orientu, římská iustitia musí nyní často ustoupiti pietě, v celém oboru práva se uznává suverénní vláda individuální vůle.*“⁵⁵

3. Namísto závěru exkurs do středověku

Můžeme se ptát, jak dalece je možné dosáhnout obecné shody v otázkách dobra a zla, ve stanovení toho, co je hodnotově vyšší a co nižší, co je ještě přijatelné a co už nikoliv v požadavcích kladených na soužití lidí různého vzdělání, sociálního postavení, kultur a mentalit. Tyto otázky si kladli i velcí filosofové minulosti, přičemž intuitivní představovali *Platón* a ve středověku také *Augustinus*, oba uvažující v metafyzických kategoriích, v prvním případě o hledání spravedlnosti, v případě druhém o oddělení obce Boží a světské. Oba měli zároveň poměrně dobře promyšlený a artikulovaný způsob fungování dobrého státu, vlastně dobrého vládnutí, avšak skutečnost, že jde o mocenský vztah, vnímají oba jaksi samozřejmě; *Platón* možná pod vlivem *Sókratovy* úvahy o chápání *polis* jako toho, co je politické, *Augustinus* na počínajícím konci Říma vyšel z křesťanství.

V kontradikci k uvedeným přichází *Aristoteles* s empiricko-analytickým přístupem ke zkoumání forem vlády a jejich klasifikace. Současně vyslovil kritiku demokracie a kritiku vlády, kde by podíl na moci byl svěřen prostému lidu, na jeho myšlení je tak jasně patrný příklon k vládě „vyvolených“, aristokratických vrstev. Na otázku, kde má taková vláda hledat svůj zdroj, neodpovídá, naopak vláda je projekcí velkých příběhů o statečných, dobrých a udatých Řecích.

Římská republika se konstituovala na vyprávěních o vyhnání králů a byla charakteristická smíšenou formou vlády, přičemž složka demokratická byla v sociální realitě častokrát upozadována, manipulována a jinak pokrívována. Prostý lid neměl příliš mnoho možností, jak ovlivnit vládnutí. Pochopitelně tu byla možnost volby vrchních magistrátů, po vzniku republiky se jednalo o *konsuly* a o ostatní držitele moci *konsulské*, mezi něž náleželi také *dictator* a *interrex*, přechodně pak *decemviri legibus*. Roku 367 př. Kr. byl pak zákonem *Liciniovým* a *Sextiovým* postaven vedle konsulů třetí stálý vrchní magistrát, *praetor městský* (*praetor urbanus*).⁵⁶

Z žádného pramene však nelze dovodit, že by římská filosofie či praxe akcentovala něco na způsob teorie moci ustavující a ustavené nebo legitimizačního řetězce. Jinak řečeno, nic nesvědčí tomu, že by vysocí volení představitelé římského státu odvozovali své vládnutí od lidu, jakožto zdroje jejich moci. Přístup do vysokých veřejných funkcí měli převážně příslušníci staré rodové aristokracie, zejména s ohledem na fakt, že k výkonu jejich funkce bylo nezbytné vzdělání a dobré ekonomické zázemí spojené s bezplatností výkonu funkce a velice finančně náročnou volební agitací.

V navazujícím křesťanském myšlení a pojetí transcendentního Boha je artikulována pomyslná propast mezi mocí božskou a lidskou, která má světský charakter a postrádá nedotknutelnost, již naopak moc božská vykazuje. V reáliích společenské situace 4. a 5. století po Kr. naráží křesťanství na tradici římské společnosti, moci a vlády, na tradici metafory Říma jako věčného města provázeného velkými příběhy o starých Římanech, o vyhnání králů a o nastolení republiky. Výraznou proměnu v náhledu na křesťanství působí *Edikt milánský* vydaný roku 313 po Kr. císařem *Konstantinem*. Vyhlášení svobody vyznání s obnovením občanských práv pro každého založilo integraci křesťanství do římského impéria, což mělo za následek proměnu křesťanského postoje od lhotejnosti k politice.

Císař je křesťan,⁵⁷ stejně tak jeho úředníci, byrokratický aparát říše. Hranice mezi světským státem a církví („obcí boží“) přestává být ostrá. Koncepce vlády, císařské moci, je

konceptů služby Bohu; jestliže je císař vázán povinností ke křesťanskému Bohu jako služebník, přichází pokušení tuto službu uchopit ze změněného úhlu pohledu na právo, tedy zdůvodnit církevní jurisdikci nad panovníkem. *Justinián I.* dává impuls k sepsání monumentálního *Corpus iuris civilis*, jehož druhou část tvoří *Digesta*, sbírka klasiků římské jurisprudence, jakožto poslední upomínka na velké činy slavných Římanů.

Zde je podstata evoluce. Výše jsem se pokusil o stručný rozbor antických přístupů k vládnutí, tedy jak fungovala antická *polis* nebo římská *societas*, kdo vládl, jak vládl a jak bylo na tuto vládu nahlíženo, avšak znovu je třeba nastolit otázku proč, na kterou je možné hledat odpověď ve velkovyprávěních, kdy promluvy, příběhy a skutky statečných Řeků a Římanů dodávaly „legitimitu“ spravedlivé nebo smíšené formě vlády. Možná je to provokativní teze, ale osobně soudím, že antické příběhy byly nahrazeny vyprávěními o dějinách křesťanské spásy. Vždyť již počátky soudnictví, řešení sporných otázek spatřoval *Giambattista Vico* ve vyprávění *Homérově*: „*O soubojích se nám však zachovaly dvě výmluvné zprávy – jedna z řeckých a jedna z římských dějin – že u národů se začínaly války (které staří Latinové nazývali ‚duella‘) souboji uražených jedinců, i když to byli králové, a oba národy tomu přihlížely, jak ti veřejně hodlali bránit nebo ztrestat urážku. Určitě takto se začala trojská válka soubojem Menelaa a Parida (z nichž tento onomu uloupil manželku Helenu), a protože to byl souboj nerozhodnutý, následovala válka mezi Řeky a Trójany.*“⁵⁸ Lze tak uvést, že pro antickou filosofii představoval legitimizační fikci důraz na osobní vlastnosti vyvolených, tedy důraz na dobrou vládu. Raně středověká filosofie přesunula vyprávění směrem ke křesťanství, ale zároveň s otázkou, zda světská a božská moc mají splynout v jedno, či nikoliv.⁵⁹

Obdobný postoj mám stran *lex regia*, jehož prostřednictvím se snažili římscí císaři, a zejména jim sloužící myslitelé, vyprávět příběh o konci republiky jako příběh o sociální nutnosti spojené s předáním moci lidu do rukou císaře. Opět se domnívám, že jde o projekci, nikoliv o zdroj; jinými slovy jde o promítnutí údajné touhy lidu do sociální reality, nikoliv o abstraktní představu, že lid je zdrojem moci. Zajímavá je pak také úvaha, zda si lid může vzít moc od císaře zpět, přičemž shoda panovala na předpokladu, že nikoliv.

Autor světoznámé *Božské komedie* Florentin *Dante Alighieri* hovoří, s odkazem na staré římské *lex regia*, o lidovém původu moci. Jedná se o klasické paradigma původu vlády bez vazby na Boha. Ve svém stěžejním politickém díle *O monarchii* uvažuje nad problémy tehdejší doby, spojené s rozpadem existujícího řádu a s nárůstem nejednoty. „*Jestliže Akvinský tvrdí, že úkolem státu je vnitřní mír, Dante upozorňuje, že mír je nutné nastolit také mezi státy. Je třeba vytvořit autoritu, která by byla schopna odstranit rozbroje a dát světu řád. Řešením je podle Danteho universální světová monarchie v čele s císařem. V jejím rámci se budou svobodně rozvíjet všechny dosavadní země, universalita neznamená uniformitu.*“⁶⁰

Jedná se o reminiscenci na římské impérium, stát má řád a dává lidem ideu bytí. V rámci jednotné, nikoliv jednotvárné, univerzální společnosti je člověku umožněno rozvíjet rozumové i duchovní schopnosti. Lid je křesťanský, ale stát je světský. Domnívám se, že je tak poprvé výrazněji překročena hranice mezi profánním a posvátným, laickým a duchovním; stát v *Dantově* pojetí tedy může být, terminologií moderní politické filosofie, chápán jako substance, „morální osoba“ směřující k univerzálním cílům.

Další obhajobu světského státu, a to ve vazbě na jednu z archaických forem suverenity lidu, předkládá *Marsilius z Padovy* ve svém stěžejním díle *Defensor pacis*, dokončeném

v roce 1324.⁶¹ *Marsiliovo* myšlení můžeme vnímat jako pokus o aplikaci *Aristotelova* učení o formách vlády na společenské podmínky italských městských států počátkem 14. století. Lid či nějaké abstraktní těleso – korporace, morální osoba nebo dokonce přímo právnická osoba –⁶² představují zdroj moci a autority, avšak ta může být delegována na jedince, skupinu nebo mnohé, přesně ve smyslu tezí obsažených v *Aristotelově Politice*. Krom toho *Marsilius* předpokládal, že něco podobného legitimizačnímu řetězci bude vycházet ze stejných principů jako v dobách římského impéria, tedy že lid vloží svoji moc do rukou císaře, monarchy prostřednictvím *lex regia* a zároveň do zákonů skrze obyčejové právo.

V oblasti právní bylo uvedené dále rozpracováno, což ukazuje svým učením *Bartolus de Sassoferato*, který pracoval s myšlenkami stran suverenity městských států. Na něj pak navázal jeho o něco mladší současník *Baldus de Ubaldis*, který se stal doktorem práv přesně o deset let později než jeho vzor *Bartolus*, a to na věhlasné univerzitě v Boloni. Oba aplikovali učení vycházející z *lex regia* na klíčovou otázku spočívající v posouzení, zda měl „souhlas“ ovládaných v antickém Římě povahu souhlasu dočasného, resp. vypověditelného. Podle *Bartola* se zpočátku jednalo o jakousi „předzvěst“ společenské smlouvy, avšak postupem času, s přechodem k absolutní monarchii, se souhlas ovládaných stal nevypověditelným. Oproti tomu *Baldus* považoval souhlas ovládaných za v zásadě nevypověditelný již od počátku existence římského impéria.⁶³

Jan Kysela k tomu, s využitím práce rakouského myslitele působícího ve Velké Británii *Waltra Ullmanna*, uvádí: „Podle *Marsilia* z *Padovy* bylo z vůle lidu odvozeno právo – lid jako zdroj legitimní moci panovníka mu prapůvodně propůjčuje vynutitelnost, *Bartolus de Sassoferato* dospívá k závěru, že římské právo pocházelo od lidu přímo či nepřímo (volbou magistrátů), v případě obyčejového práva jednáním, a pokud jde o císařské právo, na základě *lex regia*.“⁶⁴

K uvedeným názorům se lze stavět kriticky, neboť jednak je potřebné v návaznosti na výše popsané vývojové fáze římské společnosti úvahy o zdroji moci v lidu svázat s konkrétní etapou římské společnosti a zároveň musíme reflektovat, že žádné filosofické paradigma římského myšlení se zdrojem lidové vlády nepracuje. Ostatně v sociální realitě byl demokratický prvek římského republikánského systému nezřídka potlačován a bylo s ním i zjevně manipulováno. Jde však spíše než o poznámku faktickou, o úvahu metodologickou a pojmovou.

Spolu s kritickou poznámkou vůči „suverenitě“ římského lidu se můžeme konstruktivně zaměřit na hledání jiné formy legitimacy, např. v otázce odrazu náboženství v římském veřejném životě. Byli to totiž lidem volení vysocí úředníci římského státu, kteří častokrát „vstupovali“ do kontaktu s bohy, aby ověřili jejich vůli před důležitými úkony, zejména ve formě schvalování zákonů, jak píše *Michal Skřejpek*: „Právě nejvyšší magistráti zkoumali vůli bohů prostřednictvím auspicií před důležitými úkony. *Ius spectionis* patřilo tedy mezi základní oprávnění magistrátů, bylo však zároveň i jejich povinností.“⁶⁵ Nutno zdůraznit, že magistrát byl nejen tím, kdo auspicia nařizoval a účastnil se jich, ale také tím, kdo je vykládal.⁶⁶

Další zpochybnění vůle „římského lidu“ lze spatřovat ve vysoké finanční nákladnosti spojené se získáním veřejné funkce; jakkoliv fenomén korupce provází i současné liberální demokracie, římská republika jím byla ovlivněna v mimořádné míře, jak vidíme na nejslavnějším případě *Gaia Verra*: „*Verres se několik let kdesi na venkově utápěl v rozmařilostech a pak se náhle objevil v Římě; hned byl zvolen přetorem a následujícího r. 74 se ujal úřadu*

městského prétora. Cicero dokonce jmenuje částku, kterou ho to prý stálo: 300 000 sestercii volebním makléřům a stejnou částku žalobci, aby ho neobtěžoval pro jeho trestné činy.⁶⁷ Nad lidovými prvky v římském republikánském systému tak můžeme uvažovat v kontextu chápání lidu jako nobility, bohaté skupiny obyvatel, která jako jediná disponuje reálným přístupem k veřejným funkcím. Vedle lidových shromáždění a římských republikánských magistrátů hrál významnou úlohu také římský senát, složený právě z římské aristokracie a vybavený trvalostí, jakož i významnými kompetencemi v otázkách vnitřní a vnější politiky, zejména vojenství, veřejných financí a otázek kultu.⁶⁸

Vrátíme-li se k *Marsiliov*i, lze shrnout, že „pravým“ suverénem v jeho učení je lid, který představuje zákonodárce. Panovník je odpovědný právě lidu⁶⁹ a církev je obecným koncilem, což znamená, že je obcí, shromážděním kléru i laiků. Prostý laický lid má právo volby kněží a biskupů. Tato úvaha je důležitá v návaznosti na popření raně středověkého křesťanského paradigmatu, kdy na prahu novověku jsou obec boží (církev) a obec pozemská (stát) podřízeny stejné moci a není mezi nimi kvalitativní rozdíl. Panovník, na něhož lid přenáší výkonnou moc, může kontrolovat církev.

Fakticky je tak vyslovena přednost světské moci, přičemž právním důsledkem je zrušení dvojí jurisdikce a podřízení církve státu. „*Společnost je podle Marsilia rozdělena na šest stavů – kupce, kněží, rolníky, řemeslníky, úředníky, vládcy. Každý ze stavů plní svoji funkci a jeho příslušníci nemají zasahovat do funkcí jiného stavu. V čele společenské hierarchie stojí vládnoucí skupina, která bdí nad dodržováním zákonů a řeší konflikty ve společnosti. Podléhají jí všechny stavy – tedy i duchovní. Všichni příslušníci církve jsou podřízeni státu a je nezdravé, chtějí-li vykonávat světskou moc; jejich polem působnosti je jen duchovní sféra.*“⁷⁰

Obrátíme-li naši pozornost k „rekvizitáři“ dějin politického myšlení, můžeme učinit opatrný závěr stran antické filosofie a antického státoprávního uspořádání; když uvažujeme o lidu v kontextu antického myšlení, pracujeme s pojmem lid ve smyslu výrazné politické a kulturní nerovnosti. Podrobnější ohledání dějin politické filosofie na vztahu vládnoucích a ovládaných v předchozím textu nám umožňuje následující řádky pojmut v některých otázkách jako shrnutí.

Základním principem antické *polis* je idea bytí spojená s výrazným akcentem na dobro, tedy spravedlivou vládu. Tento akcent nalézáme v různých variacích jak u *Platóna*, tak u *Aristotela*. Nerovnost lze spatřovat pochopitelně primárně v institutu otroctví, resp. v chápání některých lidských bytostí jako objektů práva. Podobně však vyznívá *Platónovo* rozdělení společnosti do tří skupin, přičemž jen jedna z nich, tvořená filosofy, je nadána možností vládnout. Stejně tak *Aristotelovo* učení vychází z požadavku, aby se *demos*, tedy prostý a chudý lid, vůbec nepodílel na vládě nebo se na ní podílel jen v minimalistické míře. Lze tak učinit závěr, že *Aristotelovi* je blízké pojetí lidu jako nepřítelů vědění, filosofie a dobré vlády.

V antickém Římě je výše uvedený závěr o chápání lidu prismaticem my a oni, rodová aristokracie a *plebs*, ještě více patrný. Vedle trojího statusu římského občana tak v zásadě existovaly tři právně politické a možná i sociální kategorie osob, tj. národ reprezentovaný urozenými občany, *plebs*, tedy „ti druzí“, do jisté míry občané druhé kategorie, ale přesto občané, a cizinci. Podíváme-li se na daný model pečlivě, jde vlastně o *Aristotelův* předpoklad, že demokracie má být vládou těch nejlepších, přičemž je v chudých a neurozených potřebné vzbudit alespoň dojem, že se podílejí na správě obce. Onen dojem je vyjádřen ve

smíšené formě vlády v období římské republiky, která evokovala větší zapojení římského lidu do vládnutí, ať již hovoříme o lidu prostém nebo urozeném.

Ve vztahu k suverenitě lidu lze však ohledně římské republiky učinit závěrečné tři stručné poznámky ilustrující můj názor s touto koncepcí. Lid v antickém Římě nepředstavoval fiktivní nebo skutečnou entitu, která by legitimizovala republikánský režim, tento byl naopak legitimizován velkými vyprávěními. Složku vlády reprezentovanou lidem vládnoucí elity záměrně nevyužívaly, jak lze ilustrovat na příkladu tzv. *ius honorarium*, které mělo za cíl odstranit mezery v právu způsobené nečinností lidových shromáždění. Nelze tak o římském státoprávním uspořádání hovořit jako o systému, který reálně využíval lidovou koncepci vlády. Konečně pak byl pro podíl na vládě klíčový sociální status, jakkoliv se situace s rozmachem impéria postupně částečně měnila.

Poznámky

- ¹ Článek vznikl jako jeden z výsledků projektu PRVOUK P17 „Vědy o společnosti, politice a médiích ve výzvách doby“.
- ² JUDr. Tomáš Havel, asistent na katedře politologie a sociologie PF UK.
- ³ FINER, S. E.: *The History of Government From the Earliest Times. Volume III: Empires, Monarchies, and the Modern State*. Eastbourne: Oxford University Press, 2003, str. 1475–1476.
- ⁴ STÖRIG, H. J.: *Malé dějiny filosofie*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, str. 96–108. Obdobně KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 32–35.
- ⁵ VALEŠ, L.: *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, str. 16–21; KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 37–43.
- ⁶ STÖRIG, H. J.: *Malé dějiny filosofie*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, str. 111–112.
- ⁷ STRAUSS, L.: *Obec a člověk*. Praha: OIKOYMENH, 2007, str. 19–28.
- ⁸ THÚKYDIDÉS: *Dějiny peloponéské války*. Praha: Odeon, 1977, str. 211.
- ⁹ SIMMEL, G.: *Peníze v moderní kultuře a jiné eseje*. Praha: SLON, 2006, str. 136.
- ¹⁰ STRAUSS, L.: *Obec a člověk*. Praha: OIKOYMENH, 2007, str. 47.
- ¹¹ *Platónova eugenika se stala terčem častých kritik, zejména ve 20. století. Mezi její neznámější odpůrce patřil rakousko-britský filosof Karl Popper – viz POPPER, K.: Otevřená společnost a její nepřítel I*. Praha: OIKOYMENH, 2011.
- ¹² STÖRIG, H. J.: *Malé dějiny filosofie*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, str. 125.
- ¹³ KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 57–58.
- ¹⁴ CICERO: *De republica*. II, 52.
- ¹⁵ STRAUSS, L.: *Obec a člověk*. Praha: OIKOYMENH, 2007, str. 147.
- ¹⁶ PLATÓN: *Zákony*. Praha: OIKOYMENH, 1997, IX, 874e–875d.
- ¹⁷ KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 66.
- ¹⁸ ARISTOTELES: *Politika*. 1294a, 9–14.
- ¹⁹ STRAUSS, L.: *Obec a člověk*. Praha: OIKOYMENH, 2007, str. 44.
- ²⁰ ARISTOTELES: *Politika*. 1288a, 33–43.
- ²¹ STRAUSS, L.: *Obec a člověk*. Praha: OIKOYMENH, 2007, str. 45.
- ²² JELLINEK, G.: *Všeobecná státoprávní věda*. Praha: Jan Laichter, 1906, str. 118.
- ²³ ARISTOTELES: *Politika*. 1253a, 3–8.
- ²⁴ Tamtéž. 1253a, 26–32.
- ²⁵ MUCHA, I.: *Sociologie pro právníky. Sociologie a právo v mediálním věku*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011, str. 12.
- ²⁶ IUST. Inst. 1, 2, 2.
- ²⁷ de MONTESQUIEU, Ch. L.: *Sláva a úpadek říše římské*. Praha: Akropolis, 2010.
- ²⁸ KINCL, J. – URFUS, V. – SKŘEJPEK, M.: *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1997, str. 1–4.
- ²⁹ VICO, G.: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia, 1991, str. 379.
- ³⁰ SKŘEJPEK, M.: *IUS et RELIGIO. Právo a náboženství ve starověkém Římě*. Pelhřimov: Vydavatelství a tiskárna 999, 1999. *Giambattista Vico* soudí, že žaloby k bohům byly svojí povahou první právní řečí na světě. Z doby rodové společnosti vychází pojem *oratio* ve významu žaloba či obrana. *Oratio* se vyskytuje i v pozdějším vývoji římské právní kultury, od *orationes* (žaloby) údajně nazývali v Římě ty, kteří zastupovali v různých otázkách strany sporu u soudů, *oratores*. Ve skutečnosti se dle mého názoru zřejmě nejednalo o žaloby k bohům, ale spíše o určité formy promluv mající sakrální charakter, přičemž v římském právu se užívá pro

- žalobu ve smyslu procesního prostředku slova *actio*. VICO, G.: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia, 1991, str. 379. Oblast rétoriky je ostatně spojována zejména s antickou kulturou, lze připomenout také řecké sofisty, o kterých jsem krátce pojednal výše přímo v textu. Vedle toho si také mnoho římských řečníků získalo trvalou historickou proslulost. O úloze řečníků v římském soudním procesu píše např. William L. Burdick – viz BURDICK, W. L.: *The Principles of Roman Law and their Relation to Modern Law*. Clark: The Lawbook Exchange, 2003.
- 31 GRANT, M.: *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/Art, 2006.
- 32 KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 92.
- 33 ŽIDLICKÁ, M. – SCHELLE, K.: *Právní dějiny 1. Starověk*. Brno: Doplňk, 1998, str. 192.
- 34 VERGILIUS. *Aeneis*. 7, 204.
- 35 IUST. *Inst.* 1, 2, 6.
- 36 Zvláště markantní to pak bylo v případě cizineckého *praetora*. *Lex Iulia iudiciorum* stanovil možnost procesních stran na základě shodné vůle volit mezi jurisdikcí *praetora* cizineckého a městského.
- 37 Např. *praefectus urbi*, který byl zaveden Augustem, ale trvalým se stal jeho úřad až za *Tiberia*. Z podstaty jeho úřední činnosti vyplývá, že jeho jurisdikce primárně směřovala k soukromoprávním sporům v oblasti tržové. Dále např. *praefectus annonae*, jenž rozhodoval v právních sporech obchodů, týkajících se přepravy a prodeje obilí. HEYROVSKÝ, L.: *Římský proces civilní*. Bratislava: Právnická fakulta University Komenského v Bratislavě, 1925, str. 21–23.
- 38 Společenskou dělbu práce chápu v souladu s Durkheimovou teorií široce: „Dělba práce není specifkem ekonomického světa. Můžeme pozorovat její vliv v nejružnějších oblastech společnosti. Čím dál tím více se specializují i funkce politické, administrativní či právní. Podobně je tomu v oblasti umění a vědy.“ DURKHEIM, É.: *Společenská dělba práce*. Brno: CDK, 2004, str. 39–40.
- 39 K tomu viz např. MARTUCCELLI, D.: *Sociologie modernity. Itinerář 20. století*. Brno: CDK, 2008.
- 40 Viz např. MUCHA, I.: *Sociologie pro právníky. Sociologie a právo v mediálním věku*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2011, str. 29–37.
- 41 STÖRIG, H. J.: *Malé dějiny filosofie*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, str. 147.
- 42 KRŠKOVÁ, A.: *Dějiny evropského právního a politického myšlení*. Praha: Eurolex Bohemia, 2003, str. 97–102.
- 43 Pro úplnost je třeba dodat, že pojmy *consuetudo* a *mos* mají částečně odlišný charakter. *Mos* z dnešního pohledu chápeme spíše jako vyjádření morálního normativního systému, který odkazuje k římským tradicím a slavným činům starých Římanů, které jsou vyjádřeny v metanaracích. *Consuetudo* je pak definováno především jako klasický právní obyčej ve smyslu formálního pramene práva, tedy je odrazem zaběhnuté právní praxe.
- 44 IUST. *Inst.* 1, 2, 4.
- 45 Pro historický výklad k oběma zákonům viz BARTOŠEK, M.: *Encyklopedie římského práva*. Praha: Panorama, 1981. Z hlediska ústavního vývoje dále viz BARTOŠEK, M.: *Dějiny římského práva (ve třech fázích jeho vývoje)*. Praha: Academia, 1988.
- 46 BONFANTE, P.: *Instituce římského práva*. Brno: Čs. a. s. Právník, 1932, str. 52.
- 47 Tamtéž, str. 38–73.
- 48 GAI. 1, 2.
- 49 GAI. 1, 3.
- 50 BONFANTE, P.: *Instituce římského práva*. Brno: Čs. a. s. Právník, 1932, str. 46.
- 51 KINCL, J. – URFUS, V. – SKŘEJPEK, M.: *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1997, str. 66–67.
- 52 MODEST. *Digesta*. 50, 1, 33.
- 53 Viz např. BARTOŠEK, M.: *Dějiny římského práva (ve třech fázích jeho vývoje)*. Praha: Academia, 1988.
- 54 KINCL, J. – URFUS, V. – SKŘEJPEK, M.: *Římské právo*. Praha: C. H. Beck, 1997, str. 3–4.
- 55 BONFANTE, P.: *Instituce římského práva*. Brno: Čs. a. s. Právník, 1932, str. 12. Dále viz např. GRANT, M.: *Dějiny antického Říma*. Praha: BB/Art, 2006.
- 56 „Zároveň s praetorem městským byli zavedeni dva nižší magistráti *aediles curules*, na které byla vznesena s vrchním dozorem nad veřejným obchodem a nad ulicemi hlavního města také *iurisdictio* v právních sporech z kupních smluv, učiněných o otrocích a dobytku na tržišti, a nad jinými přestupky proti bezpečnosti občanstva na místech veřejných.“ Název kurulských *aedilů* je odvozen od zvláštního soudcovského křesla zvaného *sella curulis*. Kurulští *aedilové* totiž odlišně od *aedilů* plebejských disponovali jurisdikcí, byť jen omezenou. Viz HEYROVSKÝ, L.: *Římský proces civilní*. Bratislava: Právnická fakulta University Komenského v Bratislavě, 1925, str. 12.
- 57 S výjimkou krátce vlády *Flavia Claudia Juliana*, řečeného *Juliana Apostaty*.
- 58 VICO, G.: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Praha: Academia, 1991, str. 382.
- 59 BUDIL, I. T.: *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie*. Praha: TRITON, 1992, str. 120–131.
- 60 VALEŠ, L.: *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, str. 71; KŘÍŽKOVSKÝ, L. – ADAMOVIČ, K.: *Základy politikologie*. Praha: Svoboda, 1992, str. 10.
- 61 VALEŠ, L.: *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, str. 74.
- 62 CANNING, J. P.: *Introduction: Politics, Institutions and Ideas*. In: BURNS, J. H. (ed.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 364–366. Karel Beran pracuje s pojmem osoby v právním smyslu, kterou vyjadřoval starověký koncept

- persona servilis*, středověký koncept *corpus mysticum* a novověký koncept *persona moralis*, rozpracovaný zejména *Samuelem Puffendorfem*, *Christianem Wolffem* a *Danielem Nettelbladem*. Ke vzniku právnické osoby, jakožto abstraktního subjektu všech práv a povinností, dochází až v období vrcholného novověku spojeného s nástupem racionalismu a s vlivem kantovského noetického optimismu a dichotomie pojmů *sollen* a *sein*. Viz BERAN, K.: *Pojem osoby v právu. Osoba, morální osoba, právnická osoba*. Praha: Leges, 2012, str. 13–29.
- ⁶³ CANNING, J. P.: *Introduction: Politics, Institutions and Ideas*. In: BURNS, J. H. (ed.): *The Cambridge History of Medieval Political Thought c. 350 – c. 1450*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010, str. 364–366.
- ⁶⁴ KYSELA, J.: *Ústava mezi právem a politikou – Úvod do ústavní teorie*. Praha: Leges, 2014, str. 85.
- ⁶⁵ SKŘEJPEK, M.: *IUS et RELIGIO. Právo a náboženství ve starověkém Římě*. Pelhřimov: Vydavatelství a tiskárna 999, 1999, str. 112.
- ⁶⁶ Tamtéž, str. 112 an.
- ⁶⁷ BARTOŠEK, M.: *VERRINAE*. Praha: UK v Praze, 1977, str. 35–36.
- ⁶⁸ Tamtéž, str. 134 an.
- ⁶⁹ Obdobně KYSELA, J.: *Právo na odpor a občanskou neposlušnost*. Brno: Doplněk, 2001, str. 33–34.
- ⁷⁰ VALEŠ, L.: *Dějiny politických teorií*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2004, str. 74.

The Concept of the Sovereignty of the People within the Ancient Philosophy and Legal Thought

Tomáš Havel

Summary

The aim of this article is to analyse and to interpret, firstly, the relation between those who govern and those who are governed in the historical, political and legal context within the ancient times; and secondly, the concept of sovereignty of the people, including the reflection on the nature of the people.

The article analyses to what extent it is possible to reach a general consensus on issues of good and evil, particularly in determining what is normatively more important and what is less important, what is still acceptable and what is not in terms of the requirements for coexistence of people of different levels of education, different social status, different cultures and mentalities. These questions have been asked by great philosophers of the past; an intuitive approach was chosen by *Plato* and *Augustine*, who were both thinking in metaphysical categories. In contrast, *Aristotle* came up with an empirical-analytical approach for examining forms of government and their classification.

The Roman Republic was based on narratives about the expulsion of the kings and was characterized by a mixed form of government, where the democratic component did not play a significant role. This article regards the teachings of *Dante* and *Marsilius* in a similar light because within the historical conditions of their times, the people themselves were not a source of power, but rather forced to play out the absolute monarch's will which was effected by his battle with the church.

Given the fact that the share in the government in the Roman Republic was determined by social status, even though there was a slight progress in this regard over time, this article concludes that it seems not be accurate to label the Roman governmental structure as a system, which took advantage of the concept of the sovereignty of the people when governing.

VZTAH MEZI ŘÍMSKÝM A KANONICKÝM PRÁVEM VE STŘEDOVĚKU A PAPEŽSKÁ KONSTITUCE *SUPER SPECULAM*. NĚKOLIK STRUČNÝCH POZNÁMEK K ROZSÁHLÉ PROBLEMATICE¹

Miroslav Černý

Konstituce papeže Honoria III. *Super speculam*, vydaná dne 22. listopadu 1219, je z přehledů právních dějin dobře známá.² Cituje se jako důkaz odporu nejvyšších církevních autorit proti módnímu římskému právu. Zjednodušeně se uvádí, že bylo nutné, aby papež jakožto nejvyšší církevní autorita zakázal v Paříži klerikům studium římského práva, aby se tak mohli nerušeně věnovat studiu teologie, od které je tehdy módní římské právo odvádělo. Někdy se hovoří také přímo o odporu církve proti římskému právu.

Celá tato problematika je ovšem mnohem složitější. Monumentální středověké *utrumque ius* vyrostlo z propojení dvou právních systémů – justiniánského práva římského a práva kanonického. Tyto dva právní systémy namáhavě přes mnohé spory dospěly do stavu *specialis coniunctio*, a bylo zapotřebí výborné znalosti obou dvou těchto právních odvětví, aby bylo možné účinně právně obhajovat nejenom práva císařská, ale i práva církve.³ Proto i nejvýznamnější církevní právníci, jako například kardinál *Hostiensis*, pracovali nejenom s právem kanonickým, ale museli být zároveň i výbornými znalci práva římského, z něhož byly do kanonického práva recipovány mnohé právní zásady.⁴ Úplný zákaz nebo odklon církve od práva římského nebyl tedy možný, protože bylo zřejmé, že by se to nutně muselo negativně projevit i na samotném právu kanonickém a jeho účinnosti.

Cesta ke spojení obou právních systémů, práva římského a práva kanonického, ovšem nebyla jednoduchá ani krátká. Boloňští legisté měli před kanonisty jednoznačně časový předstih. V první polovině 12. století, tedy v prvních desetiletích existence boloňské univerzity, byl proto zájem legistů o kanonické právo minimální. Je to celkem pochopitelné s ohledem na to, že Graciánovo *Decretum* bylo vypracováno teprve ke konci tohoto období, kolem roku 1140.⁵ Zakladatel školy glosátorů Irnerius pravděpodobně zemřel již kolem roku 1130, nezažil tedy obnovu kanonického práva, která přišla teprve s Graciánem.⁶ Ale je zde ještě další podstatný důvod pro počáteční nezájem legistů o kanonické právo, není to pouze těsné časové míjení obou těchto zakladatelských osobností. V prvním období po znovunalezení kompletních Justiniánových právních textů se jednalo o tak významnou událost a o tak rozsáhlou oblast, která se zde otevírala vědecké práci, vzdalující se dosavadnímu studiu podle schématu sedmi svobodných umění, že legistům jednoduše už nezbyval žádný prostor pro bádání v dalších, byť příbuzných oborech.⁷ V glosách, jejichž autorství je připisováno samotnému Irneriovi, není žádná stopa po kanonickém právu. Totéž už ale neplatí o přímých Irneriových následovcích. První citaci Graciánova *Decretum* nacházíme v jedné Martinově glose.⁸ Je však zřejmé, že jak Irnerius, tak i jeho první žáci – *quatuor doctores* – považovali kanonické právo pro právo civilní za málo významné. V tom se projevovalo dědictví minulosti, kdy „*lex mundana*“ a „*lex canonica*“ nebyly zpočátku inspirovány snahou o vytvoření vzájemné harmonie, ale naopak to byly

často konflikty nebo polemiky, vedené mezi oběma nejvyššími mocnostmi středověku, papežstvím a císařstvím, které určovaly také vztah mezi oběma právními systémy.

Církev ale v určitém okamžiku přestala být ochotná akceptovat tento trend naprostého oddělení a izolace zákonů a kánonů, který odpovídal spíše přání římských císařů. Církev zaujala stanovisko, v němž na jednu stranu sice požadovala své vynětí z císařského zákonodárství, a například v tématicke svátostí si nárokovala absolutní nezávislost, zároveň ale pro účely svého vlastního zákonodárství recipovala – do papežských dekretálů i do soukromých sbírek – také právo římské. Starší kanonické sbírky už z doby před vydáním sbírky *Panormia* Iva z Charteru a Graciánova *Decretum* ukazují, že justiniánské římské právo bylo ze strany církve přijímáno společně s církevními právními normami, často v propojení s právem císaře Theodosia, ale i s právem karolínským a lombardským.⁹

Tato možnost koexistence a propojení jednotlivých právních systémů se zdála být ohrožena v okamžiku, kdy Irnerius prohlásil římské právo za nadřazené nad jakýmkoliv jiným laickým či jiným právem. Ale i ze strany Graciána pravděpodobně podobně polemická orientace byla zaujata vůči právu římskému. Když tedy dnes v Graciánově *Decretum* nacházíme úryvky z římského práva, byli to se vši pravděpodobností až jeho pokračovatelé, kteří je sem vložili. Gracián sám se omezil pouze na shromáždění a uspořádání církevních právních norem, čímž měla být vytvořena jakási protiváha k již po několik desetiletí vzkvétajícímu právu římskému. Přesto ale kanonické právo prostřednictvím Graciánova díla, a ještě mnohem více prostřednictvím díla jeho žáků, jde ve stopách Irneria, který otevřel cestu nové vědě a novým vědeckým metodám školy glosátorů.

Ze strany římského práva vůči všemu, co nebylo římské, a tím pádem i vůči kanonickému právu, nemůžeme hovořit přímo o nepřátelství, ale spíše je zde přítomen jistý pocit nadřazenosti. Tento pocit nadřazenosti ale pomínil v době, kdy se ke Graciánovu *Decretum* začaly připojovat další části církevního zákonodárství – nejprve tzv. *Quinque compilationes antiquae*, vydávané postupně v letech 1210–1226,¹⁰ zahrnuté pak z větší části v roce 1234 do *Liber Extra* papeže Řehoře IX.¹¹ V této době se kanonické právo stává rovnocenným soupeřem a následně i partnerem práva římského, třebaže se zdůrazněním některých výlučných kompetencí, které náleží pouze papežovi a jiných kompetencí, které jsou naopak výlučně císařovými, jak to vyjádřil Accursius ve své *Magna Glossa*:¹² „*Ergo apparet quod nec papa in temporalibus, nec imperator in spiritualibus se debeant immiscere*“.

Na začátku 13. století by se tedy konstituce Honoria III. *Super speculam* z roku 1219, pokud bychom ji měli interpretovat jako doklad nepřátelství a odporu církve k římskému právu, jevila být zcela nelogickým a kontraproduktivním krokem, směřujícím proti obecně se prosazujícímu trendu vzájemného sblížení obou právních systémů. Ostatně středověká filosofie, teologie, i právo kanonické a civilní spočívaly na stejných základech, jak píše Padovani, podle kterých i lidská právní pravidla musí vycházet z nadpřirozeného prologu, který byl napsán v nebi. Dokládá to na příkladu právníka Viléma Vasca z první poloviny 13. století, který nejprve vystudoval svobodná umění v Paříži a následně právo civilní i kanonické v Boloni a všechny nabyté vědomosti dokázal harmonicky spojit ve svém díle.¹³ Ve skutečnosti se tedy v případě konstituce *Super speculam* o žádný projev skutečného nepřátelství k římskému právu nejednalo. K obsahu, důvodům a celkovému historickému kontextu vydání konstituce *Super speculam* je možné uvést několik poznámek.

První poznámka je metodologického charakteru. Jak podotýká Stephan Kuttner, samotné běžně užívané pojmenování „papežská bula“ v souvislosti se *Super speculam* je v tomto

případě nepřesné, protože ve skutečnosti se jednalo o *constitutio*, neboli papežský církevní zákon, vydaný *motu proprio*, zaslaný několika konkrétním adresátům.¹⁴ Běžně se však dnes výraz „papežská bula“ užívá pro slavnostní papežský dokument, vydaný ve slavnostní podobě „sub plumbo“, opatřený pečeti. Papežské buly se začaly užívat až teprve v době pontifikátu papeže Inocence IV. (1243–1254).¹⁵

Dále je rovněž důležité konstituci *Super speculam* vidět nikoli pouze jako izolovaný právní akt, ale v kontextu celého směřování pontifikátu papeže Honoria III., v pořadí 177. papeže katolické církve, vládnoucího v letech 1216–1227.¹⁶ Tento papež navazuje na pontifikát svého významného předchůdce, velkého středověkého papeže Inocence III.¹⁷ Po Honoriovi III. pak na papežském stolci následoval Řehoř IX., který vydal v roce 1234 sbírku dekretálů *Liber Extra*, tvořící pokračování Graciánova *Decretum*. Sám Honorius III. osobně v době svého pontifikátu promulgoval sbírku papežských dekretálů *Compilatio Quinta*, která pak následně byla zahrnuta do *Liber Extra* Řehoře IX.¹⁸ Období pontifikátu Honoria III. tedy spadá do vrcholné doby formování kanonického práva jako samostatného praktického i vědního oboru. Honorius III. se ztotožnil s plány svého předchůdce Inocence III., kterému leželo na srdci nejenom znovudobytí Svaté země s pomocí plánované páté křížové výpravy, ale především duchovní obnova celé církve. Zatímco pátá křížová výprava skončila neúspěšně porážkou u Damietty 8. září 1221, poté co císař Fridrich II. se do ní nezapojil,¹⁹ s duchovní reformou byl Honorius III. mnohem úspěšnější než v oblasti vojenské. Založení významných řeholních řádů dominikánů (zakládací bula *Solet annuere* z 22. prosince 1216), františkánů (1223) a karmelitánů (1226)²⁰ lze bezesporu nazvat významnými kroky, posilujícími reformu církve. Sám Honorius III. ještě jako kardinál před svým zvolením za papeže v roce 1192 sepsal významné dílo *Liber Censuum Romanae Ecclesiae*, ve kterém podal přehled příjmů církve z pozemkového vlastnictví všech diecézí a klášterů v letech 492–1192, což byl dokument klíčového významu v procesu církevní centralizace.²¹

Že Honorius III. nebyl nepřítelem římského práva a jeho studia jako takového, je dobře patrné rovněž z toho, že centru studia římského práva, kterým byla boloňská univerzita, naopak udělil několik privilegií a opakovaně se jednoznačně postavil na stranu studentů proti boloňským městským orgánům. V roce 1219 světil studenty do péče boloňského arcijáhna, jemuž udělil zároveň kompetenci dávat povolení profesorům k výuce práva v Boloni (*licentia docendi*).²² Boloňská univerzita, která původně vznikla zcela spontánně, bez císařova či papežova zakládacího aktu, se tak octla alespoň formálně pod církevní kontrolou.

Za situace, kdy boloňské univerzitě jakožto hlavnímu centru právních studií vyvstávaly konkurence v podobě císařem Fridrichem II. v roce 1224 založené neapolské univerzity²³ a již od roku 1222 se formující padovské univerzity,²⁴ přišlo boloňskému vysokému učení naopak jistě vhod, že díky papežskému zásahu nevzniklo ještě další konkurenční centrum studia římského práva i v Paříži. Sám císař Justinián ostatně již o několik století dříve omezil povolení ke studiu práva pouze na několik málo míst, když v konstituci *Omnem rei publicae* v § 7 zakázal studovat právo jinde než v Konstantinopoli a Bejrútu.²⁵

Je třeba si rovněž položit otázku, proč pozornost papeže při zákazu studia římského práva byla zaměřena právě na Francii a na Paříž. Římské právo a jeho druhý život, začínající ve středověku díky glosátorům, byly bezesporu fenoménem právním, vědeckým, ale i politickým a kulturním. Koschaker ve své klasické knize *Europa und das Römische Recht*²⁶

zdůrazňuje, že římské právo bylo především císařským právem. Existovalo bezesporu spojení či spřízněnost mezi glosátory a císařem, protože glosátoři výukou římského práva učili právo císařské, a tím mimoděk posilovali právněpolitickou pozici současných císařů, kteří se často ocitli v kontrastu s mocí papežskou. Již podpora a privilegia ze strany císaře Fridricha Barbarossy v roce 1158, adresovaná boloňské univerzitě, byly aktem výsostně politickým, a nikoli pouze altruistickou podporou vědy.²⁷ Barbarossův vnuk císař Fridrich II., současník Honoria III., může sloužit jako typický příklad proměnlivosti mocenských vztahů na nejvyšší úrovni. Nejprve odchovanec a oblíbenec papežů, stává se postupem doby díky složitému politickému vývoji naopak úhlavním nepřitelem papežů, opakovaně exkomunikovaným.²⁸ Právní akt papeže Honoria III., naměřený proti římskému právu, by proto mohl být také chápán jako čin zaměřený proti císařské moci jako takové.

Středověký boj o moc ale není možné zjednodušit pouze na boj mezi papežem na jedné a císařem na druhé straně. Zatímco duchovní moc byla jednoznačně daná a definovaná, v čele s nejvyšší autoritou papeže, a jakékoliv odstředivé tendence byly neomylně zařazeny do přesně definovaných kategorií heretiků, schizmatiků a apostátů, a dříve či později zlikvidovány,²⁹ na straně světské moci to zdaleka tak jednoznačné nebylo. Středověký císař již rozhodně nebyl v pozici všemocného císaře starověkého Říma, ani byzantského *dominus mundi*, třebaže nesl stejný císařský titul, navíc posílený církevním pomazáním, s významem církevní svátostiny, v raném středověku dokonce počítaným mezi církevní svátosti.³⁰

Odpůrcem císařových mocenských aspirací na území středověké Itálie nebyla jen papežova moc duchovní, ale i italská města, která se příležitostně pragmaticky stavěla na stranu papeže. Nejmarkantněji se to projevilo v bojích císaře Fridricha Barbarossy s Lombardskou ligou, která se stala strategickým spojencem papeže Alexandra III. (1159–1181) proti císaři.³¹ Několik let poté, co 29. května 1176 byly císařovy vojenské oddíly poraženy Miláňany v bitvě u Legnana, byl uzavřen 25. června 1183 kompromisní Kostnický mír. Císař v něm sice některým ze severoitalských měst poskytl hojná privilegia, či spíše potvrdil jim ta, podle kterých se již dlouho tak jako tak řídila,³² ale jeho nejvyšší autorita, a tím i autorita římského práva, tak formálně zůstala pro tuto oblast definitivně zachována. Proto také *Tractatus de pace Constantiae* byl připojován jako součást římského práva do starých tisků glosovaných vydání Justiniánova zákonodárství, konkrétně do 5. svazku nazvaného *Volumen parvum*, s připojeným komentářem *Glossa Ordinaria*, jejímž autorem pro *Tractatus de pace Constantiae* je Baldus de Ubaldis,³³ třebaže se nikdy nestal oficiální součástí justiniánského zákonodárství.

Papež Honorius III. podle Koschachera alespoň částečně vychází zázakem studia římského práva v Paříži vstříc francouzskému králi jakožto konkurentovi císaře. Určitým mocenským protipólem císaře v táboře světské moci byl totiž právě francouzský král. Je zajímavé, že hlas, mluvící ve prospěch nezávislosti francouzského krále na moci císařské, zaznívá silně právě z tábora kanonistů. Tak již papež Inocenc III., předchůdce Honoria III., v dekretálu *Per venerabilem*, zařazeném později do *Liber Extra*³⁴ uvádí, že francouzský král „*superiorem in temporalibus non recognoscit*“, tedy nemá nad sebou žádnou vyšší světskou autoritu, a jak dodávali další kanonisté, například Alanus, „*unusquisque enim princeps tantum iuris habet in regno quantum imperator in imperio*“. Důvod, který vedl Honoria III. ke zmíněnému zákazu studia římského práva, byl tak proto někdy hledán ve snaze vyhovět přání francouzského krále Filipa Augusta. To hlavním motivem papeže ale zřejmě ve skutečnosti nebylo, třebaže politická aktivita papeže vůči Francii zde svoji roli

hrála jistě také. K aktivitám Honoria III., vztahujícím se k Francii, v té době náleží jeho snaha o zprostředkování smíru mezi Anglií a Francií, který byl nutný kvůli realizaci křížové výpravy; na území samotné Francie se pak v této době odehrávala křížová výprava proti Albigenským, ve které papež byl rovněž odkázán na pomoc francouzského krále.³⁵ Konkrétní jednotlivý právní akt, jakým byla papežská konstituce *Super speculam*, je tedy třeba vidět rovněž v těchto širších historických souvislostech. Místně a časově omezený zákaz studia římského práva byl jistě také přátelským gestem papeže vůči francouzskému panovníkovi. Oslabení univerzální císařské moci ve prospěch králů, kteří se mají stát podle kanonické nauky plnohodnotnými „císaři“ ve vlastním království, má však jako důležitý důsledek také další posílení univerzální moci papežské, v té podobě, jak ji později interpretují a prosazují kupříkladu teologové Jiljí Římský (†1316) a Augustinus Triumphus (†1328). Jestliže císař má být pouhým papežovým vikářem pro oblast světského panování, logicky z toho vyplývá, že pravým císařem je papež (*imperator vicarius papae – papa verus imperator*).³⁶

Je však značně obtížné hledat zcela jednotnou linii v přístupu kanonického práva k problému obecné platnosti římského práva. Samotné Graciánovo *Decretum* na jedné straně hovoří o různých *civitates, reges et principes*, kteří se řídí různými *consuetudines patriae*, a podává tím pravdivý obraz nejednotného feudálního světa, na druhé straně se ale zdůrazňuje ideální *imperium romanum*. Papež Inocenc III. se v dekretálu *Ecclesiae Sanctae Mariae* z prosince 1199 rovněž zabývá platností římského práva pro církev a zdůrazňuje, že církev se musí řídit pouze svým vlastním právem. Římské právo je tedy v církevní oblasti závazné pouze ve svých recipovaných ustanoveních, která neodporují jiným církevním předpisům, nikoliv však jako celek.³⁷ Do tohoto kontextu je třeba zařadit rovněž právní akt papeže Honoria III., který v konstituci *Super speculam* konstatoval, že laici v oblasti *Ile-de-France* a v některých dalších oblastech neužívají (*non utuntur*) zákony římských císařů, a zakázal proto na pařížském vysokém učení a v okolí Paříže studium římského práva jakožto práva v podstatě pro tuto oblast neužitečného.

Tři úryvky z konstituce *Super speculam* zařadil Honorius III. do své právní sbírky *Compilatio quinta*,³⁸ a odtud byly převzaty do *Liber Extra* Řehoře IX. z roku 1234. V této podobě byla pak konstituce nadále známá. *Liber Extra* Řehoře IX. nejprve v titulu *De magistris*³⁹ cituje úryvek, jímž se zavádí povinné pětileté studium teologie a garantuje se materiální zabezpečení vyučujících i studentů tohoto vědního oboru, ve snaze přivést do Paříže další studenty a získat tak více duchovních s důkladným teologickým vzděláním. V titulu *Ne clerici vel monachi saecularibus negotiis se immisceant*⁴⁰ je obsaženo rozšíření již dříve platného postihu proti řeholníkům, kteří by opustili klauzuru a věnovali se studiu medicíny a civilního práva, rovněž na další kleriky, a konečně v titulu *De privilegiis*⁴¹ je obsažen vlastní zákaz studia římského práva v Paříži a v jejím okolí.

Zajímavá je řádná glosa k tomuto papežskému dekretálu, zařazenému do titulu *De privilegiis*, ve které její autor Bernard z Parmy (†1266)⁴² shrnul nejprve jeho obsah, uznal nadřazenost posvátné vědy teologie nad ostatními obory,⁴³ ale zároveň připojil odkaz na Graciánovo *Decretum*,⁴⁴ kde v uváděném úryvku *Volumus* z kapitulárů Karla Velikého jsou vyjmenovány národy, které se mají řídit římským právem. Dále ve stejné glose Bernard z Parmy cituje úryvek z *Digest*,⁴⁵ ve kterém císař Antoninus vyhláší svoji univerzální moc slovy „*ego orbis terrarum dominus sum*“, a konečně odkazuje na další úryvek z Graciánova *Decretum (In Apibus)*,⁴⁶ kde se zdůrazňuje: „*In apibus princeps unus est; grues*

unam secuntur ordine litterato; inperator unus, iudex unus prouinciae.“ Z těchto odkazů, citovaných v řádné glose, lze vyvozovat, že když existuje pouze jeden císař a jeden soudce, mělo by z toho logicky vyplynout, že by mělo platit i jedno právo – právo římské, a to pro celý svět. V tomto smyslu glosa paradoxně nepřímou směřuje proti glosovanému textu konstituce *Super speculam*, která studium tohoto univerzálně platného římského práva v určité oblasti naopak zakazuje. Z toho všeho je patrné, o jak složitou problematiku se jednalo, a ani samo kanonické právo zde nezastávalo jednotnou linii. Vztah církevní a světské moci byl ve středověku vůbec velice ožehavým tématem, které stálo v pozadí nejenom boje o investituru, ale i mnoha sporů, odehrávajících se na lokální úrovni. Problematika zákazu, obsaženého v konstituci *Super speculam*, nemohla samozřejmě zůstat stranou těchto problémů.

Hlavním smyslem uvedeného papežova zákazu však podle všeho nebylo oslabení římského práva, ale především církevní zájem o další posílení Paříže jako hlavního tradičního středověkého centra pro studium scholastické filosofie a teologie, což se také podařilo.⁴⁷ Příslušníci duchovního stavu se měli věnovat studiu posvátné vědy a nikoli dalším, byť atraktivním a lukrativním oborům, které by je jenom rozptylovaly a odváděly od jejich hlavního poslání.⁴⁸ Politické důvody zde byly druhotné. Honorius III., stejně tak jako jeho předchůdci a nástupci na Petrově stolci, nebyl rozhodně nepřítelem „císařského“ římského práva.⁴⁹ Přísloví *Ecclesia vivit lege romana*⁵⁰ si nadále udrželo svou platnost. Ostatně již následující papež Řehoř IX. zákaz studia římského práva pro samotnou Paříž sice zachoval a publikováním v *Liber Extra* jej učinil svým zákonem,⁵¹ ovšem v blízkém Orleansu naopak studium římského práva 17. ledna 1235 povolil.⁵² Papež Bonifác VIII. pak již v *Liber Sextus* jako adresáty zákazu z konstituce *Super speculam* uvádí pouze kleriky,⁵³ nadto řádná glosa k tomuto úryvku cituje rozdílné názory kanonistů na uvedené ustanovení a dokazuje užitečnost znalosti nejen kanonického, ale i římského práva slovy: *Qui scit canones et leges ille vere scit iura*, a k tomu ještě zřetelněji dodává:⁵⁴ *Immo propter regimen temporalium, quod habet ecclesia, est utile scire leges.*

Další papežský dekretál s titulem *Dolentes*, datovaný rokem 1253 a namířený proti římskému právu, se dokonce ukázal být podvrhem anglického původu, který ve skutečnosti z papežské kanceláře vůbec nepocházel.⁵⁵ V tomto dekretálu se zakazovalo studium římského práva nejenom ve Francii, ale i v Anglii a v dalších zemích.⁵⁶ Autorství dekretálu bylo připisováno papežovi Inocencovi IV. (papežem v letech 1243–1254),⁵⁷ který se před svým zvolením na Petrův stolec jmenoval Sinibald de Fieschi a jako boloňský profesor práva byl jedním z nejvýznamnějších církevních právníků své doby. To, že Inocenc IV. ve skutečnosti byl příznivcem studia římského práva a dekretál *Dolentes* nikdy nevydal, je dobře patrné ze skutečnosti, že ve svém slavném komentáři k *Liber Extra* s titulem *In Quinque Decretalium libros Commentaria* část z *Liber Extra*, obsahující úryvek z konstituce Honorie III. *Super speculam*, zakazující studium římského práva v Paříži, přechází zcela mlčením. Sám Inocenc IV. ostatně v celém svém spisu *In Quinque Decretalium libros Commentaria* argumentuje římským právem velice často. Plně realizován zřejmě nebyl zákaz studia římského práva v Paříži ani během pontifikátu Honorie III. a z regist tohoto papeže je patrné, že i on sám povoloval výjimky konkrétním osobám.⁵⁸

Nastávala tak nová doba, ve které už systémy kanonického a římského práva proti sobě nestály jako soupeři a konkurenti, ale naopak ve skvělé syntéze směřovaly k vytvoření jedinečného dokonalého systému.

Poznámky

- ¹ Příspěvek byl zpracován v rámci projektu ZČU SGS-2014-060 „Právo v běhu času“, který je řešen na katedře právních dějin Fakulty právnické Západočeské univerzity v Plzni.
- ² Srov. CORTESE, E.: *Le grandi linee della storia giuridica medievale*. Roma, 2000, s. 369, pozn. 490; CAM-PITELLI, A.: *Europeenses. Presupposti storici e genesi del diritto comune*. Bari, 1990, s. 43–44; CALASSO, F.: *I glossatori e la teoria della sovranità*, Milano 1957, s. 55–58; VLADÁR, V.: *Remedia spoliū in stredovekom kánonickom práve*. Praha, 2014, s. 119–120, pozn. 341.
- ³ Srov. CAVANNA, A.: *Storia del diritto moderno in Europa. Le fonti e il pensiero giuridico*, I. Milano, 1982, s. 54–55; PADOA SCHIOPPA, A.: *Storia del diritto in Europa. Dal medioevo all'età contemporanea*. Bologna, 2007, s. 203–204; HATTENHAUER, H.: *Europäische Rechtsgeschichte*, 2. verbesserte Auflage. Heidelberg, 1994, s. 258: „Wer als Jurist ernstgenommen sein wollte, mußte ein Doctor utriusque iuris sein, ein Doktor beider Rechte, nämlich des kanonischen und des römischen.“
- ⁴ Srov. LANGE, H.: *Römisches Recht im Mittelalter*. Band. I. Die Glossatoren. München, 1997, s. 385. Postačtí nahlédnout do úvodu slavné *Summa Aurea*, jejímž autorem je *Hostiensis*, kde je více odkazů na římské právo než na právo kanonické, srov. Henricus a Segusio (card. Hostiensis), *Aurea Summa*, Coloniae 1612, col. 1–4.
- ⁵ Srov. ERDŐ, P.: *Storia della scienza del diritto canonico. Una introduzione*. Roma, 1999, s. 37–40.
- ⁶ Srov. CORTESE, E.: Imerio. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 62, 2004 [online]. URL: [http://www.treccani.it/enciclopedia/imerio_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/imerio_(Dizionario-Biografico)/); BELLOMO, M.: *Società e istituzioni in Italia dal Medioevo agli inizi dell'età moderna*, IV edizione. Catania, 1987, s. 379–384. Je však třeba zmínit i názor, podle kterého byl Imerius ve skutečnosti klerikem, a jemu připisovaná kniha, obsahující výběr z textů svatého Augustina a dalších církevních Otců, s titulem *Liber divinarum sententiarum*, byla vzorem pro Graciánův Dekret. V případě pravdivosti této teorie by byl Imerius alespoň nepřímo i iniciátorem zrození vědy kanonického středověkého práva, srov. PADOVANI, A.: *Perchè chiedi il mio nome? Dio natura e diritto nel secolo XII*. Torino, 1997, s. 20–24; id., Imerio tra scandalo e rinnovamento. La nascita dell'università, v: *Fisica e metafisica dell'eresia. „Si paghi all'Acerba“ eresia e letteratura*. Atti del convegno Parma, 6 dicembre 2002, Trento 2003, s. 11–19; GUARNERIU IURISPERRITISSIMUS: *Liber divinarum sententiarum* (ed. Giuseppe Mazzanti), Spoleto 1999.
- ⁷ Ještě Accursius ve své *Glossa Ordinaria* píše, že „*Omnia in corpore iuris inveniuntur*“, a ze svých celkem 96 940 glos se jenom v pouhých 260 glosách zabývá kanonickým právem, srov. LANGE, H.: *Römisches Recht*, op. cit., s. 96.
- ⁸ Srov. LANGE, H.: *Römisches Recht*, op. cit., s. 102.
- ⁹ Srov. DIURNI, G.: *Aspirazione di giuridicità del medioevo d'Italia. Lezioni di storia del diritto italiano*. Torino, 2011, s. 145–151.
- ¹⁰ Srov. STICKLER, A. M.: *Historia iuris canonici latini. Institutiones Academicæ. I. Historia fontium*. Roma 1974, s. 217–236.
- ¹¹ Srov. A. STICKLER, A. M.: *Historia*, op. cit., s. 237–251.
- ¹² Citováno podle: PADOA SCHIOPPA, A.: *Storia del diritto in Europa*, op. cit., s. 203, pozn. 327.
- ¹³ Srov. PADOVANI, A.: *Perchè chiedi il mio nome*, op. cit., s. 117–119.
- ¹⁴ Srov. KUTTNER, S.: Papst Honorius III. und das Studium des Zivilrechts. In: von CAEMMERER, E. et al.: *Festschrift für Martin Wolff. Beiträge zum Zivilrecht und internationalen Privatrecht*. Tübingen, 1952, s. 79–80.
- ¹⁵ Srov. RABIKAUŠKAS, P.: *Diplomatica pontificia*. Roma, 1980, s. 43–44; von BRANDT, A.: *Werkzeug des Historikers*, 17. Auflage. Stuttgart, 2007, s. 129–140.
- ¹⁶ Srov. BIHLMEYER, K. – TUECHLE, H.: *Storia della Chiesa*. Vol. II. Il medioevo. Brescia, 1979, s. 294.
- ¹⁷ Srov. POLC, J. V.: *Církevní dějiny. 3. Vrcholný středověk*. Praha, 1994, s. 67–76.
- ¹⁸ Srov. STICKLER, A. M.: *Historia*, op. cit., s. 235–236.
- ¹⁹ Srov. TYERMAN, Ch.: *Svaté války. Dějiny křesťanských výprav*. Praha, 2012, s. 620; ROTTER, E.: *Friedrich II. von Hohenstaufen*. München, 2000, s. 76–77; MAYER, H. E.: *Dějiny křesťanských výprav*. Praha, 2013, s. 258.
- ²⁰ Srov. POLC, J. V.: *Církevní dějiny*, op. cit., s. 85–91, 93–94.
- ²¹ Srov. PLÖCHL, W. M.: *Storia del diritto canonico. Vol. II: Il diritto canonico nella civiltà occidentale 1055–1517*. Milano, 1963, s. 409.
- ²² Srov. BELLOMO, M.: *Saggio sull'università nell'età del diritto comune*. Catania, 1988, s. 88–90; Le GOFF, J.: *Gli intellettuali nel medioevo*. Milano, 1988, s. 70; CAPITANI, O. (ed.): *L'Università a Bologna. Personaggi, momenti e luoghi dalle origini al XVI secolo*. Bologna, 1987, s. 43.
- ²³ Srov. KANTOROWICZ, E.: *Federico II imperatore*. Milano, 1988, s. 117–119; BELLOMO, M.: *Saggio sull'università*, op. cit., s. 90–91.
- ²⁴ Srov. BELLOMO, M.: *Saggio sull'università*, op. cit., s. 94–95. Jak uvádí profesor Jaroslav V. Polc, padovské univerzitě se nakonec Bolognu podařilo překonat ve všem, vyjma ve starobylosti, srov. POLC, J. V.: *Svatý Jan Nepomucký*. Praha, 1993, s. 100–103.
- ²⁵ Srov. TALAMANCA, M.: *Lineamenta di storia del diritto romano*. Milano, 1989, s. 658–659.
- ²⁶ Srov. KOSCHAKER, P.: *Europa und das römische Recht*. München und Berlin, 1966, s. 73–77.

- 27 Srov. CALASSO, F.: *Medio evo del diritto. I. Le fonti*. Milano, 1954, s. 514–515; OPLL, F.: *Fridrich Barbarossa, císař a rytíř*. Praha – Litomyšl, 2001, s. 57.
- 28 K boji mezi Fridrichem II. a papežem Bonifácem IX. srov. např. KANTOROWICZ, E.: *Federico II imperatore*, op. cit., s. 490–501.
- 29 Z četné literatury k tomuto tématu srov. např. kapitola „Häresie und Ketzerei als mittelalterliche christliche Konfessionen“, v: FINK, K. A.: *Papsttum und Kirche im abendländischen Mittelalter*. München, 1994, s. 187–233; MUNDY, J. H.: *Evropa vrcholného středověku 1150–1300*. Praha, 2008, s. 332–361. Jak uvádí Lambert ve své knize věnované kacířství ve středověku, papež Inocenc III. a po něm tři následující papežové Honorius III., Řehoř IX. a Inocenc IV. věnovali veškerou svou energii boji proti kacířství, srov. LAMBERT, M. D.: *Ketzerei im Mittelalter. Eine Geschichte von Gewalt und Scheitern*. Freiburg im Breisgau, 1991, s. 145.
- 30 K teologickému významu pomazání císaře srov. např. EICHMANN, E.: *Die Kaiserkrönung im Abendland. Ein Beitrag zur Geistesgeschichte des Mittelalters, Erster Band: Gesamtbild*. Würzburg, 1942, s. 86–94.
- 31 Srov. BIHLMEYER, K. – TUECHLE, H.: *Storia della Chiesa*. Vol. II. Il medioevo, op. cit., s. 200–203.
- 32 Srov. MONTANELLI, I. – GERVASO, R.: *L'Italia dei Comuni. Il Medio evo dal 1000 al 1250*. Milano, 2009, s. 181; ASCHERI, M.: *Medioevo del potere. Le istituzioni laiche ed ecclesiastiche*. Bologna, 2009, s. 227–230.
- 33 Je tomu tak i v mnou konzultovaném vydání *Volumen Legum Parvum*. Lugduni, 1589; srov. LANGE, H. – KRIECHBAUM, M.: *Römisches Recht im Mittelalter. Band. II. Die Kommentatoren*. München, 2007, s. 790. X 4.17.13 (Friedberg II, col. 715).
- 34 Srov. JEDIN, H.: *Handbuch der Kirchengeschichte*, Directmedia Publishing GmbH, Digitale Bibliothek Bd. 35. Berlin, 2000, num. 5.453–5.455.
- 36 Srov. ASCHERI, M.: *Medioevo del potere. Le istituzioni laiche ed ecclesiastiche*, op. cit., s. 234, 242.
- 37 Srov. PLÖCHL, W. M.: *Storia del diritto canonico*. Vol. II: *Il diritto canonico nella civiltà occidentale 1055–1517*, op. cit., s. 49; X 1.2.10 (Friedberg II, col. 12–14).
- 38 FRIEDBERG, Ae. (ed.): *Quinque Compilationes Antiquae*. Graz, 1956, s. 180, 182, 184.
- 39 X 5.5.5. (Friedberg II, col. 770–771): „Praelati et capitula ad studia theologiae scholares dociles transmittere tenentur, qui in absentia redditus praebendarum suarum et beneficiorum per quinquennium integraliter percipiunt. Et si proprii redditus ad sustentationem studii eis non sufficiunt, debet praelatus cum capitulo eis providere: magistro vero, donec docuerint, integre percipiunt fructus beneficiorum suorum... Volumus et mandamus, ut statutum, editum in concilio generali de magistris theologis per singulas metropoles statuendis, inviolabiliter observetur, statuentes, insuper de consilio fratrum nostrorum, ac districte praecipiendo mandantes, ut, quia super hoc propter raritatem magistrorum se possent forsitan aliqui excusare, ab ecclesiarum praelatis et capitulis ad theologiae professionis studium aliqui docibiles destinentur, qui, quum docti fuerint, in Dei ecclesia velut splendor fulgeant firmamenti, ex quibus postmodum copia possit haberi doctorum, qui, velut stellae, in perpetuas aeternitates mansuri ad iustitiam valeant plurimos erudire, quibus, si proprii proventus ecclesiastici non sufficiunt, praedicti necessaria subministrent. Docentes vero in theologica facultate, dum in scholis docuerint, et studentes in ipsa integre per annos quinque, percipiant de licentia sedis apostolicae proventus praebendarum et beneficiorum suorum, non obstante aliqua alia consuetudine vel statuto, quum denario fraudari non debeant in vinea Domini operantes.“
- 40 X 3.50.10 (Friedberg II, col. 660): „Sane, licet fallax sit gratia ceterarum scientiarum, et vana etiam pulchritudo, quum frumentum electorum et vinum germinans virgines iuxta prophetam sit bonum super omnia et sit pulchrum: quia tamen regulares quidam, claustrale silentium et legem Domini, animas convertentem et sapientiam dantem parvulis, quam super aurum et topazium amare debuerant, respuentes, abeunt post vestigia gregum, et illicite se convertunt ad pedissequas amplectendas, quae plausum desiderant populorum, Contra regiosas personas, de claustris exeuntes ad audiendum leges vel physicam, felicitis memoriae Alexander praedecessor noster olim statuit in concilio Turonensi, ut, nisi infra duorum mensium spatium ad claustrum redierint, sicut excommunicati ab omnibus evitentur, et in nulla causa, si patrocinium praestare voluerint, audiantur. Reversi autem in choro, mensa, capitulo et ceteris ultimi fratrum existant, et, nisi forte ex misericordia sedis apostolicae, totius spem promotionis amittant. Verum, quia nonnulli ex talibus propter quorundam opiniones diversas excusationis aliquid assumebant, nos, volentes, ut tales de cetero ipso facto sententiam excommunicationis incurrant, districte praecipiendo mandamus, quatenus tam a dioecesanis et capitulis ipsorum, quam etiam a ceteris episcopis, in quorum dioecesis in huiusmodi student, tales sublato appellationis obstaculo excommunicati et praedictis poenis obnoxii publice nuncientur. Quia vero theologiae studium cupimus ampliari, ut dilatato sui tentorii loco et funiculos suos faciat longiores, ut sit fides catholica circumcincta muro inexpugnabili bellatorum, quibus resistere valeat adscendentibus ex adverso: ad archidiaconos, decanos, plebanos, praepositos, cantores et alios clericos personatus habentes, nec non et presbyteros, nisi ab his infra spatium praescriptum destiterint, hoc extendi volumus et mandamus, et appellatione postposita firmiter observari.“
- 41 X 5.33.28 (Friedberg II, col. 868): „Parisiis et in locis vicinis ius civile legi non debet. Super specula. Sane, licet sancta ecclesia legum saecularium non respuat famulatum, quae satis aequitatis et iustitiae vestigia imitantur: quia tamen in Francia et nonnullis provinciis laici Romanorum imperatorum legibus non utuntur, et occurrunt raro ecclesiasticae causae tales, quae non possint statutis canonicis expediri, ut plenius sacrae paginae insistatur, et discipuli Helisei liberius iuxta fluentia plenissima resideant ut columbae, dum in ianuam

- scalas non invenerint, ad quas divaricare valeant pedes suos, Firmiter interdicimus et districtus inhibemus, ne Parisius, vel in civitatibus seu aliis locis vicinis quisquam docere vel audire ius civile praesumat. Et qui contra fecerit, non solum a causarum patrociniis interim excludatur, verum etiam per episcopum loci appellatione postposita excommunicationis vinculo innodetur. Vos autem, fratres et filii, sic diligentius praescripta servetis et faciatis studiosius ab aliis observari, quod veri amici sponsi possitis merito comprobari, etc. Dat. Viterbii VII. Kal. Dec. Pont. nostr. Ao IV. 1219.“
- 42 K Bernardovi z Parmy srov. ABBONDANZA, R.: Bernardo da Parma. In: *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 9, 1967, s. 276–279; glosa konzultována podle vydání: *Decretales D. Gregorii Papae IX*. Romae, 1582, fol. 1831–1832.
- 43 „Nota, quod ecclesia approbat leges, et eis utitur. Item magis est insistendum sacrae paginae, quam aliis scientiis“.
- 44 *Decretum Gratiani*, C. 11, q. 1, c. 37 (Friedberg I, col. 636–637).
D 14.2.9.
- 45 *Decretum Gratiani*, C. 7, q. 1, c. 41 (Friedberg I, col. 582).
- 47 Srov. HASKINS, Ch. H.: *La rinascita del XII secolo*. Bologna, 1972, s. 315–321. Láska k věděni byla ve středověku považována za typicky francouzskou vlastnost, a podle soudobého německého výroku Němci přenechali Francouzům univerzitu, Italům církev a sami si ponechali říši, srov. MUNDY, J. H.: Evropa vrcholného středověku 1150–1300, op. cit., s. 42. K významu pařížské univerzity ve středověku a k některým studentům z Čech srov. TADRA, F.: *Kulturní styky Čech s cizinou až do válek husitských*. Praha, 1897, s. 239–254.
- 48 Církevní preláti, třebaže sami často právníci, samozřejmě oficiálně upřednostňovali teologii před právní vědou s odůvodněním, že právo je připoutáno k zemi, zatímco teologie směřuje k nebesům, srov. MUNDY, J. H.: Evropa vrcholného středověku 1150–1300, op. cit., s. 290. Ovšem i dosažení kvalitního teologického vzdělání na některé proslulé univerzity ve středověku otevíralo cestu k lukrativním církevním hodnostem. Le Goff tak nerozlišuje mezi vysokými hodnostmi, dosaženými středověkými intelektuály v oblasti duchovní či světské, a o biskupech, arcijáhnech, kanovnících či rádcích a ministrech vládařů, formovaných univerzitním prostředím, píše souhrnně jako o „univerzitní mafii“, usilující o vůdčí roli v křesťanské společnosti, srov. Le GOFF, J.: Gli intellettuali nel medioevo, op. cit., s. 125.
- 49 Srov. KUTTNER, S.: Papst Honorius III., op. cit., s. 101.
- 50 Srov. KEJŘ, J.: Středověká právní věda. In: SPUNAR, P. (ed.): *Kultura středověku*. Praha, 1995, s. 102.
- 51 Srov. pozn. 40.
- 52 Srov. KUTTNER, S.: Papst Honorius III., s. 98–99; DENIFLE, H.: *Die Entstehung der Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Graz, 1956, s. XXV, s. 252–253.
- 53 VI 3.24.1 (Friedberg II, col. 1064–1065): „Statutum felicis recordationis Honorii Papae III. praedecessoris nostri, quod decanis, archidiaconis, praepositis, plebanis, cantoribus et aliis clericis, habentibus personatus, audire leges vel physicam interdicat, ad eos, qui parochiales ecclesias obtinere noscuntur, piae memoriae Clementis Papae IV. praedecessoris nostri vestigiis inhaerentes, declaramus praesentis constitutionis oraculo ratione ecclesiarum huiusmodi non extendi, nisi eadem ecclesiae fuerint plebaniae sub se capellas habentes, in quibus instituantur clerici perpetui, nequeutes ab ipsis absque causa rationabili amoveri.“
- 54 *Liber Sextus Decretalium*. Romae, 1572, fol. 592.
- 55 Srov. CALASSO, F.: I glossatori, op. cit., s. 57–58; ULLMANN, W.: Principi di governo e politica nel Medioevo. Bologna, 1982, s. 222–223, pozn. 50.
- 56 „... Preterea, cum in Francie, Anglie, Scotie, Wallie, Hispanie et Hungarie regnis cause laicorum non imperatoris legibus, sed laicorum consuetudinibus decidantur, et cum ecclesiastice sanctorum patrum constitutionibus valeant terminari, et tam canones quam consuetudines plus confundantur legibus quam iuventur, precipue propter nequitiam, fratrum nostrorum et aliorum religiosorum consilio et rogatu statuimus, quod in predictis regnis leges seculares de cetero non legantur regum et principum, si tamen hoc de regum et principum processerit voluntate...“ Citováno z CALASSO, F.: I glossatori, op. cit., s. 58, pozn. 40.
- 57 Srov. BIHLMEYER, K. – TUECHLE, H.: *Storia della Chiesa*. Vol. II. Il medioevo, op. cit., s. 297–298.
- 58 Srov. BRUNDAGE, J. A.: *The Medieval Origins of the Legal Professions. Canonists, Civilians and Courts*. Chicago, 2008, s. 233.

The Relation between the Roman and the Canon Law in the Middle Ages and the Papal Constitution Super Speculam. A Few Brief Remarks to the Extensive Problems

Miroslav Černý

Summary

The paper deals with the constitution of Pope Honorius III. Super speculam (issued on November 22, 1219) in which Pope among other things, forbade the study of Roman law in Paris and surrounding areas. In the past this papal document was sometimes misinterpreted as the evidence of the resistance of the Church against the study of Roman law in general. This paper focuses on the broader historical context of the above-mentioned constitution and proves that the intention of the Pope was not weakening the importance of Roman law, that was on the contrary very useful for the Church as the part of *ius utrumque*. The only intention of the Pope was to preserve Paris as the centre of theological studies, that the Church considered more needed, and in particular to ensure that the members of the clergy were not distracted from the study of the sacred sciences.

PUBLIKACE SOUDNÍCH ROZHODNUTÍ PO VZNIKU ČESKOSLOVENSKEHO STÁTU

Lukáš Králík

Fenomén vydávání upravených soudních rozhodnutí (judikatura) si zaslouží mnohem větší pozornost odborného výzkumu, než mu byla doposavad věnována. S texty editovaných soudních rozhodnutí pracují právníci v našem právním prostoru nejméně od počátku moderní právní praxe na konci 18. století. Způsoby publikace těchto upravených soudních rozhodnutí z pohledu historicko-komparativního nebyly pro dané období naší právní historie důkladně a především komplexně zmapovány.¹

Je nezbytné i pro dnešního praktikujícího právníka osvětlit např. kdo a kdy publikoval soudní rozhodnutí. Dále jsou velmi užitečné informace za jakým účelem, z jakého titulu, pro jaký okruh uživatelů byla upravená soudní rozhodnutí otiskována a jak byla zároveň tato rozhodnutí zpracovávána a upravována. Teprve, pokud se zorientujeme v těchto historicko-komparativních souvislostech, můžeme získat přehled o pramenech sekundárního práva, pochopit systém tvorby upraveného judikátu, a tak se mnohem lépe naučit orientovat v těchto textech.

Pro důkladné a kompletní zmapování publikace soudních rozhodnutí v českém právním prostředí je ale nutné pracovat s primárními prameny informací a nespoléhat se na sekundární informace odvozené z jiných odborných pojednání. K pravdivému a pečlivému závěru lze dojít pouze černou prací ve fondech knihoven a archivů a ne od akademického stolu. Jestliže se má dojít k poctivým závěrečným úvahám, je třeba projít stovky až tisíce svazků knih a desítky tisíc stran textů rozhodnutí.

V průběhu naší právní historie byly upravené texty soudních rozhodnutí většinou vydávány ve formě knižních sbírek.² Druhým způsobem, jak probíhalo publikování vybrané judikatury, bylo jejich otištění v různých periodikách.³

1. Sbírky soudních rozhodnutí po roce 1918

Recepce právního řádu staré monarchie se odrazila i v systému soudnictví vzniklé republiky. Nový stát se jasně přihlásil ke kontinuitě v právní oblasti s původní rakousko-uherskou právní recepční normou, kdy „*veškeré dosavadní zemské a říšské zákony a nařízení zůstávají prozatím v platnosti*“ a všechny úřady jednají podle dosavadních platných zákonů a nařízení.⁴ Také personální obsazení soudů zůstalo stejné a na nově vytvořené nejvyšší soudy přešli odborníci, kteří do té doby převážně působili ve Vídni u centrálních nejvyšších soudů monarchie nebo u vrchních zemských soudů v Praze a Brně.

Personální kontinuita s rakouskými nejvyššími soudy tak umožnila i přebrání struktury nejvyšších soudů i styl a formu při vydávání sbírek soudních rozhodnutí. Vydavatelé těchto nových českých republikových sbírek byli často i spoluautory vídeňských předpřevrato-

vých sbírek, kde pracovali ve vysokých funkcích u nejvyšších soudů monarchie (např. František Vážný). Obsazování nově zřízených nejvyšších soudů v čerstvě vyhlášené republice se neobešlo bez personálních potíží, kdy především po přesunutí Nejvyššího soudu z Prahy do Brna vyvstala značná obtíž s naplněním stavu soudců. Většinou kandidátů se příliš nechtělo stěhovat z jiných částí země a především z Čech a Prahy na Moravu do Brna. Na tento fakt si stěžoval i předseda soudu Popelka. Je fascinující, že úplně totožný problém a diskuse probíhaly a probíhají i nyní, po téměř stu letech, kdy všechny tři vrcholné soudy a další ústřední orgány státu sídlí také v Brně. Opět slyšíme reptání, neochotu soudců či jiných představitelů či zaměstnanců vrcholných soudů a ústředních státních úřadů přesunout se alespoň na pracovní část týdne z Prahy do Brna.

Po roce 1918 počalo být vydáváno velké množství sbírek judikatury a to konečně již v českém jazyce. Poměrně složité se maluje hraniční čára mezi sbírkami oficiálními a sbírkami ostatními. Zákonná ustanovení zřizující vrcholné soudy v nové republice neobsahovala žádné povinnosti nejvyššího soudu či nejvyššího správního soudu vydávat oficiální (zákonné) sbírky rozhodnutí. Ale rozhodnutí nejvyššího soudu byla vydávána ve sbírce ministerstva spravedlnosti, která tak může být považována za oficiální sbírku. Nejvyšší správní soud již v době rakousko-uherské monarchie také neměl zákonné zmocnění k vydávání sbírky rozhodnutí, ale pamatoval na ni alespoň ve svých vnitřních normách.⁵

1.1 Sbírka rozhodnutí nejvyšších stolic soudních

Nejzásadnější edicí sbírek judikatury první i druhé republiky a také poválečné předkomunistické republiky byla *Sbírka rozhodnutí nejvyšších stolic soudních republiky československé*. Byla vydávána *Právníckým vydavatelstvím Tomsa* na Praze II., sídlícím v Římské ulici, jež vedl JUDr. Tomsa od roku 1919. Edice se dělila na další dvě sbírky a to tzv. *Vážného sbírku rozhodnutí nejvyššího soudu* a tzv. *Bohuslavovu sbírku rozhodnutí nejvyššího správního soudu*.

Tato edice se svými sbírkami v oblasti práva civilního i práva správního tvoří dodnes nepřekonaný celek komplexního sběru soudních rozhodnutí za celé období první republiky až do roku 1948. Slouží i v dnešní době jako jedinečný vzor stylu a formy úpravy soudních rozhodnutí do tvaru judikátu. Její struktura a členění textu judikátu spolu s indexačními a rejstříkovými údaji, stejně jako tvorba právních vět, jsou nejvyššími nastavenými standardy v této oblasti, které by měly být kopírovány i dnešními sbírkami (některé z nich to činí i výslovně, jako např. *Sbírka rozhodnutí Nejvyššího správního soudu*).

I po obsahové stránce je stále určitá skupina judikátů z těchto starších sbírek, které lze použít i při argumentaci v dnešní praxi, a to především z oblasti práva soukromého po nedávné rekodifikaci občanského práva.⁶

Tzv. Vážného sbírka

První z této edice, tzv. *Sbírka Vážného*, byla nazývána podle svého prvního uspořadatele prof. JUDr. Františka Vážného. Dr. Vážný vykonával funkci druhého prezidenta prvního samostatného československého Nejvyššího soudu v nově vzniklé republice, zřízeného zákonem č. 5/1918 Sb., (dále jen „zřizovací zákon“). Tento zákon byl jedním z prvních vydaných v novém státu a dnem účinnosti zákona (2. listopadu 1918) tak vznikl první nejvyšší soud v republice se sídlem v Praze.

První zřizovací zákon o nejvyšším soudu z roku 1918 ve svém § 11 pouze stručně zmiňoval, že jednacím řádem soudu má být vyřešena otázka „*co nařizováno býti má za účelem stálosti a jednotnosti v nalézání práva*“.⁷ Ve svém § 12 také dával pravomoc prezidentovi soudu nebo druhému prezidentovi soudu či jinému členu soudu vykonávat dozor nad soudy nižšího stupně. Jelikož dr. Vážný působil jako druhý prezident, vykonával dozor nad nižšími soudy a měl nejlepší přehled při sjednocování soudního rozhodování. Na okraj stojí za to zmínit, že tento stav měl opravdu jepičí život a již od roku 1919 opět pravomoc vykonávat tento dozor a sjednocování judikatury příslušela ministerstvu spravedlnosti.⁸ Koncem roku 1920 vydalo ministerstvo spravedlnosti výnos, jímž byl fakticky obnoven předpřevratový stav.

Pro sjednocování rozhodovací činnosti byl zřízen institut „plenárního usnesení“.⁹ Plenární usnesení měla, stejně jako v době monarchie, svoje místo v rozhodovací činnosti soudu. První plenární usnesení vyšla ve Vážného sbírce v dodatku v roce 1935.

Sbírka Vážného ani ve svém prvním svazku, ani později neobsahuje žádné úvodní redakční slovo, jak to bývalo zvykem. Na titulní straně měla výslovné upozornění, že se „*pořádá z příkazu předsednictva nejvyššího soudu jeho senátním prezidentem*“ (Fr. Vážný).¹⁰

Osoba dr. Františka Vážného (narozen 1. dubna 1868 ve Svinech u Veselí nad Lužnicí) byla sama o sobě velmi zajímavou, nejen z hlediska profesního. Po vystudování právnické fakulty v Praze v roce 1895 nastoupil od roku 1897 do soudcovské služby a již od roku 1904 působil na nejvyšším soudě ve Vídni. Poté se roku 1914 vrátil do Prahy na Vrchní zemský soud a nejméně od roku 1919 působil již na nejvyšším soudě v Brně, který byl novým zákonem č. 216/1919 Sb., o nejvyšším soudě, přesunut z Prahy do Brna. Po přesídlení do Brna začal vyučovat civilní řízení soudní na zdejší nově zřízené právnické fakultě. Byl také místopředsedou Ústavního soudu, členem mezinárodního smírčího soudu v Haagu a starostou Právnické jednoty moravské. S aktivní službou se rozloučil v roce 1935 a na slavnostním shromáždění Nejvyššího soudu mu byly odevzdány děkovné dekrety prezidenta republiky a ministra spravedlnosti.¹¹ Pravděpodobně v té době také ukončil své redaktorství sbírky.

Vážného Sběrka se dělila na dvě samostatné řady vycházející v samostatných svazcích s vlastním číslováním. První řadou byla *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech civilních* a druhou řadou *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech trestních*. Od ročníku XXI. (1940) se vyčlenila jako samostatná edice z původní zastřešující Sběrky rozhodnutí nejvyšších stolic a zahrnovala subedice civilní a trestní řady pod názvem *Sběrka rozhodnutí nejvyššího soudu v Brně*.

První ročník civilní řady byl označen jako výběr za rok 1919 a vyšel až v roce 1921. Od ročníku XXIII. (1941) do ročníku XXVI. (1944–45) byl otiskován dvojjazyčný text. Německý text na jedné straně a český na druhé straně. Po válce byl vydán generální rejstřík, který výslovně uváděl, že vynechává určitá rozhodnutí z doby okupace. Posledním judikátem v původní řadě bylo publikační číslo 18.873 z XXVI. ročníku (leden 1944 – duben 1945).¹²

Od prvního poválečného ročníku (XXVII., srpen až prosinec 1945 a celý rok 1946) začala sbírka pod novým názvem *Sběrka nálezu nejvyššího soudu ve věcech občanských* i s novým číslováním znovu od publikačního čísla 1. Byla to ale již jen labutí píseň této sbírky, která vydržela jen tři poválečné ročníky. Posledním ročníkem byl ročník XXIX. (1948), vydaný v roce 1949.¹³

V civilní řadě vyšla jako příloha také sebraná plenární usnesení nejvyššího soudu za roky 1919–33 a jako dodatky vycházela rozhodnutí kompetenčních konfliktů.¹⁴

V čtyřech Generálních rejstřících pro civilní řadu vyšly veškeré právní věty ze všech judikátů.¹⁵ Poslední z těchto rejstříků vyšel až v roce 1948, tedy zároveň s koncem vydávání sbírky. Nebyla v něm obsažena rozhodnutí, „*kteřá vyplynula ze stavu národní nesvobody a která již nemají k dnešní době nižádného vztahu*“.¹⁶

Druhá, trestní řada Vážného sbírky, která vycházela paralelně, obsáhla v prvním ročníku roky 1919–20 (vydán 1921). Shodně s civilní řadou vycházela ve stejných letech proktorátu také dvojjazyčně. Poslední judikát původní řady vyšel pod publikačním číslem 7368 ve XVI. ročníku (1945–46). Nová řada počala od XXVI. ročníku, stejně jako řada civilní (s judikáty pod čísly 1–147). Tento ročník vyšel v roce 1948. Ve stejný rok vyšel i ročník XXVIII. (publ. čísla 142–305) a poslední ročník XXIX. (publ. čísla 306–395). Pravděpodobně úplně posledním sešitem bylo číslo 7, otištěné dne 11. 11. 1948.

V trestní řadě vycházela pravidelně, jako přídavek, rozhodnutí ve věcech disciplinárních. Poslední kárná rozhodnutí vyšla ve XXVIII. ročníku v roce 1948 pod publikačními čísly 467 až 505. Vyšla jako *Rozhodnutí nejvyššího soudu jako kárného soudu odvolacího v kárných věcech soudců, advokátů a notářů*. Měla vlastní publikační čísla.¹⁷

Tzv. Bohuslavova sbírka

Druhou edicí Sbírkou rozhodnutí nejvyšších stolic republiky československé byla *tzv. Bohuslavova sbírka*, kterou začal uspořádat jako editor Josef V. Bohuslav. Členila se na další dvě subedice, a to *Sbírku náleží nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních* a *Sbírku náleží nejvyššího správního soudu ve věcech finančních*.

Hlavní tvůrce sbírky Dr. Bohuslav vykonával funkci senátního prezidenta na nejvyšším správním soudu v Praze. Sbíрка byla uspořádávána z příkazu prezidia nejvyššího správního soudu. I když neměla zákonně zmocnění ze zákona, ani z jednacního řádu soudu, měla statut alespoň polooficiální sbírky.

Vydávání judikatury v oblasti správního soudnictví převzalo koncepci z dob monarchie. Až v roce 1937 přišla velká novela zákona o nejvyšším správním soudu a nový jednacní řád. Také tyto normy nezmiňují výslovně vydávání oficiální sbírky rozhodnutí. Jen v jednacním řádu soudu se hovoří o evidenci judikatury, ale pouze jako o vnitřním evidenčním systému pro potřeby soudců ve „*sbírce právních zásad*“. Vydávání sbírky určené veřejnosti zde není upraveno.¹⁸

V předmluvě k prvnímu sešitu administrativní řady, který vyšel v červenci 1919, se uspořadatel výslovně hlásí k návaznosti na formu a tradici sbírky Budwinského publikující rozhodnutí bývalého rakousko-uherského nejvyššího správního soudu.¹⁹ Bylo by prý jen plýtvání sil, kdyby se nevyužily zkušenosti a poznatky z tvorby této sbírky pro novou sbírku. Dokonce se zmiňuje, že velkou zásluhu na zdokonalení bývalé sbírky má její český spoluredaktor. Má na mysli zřejmě Augusta, svobodného pána z Popelky, českého právníka, který redigoval Budwinského sbírku od ročníku 1909 do ročníku 1918.

Sbíрка zavádí novinky jako citování příslušné prejedikatury, včetně té z Budwinského sbírky, alespoň v prvních letech. Žádal všechny o zaslání případných připomínek k podobě sbírky. Právní věty („*právní zásady*“), které byly označeny hvězdičkou, byly vytvořeny přímo rozhodujícím senátem. Ostatní právní věty byly vytvářeny redakcí sbírky.

Zajímavostí je, že v souborném vydání prvního ročníku z prosince 1920, již dr. Bohuslav konstatuje, že sbírka byla přijata dobře a není důvod nic zásadně měnit. Jen postupně přestane odkazovat na starší rakousko-uherskou prejedikaturu ze sbírky Budwinského.²⁰

Posledním ročníkem administrativní řady se stal ročník XXX. (1948), který byl vydán ještě v roce 1949. Posledním otištěným judikátem bylo č. 2084, nález č. 1509/47-6 z 11. června 1949, což odporuje označení ročníku sbírky, jež by měl zahrnovat pouze rozhodnutí z roku 1948. V tomto ročníku již nevyšel ani rejstřík.

První ročník sbírky v administrativní řadě byl ročník č. I (1918–19), který byl vydán až v roce 1920. V redakčním úvodu to bylo vysvětleno technickými problémy. Poslední judikát v původní řadě byl otištěn pod publikačním číslem 14.470 v ročníku XX. (1938). Od ročníku XXI. (1939) bylo zahájeno nové číslování z důvodů technické chyby, která se vyskytla v ročníku 1937, kdy po judikátu s publikačním číslem 13099 další judikát nesl publikační číslo 14 000 místo 13 100. Bylo to vysvětleno v poznámce ještě k tomuto ročníku a pak znovu v ročníku 1939, kdy se vydavatel stručně zmínil, že z technických důvodů se začíná nově číslovat administrativní řada od počátku (tj. od čísla 1). Administrativní řada se pro narůstající objem publikovaných judikátů rozrostla, od ročníku IV. do ročníku XVII. vydávala dva svazky za jeden ročník.²¹

V administrativní části sbírky vycházela od prvního ročníku v sekci Dodatky zvláštní řada pojmenovaná *Zásadní usnesení nejvyššího správního soudu*. Tvořily ji pouze otištěné právní věty bez odůvodnění, nevytvořené z nálezů jako v samotné sbírce, ale z usnesení soudu. Soud tato usnesení uznal za tak důležitá, že k nim nechal vytvořit právní věty a otiskl je v příloze. Judikáty měly vlastní systém publikačních čísel s římskými číslicemi.²² Tato praxe přetrvala v každém ročníku až do předposledního ročníku v roce 1948. Obdobně byla vydávána zásadní usnesení i ve finanční řadě. Později byly přidány v administrativní řadě Dodatky II., kde byly publikovány *Rozsudky a usnesení senátu pro řešení konfliktů kompetenčních*.

V ročníku č. IV z roku 1922 také vyšel Dodatek III. pojmenovaný *Z nálezů ústavního soudu*, kdy byl poprvé vůbec publikován nález nového československého ústavního soudu. Pod vlastním publikačním číslem vyšel jediný nález.²³

První ročník finanční řady byl v roce 1919 a vyšel v roce 1920. Posledním ročníkem této řady byl pravděpodobně ročník XXVIII. (1947) vydaný v roce 1948, kdy jako poslední byl otištěn judikát s publikačním číslem 11.100. V obou řadách vyšel rejstřík všech zatím vyšlých judikátů – *Knih judikátů nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*, (resp. *finančních*). Kniha byla vydána oficiálně z příkazu prezidia nejvyššího správního soudu a vyšly nejméně 4 svazky do roku 1939, které zahrnuly rozhodnutí vydané mezi lety 1918 až 38. Svazek č. III (1929–33), vydaný v roce 1935 editoval Hugo Diwald, druhý prezident nejvyššího správního soudu a svazek č. IV. (1934–38) uspořádal Egon Zeis, jež byl později ve stejné funkci.

Osud sbírky sdílí stejný osud s koncem Nejvyššího správního soudu a je také podobně nejasný. Na Slovensku vznikl samostatný slovenský nejvyšší správní soud podle zákona 120/1940 sl. zák., tudíž paralelně existovaly do roku 1949 dva nejvyšší správní soudy, jeden v Praze, druhý v Bratislavě. Ale slovenský soud neformálně příznával svrchovanost a jedinečnost pražského soudu a dokonce souhlasil s vydáváním své bratislavské judikatury v centrální pražské Bohuslavově sbírce.

Soud byl přemístěn v roce 1949 do Bratislavy a jsou důkazy, že skutečně fungoval ještě v kalendářním roce 1951, měl podatelnu, kde přijímal podání.²⁴ Pak už o jeho činnosti nejsou žádné důkazy a zanikl oficiálně k 31. 12. 1952.²⁵

1.2 Další prvorepublikové sbírky judikatury

Pravděpodobně jedinou oficiální sbírkou rozhodnutí, která byla za první republiky vydávána, byla *Sbírka rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech občanských*. Vycházela nákladem ministerstva spravedlnosti od roku 1921 nejméně do roku 1937 v devíti svazcích s publikačními čísly judikátů 1 až 1506 jako příloha *Věstníku ministerstva spravedlnosti*. Nebyla to klasická kontinuální periodická sbírka, která by vydávala sešity několikrát do roka jako např. sbírky Vážného či Bohuslava. Nevycházela tak každý rok. V každém svazku bylo přibližně přes 100 judikátů.

Její sesterská řada *Sbírka rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech trestních* vydala první svazek s vrocením 1921. Vycházela nejméně do roku 1941, kdy byl vydán svazek č. 10, který byl zakončen judikátem pod pořadovým publikačním číslem 1202. Je evidentní, že oproti Vážného sbírce obsahovala jen zlomek rozhodnutí přijatých soudem.

Sbírka také publikovala zobecnující materiály jako plenární usnesení nebo plenární rozhodnutí. První publikované plenární rozhodnutí se hned v prvním svazku věnovalo výkladu ustanovení občanského zákoníku o uznání otcovství.²⁶ I v trestní řadě sbírky byly publikovány zobecnující materiály.²⁷

Mezi další významné vydávané periodické prvorepublikové sbírky je třeba řadit *Sbírku rozhodnutí vrchních a krajských soudů zemí České, Moravskoslezské i Slovenské a Podkarpatskoruské ve věcech civilních*, pořádaná universitními profesory Jaromírem Sedláčkem a Františkem Roučkem, autory komentáře k občanskému zákoníku a návrhu nové kodifikace občanského práva.

První ročník 1937–38 (publikovaný 1939) byl vydávaný Ústavem pro občanské právo při právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně ve vydavatelství Československý kompas v Praze. Ročník druhý 1939–40 (publikovaný 1940) už byl díky změněné politické a ústavní situaci přejmenován jen na *Sbírku rozhodnutí vrchních a krajských soudů zemí České a Moravskoslezské ve věcech civilních*. V redakční poznámce to bylo výslovně zmíněno s tím, že nebudou vydávána rozhodnutí soudů slovenských a podkarpatskoruských, ale o to větší péče bude věnována judikatuře českomoravských soudů.²⁸ Jako důvody změny byly uvedeny mimo jiné také změněná politická situace a snaha o nižší cenu. Tento druhý ročník byl zároveň posledním. Bližší důvody pro ukončení sbírky nejsou známy, ale dá se předpokládat, že za tím mohly stát důvody politické.

Na druhou stranu zavedenější sbírky jako Bohuslavova a Vážného byly vydávány i během období nacistické okupace. Je možné, že sbírka doplatila na svoji velmi krátkou historii, ale také za tím mohly stát důvody ekonomické, či soukromé. Nejpravděpodobnějším důvodem mohlo být uzavření vysokých škol, neboť sbírka byla vydávána pod hlavičkou Ústavu pro občanské právo na brněnské právnické fakultě profesory Roučkem a Sedláčkem. Sbírkou obsahovala na konci souhrnný seznam uveřejněných rozhodnutí podle data vydání a soudu a souhrnný seznam dotčených zákonných ustanovení.

V éře první republiky se kromě výše zmíněných sbírek objevily i další sbírky rozhodnutí, které se věnovaly specializovanějším tématům. Výběrovou sbírkou byla *Sbírka zásadních rozhodnutí čs. nejvyššího vojenského soudu* vydávaná ministerstvem národní obrany, kdy vyšlo nejméně osm svazků od prvního ročníku v roce 1923 do roku 1938.

Její obdobou ve volebních věcech byla *Sbírka zásadních rozhodnutí a usnesení volebního soudu*, kterou z příkazu volebního soudu uspořádal dr. Karel Koschin. Její první ročník vyšel v roce 1920 a nejméně do roku 1934 vyšlo pět svazků.

Na Slovensku vycházela oficiální *Úradná zberka Najvyššieho súdu Československej republiky vo veciach občianskych pre Slovensko a Podkarpatsku Rus* od roku 1929. Navazovala na sborník nazvaný *Zásadné rozhodnutie bývalé uherské kráľovské kurie a Nejvyššieho súdu Československej republiky vo veciach občianskych z oboru práva súkromného platného na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi*, ktorý jednorázovú shrnoval rozhodnutí z uherské časti monarchie pred rokom 1918 a pozdější do roku 1926.

Sborník *Zásadné rozhodnutie* vydali roku 1927 v nákladu Právnické jednoty na Slovensku jako uspořadatelé Vladimír Fajnor, prezident soudní tabule v Bratislavě, a Adolf Záturecký, senátní prezident nejvyššího soudu v Brně. Stal se nejúplnějším sborníkem uherské judikatury vydaným ve slovenštině po vzniku republiky. Na více než 1200 stránkách obsahoval 589 uherských judikátů vydaných královskou kurií jako jedním z nejvyšších soudů v monarchistických Uhrách do roku 1918.

Mimo toho byla občas citována v odborné literatuře také další sbírka pod zkratkou R. J. P., což znamenalo *Rozhodnutie právnej jednotnosti bývalej uherskej kráľovskej kurie*.²⁹

Kromě výše zmíněných edic vycházelo v době první republiky mnoho dalších periodických i neperiodických sbírek rozhodnutí. Z těch nejznámějších lze zmínit např. *Soubor legislativy a judikatury* (uspořádaný Jaromírem Sedláčkem v Brně) vycházející měsíčně a třemi řadami – judiciální, administrativní a finanční, dále *Sbírka rozhodnutí živnostenských soudů* (jako příloha Věstníku min. spravedlnosti), *Sbírka rozhodnutí ve věcech patentových* (ed. Špírk), *Sbírka rozhodnutí vrchního rozhodčího soudu hornického* (ed. Kolací), *Sbírka rozhodnutí správního soudního dvoru ve věcech hornických* (ed. Vitouš), *Přehled rozhodnutí ze všech oborů právních* (ed. Chytil a Grňa ve vyd. Barvič a Novotný), *Přehled rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech exekučních* (ed. Hobza), *Přehled judikatury ve věcech železničních a poštovních* (ed. Trnka a Tyl ve Spolku železničních právníků), *Přehled rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech exekučních*, *Sbírka rozhodnutí daní přímých* (ed. Holub), *Přehled rozhodnutí ze všech oborů právních*, *Sbírka zákonů a nařízení ve věcech náboženských*, *Sbírka živnostensko právních posudků Ústředny obch. a živn. Komer* (ed. Konárek). Judikatura byla ve formě pouze právních vět zahrnuta také ve *Sbírci zákonů a nařízení ve věcech náboženských a církevních v republice Československé* od Františka Bednáře, vydaná v roce 1929 Husovou čs. evangelickou fakultou bohosloveckou.

Už ale na konci 30. let 20. století, ještě před nástupem protektorátu, většina sbírek ukončila činnost. Jedinými sbírkami, které přežily druhou světovou válku, byly sbírky Tomsova nakladatelství, a to sbírky Vážného a Bohuslava. Zmíněné legendární sbírky přežívaly ještě v krátkém období od konce války do komunistického převratu, ale jen ve skromnějším rozsahu.

1.3 Sbírký rozhodnutí po roce 1948

Po převratu v roce 1948 komunistický režim prosazoval tvrdě reformu soudnictví již od samého počátku svého panování. Dal si za úkol zjednodušit soudní strukturu a zničit veškeré zbytky původní prvorepublikové soudní soustavy, ruku v ruce s totální personální obměnou justice. Zároveň přišla i revoluce ve vydávání judikatury na našem území.

Již nová Ústava 9. května z roku 1948 byla koncipována v duchu nastupujícího režimu, kdy mluvila o povinnosti soudců „... vykládat zákony v duchu ústavy a zásad lidové demokratického zřízení...“³⁰ Zároveň měli soudci rozhodovat nestranně, což si poněkud odporuje. Jasně se projevil, že tlak na soudce ze strany totalitního režimu bude obrovský

a nezbude žádné místo pro diskreci soudců, natož pro aplikaci právních zásad a pravidel vytvořených judikatorní činností v předchozí době.

Lidově demokratické režimy stavěly svou aplikaci práva na totálním příklonu k čistě pozitivně právnímu přístupu v aplikaci práva, i když v počátcích 50. let to bylo naopak. Místo aby dodržely abstraktní pojem „zásady lidově demokratického zřízení“, aplikovaly soudy spíše přirozeněprávní hledisko. Až když byl kompletně přebudován veškerý právní řád a všechny platné právní normy byly již přijaté za vlády socialismu, mohl se stát uchýlit naopak k těžce pozitivistickému stylu aplikace práva.

Ústava počítala v systému nejvyšších soudů, kromě nejvyššího soudu a nejvyššího vojenského soudu, také stále s nejvyšším správním soudem, ale ten byl brzy zrušen.³¹ Nově byl také zaveden institut soudců z lidu.³² Dalším hřebíčkem do rakve původního prvorepublikového systému soudnictví byl zákon o zlidovění soudnictví. Prováděl nově zavedený systém soudnictví z ústavy a rušil dosavadní systém soudnictví. Byly zrušeny zemské soudy, dále také systém soudů obchodních, pracovních, pojišťovacích, rozhodčích soudů veřejnoprávního sociálního pojištění a hornické soudy.³³

Kromě celkové reorganizace celého systému soudnictví proběhla také totální obměna personální mezi soudcovským stavem, a to velmi rychle a radikálně. Již 15. dubna 1948 byl přijat speciální zákon o překládání soudců do výslužby podle věku, který začal platit od 10. května 1948. Soudci měli odcházet nově do výslužby, pokud dovršili 60 let. Pokud sami soudci nepožádali o výslužbu, bylo o nich rozhodnuto nálezem kárného senátu.³⁴ Je názorně vidět, jak se opakovaně v našich dějinách používá hýbání s hranicí důchodového věku soudců v dobách, kdy se plánuje reorganizace celého soudnictví.

Totalitnímu státu také nemohl vyhovovat systém, kdy neexistovala oficiální sbírka judikatury nejvyšších soudů, která by byla vydávána nějakým centrálním úřadem exekutivní moci. Většina prvorepublikových sbírek zanikla již nejpozději v době protektorátu. Zbyly jen dvě polooficiální sbírky, které dominovaly publikaci judikatury od počátku samostatného státu (Vážný a Bohuslav). Tyto zbylé sbírky byly ale také postupně umrtveny. Vyklidily cestu k monopolnímu postavení úplně nové sbírky, jako jediné oficiální sbírky na trhu.

Stát po totální reorganizaci soudnictví potřeboval úkolovat své nově dosazené lidově demokratické soudce z lidu, vyškolené narychlo v Právnické škole pracujících ministerstva spravedlnosti v jednoletém studiu. Aplikace starších právních předpisů spolu s dosavadní judikatorní praxí tak byla rychle opuštěna. Do roku 1950 byly kompletně obměněny veškeré základní právní předpisy a soudnictví také potřebovalo novou judikatorní praxi s novou, jedinou, oficiální sbírkou.

Sbírka soudních rozhodnutí a stanovisek

Sbírka soudních rozhodnutí začala vycházet v roce 1949 pod názvem *Sbírka rozhodnutí československých soudů* (od I. do XII. ročníku mezi lety 1949 až 60). Počalo ji vydávat ministerstvo spravedlnosti v propagačním a edičním oddělení, což jasně naznačovalo, že stát chce mít kontrolu a monopol nad vydáváním judikatury. Vycházelo deset čísel (sešitů) ročně (kromě letních prázdnin) a rejstřík. Sbírkou vedl Dr. Rudolf Holub spolu s redakční komisí.

V redakčním úvodu v prvním čísle z 26. června 1949 redakční komise vysvětluje důvody vzniku této nové sbírky. Odvolává se na ústavní zmocnění z Ústavy 9. května a ze zákona o zlidovění soudnictví č. 319/1948 Sb. Mimochodem, ani v jednom z těchto zákonů se

nehovořilo o vydávání sbírky nebo o sjednocování judikatury. Zmíněný zákon o zlidovění soudnictví byl označován za „*historický mezník*“, kterým je kompletně přebudován systém soudnictví.³⁵

Důvodem k jejímu vydávání byly zásadní politické změny, které nastaly po roce 1948. To přiznávali i ustanovení vůdci nové „socialistické justice“, když se v redakčním úvodu k prvnímu ročníku a sešitu v červnu 1949 odvolávali na ústavu a ústavní změny po přijetí nové ústavy (Ústava 9. května). Tyto „hluboké změny“ si prý žádaly i nové požadavky, pokud šlo o obsah a uspořádání sbírek rozhodnutí.

Nová sbírka měla sloužit v nové éře československého soudnictví „*správným výkladem právního řádu k upevnění lidově demokratické linie všeho soudního rozhodování, které musí v souladu s právním přesvědčením lidu... má přispět k zvýšení významu funkce soudů jako nástroje k zabezpečení státu a lidovědemokratického zřízení... a k uskutečnění socialistického řádu. Budou v ní proto zejména uveřejňována rozhodnutí, které mohou být soudům vodítkem při plnění této politické funkce*“, což hovoří samo o sobě, jak nový režim bral do úvahy zásadní princip nezávislosti soudní moci.³⁶

Až jako další druhotný důvod bylo uvedeno, že by sbírka měla přispívat ke zvýšení odbornosti a jednotnosti soudního rozhodování. Nová jednotná sbírka měla tedy také přispět ke sjednocení soudního rozhodování v českých krajích a na Slovensku. Dalším důvodem jejího vydávání byla příprava na zásadní rekodifikaci celého právního systému.³⁷

Sbírka měla plnit funkci obrazu plnění úkolů justice, k níž řadila i advokáty a notáře, kteří měli pomáhat státním orgánům a soudům při provádění zákonů. I jejich práci měla sbírka výslovně usměrňovat, poněvadž jejich úkolem bylo upevňovat lidově demokratický řád. Sbírka měla také za úkol přispívat ke zvýšení politické i odborné úrovně judikatury a napomáhat soudům k dosažení cíle, jímž byl nový společenský řád.³⁸

V textu redakčního úvodu je také přímo zmíněno, že nová jednotná a jediná sbírka nahrazuje „*zastavené dosavadní sbírky, které nemohly zaručit splnění nových úkolů*“.³⁹ Úřady se tak přímo přiznaly k záměrnému zastavení vydávání tradičních polooficiálních sbírek. Dá se předpokládat, že měly na mysli především sbírky Vážného a Bohuslava, jako jediné stále fungující sbírky.

Od roku 1951 do roku 1956 sbírku vydávaly místo ministerstva spravedlnosti Generální prokuratura a nejvyšší soud v redakci Právníkého ústavu min. spravedlnosti, od roku 1957 již jen samotný nejvyšší soud, a tato praxe přetrvala dodnes. V letech 1970 až 1990 to byl nejvyšší federální soud a mezi ročníky 1989–92 nejvyšší federální soud spolu s nejvyššími republikovými soudy. Po roce 1993 automaticky přešlo vydávání na český nejvyšší soud. Od roku 1994 bylo svěřeno vydávání, prodej a distribuce soukromému nakladatelství.

Jméno sbírky se v průběhu doby mírně modifikovalo. Od ročníku 1961 do 1969 se přejmenovala na *Sbírku rozhodnutí a sdělení soudů ČSSR*, v roce 1970 se jméno změnilo na *Sbírka soudních rozhodnutí*, aby od roku 1971 již nesla nastálo zavedený titul *Sbírka soudních rozhodnutí a stanovisek*.

Po roce 1971, kdy po vzniku federace existovaly tři nejvyšší soudy, federální a dva republikové, vydávání sbírky zůstalo při bývalém nejvyšším soudu (federálním). Předsedou redakční rady býval většinou místopředseda nejvyššího soudu, ale samotné redigování prováděl některý z členů redakční rady, který byl tím reálným editorem celé sbírky.⁴⁰

Samotná forma judikátů je od počátku vydávání sbírky v podstatě zachována až dodnes.⁴¹ Nabízí spíše stručnější ztučněné právní věty, které jsou doplněny výtahem z odů-

vodnění originálního rozhodnutí, bez výroku. V prvních desetiletích se dodržoval úzus, že právní věta byla většinou opravdu jen jedinou větou, i když někdy složenou.

Sbírka byla v prvních dvou ročnících 1949 a 1950 číslována jednotnou číselnou řadou judikátů. Byla jen rozdělena a označena jako *Rozhodnutí ve věcech občanských* nebo *Rozhodnutí ve věcech trestních* vždy do sešitu po skupinách judikátů. Od ročníku 1951 byla sbírka rozdělena i na dvě samostatně číslované řady v samostatných sešitech s vlastním stránkováním.⁴² V průběhu 50. let byly skupiny judikátů, v rámci civilní řady, uspořádány do speciálních podkapitol *Rozhodnutí ve věcech národního pojištění* a *Rozhodnutí ve věcech rodinného práva*.

Prvním publikovaným judikátem, v sekci rozhodnutí ve věcech trestních, pod č. 1 bylo rozhodnutí Nejvyššího soudu z 9. února 1949 ve slovenském jazyce.⁴³ Mohlo být signifikantní pro nastávající dobu s velkým důrazem na represii trestního práva, že se začínalo trestním rozhodnutím. I v redakčním úvodu se hovořilo o „... *nekompromisním stanovisku k činům nepřátel republiky a lidově demokratického zřízení, k zahraniční i vnitřní reakci*.“⁴⁴

Nová monopolní oficiální sbírka v situaci mohla opublikovat jen velmi malý zlomek ze všech soudních rozhodnutí. Hlavním důvodem pro její vydávání bylo vykonávat kompletní a absolutní kontrolu nad publikací soudních rozhodnutí. Bylo tedy tištěno jen minimální množství judikátů, pečlivě vybraných editory, kteří byli vedeni přímo ústředními státními orgány, jako ministerstvem spravedlnosti a generální prokuraturou. Později alespoň částečně přešla editorská pravomoc na nejvyšší soud. Takto státní moc převzala roli právnícké veřejnosti a česká právní kultura se rozešla s klasickou západní kulturou.

Po stránce obsahové bylo nejzásadnějším posunem oproti dřívějším prvorepublikovým sbírkám zařazování soudních rozhodnutí i z nižších stupňů soudní soustavy, jako např. soudů krajských.⁴⁵

Sborníky Nejvyššího soudu a republikové sbírky

Druhou skupinou sbírek rozhodnutí zavedených v socialistické etapě byly sborníky a později i sbírky republikových nejvyšších soudů.

Jako speciální, jednorázově vydané sbírky, které obsahovaly tzv. zobecňující materiály, byly vydány čtyři *Sborníky Nejvyššího soudu ČSSR* mezi lety 1974 až 1986. Věnovaly se výkladovým tématům nebo sporným výkladovým otázkám. Značná část těchto zobecňovacích a výkladových závěrů byla uveřejňována také ve Sbírce soudních rozhodnutí.

První Sborník č. I. vydaný v roce 1974 nesl název *Nejvyšší soud o občanském soudním řízení a o řízení před státním notářstvím* s podtitulem *Sborník směrnic, usnesení, rozborů a zhodnocení soudní praxe pléna a presidia Nejvyššího soudu 1965–67*. Druhý Sborník č. II byl vydán také v roce 1974 pod názvem *Nejvyšší soud o trestním řízení soudním* s podtitulem *Sborník směrnic, stanovisek a zhodnocení soudní praxe pléna a presidia Nejvyššího soudu 1962–68*. Třetí sborník (Sborník NS č. III) pak následoval v roce 1980, kdy pokrýval další oblasti práva – *Nejvyšší soud o občanském soudním řízení v některých věcech pracovníprávních, občanskoprávních a rodinněprávních*. Jako poslední vyšel v roce 1986 Sborník NS č. IV – *Nejvyšší soud ČSSR, Nejvyšší soud ČSR a Nejvyšší soud SSR o občanském soudním řízení a o řízení před státním notářstvím* s podtitulem *Sborník stanovisek, zpráv o rozhodování soudů a soudních rozhodnutí NS ČSSR, NS ČSR, NS SSR 1970–83*.

Sborníky mohly být prezentovány jako snaha o výkladové sjednocení rozhodovací praxe s teoretickým přesahem, ale také ve světle atmosféry doby vydání mohly sloužit jako

politicky ovlivněné příručky pro soudce. Sborníky byly poskládány ze zobecňujících materiálů (přibližně jich bylo 10–15 na svazek), které nepřipomínaly klasické judikáty. Spíše to byly politicko-výchovné agitační materiály.

Z oficiálních sbírek soudních rozhodnutí je nutno uvést i sbírky rozhodnutí, které začaly vydávat po svém vzniku nové republikové soudy. Po vzniku federace nespadlo soudnictví do výlučné působnosti federace ani do společné působnosti federace a republik.⁴⁶ V návaznosti na zákon o federaci vznikl samostatný systém soudnictví v každé z republik. Reforma byla provedena novelou zákona o organizaci soudnictví. Každá z republik dostala nové nejvyšší soudy od počátku roku 1970.⁴⁷ Spolu s bývalým soudem transformovaným po vzniku nejvyššího federálního soudu zde byly celkově tři nejvyšší soudy a každý z nich vydával vlastní sbírku. Federální nejvyšší soud si podržel vydávání Sbírek soudních rozhodnutí a stanovisek a nové republikové smlouvy si vytvořily nové vlastní sbírky.

V České socialistické republice to byl *Bulletin Nejvyššího soudu ČSR* a ve Slovenské socialistické republice *Výber rozhodnutí a stanovisk Najvyššieho súdu SSR*. Tyto sbírky byly vydávány pro vnitřní potřebu soudů jednotlivých republik, vycházely po ročníchích v jednotlivých sešitech a jejich publikace skončila ke konci roku 1992.

Bulletin Nejvyššího soudu ČSR byl rozdělen na dvě části a to občanskoprávní a trestněprávní. Oproti tomu *Výber rozhodnutí a stanovisk Najvyššieho súdu SSR* nebyl rozdělen na dvě řady. Republikové sbírky obsahovaly judikáty vytvořené z rozhodnutí nejvyššího soudu a také zobecňující materiály jako usnesení pléna,⁴⁸ zprávy⁴⁹ nebo stanoviska.⁵⁰ Stanoviska měla, na rozdíl od zpráv a usnesení pléna, vytvořena právní věty. Dosti často byly vytvářeny judikáty z usnesení nejvyšších soudů na rozdíl od Sbírek soudních rozhodnutí, kde tato praxe nebyla obvyklá.⁵¹

V samotné právní praxi nebyla hodnota a význam této republikové judikatury zásadní. Je možno dohledat jen minimum citací judikátů z těchto sbírek v textech soudních rozhodnutí nebo odborných pojednáních.

2. Publikace soudních rozhodnutí v odborných periodikách po roce 1918

Nová republika cítila potřebu vydávat nová, čistě česká odborná periodika. Měla se odstříhnout historicky i ideově od těch starých, německy psaných vídeňských.

Kromě stále vycházejících časopisů, které již vznikly za rakousko-uherské monarchie (např. Právník), začaly vycházet v období první republiky nové odborné právnické časopisy (jako např. České právo, Právní praxe). Některé z nich publikovaly upravená soudní rozhodnutí.⁵²

2.1 Prvorepublikové právnické časopisy v češtině

Zajímavou judikaturu s častými a velmi dobře upravenými rozhodnutími nejvyššího soudu otiskoval časopis *České právo* s prvním ročníkem vydaným v roce 1919. Počala ho vydávat notářská komora (Spolek notářů československých). Časopis si dal do vínku úkol budovat nové československé právo, nezatížené rakouským dědictvím, kdy „za právo platil zákon, vyjádřený řečí německou a lidu našemu se dostávalo jen opožděných a většinou velmi nechutně a nedokonale vyrobených překladů“.⁵³ Velmi explicitně se zde redakce vyjadřuje k situaci za monarchie, kdy jediným zákonným textem právních předpisů byl

německý text, a český text byly jen ve formě překladů. Obdobná situace byla i u sbírek judikatury, kdy oficiální i polooficiální sbírky byly vydávány pouze v němčině.

Prvními otisknými judikáty v tomto periodiku se stala v rubrice „*Rozhodnutí nejvyššího soudu*“ zpracovaná rozhodnutí, která byla kompletně anonymizována.⁵⁴ Od prvního ročníku se nárazově začala objevovat další rubrika „*Rozhodnutí nejvyššího správního soudu*“, kde byly otiskovány jen právní věty z Bohuslavovy sbírky.⁵⁵

Později na konci 30. let byly původní rubriky s rozhodnutími nejvyšších soudů redukovány. Rubrika byla přejmenována na „*Z nálezů nejvyššího soudu*“, kde text judikátu byl zredukován na pouhý odstavec s právní větou a shrnutím kauzy. Stejně tak druhá rubrika nově přejmenovaná na „*Důležitá rozhodnutí nejvyššího správního soudu*“ nabízela stále jen právní věty z Bohuslavovy sbírky jen jednou za rok. Vycházela komentovaná rozhodnutí od jednotlivých přispěvatelů do časopisu, která buď pocházela ze sbírek rozhodnutí, nebo to byla jen přetištěná a neupravená rozhodnutí nižších soudů bez právních vět. Osud časopisu byl zpečetěn za protektorátu, kdy ročník 1943 se stal posledním. V posledním ročníku vyšla jen dvě čísla, ale v obou z nich byla značně obsáhlá rubrika nazvaná „*Výměnek v judikatuře nejvyššího soudu do roku 1936*“ od dr. Josefa Možuty z Nymburka, který vybral z Vážného sbírky několik judikátů k danému tématu. Paradoxně tak bylo otiskováno v posledním čísle více judikátů než za všechny minulé ročníky.⁵⁶

Dalším z právnických časopisů, který hojně otiskoval judikaturu, byly nově zřízené *Soudcovské listy*, vydávané jako orgán Svazu československých soudců. Navazoval na časopis *Československý soudce* vydávaný dr. Červenkou v Pardubicích od roku 1919. Vydávání se ujal svaz soudců, časopis přejmenoval a začal vydávat novou řadu. Všichni členové svazu měli časopis zdarma, ale byli vyzýváni k finanční podpoře svazu a zakládání jeho župních poboček u krajských soudů.⁵⁷

Od prvního ročníku v roce 1920 zde byla otiskována i vybraná judikatura. Nejdříve se otiskovaly pouze vybrané právní věty v rubrice „*Některá rozhodnutí nejvyššího soudu z poslední doby*“, kde měly přiřazena vlastní publikační čísla, a nebylo uvedeno, z jaké sbírky jsou čerpány.⁵⁸

Kromě této rubriky byla publikována samostatná soudní rozhodnutí od jednotlivých autorů ve formě článku, jako např. „*K praxi jazykové dle nového zákona*“ s právní větou, narační částí i s odůvodněním, vše vytvořené autory článku. Judikáty nebyly většinou přebírány ze sbírek rozhodnutí. Za celý první ročník byly otiskeny jen dva judikáty a za druhý ročník tři judikáty, z toho jeden byl překlad uherského rozhodnutí. Od druhého ročníku bylo také plánováno vydávat zvláštní přílohu s judikaturou.⁵⁹

Pozdější ročníky (jako např. ročník 1932, 1938) nepublikovaly většinou vůbec žádné judikáty a to platilo až do posledního ročníku v roce 1942, v němž byl výjimečně otiskěn jeden komentovaný judikát.⁶⁰

Na vydávání judikatury zaměřeným periodikem se stalo *Pracovní právo*, jež nabízelo jen několik odborných článků a zbytek obsahu zabírala otiskovaná rozhodnutí v rubrikách „*Z rozhodnutí ve věcech pracovních*“ a „*Z rozhodnutí ve věcech sociálně pojišťovacích*“. Obě rubriky měly vlastní společná publikační čísla, která pokračovala v průběhu dalších ročníků jako samostatná řada. Judikáty byly někdy zkráceny jen na samostatné právní věty, přiřazovány k právním institutům a nebyly přebírány ze žádné sbírky rozhodnutí.⁶¹ Poprvé v našich poměrech se vydavatelé také odhodlali na vcelku výjimečný počín, a to systematické publikování rozhodnutí nižších soudů v rubrice „*Rozhodnutí nižších stolic*“.⁶²

Měsíčník československých právníků *Právní praxe* se objevil poměrně pozdě až ke konci první republiky, s prvním ročníkem v roce 1936. V rubrikách „*Glosy a aktuality*“ a „*Z právní praxe*“ zasílali přispěvatelé komentovaná rozhodnutí, která nebyla judikáty v klasickém slova smyslu, spíše jen anotacemi s popisem právního problému (např. „*Trestní odpovědnost za úraz na chodníku*“).⁶³ I v posledním ročníku z roku 1948 se objevila komentovaná rozhodnutí.

Další, oborový časopis *Finanční právník* poskytoval stručný přehled v judikatuře od svého prvního ročníku v roce 1935 v rubrice „*Přehled náleží nejvyššího správního soudu*“, od druhého ročníku přejmenované na „*Judikatura*“, neboť rozšířila nabídku i o rozhodnutí nejvyššího soudu.⁶⁴ V posledním, již protektorátním ročníku 1941/42, se vyskytla i rozhodnutí německých říšských soudů (např. říšského finančního dvora v Mnichově).⁶⁵

2.2 Právnícké časopisy první republiky publikované v němčině

Právnícká periodika vycházející v němčině byla neoddělitelnou součástí naší právní kultury, neboť za první republiky byla německá menšina, obzvláště v právnícké profesi, stále důležitou složkou právníckého stavu.

Jako nejvýznamnější z německy psaných časopisů by bylo možno vyzdvihnout např. *Juristen-Zeitung (für das Gebiet der Tschechoslowakischen Republik)* vydávaný nakladatelským domem R. M. Roehraera v Brně na Kostelní (dnes Rašínově) ulici (naproti dnešnímu sídlu Nejvyššího správního soudu). Zdejší nakladatelství mělo tradici sahající až do roku 1786 a bylo především známé jako výhradní vydavatel Moravského zemského zákoníku.

Již od prvního ročníku v roce 1920 nabízel časopis v každém čísle rubriku „*Rechtsprechung*“ („*Judikatura*“), vždy přiřazenou k určitému oboru práva. Rozhodnutí byla anonymizována, měla vytvořeny právní věty, souhrn případu a odůvodnění. Pocházela jak od vrchních soudů, tak od nejvyššího správního soudu a nebyla přebírána ze sbírek. V některých případech byly komentované judikáty od konkrétních autorů uveřejněny mimo rubriku a poskytovaly na více stranách důkladnější rozbor původního rozhodnutí.⁶⁶

Kromě toho, od ročníku 1921 začala být vydávána speciální příloha „*Rozhodnutí nejvyššího soudu*“ („*Entscheidungen der obersten Gerichte*“), kde byla publikována rozhodnutí s vlastními vytvořenými právními větami a výběrem z odůvodnění. Judikáty byly anonymizovány a opatřeny vlastní vzestupnou řadou publikačních čísel, která pokračovala napříč dalšími ročníky. V pozdějších ročnících byla někdy otiskována rozhodnutí nového rakouského nejvyššího soudu.⁶⁷ V posledním ročníku 1937 byly otištěny jen vybrané právní věty z rozhodnutí nejvyššího správního soudu a nejvyššího soudu.⁶⁸

Dalším z německy tištěných právníckých periodik byl soudcovský časopis *Richterzeitung* s prvním ročníkem v roce 1919 a posledním v roce 1938. Byl vydáván v Chebu Spolkem německých soudců a státních návladních v ČSR a redigován Victorem Königschmiedem. Časopis nabízel rubriku „*Rechtsprechung*“, která obsahovala celé judikáty i samotné právní věty z rozhodovací praxe československého nejvyššího soudu.

2.3 Slovenské časopisy

Na Slovensku začal již v roce 1918 vycházet nový časopis ve slovenském jazyce nazvaný *Právny obzor*. Vydávala ho Právnícká jednota na Slovensku a jako redaktor ho vedl dr. Cyril Bařinka, advokát v Bratislavě. Vycházel v osmi číslech ročně a každé číslo obsahovalo tři různé rubriky, které publikovaly soudní rozhodnutí.

První rubrika byla pojmenována „*Výtah rozhodnutia Najvyššieho súdu Československej republiky vo veciach trestných*“, pořádaná v prvních ročnících dr. Ivanem Jureckým.⁶⁹

Druhá rubrika nabízející soudní rozhodnutí dostala jméno „*Prehl'ad slovenskej časti rozhodnutí Najvyššieho súdu Československej republiky vo veciach občianskych*“.

Poslední třetí rubrikou, v níž byla nabízena upravená soudní rozhodnutí, se stala „*Sbierka rozhodnutí vo veciach trestných*“ s dvojjazyčným názvem i v maďarštině. Rubrika, která se objevila poprvé v ročníku č. V za rok 1922, byla zřízena k publikování slovenských překladů z originálních maďarských textů rozhodnutí. Vycházela z úředních tisků bývalé uherské královské kurie ze sbírky „*Buentetoejogi határozatok tára*“. Důvodem pro její vydávání mělo být usnadnění práce mimoslovenských právníků působících na Slovensku. Vybrána byla pouze rozhodnutí, jejichž výklad byl stále aktuální, i když dotčené uherské předpisy byly třeba již zrušeny.⁷⁰

Od třicátých let se proměnily tyto tři rubriky na „*Rozhodnutia najvyššieho správneho súdu*“, „*Rozhodnutia najvyššieho súdu vo veciach trestných (občianských)*“ a „*Zásadne rozhodnutia Najv. správneho súdu*“.⁷¹

Kromě toho začaly už od 30. let vycházet jako stálé vyjímately přílohy časopisu „*Úradná sbierka občianskych rozhodnutí Najvyššieho súdu (Obč.sb.)*“ a „*Úradná sbierka trestných rozhodnutí Najvyššieho súdu (Trest.sb.)*“, kde redakci vedlo předsednictvo Nejvyššího soudu v Bratislavě.⁷² Po roce 1945 se znovu měnily rubriky a nově se objevily „*Občianske rozhodnutia hlavných súdov v Bratislave a Prešove*“ a „*Národný súd v Bratislave*“.

Po nástupu socialismu převzal vydávání časopisu Ústav štátu a práva Slovenskej akadémie ved v Bratislavě. Ještě v ročníku 1972 se zde objevily alespoň tři judikáty v rubrice pracovněprávní judikatury.⁷³

2.4 Ostatní periodika

Zvláštní edicí, jež kromě textů právních předpisů nabízela i souhrn judikatury, byl sborník *Právo československé* s podtitulem *Sborník zákonodárství a judikatury*. Fungoval na principu komentáře, kdy byly k textům předpisů přiřazeny komentáře, důvodové zprávy i výběry z judikatury. Byl vydáván v pěti ročnících od roku 1934 do roku 1938 (vydán 1939). Ukončen byl z „*důvodů nových ústavních poměrů*“.⁷⁴ Nabízel citace judikatury k jednotlivým ustanovením předpisů z nálezů nejvyššího soudu i nejvyššího správního soudu, a to jen ve formě právních vět.

Výjimečným počinem, na tehdejší dobu, byla příloha judikatury „*Sbírka práva československého*“. V té byla otiskována rozhodnutí nejvyššího soudu a nejvyššího správního soudu. Měla vlastní řadu s publikačními čísly a byla řazena podle oborů, institutů i jednotlivých ustanovení. V některých případech měla rozhodnutí jen právní věty, ale většinou obsahovala i anonymizovaná odůvodnění.⁷⁵

V několika časopisech byla judikatuře vyhrazena zvláštní oddělitelná příloha ve formě sešitů, které se daly vyjmát a sešít do celých ročníků. Vytvářely tak *de facto* nové sbírky judikatury. Záleželo na jednotlivých časopisech, zda vytvářejí vlastní judikáty s vytvořenými indexačními údaji k judikátu s právními větami, nebo pouze přebírají kompletní texty i s právními větami ze sbírek rozhodnutí nejvyšších soudů.

2.5 Publikace soudních rozhodnutí v časopisech po roce 1948

V dobách socialistického soudnictví mezi lety 1948 až 1989 vycházelo pouze několik právnických časopisů. Jen minimum z nich publikovalo judikaturu. Nebylo v zájmu nastupujícího socialistického režimu, stejně jako u sbírek rozhodnutí, poskytovat veřejnosti výplody socialistické justice a umožňovat tak určitou veřejnou kontrolu nad jejími rozhodnutími.

Primárním důvodem pro centralizaci a monopolizaci vydávání sbírek judikatury, stejně jako pro zrušení dřívějších zavedených právnických časopisů a založení nové tradice socialistických nových a „nezkažených“ právnických periodik s žádným či minimálním publikováním judikátů, byl požadavek centrální kontroly justice.

Původní prvorepublikové časopisy, či starší periodika z dob mocnářství, byly ukončeny v průběhu let 1948–1949. Proběhl tedy obdobný „očistný“ proces jako u sbírek soudních rozhodnutí. Mnoho odborných časopisů skončilo v napjatých předválečných letech (Juristen-zeitung nebo Právo československé) či bylo zastaveno jejich vydávání v době protektorátu (Soudcovské listy nebo Finanční právník).

Jedinými periodiky, která přežila převratový rok 1948, byl Právník a Právní obzor. Na rozdíl od Právníka, kde bylo jednoznačně zrušeno publikování judikatury, Právní obzor alespoň okrajově otiskoval vybraná soudní rozhodnutí až do 60. let.

Nový režim začal od čistého stolu a představil úplně nová právníká periodika. Jejich počet byl ale oproti minulosti mnohem nižší. Stejně jako nebylo v zájmu vedoucí elity publikovat soudní rozhodnutí, nebylo také v jejím zájmu příliš vzdělávat právníky, dát jim prostor k publikaci a vyjadřování názorů. Právníké časopisy plnily funkci více ideologickou než odbornou. Obzvláště v 50. letech se v nich vyskytovalo minimum odborných článků.

2.6 Nově založené socialistické právníké časopisy

Prvním časopisem nového socialistického režimu bylo *Lidové soudnictví*, které bylo vydáváno ministerstvem spravedlnosti od roku 1950 do roku 1953 (III. ročník). Nový bulletin měl za úkol naplňovat nový úkol justiční správy, a to sledování soudní praxe. Stal se doplňkem Sbírek soudních rozhodnutí, která publikuje „správná rozhodnutí“. Časopis měl naopak upozorňovat na „postup nesprávný“.⁷⁶ Děлил se na část trestní, část občanskou a justiční správu. Nepublikoval klasické judikáty, ale otiskoval spíše komentáře k jednotlivým institutům, právním otázkám a v nich citoval soudní rozhodnutí. Příkladem takového komentovaného soudního rozhodnutí může být judikát, uveřejněný pod názvem „*Přijetí dítěte a jeho změny z hlediska rodinného práva*“⁷⁷ nebo „*Nárok rozloučené manželky na výživné*“.⁷⁸ Přímo u nadpisů byla dokonce uvedena i konkrétní související ustanovení právních předpisů.

Časopis *Socialistická zákonnost* nahradil předchozí časopis *Lidové soudnictví*. Vydával ho Právníký ústav ministerstva spravedlnosti. S prvním ročníkem vydaným v roce 1953 byl časopis koncipován jako vzorový pro třídního socialistického právníka. V třetím ročníku 1955 vyšla jako součást „*Sbírka rozhodnutí státní, resortní a družstevní arbitráž*“ (rozh. č. 1–3),⁷⁹ Vydávání bylo zdůvodněno tím, že státní arbitráž neměla oficiální publikační orgán.

V dalším ročníku judikáty nevyšly a od ročníku 1957 se znovu začaly publikovat pod pozměněným názvem „*Z rozhodovací praxe hlavního arbitra Republiky československé*“.

Názvy národních podniků jako právnických osob byly zobecněny tak, aby je nebylo možné identifikovat.⁸⁰ Posledním ročníkem obsahujícím arbitrážní judikáty byl 1962. Od ročníku 1968 se nově objevuje rubrika „*Nad jedním rozhodnutím*“, kde se otiskují komentovaná soudní rozhodnutí. Rubrika byla přerušena od 1972 a znovu byla publikována od 1975 až do 1992, kdy již časopis přejmenovaný na *Právo a zákonnost* ukončil činnost. Judikáty v tomto časopise měly specifickou formu. Neměly vůbec právní věty, ani strukturovaný text se shrnutím skutkových okolností, žádnou hlavičku, identifikační údaje. Měly spíše formu komentáře, kdy se obecně rozebíraly vybrané právní problémy. Jen od 80. let byl přidáván název jako např. „*K některým otázkám aplikace § 238 tr. zák.*“⁸¹

Ostatně příkladem, jak socialistické soudnictví nepodporovalo publikaci judikatury, může být fakt, že v tomto skoro jediném časopise otiskujícím judikáty bylo zveřejněno jen několik judikátů do roka.⁸²

Nově bylo také zřízeno resortní periodikum *Soudce z lidu*, jehož první číslo vyšlo v květnu 1950. Vydávalo ho ministerstvo spravedlnosti. Již od prvního ročníku obsahovalo nepravidelně rubriku „*Z našich rozhodnutí*“. Rubrika si dala za úkol otiskovat vybraná rozhodnutí z nově zřízené sbírky rozhodnutí. Nebyla publikována ve formě klasických judikátů, jen ve formě anotace, spíše jako „soudničky“ na jeden odstavec. Od druhého ročníku byla uvozena již nadpisem, který označoval, že pochází ze Sbírek soudních rozhodnutí a připojeno konkrétnější heslo jako název judikátu (např. „*Sbírka rozhodnutí: velezrádná činnost církevní hierarchie*“).⁸³ Jména fyzických osob nebyla vůbec uváděna, ale např. organizace „*Katolická akce*“ ve výše uvedeném judikátu se objevila v plné kráse. Kromě toho byly publikovány jakési komentované judikáty jako samostatné články v časopise. Neměly právní větu ani jiné náležitosti judikátu, ale v anonymizované formě shrnovaly a komentovaly skutkové a právní otázky konkrétního vybraného rozhodnutí z praxe.⁸⁴ Z celého časopisu čpí odér agitačního materiálu. Minimum obsahu bylo věnováno právním otázkám samotným. Spíše byly otiskovány propagační texty jako projevy Klementa Gottwalda nebo oslavné básně na stranu a štvavé články proti „*škůdcům*“ režimu.⁸⁵

V roce 1961 byl původní časopis nahrazen novým pod jménem *Socialistické soudnictví*, který začal být vydáván Právníckým ústavem ministerstva spravedlnosti. Již od prvního ročníku obsahoval komentovaná soudní rozhodnutí v rubrice nazvané „*Soudili jsme*“,⁸⁶ která zasílali přímo konkrétní soudci nebo přisedící z různých stupňů soudní soustavy podepsaní pod publikovaným rozhodnutím. Rozhodnutí měla formu jen velmi krátkých anotovaných noticek s nadpisy, jako např. „*Manko nezavinil žalovaný*“ nebo „*Ředitel hospodařil pro sebe*“.⁸⁷ V pozdějších ročnících již měly judikáty sofistikovanější formu. Rubrika judikatury se přejmenovala na „*Místní lidové soudy: z rozhodování*“.

Kromě nadpisu jako např. „*Místní příslušnost*“ byly na začátku v kratičké naraci heslovitě zmíněny skutkové okolnosti, i s iniciálami provinilého.⁸⁸ Zajímavé je, že autoři, kteří nebyli povětšinou soudci, vybírali rozhodnutí z trestního práva a kritizovali postup a hodnocení soudu. Byly to příznaky doby uvolňování režimu na konci 60. let. Autoři komentovaného rozhodnutí byli uvedeni v titulku. Soudní rozhodnutí byla publikována v tomto časopise velmi zřídka, a to jen v několika sešitech do roka a v počtu jeden nebo dva judikáty na číslo.⁸⁹

Slovenský protějšek *Socialistické súdnictvo* začal vycházet již v roce 1949. Jeho nakladatelem byl také Právnícký ústav ministerstva spravedlnosti, oddelenie v Bratislave, později od 1966 Povereníctvo SNR pro spravodlivosť a od 1969 ministerstvo spravodlivosti

SSR. Měl identickou rubriku jako české verze nazvanou „*Súdili sme*“. Rubrika vycházela jen v několika číslech do roka. Od 70. let již nebyla rozhodnutí publikována vůbec.

Rozhodnutí nebyla publikována v obvyklé formě judikátu, neměla právní věty, odůvodnění či další indexační údaje. Spíš to byla jen komentovaná rozhodnutí od konkrétního autora. Autory byli soudci (či soudci z lidu) a každý měl značně odlišný styl zpracování rozhodnutí. V komentovaném rozhodnutí „*Krčah praskl nadobro*“ nebo „*Zvedavý sused*“ byly strany anonymizovány, zatímco „*Podnikavý farár*“ či „*Pozor na priateľ'ov*“ byla uvedena plná jména.⁹⁰ Již z velmi poetických názvů můžeme vidět, že případy byly zpracovávány spíše ve formě soudniček s opravdu invenčními a atraktivními názvy.

Závěr

Lze shrnout, že po vzniku republiky nově vzniklé periodické sbírky rozhodnutí počaly poprvé systematicky v naší historii vydávat upravené texty soudních rozhodnutí v českém jazyce. Formou a celkovým stylem zpracování navázaly na tradiční sbírky vydávané v němčině za dob rakouské monarchie. Vzhledem k recepci právního řádu po roce 1918 i tyto staré rakouské sbírky byly ještě dlouho využívány a citovány praktikujícími právníky.

V pozdějším období socialistické justice po roce 1948 publikovalo judikaturu již jen minimum sbírek soudních rozhodnutí či periodik. Socialistický režim nevítal uveřejňování soudních rozhodnutí. Vládnoucí elita neměla potřebu, aby se na veřejnost dostaly výtvořky státem kontrolované justice. Pokud už bylo dovoleno otiskovat judikáty, tak to byla jen přísně vybraná rozhodnutí, která byla uváděna jako exemplární případy, jak funguje nová socialistická justice. Až na výjimky byla publikovaná judikatura tedy z oblasti práva trestního.

Poznámky

- ¹ Tento článek vychází z části disertační práce KRÁLÍK, L.: *Judikatura a její publikace*. Disertační práce. Praha: Právnická fakulta UK, 2011.
- ² V této práci jsou zásadně rozlišovány termíny „soudní rozhodnutí“ a „judikát“. Více k tématu např. KRÁLÍK, L.: Soudní rozhodnutí versus judikát a jejich zveřejňování. In VEČEŘA, M. – STACHOŇOVÁ, M. – HAPLA, M. (eds.): *Weyriv den právnj teorie. Šborník prřspřvkř z konference*. Brno: Masarykova univerzita, 2015, 200 s. Spisy Právnické fakulty Masarykovy university, řada teoretická, Edice Scientia, sv. č. 530.
- ³ Více k publikaci soudních rozhodnutí ve starší době před rokem 1918 viz KRÁLÍK, L.: Publikace soudních rozhodnutí v českém právním prostředí do roku 1918. *Právnřhistorickř studie*, číslo 43. Praha: Karolinum, 2013, s. 248–278.
- ⁴ Čl. 2-3 zákona č. 11/1918 Sb., o zřřzení samostatného státu československého.
- ⁵ § 30 nařřzení č. 94/41876 ř.z. a § 16 nařřzení č. 209/1907 ř.z.
- ⁶ Viz KRÁLÍK, L.: Prvorepublikovř sbřrky rozhodnutí a jejich aktuálnř aplikacnř využitelnost při rekodifikaci občanského práva. In VOJÁČEK, L. – TAUCHEN, J. – SCHELLE, K. (eds.): *Proměny soukromého práva*. Brno: Masarykova univerzita, 2011, s. 103–111.
- ⁷ Ani navazující zákon č. 162/1919 Sb. blíže neupravoval sjednocování judikatury.
- ⁸ § 13 zákona č. 216/1919 Sb. účinným od 16. dubna 1919.
- ⁹ *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech civilních*, Generální rejstřřk č. II, 1935.
- ¹⁰ *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech civilních*, ročník I., 1921, svazek 1, titulní list.
- ¹¹ Encyklopedie dějin města Brna, http://encyklopedie.brna.cz/home-mmb/?acc=profil_osobnosti&load=2550.
- ¹² Původní řada byla pak citována jako Sb.n.s.I a novř řada jako Sb.n.s.II.
- ¹³ V posledním seřřtu, číslo 8, vydaném dne 26. 3. 1949.
- ¹⁴ *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech civilních*, Generální rejstřřk č. II. v roce 1935.

- 15 V Generálním rejstříku č. I. (za roky 1919–28), č. II (1929–33), č. III. (1934–38) a č. IV. (1939–45).
- 16 *Rozhodnutí nejvyššího soudu Československé republiky ve věcech civilních*, Generální rejstřík č. IV (1939–45), vyšel 1948, předmluva.
- 17 Např. č. 308 dis., rozhodnutí z 10. 2. 1937, sp. zn. Ds II 20/36, ročník XIX. (1938).
- 18 § 33 vyhlášky č. 191/1937 Sb.
- 19 *Sbírka nálezů nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*, ročník I., (1919), sešit I., předmluva z 19. 7. 1919.
- 20 *Sbírka nálezů nejvyššího správního soudu ve věcech administrativních*, ročník I., (1920), kompletní první svazek, předmluva, prosinec 1920.
- 21 Např. ročník IV. se svazky IVa. a IVb.
- 22 Např. publ. č. XCVI., ročník IV. (1922), Dodatek I., usnesení z 25. 1. 1925, č. 1162.
- 23 Publ. č. 1, ročník IV. (1922), Dodatek III., náleze z 7. 11. 1922, č. 120/22.
- 24 MAZANEC, M.: Zánik bývalého Nejvyššího správního soudu ve světle dokumentů Státního ústředního archivu. In: NOVOTNÝ, O. (ed.): *Pocťa Vladimíru Mikule k 65. Narozeninám*. Praha: ASPI Publishing, 2002, s. 162.
- 25 Ze zákona č. 65/1952 Sb. (§ 18), o prokuratuře a ústavního zákona č. 64/1952 Sb., o soudech a prokuratuře, který nepřímo derogoval § 137 Ústavy 9. května.
- 26 Plenární rozhodnutí z 27. 10. 1920, čj. pres. 1019/20, publ. pod č. 38, *Sbírka rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech občanských*, svazek I.
- 27 Např. plenární usnesení z 15. 12. 1925, čís. pres. 570/25, Svazek IV., *Sbírka rozhodnutí nejvyššího soudu ve věcech trestních*.
- 28 *Sbírka rozhodnutí vrchních a krajských soudů zemí České, Moravskoslezské i Slovenské a Podkarpatskoruské ve věcech civilních*, ročník II., tiráž.
- 29 ROUČEK, F. – SEDLÁČEK, J.: *Komentář k Československému obecnému občanskému zákoníku a občanské právo platné na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*. Praha: V. Linhart, 1935, reprint Praha: Codex Bohemia, 1998, s. 11.
- 30 § 143 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.
- 31 § 18 zákona č. 65/1952 Sb., o prokuratuře.
- 32 § 140 ústavního zákona č. 150/1948 Sb.
- 33 § 141 zákona č. 319/1948 Sb., o zlidovění soudnictví.
- 34 § 3 zákona č. 96/1948 Sb., o překládání soudců do výslužby podle věku.
- 35 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, 1949, ročník 1, číslo 1, redakční úvod, s. 1.
- 36 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník I. (1949), redakční úvod, s. 3.
- 37 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník I. (1949), redakční úvod, s. 2.
- 38 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník I. (1949), redakční úvod, s. 4.
- 39 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník I. (1949), redakční úvod, s. 2.
- 40 Nejdelší období si odsloužil JUDr. M. Pokorný od roku 1971 do roku 1996, v letech 1971–87 spolu s JUDr. B. Repíkem, kdy druhý jmenovaný byl nahrazen JUDr. K. Haschem.
- 41 Např. z pohledu citace judikatury více k tomu KRÁLIK, L.: Citace judikatury. In KNOLL, V. – VALEŠ, V. (eds.). *Naděje právní vědy*. Plzeň: Aleš Čeněk, 2013, s. 303–312.
- 42 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník III. (1951), číslo 1-2 (občan.) a číslo 1-2 (trest.), s. 1.
- 43 Publ. číslo R 1/49 Sb.s.r., sp. zn. Zm 4/49.
- 44 *Sbírka rozhodnutí československých soudů*, ročník I. (1949), redakční úvod, s. 3.
- 45 Obdobně viz KINDL, V.: Judikatura čl. soudů o církvích, náb. společnostech a duchovenstvu publikovaná v letech 1948–89. In MALÝ, K. – SOUKUP, L.: *Vývoj práva v Československu v letech 1945–89*. Praha: Karolinum, 2004, s. 560 a násl.
- 46 Čl. 9 zákona č. 143/1968 Sb., o československé federaci.
- 47 Zákon č. 156/1969 Sb., kterým se mění a doplňuje zákon č. 36/1964 Sb., o organizaci soudů a volbách soudců.
- 48 Např. uznesenie pléna Najvyššieho súdu SSR, sp. zn. Pls 2/88, Výber NS SSR, ročník 1989, sešit 1.
- 49 Např. správa a zhodnotenie, publ. pod č. 1, ročník 1989, Výber NS SSR, sešit 1.
- 50 Např. stanovisko občanskorávního kolegia NS ČSR, sp. zn. Cpj 66/82, Bulletin NS ČSR, publ. pod č. 20 v ročníku 1982, sešit 3.
- 51 Např. uznesenie Najvyššieho súdu SSR z 25. 1. 1991, sp. zn. 1 To 94/90, Výber NS SSR, publ. pod č. 2, ročník 1992, sešit 1.
- 52 Např. časopis *Veřejná správa* s rubrikou „Nálezy nejvyššího správního soudu“, časopis *Soutěž a tvorba* s rubrikou „Judikatura“, periodikum *Prager Archiv* (1919–1942) s rubrikou „Rechtsprechung“ nebo noviny *Prager Juristische Zeitung* (1921–1938) s rubrikou „Inlaendische Rechtsprechung“.
- 53 *České právo*, ročník I., 1/1919, s. 1, předmluva.
- 54 *České právo*, ročník I., 3/1919, s. 8.
- 55 *České právo*, ročník I., 6/1919, s. 9.
- 56 *České právo*, ročník XXV., 2/1943, s. 12.
- 57 *Soudcovské listy*, ročník I., 1/1920, s. 1, předmluva.
- 58 *Soudcovské listy*, ročník XXIII. (1942), s. 207.

- 59 *Soudcovské listy*, ročník II., 1/1921, tiráž.
- 60 *Soudcovské listy*, ročník I., 4/1920, s. 59, „*Kdy jest rozšíření zástavního práva na nemovitostech osvobozeno od poplatků?*“
- 61 *Pracovní právo*, ročník XVI., 3/1937, s. 43.
- 62 Např. rozhodnutí okresního soudu civilního pro vnitřní Prahu ze dne 1. 9. 1935, čj. C VII 364/33, *Pracovní právo*, ročník XIII., 1/1934, s. 19.
- 63 *Právní prakse*, ročník II., 1/1937–1938, s. 33.
- 64 *Finanční právník*, ročník XII., 1/1948, s. 31.
- 65 *Finanční právník*, ročník VII., 1/1941–1942, s. 21.
- 66 *Juristen-Zeitung*, ročník I., 5/1920, s. 1.
- 67 *Juristen-Zeitung*, ročník X., 6/1929, s. 46.
- 68 *Juristen-Zeitung*, ročník XVIII., 5/1937 s. 106.
- 69 Např. *Právní obzor*, ročník V., (1922), s. 21.
- 70 *Právní obzor*, ročník V., (1922), s. 23, předmluva.
- 71 *Právní obzor*, ročník XXI., (1938).
- 72 *Právní obzor*, ročník XXVIII., (1945–1946), číslo 1–2.
- 73 *Právní obzor*, ročník LV. (1972), s. 601–603.
- 74 *Právo československé*, ročník V. (1938), tiráž.
- 75 *Právo československé*, ročník V. (1938), svazek II., s. 148. Úplně posledním judikátem otištěným v tomto sborníku bylo číslo 1027 k zemědělskému vyrovnávacímu řízení (vládní nařízení č. 76/1936 Sb.).
- 76 *Lidové soudnictví*, ročník č. I (1950), číslo I, předmluva, s. 1.
- 77 *Lidové soudnictví*, ročník, č. I (1950), číslo 1, s. 18.
- 78 *Lidové soudnictví*, ročník č. I (1950), číslo 1, s. 19.
- 79 *Socialistická zákonost*, ročník III., 1/1955, s. 29.
- 80 Např. „stavební závody“ nebo „elektromontážní závody“, rozhodnutí č. 3, 1/1955, s. 37.
- 81 Např. *Socialistická zákonost*, 3/1989 s. 160.
- 82 Např. v ročníku 1979 to byly 4 judikáty, v ročníku 1989 zase 6 judikátů, v ročníku 1990 pouze 2 záznamy a v ročníku 1992 jen jediný.
- 83 *Soudce z lidu*, ročník II. (1951), číslo 2/195, s. 87.
- 84 Např. článek „Důležitost správné kvalifikace trestného činu“, *Soudce z lidu*, ročník I. (1950), číslo 6–7, s. 96.
- 85 Články „Dozvučky Babic“ a „Spravedlivý trest vrahům“, *Soudce z lidu*, 2/1951, s. 242–243.
- 86 *Socialistické soudnictví*, ročník I. (1961), číslo 1/1961, s. 34.
- 87 *Socialistická zákonost*, ročník I. (1961), 12/1961, s. 357.
- 88 *Socialistická zákonost*, ročník VII. (1967), 12/1967, s. 533 (tento judikát zpracovával dr. Otakar Motejl).
- 89 Např. *Socialistická zákonost*, kde v ročníku 1961 byly z 12 sešitů jen ve 3 sešitech otištěny judikáty a v ročníku 1967 dokonce jen dva judikáty za celý rok.
- 90 *Socialistické soudnictví*, ročník XIII. (1961), číslo 3.

The Publication of Case Law in the Time Of the Czechoslovak State

Lukáš Králík

Summary

The phenomenon of publishing judicial decisions (case law) shall draw a substantially massive attention based on thorough legal research. For a thorough and complete mapping the publication of court decisions in the Czech legal environment should be quintessential to work with primary sources of information.

The edited text of judgments have been forming an essential part in the practical process of application of law since the early stages of modern legal practice in the late 18th century.

During our legal history judicial texts were overwhelmingly issued in the form of case law collections. The other way how to disclose judicial texts went through publishing in various periodicals.

The situation after having declared the new independent Czechoslovak state in the year 1918 has not changed dramatically. One profound alteration occurred, since for the first time in modern legal history appeared new official and semi-official collections of case law in the Czech language. The sum of new special designed case law book collections had surged in immense fashion. Intensive number of new private collections or special law journals had been founded besides the official ones. Traditional style of editing individual case annotations as well as complete collections was inherited from the time of Austro-Hungarian monarchy.

The tradition and style of case law publication had been lasting through the times of occupation till new socialist regime took over. The crucial breaking point then occurred. Vast number of traditional publications had not survived postwar era. The rest was diminished with total new socialistic approach to case law. One and only preferred new official collection was funded. The new law periodicals had been deliberately ignoring case law annotations in predominant fashion.

POSTUP ADVOKÁTSKÉHO STAVU V ČESKÝCH ZEMÍCH PROTI ŽIDOVSKÝM ADVOKÁTŮM PŘED DRUHOU SVĚTOVOU VÁLKOU

Jakub Drápal¹

Postup advokacie vůči svým židovským kolegům v letech 1938–1939 byl již v některých publikacích popsán, zejména Helenou Petrův v knize *Zákonné bezpráví* či Stanislavem Balíkem a Karlem Schellem v *Dějinách advokacie*.² Žádná práce se však nezabývala tímto obdobím do hloubky, což bylo způsobeno i skutečností, že pro tyto účely nebyl doposavad vytěžen historický archiv České advokátní komory a fond Státního oblastního archivu v Praze týkající se procesu s německým advokátem JUDr. Antonínem Hübschmannem před Mimořádným lidovým soudem v Praze v roce 1946.³ Na základě informací v nich získaných se pokusím co nejpodrobněji představit, co se dělo mezi 30. zářím 1938 a 17. březnem 1939. Je třeba poznamenat, že většina dokumentů se nedochovala a události lze rekonstruovat primárně podle tehdejších odborných periodik, poválečných rozsudků, kárných nálezů a jen v některých případech i podle originálních dokumentů či jejich kopií.

Práci dělím na tři části. Postupuji chronologicky, věnuji se tedy nejdříve období druhé republiky, následně se věnuji prvním dnům Protektorátu a zakončuji krátkým pojednáním o přístupu jak ostatních spolků, tak i ostatních států ke stejné otázce.

1. Druhá republika

Okleštění Československa Německem, Maďarskem a Polskem po Mnichovské dohodě výrazně poznamenalo hospodářské poměry v zemi. Katastrofální důsledky se týkaly jak hospodářství, tak veškerého ostatního života obyvatel československé republiky.⁴

Reakce právníků byla velmi rychlá. Již 4. října 1938 vydalo Ústředí československých právníků, které sdružovalo různé právnícké organizace, memorandum, kterým vládu nejen upozorňovalo na kritický hospodářský stav právníckých profesí v Československu, ale ve kterém také vyzývalo vládu, aby přijala opatření, která by umožnila záchranu právníckých profesí.

5. října 1938 asi tři sta advokátů podepsalo memorandum československé vládě, ve kterém líčily, že „*zmenšením území československého státu se zhorší hospodářská situace všech vrstev obyvatelstva, zejména advokátů, lékařů a jiných svobodných povolání. Restrikcí státní agendy a omezením hospodářských možností obyvatelstva se tento stav ještě zhorší. Je proto vyloučeno, aby bylo dovoleno advokátům z území postoupeného Německu se usaditi na zmenšeném území našeho státu, a to zejména advokátů, kteří se 1. ledna 1938 hlásili k jiné národnosti než české. Přílivem takových advokátů by byla ohrožena česká národní věc.*“⁵

V memorandu bylo navrženo vládě několik opatření: 1) aby žádosti advokátů a kandidátů advokacie z odstoupeného území byly odloženy, dokud nebudou stanoveny státní

hranice; 2) aby byla zakázána činnost všem advokátům, kteří se z postoupeného území přestěhovali po 1. lednu 1938; 3) kandidátům advokacie, kteří byli domovskými příslušníky v odstoupeném území, mělo být zakázáno vykonávat koncipientskou praxi. Výjimky se měly vztahovat na ty, kteří prokázali „*naprostou národní a státní spolehlivost*“. Žádost ale mohla být zamítnutá bez udání důvodů a bez možnosti opravných prostředků.⁶

Memorandum z 5. října 1938 bylo patrně koncipováno Jednotou československých advokátů, jelikož vyšlo podepsáno představiteli Jednoty v časopise *Česká advokacie*. Mimo jiné v něm bylo zmíněno, že důvodem k memorandu bylo i hromadné přihlašování se k výkonu povolání advokáty německé a židovské národnosti.⁷

V těchto prvních memorandech se primárně nejednalo o omezení židů.⁸ Teprve další memorandum, jehož podpisy začaly být shromažďovány v první půlce října, směřovalo cíleně proti zápisu německo-židovských a německých advokátů ze zabraného území a poprvé se tak objevuje židovská otázka v advokacii.

Počátkem října neformálně vznikla hnutí českých arijských advokátů (jinde nazváno sdružením křesťanských advokátů, pracovním výborem (či klubem) českých advokátů nebo přípravným výborem u strany Národní jednoty), které nebylo oficiálně spolkem, nýbrž jen volným sdružením. Slovu „arijský“ nelze ale přikládat dnešní antisemitský výklad. Dle poválečného líčení členů tohoto hnutí, které bylo přijato Nejvyšším soudem, bylo vytvoření tohoto hnutí protiváhou k advokátnímu odboru Svazu Čechů-židů, který v té době vznikl. Již v názvu (a ani v mnohém dalším jednání) nebylo možné hledat prvoplánově antisemitské tendence.⁹

Hybnou silou hnutí bylo několik českých advokátů. „*Duší hnutí*“ byl Emanuel Slabý, aktivními advokáty, kteří se za hnutí podepisovali, byli Čeněk Brune, Oldřich Čihák a František Vítek.¹⁰

Toto hnutí, byť by s tím jeho členové výrazně nesouhlasili, dopomohlo k výrazné diskriminaci židů na území Československa. Jejich snaha nejprve vedla k organizaci stojící mimo Advokátní komoru pro Čechy v Praze, k Jednotě advokátů československých. Ta byla národní organizací, která hájila zájmy československých advokátů. První výzvu z 10. října 1938 arijstí advokáti žádali, aby z Jednoty byli vyloučeni všichni advokáti nearijsci, protože se již sdružovali v jiných spolcích. Dle jejich názoru měla Jednota hájit zájmy jen české (či československé), přičemž zájmy židovské pro ně nebyly přijatelné. Tuto výzvu doplnila další z 12. října 1938 s obdobným obsahem.¹¹

14. října 1938 Jednota na schůzi výboru začala řešit dopisy hnutí českých arijských advokátů. Podle jednoho ze závěrů kárné komise poválečné advokacie se dr. Švehla a dr. Dukát „*ohradili proti t.zv. pracovnímu výboru českých arijských advokátů a spolupráci s tímto tehdy vlastně anonymním faktorem, leč marně*“.¹²

Po diskuzi Jednota s návrhy souhlasila a přijala usnesení, dle kterého 1) měli být vyloučeni ti advokáti, jejichž členství v jiné organizaci by bylo závadou k hájení zájmů československých advokátů (§ 2 odst. 2 spolkových stanov) a 2) vyzvala ty své členy, kteří měli alespoň jednoho z rodičů židovského původu, aby doložili „*svou spolehlivost po stránce národní, zejména rodnými listy, svými školními vysvědčeními, doklady o příslušnosti spolkové a jiné činnosti veřejné vůbec, podle nichž výbor Jednoty rozhodne o jejich dalším členství s ohledem na § 2 odst. 2 spolkových stanov*“.¹³ Nesdělení těchto informací mělo za následek vyloučení z Jednoty. Na této schůzi bylo rovněž rozhodnuto o vyloučení osmi německých členů Jednoty.

Kromě výše zmíněného byla vedena debata i o otázce proporcionality, která se stala ústřední židovskou otázkou v advokacii za druhé republiky a kterou na pořad dne přinesl (a následně zmíněnou rezoluci navrhl) již zmíněný Emanuel Slabý. Jednalo se o názor, že jednotlivé menšiny by měly být zastoupeny v advokacii pouze do té míry, ve které jsou zastoupeny v populaci. Advokáti židovského původu představovali v obvodu advokátní komory pro Čechy přibližně 40 % ze všech advokátů, přičemž židé tvořili v Československu čtyřprocentní menšinu. Tato debata vyústila v přijetí rezoluce většinou hlasů, která zněla: „*Zájem státu a národa vyžaduje, aby práva nearijských skupin a jiných národnostních menšin byla omezena na míru, která odpovídá poměru nearijských skupin a národních menšin k celkovému počtu obyvatelstva. Jednota československých advokátů proto žádá v zájmu advokátního stavu, aby podle této zásady byly upraveny poměry československé advokacie.*“¹⁴

Tato snaha o omezení počtu židů byla motivována primárně hospodářskými zájmy. Dle poválečného líčení účastníků se v polovině října 1938 sešel větší počet advokátů na schůzi v Praze. „*Když na ní advokáti – hraničáři vylíčili svůj žalostný stav, ozvaly se z plena hlasy, aby bylo omezeno nadměrné procento židovských advokátů.*“¹⁵ Nešlo tedy primárně o národnostní boj a záchranu republiky, ale tato otázka byla využita ke snaze o zlepšení majetkových poměrů v advokacii. Toto potvrdil i po válce Nejvyšší soud, když pojednával o kárném provinění českých arijských advokátů: „*Obhajoba obviněných, že jejich postoj k řešení židovské otázky v advokacii byl určován vedle motivů národních snahou o předejití hospodářské derutě českých advokátů, nebyla vyvrácena.*“¹⁶ Tím, kdo měl být obětován pro zlepšení hospodářské situace v advokacii, byli židé.

Hospodářsky neblahou situaci hodnotili i ostatní advokáti a navrhovali různá řešení kromě vládou již v říjnu 1938 zavedené možnosti odmítnout „*zápis do seznamu, byl-li dotčen veřejný zájem, což de facto znamenalo zavedení principu numerus clausus. Veřejným zájmem přitom podle prozatímního opatření bylo právě zabránit zvýšení počtu advokátů tak, že by to ,ohrožovalo dosud zapsané advokáty (kandidáty advokacie) na jejich slušné výživě a potřebním zaopatření*“ či věkové omezení výkonu advokacie na šedesát pět let.¹⁷ Padl i návrh přesunout studenty práv na technické obory.¹⁸

Po 14. října 1938 došlo advokátní komoře v Čechách vyjádření od advokátního odboru Svazu Čechů-židů k otázce eventuálního nadbytku advokátů.¹⁹ Ti vítali zintenzívnění národního českého života, jelikož se cítili být nerozdílnou součástí českého národa. Odmítli arijskou rétoriku s odvoláním na sborník prof. Karla Weignera „O rovnosti plemen“ i na mnoho českých židovských advokátů. Sami navrhli vícero možností, jak by šlo ochránit ekonomickou situaci advokátů. Na závěr zmínili, že se má dát přednost ohledům na trvalý národní prospěch a nikoli jen na okamžitý, většinou jen domnělý, prospěch stavu. Vyjádření zakončili citátem, že „*jestliže jsme nemohli odolat okupaci územní, tím rozhodněji musíme vzdorovat choutkám okupace duchovní a kulturní*“.²⁰

Jak advokáti, tak lékaři, si byli za druhé republiky vědomi, že vyloučit někoho z výkonu advokacie lze provést jen na základě zákona. Proto se začali obracet na vládu, kterou 22. října 1938 požádali o vydání níže citovaného nařízení. Toto memorandum vzniklo „*kompilací mnoha návrhů advokátů a lékařů, které byly projednány na více schůzích*“.²¹ Jednalo se zejména o schůzi 15. října 1938 ve Zlaté Huse.²² Je také nejisté, kdy skutečně bylo toto memorandum vydáno. Zatímco Nejvyšší soud mluví o 22. říjnu 1938, Helena Petřův o 14. říjnu a Jan Rataj o 28. říjnu.²³ Nejvyšší soud má skutečně pravdu. Memorán-

dum bylo podepsáno 22. října, což dokládá jak originál memoranda v Státním oblastním archivu v Praze, tak z razítka předsednictva ministerské rady, které bylo memorandum dodáno 25. října – memorandum lékařů došlo již 24. října.²⁴

K memorandu jsou připojeny originály podpisových archů advokátů. Advokáti pocházeli nejen z Prahy, ale z celého území republiky. Je otázkou, koho reprezentovali ti, kteří vládu požádali o řešení židovské otázky – připojen je nápis „Výbor advokátů“ a následně již podpisy jednotlivých advokátů. Podle poválečného rozsudku Nejvyššího soudu toto memorandum nevyšlo z porad či usnesení stavovských advokátních organizací, zejména Jednoty advokátů československých či advokátních komor. Podle Heleny Petrův jej podepsali (kromě jiných) A. Čížinský, J. Schlecht a prezident advokátní komory v Praze T. Kopecký za Jednotu advokátů československých,²⁵ což potvrzuje i podpisový arch. Jednotou však podle závěru poválečného Nejvyššího soudu toto memorandum nebylo schváleno. Podobně i Theodor Kopecký po válce zmiňoval, že toto memorandum vůbec neprošlo advokátní komorou.²⁶ Jeví se tedy pravděpodobně, že toto memorandum bylo sice podepsáno představiteli Jednoty advokátů česko-slovenských i Advokátní komory pro Čechy v Praze, ale bez pověření těchto organizací.

Toto memorandum českých advokátů a lékařů československé vládě z 22. října 1938 žádalo zavedení principu proporcionality v advokacii. Plné znění právního předpisu, který navrhovali, aby přijal Stálý výbor Národního shromáždění, je následující²⁷:

„§ 1

1. *Praxi lékařskou a advokátní, a to i přípravnou praxi kandidátů advokacie mohou na území Československé republiky vykonávat jen jeho státní občané arijského původu, české, slovenské nebo podkarpatskoruské národnosti nebo příslušníci těchto národností, pokud budou optovati pro Československou republiku a jsou rovněž arijského původu.*
2. *Nearijci a příslušníci ostatních národnostních menšin mohou býti připuštěni k výkonu této praxe jen výjimečně a jedině v poměru odpovídajícím počtu jejich příslušníků ke všemu obyvatelstvu – obvodu příslušené advokátní komory.*
3. *Za tím účelem se v prvé řadě přezkoumá státní občanství a domovská příslušnost všech advokátů a lékařů, jakož i národnost (obcovací řeč), ke které se advokáti nebo lékaři hlásili nebo byli hlášeni počínaje rokem 1910.*

S okamžitou platností pozbývají vůbec oprávnění k výkonu praxe advokátní a lékařské ti nearijci, kteří se počínaje rokem 1910 hlásili nebo byli hlášeni k obcovací řeči německé nebo maďarské, jakož i ti, kdož po 1. lednu 1914 získali pro území republiky Československé domovskou a státní příslušnost.

Menšinová a nearijští lékaři a advokáti jsou omezeni ve své působnosti pouze na příslušníky své menšiny.

§ 2

S okamžitou platností se zastavuje až do rozhodnutí advokátních a lékařských komor ve smyslu § 4 tohoto opatření vůbec výkon praxe advokátní a lékařské u osob nearijského původu, nebo příslušníků národních menšin. Těmto osobám se zřídí zástupci arijského původu, kteří provedou likvidaci kanceláří a ordinací. Zastavuje se přípravná praxe kandidátů advokacie nearijského původu a národních menšin.

§ 3

Tyto zásady platí pro lékařské síly v léčebných ústavech, nemocenských pojišťovnách, fondech, zdravotních institucích a nemohou nearijci neb příslušníci národnostní menšiny vykonávat své povolání lékařské ani ve služebním, ani smluvním poměru k nositelům sociálního pojištění.

§ 4

Lékařské a advokátní komory jsou povinny do jednoho měsíce po vyhlášení tohoto nařízení provést nutná opatření a opatření statistická data i osobní doklady potřebné k provedení tohoto opatření, jakož i provést výběr lékařů a advokátů a kandidátů advokacie, kterým v poměru k počtu obyvatelstva výkon praxe lékařské a advokátní, ev. přípravné praxe se znovu povolí, při čemž tyto komory musí především přihlížeti k národní, státní, politické, osobní a odborné spolehlivosti žadatele.

§ 5

Za osobu nearijského původu ve smyslu tohoto opatření se pokládá ten, který pochází z jednoho nebo z obou rodičů původu židovského bez ohledu na náboženství této osoby a jeho rodičů v době vyhlášení tohoto opatření.

§ 6

- 1. Porušení ustanovení §u 1. až 4. tohoto opatření zejména tím, že by osoby nearijské nebo národnostní menšiny spolupůsobily nebo byly účastny výkonu praxe advokátní nebo lékařské, jako zástupci, společníci, kandidáti advokacie, po případě konsulentí, nebo zaměstnanci jakéhokoliv druhu u arijců nebo u osob, uvedených v §u. 1, odst. 2. tohoto opatření, jest trestné, jakožto zločin podvodu dle §u. 197 a násl. tr. z.*
- 2. Tohoto trestného dopustí se nejen osoba, která neoprávněnou druhou osobu kryje, nýbrž i osoba, která krytí takového použila.*
- 3. Tento čin trestá se ve smyslu ustanovení §u. 202 trest. zákona žalářem od jednoho až do pěti let a kromě toho pokutou od 10.000.-- Kč do 100.000.-- Kč a to sborovým soudem I. Stolice. Cizozemci, kteří pro tento trestný čin trestu propadnou, bud' tež z Československé republiky vyhoštěni.*
- 4. Advokátním a lékařským komorám se nařizuje, aby s okamžitou účinností zastavily trvale výkon praxe advokátní a lékařské osobám, které se tohoto trestného činu dopustily.“²⁸*

Na oběžník Jednoty z 25. října 1938, který se vztahoval k schůzi z 14. října, reagoval dopisem Jednotě 11. listopadu Svaz Čechů-židů. Snaží se o racionální diskuzi a rozebírají dopodrobna pojem „arijství“ a jeho nevědeckost.

Jednota zasedala dále 11. listopadu, 2. prosince, 11., 13., 25. a 27. ledna. Na jejích schůzích bylo jak rozhodováno o jednotlivých a hromadných vyloučeních, tak byla dále diskutována židovská otázka.

Na výzvu Jednoty se vyjádřilo 179 židovských členů. 11. listopadu 1938 bylo na schůzi 31 z nich vyloučeno, 22 vystoupilo a proti 122 nebylo shledáno námitek, aby byli dále členy.²⁹

2. prosince 1938 se na 7. schůzi výboru Jednoty advokátů česko-slovenských v Praze jednalo o podkladových materiálech pro další rozhodnutí. Týkalo se obstarání dat,

ze kterých by vyplývaly počty Čechů, Němců a židů v obvodu české advokátní komory. Dr. Antonín Švehla vytkl, že „posuzování národní spolehlivosti některých členů židů bylo dáno do referátu Dru Mahlerovi, ačkoliv je příslušníkem židovské národnosti. Dr. Mahler sdělil, že se nepovažoval v této věci za předpojatého, avšak že souhlasí s tím, aby jeho referát byl přezkoumán jiným členem výboru. Sdělení Dra Mahlera bylo vzato na vědomí a jeho referát bude přezkoumán.“³⁰ Na závěr schůze navrhl dr. Březina, aby byli vyloučeni ti advokáti, kteří jsou organizováni ve Svazu Čechů-židů. Tento návrh byl odložen.

Toho samého dne byl vydán věstník hnutí českých árijských advokátů, kteří kromě lobbistického tlaku navrhovali dobrovolné vnější označení advokátní kanceláře a nabízeli dodání nápisů „Český árijský advokát... neboť mnozí advokáti mají nečeské jméno, které svádí k tomu, aby vývěsní tabule byly přelepovány opětovně nálepkami protižidovskými. Proto mají být opatřeny nápisy.“³¹ Nápisy měly být jednotné, o což se hnutí mělo postarat. Kromě toho hnutí navrhovalo zúčastnit se slovenského sněmu advokátů konaného 10. prosince 1938 za účelem výměny názorů o provedení židovských zákonů.³²

22. prosince 1938 se konala v Praze další schůze českých árijských advokátů a to v hotelu *Zlatá husa*. Na ní bylo jednáno o vstupu těchto advokátů do strany Národní jednoty a o vytvoření klubu českých árijských advokátů při této straně, což se však neuskutečnilo. Kromě již zmíněných se na této aktivitě jmenovitě podílel také dr. Jan Renner. Za toto přípravné uskupení podali 11. ledna 1939 čeští árijští advokáti výboru advokátní komory pro Čechy v Praze návrh na svolání mimořádné valné hromady advokátní komory. Na té se mělo jednat „o důležitých otázkách komorních a stavovských a zejména o řešení židovské otázky. Podepsaní se proto domáhají podle usnesení schůze konané dne 22. prosince 1938 svolání mimořádné valné hromady a předkládají k tomu účelu podpisové archy, které dosud došly (celkem 346 podpisů). Pro tuto valnou hromadu navrhuji projednání otázky židovské a otázky proporcionality národnostní, pokud se týče členstva komory na základě memoranda předloženého českými árijskými advokáty a lékaři dne 22. října 1938.“³³ Návrhu bylo vyhověno, průběh schůze je vylíčen níže.

V návaznosti na tuto schůzi hnutí 27. prosince 1938 poslalo dopis, ve kterém zmiňuje, že byl odhlasován vstup českých árijských advokátů do strany Národní jednoty a vytvoření klubu českých árijských advokátů při této straně. V dopise tuto skutečnost nejen oznamovali, ale připojili též i přihlášku, kterou měli zájemci vyplnit. Dopis podepsali předseda přípravného výboru Emanuel Slabý a jednatel Oldřich Čihák.

Na 8. schůzi výboru Jednoty 11. ledna 1939 byla řešena otázka členství židů v Jednotě. Dle záznamu o schůzi dr. König přečetl své prohlášení, jehož obsah není znám, a poté odešel. Dr. František Březina následně přečetl svůj referát o židovské otázce, který byl výborem schválen.

Na návrh dr. Lomberského (podle *České advokacie* na návrh dr. Bašteckého) bylo usneseno, že za žida má být považován ten, kdo má alespoň jednoho rodiče židovského původu. Následně dr. Lomberský navrhl okamžité vyloučení všech takto zmíněných osob. Proti tomuto návrhu se postavil dr. Kocna, ke kterému se připojil dr. Švehla, dr. Koblížek, dr. Karel Novák a dr. Hugo Richtr. Ti varovali zejména před ukvapeností a navrhovali hlasování o návrhu odložit. Protože ale dr. Lomberský trval na okamžitém vyřízení, bylo nařízeno hlasování, ve kterém byl zmíněný návrh přijat.³⁴ Byla proto přečtena jména těch, o kterých bylo nepochybně zjištěno, že jsou židovského původu, a o každém bylo jednotlivě hlasováno, přičemž všechna vyloučení byla jednomyslně přijata.³⁵

O dva dny později, 13. ledna 1939, na členské schůzi Jednoty (tedy nikoli výboru), dr. Březina opět představil svůj referát o postupu Jednoty v židovské otázce, který byl následně otištěn v *České advokacii*.³⁶ O čem pojednával?

Začínal hospodářskými problémy republiky a přílivem uprchlíků, kterými dle něj byli většinou židé. „*Židovská emigrace byla u nás za dřívějšího režimu velmi blahovolně trpěna a podporována, židé našli u nás vždy nejen útulek, nýbrž současně i pramen výživy, obyčejně pramen vydatný, zaměstnání výhodné, často na úkor domorodých českých lidí.*“

Nadále si však český člověk, podle Březiny, uvědomil, že takto to dál nemůže být a že je nutné vyřešit i židovskou otázku jako jinonárodní složky v českém národě. Nebylo prý pochyb, že židé tvořili národ v národu a zároveň posilovali germanizaci. A protože v advokacii se nacházelo proporčně nejvíce židů oproti všem ostatním povoláním, byl „*naš stav nejen oprávněn, nýbrž přímo povinen sám se postavit činně k řešení židovské otázky.*“

Říjnové snahy usilovaly o vytvoření národní advokacie. „*Poněvadž pak bylo všeobecně známo, že naše první republika byla útočištěm emigrace z největší části židovské a že tato emigrace byla podporována a udržována velmi intenzivně našimi židy, počalo se přirozeně volati po řešení celé židovské otázky.*“³⁷ V takové situaci byl výbor Jednoty podle Březiny povinen zaujmout stanovisko k tomuto problému.

Dále podává zprávu o počtech v listopadu vyloučených členů Jednoty.

Podle Březiny bylo v říjnu 1938 odhadem zjištěno, že v obvodu Advokátní komory pro Čechy bylo v Čechách 1178 českých advokátů a 537 českých advokátů židů (679 a 367 v Praze). Německých advokátů bylo 35, německých advokátů židů bylo 160 (32 a 143 v Praze).

Nad rámec zmíněného Březina tvrdil, že hospodářské pozice advokátů-židů byly mnohem výhodnější, a proto byl advokát-Čech v nevýhodě.

Z výše zmíněných důvodů rozhodla Jednota 14. října 1938 tak, že žádá o zavedení principu proporcionality. Podle výboru Jednoty ale situaci změnilo prohlášení vlády o řešení židovské otázky, dle kterého jsou židé odlišným národem od ostatních třech slovanských národů republiky. „*Protože pak podle § 4 stanov činným členem Jednoty se může stát jen činný advokát národnosti česko-slovenské, t. j. nyní české neb slovenské, jest logickým důsledkem, že židé, kteří vládním prohlášením jsou postaveni mimo státní národy, tedy mimo národ český a slovenský, nemohou býti členy naší Jednoty.*“

Také historie naší Jednoty to potvrzuje. Jednota byla založena v r. 1898 jako Spolek českých advokátů. Byl to spolek národních Čechů slovanského původu, a proto do něho nebyli přijímáni židé. Teprve po převratu došlo k přijímání kolegů-židů v důsledku liberálního výkladu pojmu národnosti československé. Když však nyní vláda ve svém prohlášení oddělila židy od státních národů, pak nám nezbylo nic jiného, nežli abychom toto stanovisko, pro nás jistě směřodatné, zaujali i v Jednotě.“³⁸

Dále Březina líčí, že Jednota jednala s advokátním odborem Svazu Čechů-židů o dobrovolném vystoupení židů z Jednoty, ale tento odbor odmítl doporučit svým členům, aby z Jednoty vystoupili. V návaznosti na to se výbor Jednoty usnesl 11. ledna 1939 o vyloučení židů z Jednoty. Dle Jednoty nešlo o nepřátelský čin, ale nemohli prý vystupovat jako spolek česko-židovský, ale jako „*stavovská organizace ryze česká, národní a slovanská.*“

Petrův správně uvádí, že „*referáty dr. Březiny se staly teoretickým podkladem pro vyloučení advokátů židovského původu ze spolku Jednoty.*“ Kárná rada pro advokáty a kandidáty advokacie v Čechách se ve svém usnesení z 27. května 1946 k tomuto vyjádřila výrazně tvrději. „*Podle tohoto referátu Jednota řešila otázku židovskou pod vlivem fašis-*

tické ideologie a nacistického antisemitismu rozděluje kolegy na advokáty arijské a neárijské.“³⁹

21. ledna 1939 se konala schůze Stálé delegace advokátních komor, tedy společná schůze advokátních komor.⁴⁰ Na ní byl opět uplatněn požadavek proporcionality, nicméně jednání ohledně protižidovských opatření nebyla jednoznačná. Proti se postavil zejména bývalý prezident Moravské advokátní komory a na prahu sedmdesátky se nacházející Hynek Bulín. Ten ve svém vystoupení upozornil na to, že „*bojovati za právo nesmí znamenati pomáhati špatnosti k vítězství proti právu. Poukázal na význam hesla confraternité a concurrence. Advokát nesmí býti nepřitelem lidu, advokát dovede pracovati nezištně. Všechna moc pochází z lidu, avšak z lidu uvědomělého, nikoliv zfanatizovaného.*“⁴¹

Před valnými schůzemi probíhalo přesvědčování advokátů, kteří dostali několik dopisů. Jak od těch postupujících proti advokátům židovského původu, tak od těch je chránících. Arijstí advokáti zvali své kolegy s tím, že židovští advokáti se dostaví v ještě hojnějším počtu, než v jakém se dostavili na předchozí schůze a je třeba bránit národní zájmy. 18 advokátů v čele s Jaroslavem Nebesářem naopak zdůrazňovalo, že Čech je ten, kdo má českého ducha, a nikoli rodokmen. „*Má se [schůze] tudíž vysloviti o tom, zda národ – jak to hlásali vůdčí mužové našich dějin – jest společenstvím ducha, či má-li býti v českém národě přijata tese o společenství plemenném. ... Jde o to, aby výsledek hlasování odpovídal skutečnému mínění českých advokátů a nebyl zkreslen jednostrannou hlučnou agitací určité skupiny.*“ Advokáti zakončili svůj dopis apelací na českou národní tradici a na smysl českého národa pro právo a spravedlnost.⁴²

3. února 1939 bylo jednáno na schůzi výboru Jednoty o sestavování kandidátních listin pro valnou hromadu Jednoty i advokátní komory. Jednota přizpůsobila, dle tehdejšího prohlášení dr. Alexe Čižinského, svoji kandidátku přání výboru českých arijských advokátů v plném rozsahu.⁴³

Na 15. řádné valné hromadě Jednoty, která se konala 4. února,⁴⁴ bylo usneseno, na návrh dr. Čižinského, že „*činným členem Jednoty nemůže býti advokát židovského původu, při čemž měl být za žida považován ten, jehož aspoň jeden z rodičů byl původu židovského.*“⁴⁵ Proč? „*Neboť dosavadní zahrnování osob židovského původu do různých národních skupin zavdává příčinu k nesprávnému výkladu.*“⁴⁶

„*Podle tohoto stanoviska bylo žádáno přísnější vymezení pojmu židovského původu, než tomu bylo v norimberských zákonech, a Jednota se tak dala svobodně a bez jakéhokoliv nátlaku do služeb rasové ideologie, což došlo konečně výrazu na valné hromadě advokátní komory dne 5. února 1939.*“⁴⁷

Zatímco ve výše zmíněných případech se jednalo o zájmové spolky či neformální hnutí, které neměly přímý vliv na umožnění (či znemožnění) výkonu advokacie, advokátní komory se nacházely v jiné pozici. 5. února 1939 se konala mimořádná valná hromada advokátní komory v Praze, jejímž hlavním bodem bylo „*řešení židovské otázky v advokacii*“⁴⁸ a která byla svolána na podnět českých arijských advokátů.

Celou schůzi zahájil dr. Emanuel Slabý referátem. Ten začal špatnou hospodářskou situací advokacie, kterou odůvodňoval jak velkým nárůstem počtu advokátů, tak úbytkem agendy. Podle Slabého bylo nutné uvažovat o způsobu, jak tento počet redukovat. Pokračoval, že pokud „*se má o vhodných prostředcích uvažovati, pak je nutno všimnouti si dnešního složení advokacie v Čechách a zejména v Praze*“. Proč, ale neřekl. Činění zkratek, kdy jednotlivá tvrzení na sebe nenavazují, jsou i v jeho referátu častá.

Dle jeho údajů bylo k 31. prosinci 1938 v Praze 1227 advokátů, z toho 712 árijeů (680 Čechů, 31 Němců a 1 Slovák) a 515 advokátů-židů. Na venkově praxi vykonávalo celkem 725 advokátů, z toho 503 Čechů, 9 Němců a 213 židovských advokátů.

„Nemůže býti pochybností o tom, že účast advokátů židovského původu na advokacii v Čechách je neúměrná a že je zejména v Praze neúnosná,⁴⁹ a to nejenom s ohledem na zmenšení počtu obyvatel, nýbrž zejména s ohledem na zhoršení hospodářských poměrů...

Má-li se prováděti redukce počtu advokátů, pak nutno postupovati spravedlivě a třeba proto bezpodmínečně trvati na zásadě, že advokáti jednotlivých skupin musí býti omezeni jenom na takový počet, který odpovídá příslušnému počtu obyvatel.“⁵⁰

Navrhované zásady byly:

- 1) Židovské advokáty, kteří se hlásili k německému jazyku, vyloučit, protože obyvatelstvo již není německé.
- 2) Advokáti, kteří se hlásili k židovské národnosti, by měli být proporčně omezeni podle počtu židovského obyvatelstva (Slabým zmíněným na 1 % v obvodu Advokátní komory pro Čechy v Praze) a měli by mít možnost zastupovat pouze židovské strany.
- 3) Advokátům, kteří se od roku 1910 do roku 1939 hlásili k českému jazyku, měla být přiznána stejná práva jako českým advokátům, ale jejich počet měl být omezen na míru odpovídající počtu židovského obyvatelstva.

Referát Emanuela Slabého *„byl přijat s hlučným potleskem“*. Podle předchozí dohody následovaly projevy řečníků jednotlivých skupin.

Za Čechy-židy mluvil dr. Emil Kafka. Ten uznal, že doba je těžká, ale neuznal důvody pro postup proti židům. *„Projev pana referenta nenese pečeti upřímnosti. [dr. Kafka] Má trpký pocit, že se všichni židé bez rozdílu házejí do jednoho koše.“* Čeští židé dle něj bojovali proti poněmčení a udává příklad vícera advokátů. Na závěr se dr. Kafka dovolával české spravedlnosti, *„která nezná, aby poctiví lidé byli zbavováni svého bytí“*.

Za Němce-árijece promluvil dr. Erich Klinger, předseda spolku německy mluvících advokátů (Deutsche Advokatenvereinigung in Böhmen), který odmítl rozlišování židů na ty užívající češtinu a němčinu – *„pro Němce jsou židé jen židovskou menšinou“*.

Sionisty zastoupil dr. František Gottlieb, který v postupu referenta spatřoval zásah do základních občanských práv. Podle něj nebylo místo na diskuzi či na řešení na mimořádné valné hromadě byť sebeklidnějším způsobem, protože by byla porušena nabytá i ústavou zaručená práva.

Slova se ujal i dr. Jaroslav Nebesář, který chtěl, aby *„byl slyšen hlas těch nežidů, kteří s postupem proti židům nesouhlasí, kteří chtějí věc řešiti podle hlasu svědomí... Židovská otázka se vyřeší samolikviditou. Neexistuje abstraktní židovstvo.“* Advokacie podle něj nemůže dát špatný příklad jiným a navrhované řešení neobstojí před kritikou.

Na základě výše zmíněného nemůžeme říct, že v této diskuzi existovaly dvě strany, definované společným znakem, které se stavěly proti sobě. Naopak zde existovalo mnoho různých názorů, které se více či méně stavěly na jednu či druhou stranu. Stejně jako nebyli jednotní čeští advokáti, kdy někteří byli pro proporcionalitu, někteří váhali a jiní byli proti, tak i židé byli nejednotní. Kromě kusých úryvků ze schůze lze zmínit zejména rozdíl mezi Svazem Čechů-židů, jejímž předsedou byl advokát JUDr. Otto Strosse, a sionisty.

Prvně jmenování, reprezentování týdeníkem Rozvoj, přijali pozici asimilantů a neprotestovali, dokud se dělo vylučování podle národního principu, jak se to dělo v Jednotě v roce 1938. Když však byli z Jednoty vyloučeni všichni židovští advokáti, změnil se

i jejich postoj. Národnost totiž přestala být vnímána podle mateřského jazyka, což považovali za jednoznačné kritérium jejího určování. Sionisté se oproti tomu snažili hájit občanskými principy a nikoli národností,⁵¹ což je vidět i na výše zmíněné argumentaci ústavně zaručenými právy.

O odlišných názorech těchto skupin vypovídá i dopis z 14. října 1938 adresovaný dr. Oldřichu Čihákovi, ve kterém mu jeho kolega židovského původu dr. Gütig naznačil způsob, jak by měla být vyřešena tzv. židovská otázka, a to na ryze národním základě, konkrétně „*prosazením stanoviska, že advokátem může být v Československu jen ten žid, který se při sčítání lidu roku 1910 hlásil Čechem, nebo později prokázal svou přichylnost k českému národu skutečnou činností*“.⁵² To samé vyplývá z dopisů z 11. a 28. května 1946, které psal bývalý advokát s židovským původem v Praze dr. Bedřich Süsslund. Ten se vši rozhodností odmítl, podezření, že by dr. Čeněk Brune a dr. Oldřich Čihák, které dr. Süsslund znal přes 20 let, byli antisemiti. K tomu dodal, že „*české židy nelze ztotožňovat s německými židy, kteří se hlásili i v Československé republice k německé národnosti*“.
I on sám „*měl k německým židům animositu, ovšem samozřejmě nikoli z rasové nenávisti, neboť sám je židem, nýbrž pro jejich nečeské chování*“.⁵³

Za zmínku stojí i skutečnost, že když mnozí Češi volali po nedostatečném zastoupení židů v dělnických a zemědělských profesích, tak po tom stejném volali židé sami, ve snaze stát se méně nápadnými a splynout se zbytkem českého národa. Opět byl odlišný přístup sionistů, kteří se u toho snažili získat dovednosti, které by mohli využít v Palestině, a pro něž toto byl předstupeň emigrace, a Čechů-židů, kteří neplánovali opustit Československo.⁵⁴

Na závěr mimořádné valné hromady promluvil již zmíněný dr. Oldřich Čihák. Podle něj by se neměl vrátit starý řád a nadvláda židů. Zároveň židé, dle jeho názoru, nemohli tvrdit, že jsou Čechy, ale čeští židé byli jen židy mluvícími česky. Doplnil čísla, dle něj v Československu žilo 360 000 židů, tedy 3,6 % obyvatelstva, v Čechách a na Moravě tvořili 1,3 % obyvatelstva, v Praze 1,5 %. „*Nebereme nikomu jeho majetek, nejsme brutálními antisemity, chceme však právo a spravedlnost i pro příslušníky českého národa... Nebojujeme z důvodů konkurenčních, protože židovské konkurence se nebojíme. Mluvíme za budoucí generaci, za kandidáty advokacie... Na židy připadá 55 % vedených sporů, na židovské advokáty 60 % všech zastoupení*“.

Oldřich Čihák byl po válce disciplinárně stíhán advokátní komorou. Podle obhajoby, která byla následně přijatá i Nejvyšším soudem, byl Čihák koreferentem generálního řečníka Emanuela Slabého o židovské otázce. Jeho povinností, jako koreferenta, bylo vyvracet námitky řečníků a zodpovídat dotazy. Dle názoru soudu nešlo dojít k názoru, na základě vyřešeného, že Čihák „*založil své výroky na rasovém zaujetí, když přece opětovně zdůrazňoval, že nejde o rasovou nenávist, že nechce mluvit o rase a že není antisemita*“.⁵⁵

Na této schůzi se ukazuje finální rozestavení stran před 15. březnem 1939 v advokacii. Židé zastávají již podobné pozice, přičemž sionisté stojí argumentačně mimo národnostní diskurz. Proti arijskému hnutí se také postavila menší část Čechů. Požadavek proporcionality ale zastává většina Čechů a Němci jsou proti advokátům s židovským původem.

„*President pak za souhlasu valné hromady prohlásil, že o otázce židovské hlasováno nebude a že projevené názory budou komornímu výboru podkladem pro další jednání v této věci*“.

Nakonec o židovské otázce bylo jednáno i na schůzi Stálé delegace advokátních komor v Brně 21. února 1939. Primární referát měl prezident advokátní komory v Brně, dr. Pavel

Krippner a bylo schváleno usnesení o požadavku proporcionality. Původní Krippnerův návrh byl ale pozměněn a dr. Stanislav Hendrych byl pověřen, aby vypracoval definitivní znění návrh. K tomu však z důvodu březnové okupace nedošlo.⁵⁶

Shrnutím únorové snahy mnohých advokátů byl článek, který vyšel jako úvodní v únoru 1939 v časopise *Česká advokacie*. Jeho hlavní titulek byl „Za klidnou práci“, ve kterém bylo psáno, že „již toužíme po tom, abychom mohli znovu klidně pracovat“. Čtyři měsíce nejistoty způsobily, že se již nechtěla nalézat složitá řešení, ale že primárně byl hledán klid k práci. Skutečnost, že někdo dojde k újmě, nebyla vnímána jako výrazně problematická.

2. Protektorát

V dopoledních hodinách 15. března 1939 byla již Praha obsazena německými vojsky a 16. března byl vydán výnos o vytvoření Protektorátu Čechy a Morava.⁵⁷ V těch samých dnech se rozhodovalo o budoucnosti židovských advokátů.

Ústřední roli ve vyloučení advokátů židovského původu hrál německý advokát dr. Antonín Hübschmann. Z jeho iniciativy byli židovští advokáti vyloučení advokátní komorou, která spíše než, že by aktivně konala, tak nejednala. To platí zejména pro schůzi výboru Advokátní komory pro Čechy z 15. a 16. března 1939, které byly pro vyloučení klíčové.

15. března 1939, se k prezidentovi Advokátní komory pro Čechy, dr. Theodoru Kopeckému, dostavila delegace německých advokátů. Ti se domáhali, aby byli do výboru okamžitě kooptováni němečtí advokáti a aby se vyřešila otázka židovských advokátů. Dr. Kopecký se tomuto bránil, poukazoval na právní předpisy, které mu to neumožňovaly, a následně telefonoval s ministrem spravedlnosti. Od něj dostal pokyn, aby německým advokátům ihned vyhověl, i když se to mělo stát nelegální cestou.⁵⁸

Ten samý den byl svolán výbor advokátní komory. O účelu schůze prý členové nebyli informováni, takže se nemohli nedostavit a tím zabránit vyřešení otázky. Na schůzi se také jednalo o židovské otázky. Někteří z členů byli názoru, že židovská otázka se bude obecně řešit v blízké budoucnosti a nebylo tedy důvodu, aby byla ihned upravena zvláštním způsobem. Výbor, dle některých, nebyl dostatečně legitimován a dle presidenta Kopeckého by k případnému opatření mohlo dojít jen se souhlasem ministerstva spravedlnosti.

Dr. Hübschmann přišel s návrhem, aby výbor uložil advokátům s židovským původem zastavení advokátní praxe a aby jim jmenoval substituta, přičemž žid měl být definován norimberskými zákony.⁵⁹ Dr. Švehla navrhl, aby komora musela jmenovat toho substituta, kterého navrhne židovský advokát. Všechny tyto názory byly jednoznačně schváleny. O závěrech schůze byla informována vláda a opatření výboru jí bylo schváleno a publikováno v rozhlase. Opis prohlášení, které bylo směřováno všem členům advokátní komory, sp. zn. A 2602/39, se dochoval v Státním oblastním archivu pro Prahu.⁶⁰

Po válce se k tomuto dnu (byť někdy není zřejmé, zda se jedná o 15. či 16. březen 1939) vyjadřovali členové výboru Advokátní komory pro Čechy.

Podle dr. Drábka někteří členové výboru protestovali proti vyloučení židů z advokacie, ale jejich protest zapadl a věc byla přijata bez skutečného hlasování. Vystoupit otevřeně proti názoru dr. Hübschmanna dle něj znamenalo riskovat osobní bezpečnost. On sám nevystupoval proti návrhu, protože, dle svých slov, udržoval styky se zahraničím a nechtěl je ohrozit.

Dr. Lomberský projevil dle dr. Dukáta úmysl odejít před hlasováním, což ale na doporučení dr. Kopeckého neučinil. Dr. Lomberský sám uvedl, že hlasoval proti, ale že to není

v protokolu poznamenáno, z důvodu aby byl uchráněn eventuálních následků, kterým by bylo jisté zatčení. Jinde je uvedeno, že Dr. Čižinský se prý společně s dr. Lomberským zdržel hlasování.

Dr. Novák říkal, že se nebylo možné postavit proti Hübschmannově násilné akci a pouze navrhl, aby se nejednalo o odměně substitutů, aby nikdo netěžil z neštěstí svých kolegů.

Podle dr. Schlechta (mimo jiné předsedy Severočeské jednoty advokátů) nebylo možné hlasovat proti návrhu dr. Hübschmanna, protože takový akt by říše pokládala za čin nepřátelský a vedlo by to k rozpuštění komory, popřípadě k zajištění členů výboru, kteří hlasovali proti návrhu.

Dr. Švehla uvedl, že z příkladu z obsazených sudetských území z roku 1938 bylo třeba usuzovat, že Němci budou postupovat proti židovským advokátům v Protektorátu stejně příkře. Žádný z členů výboru se nepostavil proti návrhu dr. Hübschmanna, což nebylo prý ani možné při přítomnosti německých členů, a tak ani oni nehlasoval proti požadavkům dr. Hübschmanna.

Dr. Čeřovský prý navrhl odsunout úpravu židovské otázky až do přijetí obecné úpravy.⁶¹

Co vše se skutečně stalo, již nelze dohledat, lze proto zmínit pouze pohledy jednotlivých aktérů. Byť existuje protokol o konané schůzi,⁶² není na místě se domnívat, že by zaznamenal skutečně všechny názory, zejména ty, které směřovaly na pomoc advokátům s židovským původem. Závěrem však byla skutečnost, že židovští advokáti nemohli dále vykonávat své povolání.

Mimo to byla zrušena valná hromada komory plánovaná na 26. března 1939 a debatovalo se o funkcích advokátů s židovským původem v advokátní komoře. Závěrem bylo, „že vzhledem k dnešnímu usnesení komory není ohledně nich zapotřebí učiniti žádných dalších opatření“.⁶³

V průběhu celého dne byl předseda komory Kopecký ve spojení s ministrem spravedlnosti a jeho prostřednictvím s vládou. Po schůzi se spojil s vládou a informoval jí o přijatých opatřeních. Ta s nimi souhlasila a byla názoru, „že jest v zájmu veřejném, aby substituce byly co nejrychleji uvedeny v život a nedocházelo k nejistotě o osudu zaměstnanců v opuštěných židovských kancelářích, kteří se již počali na ministerstvo obracet. Vláda se také usnesla, že učiní opatření, aby jejich zájmy byly chráněny.“⁶⁴ Je tak vidět, na koho česká vláda myslela – a koho neřešila.

Předseda komory Kopecký přemýšlel o vlastní rezignaci i rezignaci výboru. Po válce píše, že tak neudělal, protože se bál, že takové jednání by silně ohrozilo autonomii komory, kterou by ovládl buďto dr. Hübschmann nebo Němci. Podle svých slov „o této otázce mluvil s řadou židovských kolegů, kteří mně navštěvovali jako reprezentatni různých složek, na které se židovští kolegové dělili, a všichni toto stanovisko schválili právě z týchž důvodů, které vedly moje rozhodnutí“.⁶⁵

16. března 1939 vešel do budovy Advokátní komory pro Čechy dr. Hübschmann společně s hlídkami fašistické gardy (dr. Tarabrinem popisovanými jako mladíky, dr. Kopecký dodává, že měli černé košile, odznaky a zdravili se fašistickým pozdravem srážejíce paty⁶⁶) a předal prezidentovi potvrzení od generála Gajdy, že byl ustanoven komisařem advokátní komory. Prezident Kopecký ihned volal ministrovi spravedlnosti Krejčímu s otázkou, jak se má chovat vůči Hübschmannovi. Ten mu odvětil, že Gajda je vlastenec a že má Hübschmannovi vyhovět.

Generál Radola Gajda nehrál v Protektorátu důležitou roli. 15. března 1939 vydal jménem Fašistického národního tábora provolání k národu, které usilovalo o převzetí moci, přitom ale již 17. března mu bylo oznámeno, že se budou likvidovat všechny politické útvary, s čímž 18. března souhlasil. Ve všech případech šlo u Gajdy spíš o slavnostní proklamace, než činy.⁶⁷ Antonín Hübschmann tak využil dvou až tří dnů, kdy nebylo jisté, zda Gajdova politická hvězda nebude stoupat. Je možné se domnívat, že kdyby Hübschmann přišel o týden později, tak by se musel prokázat něčím silnějším než jen pověřením od Gajdy.

Antonín Hübschmann požádal prezidenta Kopeckého, aby svolal další schůzi výboru, čemuž Kopecký odporoval s tím, že nebudou přítomni venkovští kolegové. To Hübschmannovi nevadilo a prohlásil, že toto bere na svoji odpovědnost. Ze strachu o svoji osobu a o úřednictvo komory Kopecký poslechl.

Fašistické hlídky však v budově zůstaly a v průběhu schůze přicházely do místnosti, podávaly hlášení dr. Hübschmannovi a i členům výboru zabráňovaly ve volném pohybu po budově. Hübschmann u vstupu vydával „*cyklostylované propustky, opatřené rovněž cyklostylem rozmnoženým jeho podpisem, které byly vydávány osobám, do budovy komory přicházejícím*“.⁶⁸ Originály stovek propustek se dochovaly v Státním oblastním archivu pro Prahu.⁶⁹

Na této schůzi byli do výboru kooptováni advokáti Erich Klinger (jako náměstek prezidenta komory), Vilém Magerstein a Arnošt Pauler. Podle Hübschmannových návrhů, který se schůze účastnil jako komisař, bylo prvním úkolem výboru rychlé rozřešení židovské otázky. Usnesení z předchozího dne o zastavení činnosti židovských advokátů navrhoval doplnit v tom smyslu, že zastavení činnosti má být trvalé a židovské advokátní kanceláře mají být zlikvidovány. „*Hlasovalo se takovým způsobem, že předseda se zeptal, zda někdo nesouhlasí, a když se nikdo neozval, tak bylo zapsáno, že usnesení bylo jednohlasně přijato*.“⁷⁰ Skutečnost, že po formální stránce výbor nebyl usnášeníschopný (byla potřeba 2/3 většina z 23 členů výboru, tedy 16, ale přítomných jich bylo jen 15), byla irrelevantní. Členům komory byl pak zaslán oběžník, který podepsal jak dr. Hübschmann, tak prezident Kopecký, kterým uvědomovali všechny členy komory o přijatých usneseních.⁷¹

Podle dr. Stanislava Hendrych Hübschmannův návrh všechny překvapil a všichni členové výboru se zachovali vůči návrhům „*s naprostou pasivitou, nikdo nezvedl ruku*“.

Nelze tak hájit názor, který vyslovil po válce Antonín Hübschmann, a který nepřijal Nejvyšší soud, že jeho návrh odpovídal smýšlení ostatních členů výboru. Členům výboru ale bylo známo, jak Německá říše postupuje vůči židovským advokátům a muselo jim být zřejmé, že tak bude postupovat i v Protektorátu.

„*V této situaci nebylo obviněným možno úplně zachránit existenci židovských advokátů ani v tom případě, když by se byli postavili proti návrhu Dr. Antonína Hübschmanna, nýbrž v dané situaci mohlo jít jen o ulehčení v postavení židovských advokátů. Jedním z prostředků ulehčení bylo, že si židovský advokát může zvolit substituta*.“⁷²

Členové výboru nesouhlasili s návrhy dr. Hübschmanna, ale nijak se jim nevzepřeli, pouze pasivně přihlíželi jejich přijetí a aplikaci. Zároveň členové výboru předkládali důkazy přátelského poměru s židovskými advokáty a to, že jim poskytovali pomoc po 15. březnu 1939.

Jednání výboru bylo podle poválečného kárného nálezu advokátní komory ve zjevném rozporu s právními předpisy a s § 128 ústavní listiny a znamenalo „*nedemokratický a nekolegiální zásah do nabytých práv kolegů. Toto porušení platného právního řádu bylo*

způsobilé vzbuditi pohoršení u veřejnosti a zakládá tudíž jednání obviněných objektivně i kárný přečin zlehčení cti a vážnosti stavu.“ Objektivní hodnocení situace potvrdil, proti odvolání členů výboru, i Nejvyšší soud.

Ze subjektivního hlediska však členové výboru neměli být potrestáni a to jak podle kárného nálezu, tak i podle rozsudku Nejvyššího soudu, které jej potvrdilo. Proč?

„Byla to doba bezradnosti, zhoršované duševními útrapami ze ztráty svobody a samostatnosti. Byla to těžká doba pro rozhodování vzhledem k úplnému nedostatku úředních zpráv aneb jich kusosti o tom, co se stalo aneb co se teprve stane. Za toho stavu německá okupační moc a její exponenti prostě nařizovali a muselo se přijímat a vykonat to, co bylo nařízeno.

Při tom došly zprávy o výstupech s židovskými advokáty u soudu, a že někteří židovští advokáti již opustili své kanceláře... Bylo již shora dovozeno, že vystoupení německých advokátů v souzené věci je třeba hodnotit jako psychický nátlak. Uvádí-li se tedy všechny shora uvedené okolnosti, nutno přisvědčit obhajobě obviněných, že v souzené věci šlo o takové donucení, při němž od člověka normální síly morální nelze žádat, aby mu odolal. Stav, v němž obvinění jednali, tito nijak nezavinili.

Nelze pochybovat o tom, že nevyhovění shora uvedeným požadavkům bylo by způsobilo těžké újmy jak advokátní komoře, tak zvláště obviněným jako členům výboru advokátní komory zejména na jejich svobodě, neboť takový postup by byl německou okupační mocí, která by se jistě o něm dozvěděla, zřejmě vyložen jako nepřátelský čin proti ní. Že by odvěta za nevyhovění vynucovaným požadavkům byla následovala v zápětí za tímto nevyhověním, je beze vší pochyby. ... Jest sice pravda, že na straně židovských advokátů šlo o značný počet existencí, dlužno však při tom uvážit, že k výsledku, jaký u nich nastal následkem usnesení, o něž jde, by bylo došlo, jak již je shora uvedeno, i bez těchto usnesení. To je nutno uvážit při hodnocení závažnosti porušených chráněných statků. Uvádí-li se při tom, že obviněná zároveň s porušením chráněných statků učinili opatření ke zmenšení této poruchy, nelze uznat, že by hodnota statku obětovaného byla nepoměrně vyšší než hodnota statku ohroženého... Obvinění svým jednáním rušili sice základy existence židovských advokátů, ale současně se snažili, aby jim pomohli, také jim dále skutečně pomáhali a s nimi se společensky i přátelsky stýkali. Z toho plyne, že pohnutkou jednání obviněných nebyla zaujatost ať už z jakéhokoliv důvodu, nýbrž že jedinou pohnutkou byl stav nouze.“⁷³

Z argumentace kárného výboru lze vyčíst několik věcí. Jednání z 15. a 16. března 1939 bylo jasně mylné a špatné. Nikdo se mu nechťel postavit, protože se členové výboru báli o sebe, nepovažovali kauzu za dostatečně významnou, měli dojem, že by jejich postoj nic nezměnil a naopak zhoršil situaci advokacie. Zároveň nelze než souhlasit s kárným nálezem i s rozsudkem Nejvyššího soudu, že se tito advokáti nacházeli ve stavu nouze a dr. Hübschmann a ostatní němečtí advokáti je k tomuto jednání donutili psychickým násilím. Dle Nejvyššího soudu šlo o „takové donucení, při němž od člověka normální síly morální nelze žádati, aby mu odolal“.⁷⁴

V určitých aspektech se snažili situaci mírně zlepšit – ať se jednalo o snahu o oddálení řešení nebo možnosti jmenování substitutů. Např. dr. Čihák se, podle několika poválečných výpovědí, 16. března 1939 do večerních hodin přel s dr. Paulerem o přesném znění navržených směrnic, přičemž se snažil omezit jejich radikálnost. Skutečnost, že dr. Paulerovi a dr. Čihákovi bylo zadáno, aby připravili směrnice pro substituty, které se týkaly i otázky vyplácení odměn advokátům židovského původu, potvrzuje protokol ze

schůze z 16. března 1938.⁷⁵ Zároveň žádná instituce neshledala, že by se členové výboru projevovali antisemitsky, podobně jako se projevoval dr. Hübschmann či nacisté. Nelze jim tedy klást za vinu, že způsobili vyloučení židovských advokátů z advokátních komor. Z právního hlediska jim ani nelze klást za vinu, že proti těmto opatřením neprotestovali. Je ale otázkou, zda je možné jim toto klást za vinu z morálního hlediska.

Je na místě poznamenat, že ne všichni advokáti jednali podobně „příhrbeně“. Lze zmínit např. JUDr. Kamilla Reslera. Ten z pozice náměstka žalobce advokátní komory pro Čechy v Praze stíhal protižidovské výstřelky skupiny tzv. arijských advokátů a pokračoval v tom i za německého obsazení. V Reslerově pozůstalosti zbyly záznamy o dvou řízeních.

V jednom zahájil kárné řízení proti dr. Čeňkovi Brunovi,⁷⁶ který rozdával písťalky na překažení projevu židů během Mimořádné valné hromady Advokátní komory v Praze, která se konala 5. února 1939. Když 18. března 1940 kárná rada advokátní komory stíhání protiprávně zastavila, jelikož již 1. června 1939 rozhodla, že je důvod ke kárnému stíhání, podal stížnost k Nejvyššímu soudu.

V druhém případě 17. února 1939 navrhl stíhání JUDr. Antonína Hübschmanna, který v říjnu předcházejícího roku vyháněl židy z kavárny. Kárná rada však pod tlakem poměrů řízení zastavila a tak Resler 15. března 1939, když již byli v Praze Němci, podal stížnost k Nejvyššímu soudu. Ten se ho po několika měsících zeptal, zda trvá na svém podání, na což Resler 25. září 1939 odpověděl, že ano.⁷⁷ Nejvyšší soud však jeho stížnost zamítl.⁷⁸

Závěrem by tedy mělo být, že mohli jednat jinak a někteří jiní advokáti jednali odvážněji než členové výboru advokátní komory. Nelze však jednoznačně říci, že jejich jednání v nepřehledné situaci půlky března bylo morálně pochybné.

Ve dnech následujících po 16. březnu 1939 židovští advokáti začali dobrovolně kontaktovat advokátní komoru a vzdávali se výkonu advokacie. Protože však ve dvou březnových dnech nebylo dostatek času, aby byly sepsané detailní pokyny, výkon substituce byl různý. Zatímco někteří židovští advokáti předali své spisy klientům a ukončili zastupování, jiní spolupracovali se svými substituty ještě několik měsíců i přijímali nové případy.⁷⁹

Teprve po více než roce byla dokončena arizace advokacie. V polovině roku 1940 byly vyplňovány dotazníky, ve kterých museli advokáti doložit árijský původ. Je pouze spekulací, jak by vypadala situace, kdyby se všichni židovští advokáti, či jejich většina, odmítli vzdát výkonu advokacie – oddálilo by to konec jejich praxe (či alespoň většiny z nich) až k roku 1940, kdy jim byl výkon zakázán zákonem, či by byla urychleně přijatá jiná opatření?

Na závěr je vhodné odpovědět si i na otázku, jak by vypadala situace, kdyby 15. a 16. března 1939 Advokátní komora pro Čechy nepřijala žádná usnesení. „*Na projevy antisemitismu druhé republiky, které ovšem ovlivňovaly tlaky ze zahraničí, navázala protižidovská opatření přijatá vládou protektorátu již 17. března 1939. Vláda zakázala výkon lékařské praxe neárijským a souhlasně vzala na vědomí rozhodnutí advokátní komory o zastavení praxe neárijským advokátům.*“⁸⁰ Domnívám se, že advokáti by se v takovém případě připojili k lékařům a praxe židovských advokátů by byla pozastavena k 17. březnu 1939.

Jelikož tato práce nemá za cíl obsáhnout právní postavení židů, je na místě pro další informace odkázat na již existující publikace, zejména na již vícekrát zmiňovanou knihu *Zákonné bezpráví* od Heleny Petrův. Pouze pro úplnost se krátce podívejme na další uplatnění židovských advokátů.

Jelikož formálně (byť protiprávně) jim byl zakázán výkon advokacie advokátní komorou v Praze, není třeba rozebírat další předpisy zakazující působení židů v advokacii, které

znamenalí nutnost pro všechny advokáty doložit v roce 1940 árijský původ, čímž měli být odhaleni i ti poslední židé v řadách advokacie.

Následkem neárijského původu bylo do konce roku 1940 vymazáno 441 advokátů v Praze a 151 mimo Prahu, tedy celkem 592 advokátů z 1883 advokátů, kteří byli zapsáni k začátku roku 1940.⁸¹

Židům, kteří byli vymazáni ze seznamu advokátů, bylo podle vládního nařízení č. 136/1940 Sb. umožněno, aby je ministerstvo spravedlnosti ustanovovalo židovskými právními zástupci. Tito bývalí advokáti se zapisovali do seznamu židovských právních zástupců, přičemž jich mohla být zapsána nanejvýš 2 % z celkového počtu advokátů zanešených k 24. dubnu 1940 v seznamech české a moravskoslezské advokátní komory.⁸²

Podle zprávy dr. Drábka z valné hromady advokátní komory pro Čechy ze 17. června 1945 se z 642 advokátů, kteří byli postiženi rasovou perzekucí, do tohoto dne přihlásilo 21 advokátů.⁸³

3. Přístup jiných spolků a advokátních komor na území Čech, Moravy a Slezska

Advokáti nebyli jedinou organizací, která se stavěla proti židům ve svých řadách.

Jednou z prvních organizací, která vyloučila židy ze spolkového života, byl Sokol ve Vršovicích, který již 9. října 1938 vyloučil všechny židovské členy. Československá obec sokolská v říjnu přijala resoluci k židovské otázce, kde kritériem židovství byl alespoň jeden prarodič židovského původu. Byly stanoveny výjimky pro Čechy-židy, ale ne všechny organizace je přijímaly.⁸⁴

Podobně i lékaři se, jak bylo výše zmíněno, připojovali k advokátům s žádostí o zavedení principu proporcionality. 16. března 1939 se navíc všechny tehdejší lékařské stavovské organizace „*vyslovili pro okamžitý zákaz výkonu praxe lékařů neárijského původu*“.⁸⁵

I další profese se stavěly proti svým kolegům židovského původu. Lze zmínit dále např. inženýry, jejichž komora se 21. března 1939 domáhala na ministerstvu veřejných prací, aby podobně jako u advokátů a lékařů zakázali výkon civilních techniků a autorizovaných báňských inženýrů pro neárijsce.⁸⁶

O komorách v Moravě a Slezsku se bohužel nedochovalo příliš informací ve srovnání s advokátní komorou pro Čechy v Praze.

K 1. 1. 1939 mělo být v moravsko-slezské advokátní komoře 738 advokátů, z toho 440 Čechů, 37 Němců a 261 Židů. V Brně 111 Čechů, 21 Němců a 110 Židů, v Olomouci 43 Čechů, 4 Němci a 21 Židů, v Moravské Ostravě 36 Čechů, 7 Němců a 64 Židů, v Jihlavě 7 Čechů, 2 Němci a 9 Židů, v Prostějově 18 Čechů a 8 Židů.⁸⁷

16. března 1939 se advokátní komora v Brně usnesla na stejných závěrech jako advokátní komora v Praze – tedy na zastavení advokátní praxe a ustanovení substituta.

Spolek českých advokátů v zemi Moravskoslezské navrhl vydání zákona o omezení výkonu advokacie (neznámo kdy, ale jistě do února 1939), jejíž součástí byl postup proti advokátům židovského původu.

Z 693 advokátů zapsaných k 31. prosinci 1939 bylo podle vládního nařízení č. 136/40 Sb. o právním postavení židů vymazáno 197 advokátů židovského původu.⁸⁸

Z 237 advokátů-židů, kteří byli zbaveni výkonu advokacie, se do praxe vrátilo po válce 19,⁸⁹ ze jmenných seznamů bylo dohledáno jen 30 advokátů.⁹⁰

4. Přístup ostatních států

Pro porovnání přístupu v českých zemích a v okolních státech je na místě zmínit vývoj stejné otázky v okolních státech, přičemž v některých toto bylo řešeno až po obsazení německými vojsky.

Slovensko

Na Slovensku byla židovská otázka řešená vládním nařízením ze dne 18. 4. 1939. V advokacii počet židů nesměl přesáhnout čtyři procenta, zbytek měl být vymazán. (§ 3) Ze zřetelů zvláště hodných bylo možné nechat vykonávat advokacii až 10 % židovského advokátů z celkového počtu advokátů. (§ 5) Židovští advokáti však mohli zastupovat jen židy. (§ 7)⁹¹

Polsko

Na základě nařízení ministra spravedlnosti byl v roce 1938 zaveden v obvodech okresních soudů Varšava, Katowice, Krakov, Lvov, Lublin, Poznaň a Toruň až do roku 1945 numerus clausus advokátů. Odůvodněno to bylo vysokým počtem židovských advokátů, který byl neproporční vůči počtu židovského obyvatelstva (11 % obyvatelstva, ale 45 % advokátů).⁹²

Maďarsko

Maďarský zákon ze dne 4. května 1939, omezoval „*rozmach židů ve veřejném životě a hospodářství*“, a stanovoval, že ze všech advokátů mohou židé tvořit jen 6 %.⁹³

Rumunsko

V Rumunsku bylo roku 1938 přikročeno k pečlivému projití seznamu zapsaných advokátů, což mělo vést k výmazu advokátů-cizinců, zejména židů.⁹⁴

Německo

Podle zákona z 13. prosince 1935 byl v Německu nastaven systém proporcionality. Právní profesi mohl vykonávat pouze ten relativní počet advokátů, který nepřesáhl přiměřený počet židovského obyvatelstva v populaci.⁹⁵ Německá úprava se později lišila na základě toho, zda se jednalo o tzv. starou říši, či nově připojená území. Na území staré říše bylo židům odejmuto přípuštění k výkonu advokacie k 30. listopadu 1939.

V *Rakousku* bylo třeba židy vymazat ze seznamů do 31. prosince 1938, ale u židů zapsaných u advokátní komory ve Vídni mohlo být od výmazu prozatímně upuštěno, pokud byli usedlí v Rakousku alespoň 50 let a sami bojovali na frontě. Dobu jejich výmazu určoval říšský ministr spravedlnosti. Speciální ustanovení pak platilo pro položidy.⁹⁶

Gdaňsko: Advokáti židovského původu mohli od 1. března 1939 v Gdaňsku zastupovat jen klienty židovského původu, protože gdaňský senát přijal norimberské zákony.⁹⁷

Francie a Belgie

Zřejmě na válečnou situaci reagovaly i jiné advokátní komory v Němci obsazených územích. Podle *České advokacie* ze září 1940 pařížské sdružení advokátů „*Jeune Barreau*

Francaise“ požadovalo, aby ze sdružení byli vyloučení židé a zednáři. Výjimku měli tvořit židé, jejichž dědeček se narodil ve Francii a ti, kteří se účastnili první světové války. Obdobně prý Bruselská advokátní komora připravovala výmaz všech advokátů židů.⁹⁸

Poznámky

- ¹ Autor je studentem doktorského studia Právnické fakulty Univerzity Karlovy. Práce vznikla v rámci projektu Ministerstva kultury NAKI *Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj*, hlavní řešitel prof. Jan Kuklík. Autor by chtěl poděkovat zejména České advokátní komoře za spolupráci a umožnění přístupu do archivu. Text prohlubuje a dále rozvádí kapitolu DRÁPAL, J.: Postup advokacie proti židovským advokátům za druhé republiky a těsně po ní. In ZOUFALÁ, M. – HOLÝ, J.: *Rozpad židovského života – 167 dní druhé republiky*. Praha: Academia, 2016, str. 244–271.
- ² PETRŮV, H.: *Zákonné bezpráví*. Praha: Auditorium, 2012, str. 76–85; BALÍK, S. a kol.: *Dějiny advokacie*. Praha: Česká advokátní komora ve spolupráci s Národní galerií v Praze, 2009, str. 174–186.
- ³ K jeho osudu blíže DRÁPAL, J.: *Poslušen zákonů své země a svého stavu*. Praha: Auditorium, 2014, str. 62–63 a citovaný fond Státního oblastního archivu v Praze.
- ⁴ GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny země Koruny České, svazek XV. a 1938–1945*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2006, str. 122.
- ⁵ Rozsudek Nejvyššího soudu ze dne 16. prosince 1947 (dále i NS), sp. zn. Ds I 21/46, který se nachází také v Archivu České advokátní komory (dále i Archiv ČAK), fond JUDr. Čeněk Brune.
- ⁶ Memorandum z 5. října 1938, Státní oblastní Archiv v Praze, fond Mimořádného lidového soudu v Praze, krabice 114 označená Ls 1106/45 JUDr. Antonín Hübschmann.
- ⁷ Nutná opatření na záchranu advokacie. *Česká advokacie*, ročník XXII, září–říjen 1938, č. 7–8, str. 149.
- ⁸ V celé práci se nejedná jen o židy, tedy ty, kteří byli židovského vyznání, ale také o ty, kteří měli (v různých zákony vyžadovaných počtech) židovské předky a sami se vůbec nemuseli cítit jako židi. Mluví-li se o židech, židovských advokátech či advokátech židovského původu, je tento okruh definován těmi, kteří o nich mluví, nikoli těmi, kteří by se takto označili. Otázka židovské národnosti, jakkoli je důležitá, zde nebude řešena, zejména z důvodu nedostatku místa.
- ⁹ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ¹⁰ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ¹¹ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ¹² Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45, Archiv ČAK, fond JUDr. František Čefovský, kterým se deklaruje, že byla příčina ke kárnému jednání.
- ¹³ Rozsudek NS, sp. zn., Ds I 21/46.
- ¹⁴ Rozsudek NS Ds, sp. zn. I 21/46; srovnání V. schůze Jednoty. *Česká advokacie*, ročník XXII, září–říjen 1938, č. 7–8, str. 148.
- ¹⁵ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ¹⁶ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ¹⁷ BALÍK, S. a kol.: *Dějiny advokacie*. Praha: Česká advokátní komora ve spolupráci s Národní galerií v Praze, 2009, str. 174–175.
- ¹⁸ KOPAL, B.: Hledáme záchranu. *Česká advokacie*, roč. XXII, listopad–prosinec 1938, č. 9–10, str. 175.
- ¹⁹ Byť je na titulní straně datum 13. 10. 1938, tak se v textu vztahují k událostem z 14. října 1938 – muselo tedy dojít až po 14. říjnu. Vyjádření Svazu Čechů-židů, op. cit. 5.
- ²⁰ Vyjádření Svazu Čechů-židů, op. cit. 5.
- ²¹ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ²² Memorandum vlády z 22. října 1938, str. 11, op. cit. 5.
- ²³ RATAJ, J.: *O autoritativní národní stát*. Praha: Karolinum, 1997, str. 111; PETRŮV, H.: *Zákonné bezpráví*. Praha: Auditorium, 2012, str. 77; Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ²⁴ Memorandum vlády z 22. října 1938, úvodní strana, op. cit. 5.
- ²⁵ PETRŮV, H.: *Zákonné bezpráví*. Praha: Auditorium, 2012, str. 77.
- ²⁶ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ²⁷ Součástí návrhu byla i důvodová zpráva.
- ²⁸ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46 a Memorandum z 22. října, op. cit. 5. § 7 mluví již pouze o účinnosti, provedení a o prováděcím nařízení.
- ²⁹ BŘEZINA, F.: Postup Jednoty advokátů česko-slovenských. *Česká advokacie*, roč. XXIII, leden–únor 1939, str. 2–3. Skutečnost, že součty o pět advokátů nesedí, není v článku řešena.
- ³⁰ Protokol o VII. schůzi výboru Jednoty advokátů česko-slovenských v Praze, konané 2. prosince 1938, Archiv ČAK, fond JUDr. František Čefovský.
- ³¹ Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- ³² Opis prohlášení z 2. prosince 1945 (sic), tužkou opraveno na 1938 s otazníkem, op. cit. 5.

- 33 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 34 Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45, fond JUDr. František Čeřovský.
- 35 VIII. schůze výboru Jednoty. *Česká advokacie*, roč. XXIII, leden–únor 1940, č. 1–2, str. 17–18.
- 36 BŘEZINA, F.: Postup Jednoty advokátů česko-slovenských. *Česká advokacie*, roč. XXIII, leden–únor 1939, str. 2–4. Není-li zmíněno jinak, jedná-li se o tento referát, vycházím z tohoto příspěvku.
- 37 Podobně jako i v dalších projevech zaměřených na omezení židů v hospodářství, se i zde používají velmi jednoduché zkratky. Zde např. není odůvodněné, proč je přirozené ze zmíněného děje vyvozovat řešení židovské otázky a nikoli otázky uprchlíků. Označením za přirozené se Březina vyhnul nutnosti argumentovat.
- 38 Lze opět vidět zkratkovitost Březinova líčení. Nedostatečnost odůvodnění je nahrazeno slovem „jistě“ či „pak nám nezbylo nic jiného“. Bylo skutečně stanovisko vlády směřované pro spolky v Čechách? Mohlo být, ale zároveň nemuselo. České spolky existovaly i před ustanovením Československa a nebyly navázány na vládu. Je možné změnit vnímání národnosti pouhým stanoviskem vlády? Jistou argumentační hodnotu samozřejmě má, nicméně ne takovou, aby nebylo jiné možnosti a jeho přijetí bylo bezpodmínečné. Březina si tím pouze neférově usnadnil svoji argumentaci.
- 39 Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45.
- 40 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46; dle PETRŮV, H.: *Zákonné bezpráví*. Praha: Auditorium, 2012, str. 82 se konala 20. ledna.
- 41 BALÍK, S. a kol.: *Dějiny advokacie*. Praha: Česká advokátní komora ve spolupráci s Národní galerií v Praze, 2009, str. 178.
- 42 Dopis z 24. ledna 1939, op. cit. 5.
- 43 Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45.
- 44 Původně se mělo konat nejspíše 27. ledna 1939, viz dopis z 19. ledna 1939, op. cit. 5. Je ale otázkou, zda se nejednalo o jinou schůzi. Dopis z 24. ledna 1939 (op. cit. 5) zmiňuje, že se mělo jednat o mimořádnou valnou hromadu Jednoty, nikoli o řádnou valnou hromadu.
- 45 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 46 XL. řádná valná hromada Jednoty advokátů č.-sl. v Praze. *Česká advokacie*, roč. XXIII, leden–únor 1939, č. 1–2, str. 20.
- 47 Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45.
- 48 Mimořádná valná hromada advokátní komory v Praze. *Česká advokacie*, roč. XXIII, leden–únor 1939, č. 1–2, str. 8–12. Není-li řečeno jinak, informace o této schůzi pochází z tohoto článku.
- 49 Toto je další případ zjednodušení. Emanuel Slabý představil čísla a poté říká, že jsou neúnosná. Odůvodnění, proč jsou neúnosná a neúnosná, nechává přitom primárně na posluchačích. Stejně by mohl brát za neúnosné, že v Praze je 1227 advokátů, ale na venkově jich je jen 725, což výrazně neodpovídá rozložení obyvatelstva.
- 50 I zde je číselně nelogická zkratka. Spravedlnost je něco, co je vnímáno různě různými posluchači. Podle řečníka ale ze zásady spravedlnosti vyplývá princip proporcionality, na kterém je nutné bezpodmínečně trvat. Vypadá to spíše tak, že řečník projevuje svůj názor, který se snaží podložit hodnotovými tvrzeními, než aby na základě argumentů a hodnotových soudů vybudoval přesvědčivý názor.
- 51 GROSSMANN, D.: *Reflexe druhé republiky v židovských týdenících Rozvoj a Židovské zprávy* [online]. Brno 2000, [cit. 3. 4. 2015]. Dostupné z: http://dg.ebros.cz/zide_druha_republika.pdf, odstavec Antisemitismus a jeho příčiny.
- 52 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 53 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 54 GROSSMANN, D.: *Reflexe druhé republiky v židovských týdenících Rozvoj a Židovské zprávy* [online]. Brno 2000 [cit. 3. 4. 2015]. Dostupné z: http://dg.ebros.cz/zide_druha_republika.pdf, odstavec Převrstvení, splynutí, emigrace.
- 55 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 56 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46. Je otázkou, zda se Nejvyšší soud nespletl a nemyslel schůzi o měsíc dřív, tedy 21. ledna 1939, kde byl také přijat požadavek proporcionality. Jinde se též tato schůzka neobjevuje. V rozsudku je však psáno únor a v tom samém rozsudku je na jiném místě zmínka o lednové schůzce. Domnívám se, že zde Nejvyšší soud udělal chybu a žádná schůze se 21. února 1939 nekonala.
- 57 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny České, svazek XV.a 1938–1945*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2006, str. 177–178.
- 58 Rozsudek Nejvyššího soudu ze dne 16. prosince 1947, sp. zn. Ds I 22/46, také Archiv ČAK, fond JUDr. Františka Čeřovského.
- 59 Více viz PETRŮV, H.: *Zákonné bezpráví*. Praha: Auditorium, 2012, str. 225–226. Rozlišovacím znakem byli dva až tři úplně židovští prarodiče, přičemž úplně židovský znamenalo, že daný prarodič náležel k židovské náboženské obci. Jak je vidět z jiných zmíněných úprav v této práci, tak Češi šli někdy dále, než Němci.
- 60 Opis Prohlášení z 15. března 1938, op. cit. 5. Na stejném místě se dochoval i opis prohlášení z následujícího dne.
- 61 Usnesení kárné rady ze dne 27. května, sp. zn. Dis 81/45.
- 62 Protokol o schůzi z 15. března 1939, op. cit. 5.
- 63 Protokol o schůzi z 15. března 1939, op. cit. 5.
- 64 Vylíčení událostí v komoře dne 15. a 16. března 1939 od dr. Kopeckého, op. cit. 5.
- 65 Vylíčení událostí v komoře dne 15. a 16. března 1939 od dr. Kopeckého, op. cit. 5.

- 66 Dopis Očistné komisi výboru advokátní komory v Praze od dr. Tarabrina, op. cit. 5; Vylíčení událostí v komoře dne 15. a 16. března 1939 od dr. Kopeckého, op. cit. 5.
- 67 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny České, svazek XV.a 1938–1945*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2006, str. 204–214.
- 68 Nález kárné rady ze dne 24. října 1946, č. j. 81/45, fond JUDr. František Čeřovský.
- 69 Propustky, op. cit. 5.
- 70 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 22/46.
- 71 Nález kárné rady ze dne 24. října 1946, č. j. 81/45, fond JUDr. František Čeřovský.
- 72 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 22/46.
- 73 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 22/46.
- 74 Rozsudek NS, sp. zn. Ds I 21/46.
- 75 Protokol ze schůze výboru advokátní komory z 16. března 1939, op. cit. 5.
- 76 Rozklad proti rozsudku Akčního výboru Advokátní komory pro Čechy, Archiv Hlavního Města Praha, Resler Kamil JUDr., Archivní soubor 1702, nezpracovaný, karton 14.
- 77 Rozklad proti rozsudku Akčního výboru Advokátní komory pro Čechy, Archiv Hlavního Města Praha, Resler Kamil JUDr., Archivní soubor 1702, nezpracovaný, karton 14, bod 6.
- 78 Seznam odvolání, stížností a obnov. Literární archiv Památníku národního písemnictví, Resler Kamil, z části nezpracovaný, karton 78.
- 79 Aktuality. *Česká advokacie*, roč. XXIII, listopad–prosinec 1939, č. 7–8, str. 81.
- 80 GEBHART, J. – KUKLÍK, J.: *Velké dějiny zemí Koruny České, svazek XV.a 1938–1945*. Praha a Litomyšl: Paseka, 2006, str. 193.
- 81 BALÍK, S. a kol.: *Dějiny advokacie*. Praha: Česká advokátní komora ve spolupráci s Národní galerií v Praze, 2009, str. 182.
- 82 PETRŮV, H.: *Zákonně bezprávní*. Praha: Auditorium, 2012, str. 146.
- 83 Valná hromada advokátní komory pražské. *Právní prakse*, ročník IX, 1945, str. 155.
- 84 GROSSMANN, D.: *Reflexe druhé republiky v židovských týdenících Rozvoj a Židovské zprávy* [online]. Brno 2000 [cit. 3. 4. 2015]. Dostupné z: http://dg.ebros.cz/zide_druha_republika.pdf, odstavec Antisemitismus a jeho příčiny.
- 85 PETRŮV, H.: *Zákonně bezprávní*. Praha: Auditorium, 2012, str. 84–85. Je otázkou, zda k tomuto jednání byli donuceni podobně jako advokáti.
- 86 PETRŮV, H.: *Zákonně bezprávní*. Praha: Auditorium, 2012, str. 85.
- 87 Osobní poznámky JUDr. Jana Kobera, Moravský zemský archiv, nezpracovaný fond JUDr. Jana Kobera (dále jen MZA), karton č. 1.
- 88 Oběžník moravské advokátní komory, září 1940, číslo 6, MZA, karton č. 1.
- 89 MZA, karton č. 2.
- 90 KOBER, Jan.: *Advokacie v českých zemích v letech 1848–1994*. Praha: Česká advokátní komora v Praze, 1994, str. 115.
- 91 Slovenská úprava „židovské otázky“. *Právní prakse*, ročník III, 1938–1939, str. 214.
- 92 Numerus clausus v Polsku. *Česká advokacie*, ročník XXII, září–říjen 1938, str. 127.
- 93 Židovský zákon v Maďarsku. *Všehrd*, ročník XX, 1939, str. 245.
- 94 Nový režim a advokáti v Rumunsku. *Všehrd*, ročník XIX, 1938, str. 177.
- 95 RAÍAJ, J.: *O autoritativní národní stát*. Praha: Karolinum, 1997, str. 115.
- 96 Židé vyloučení v Německu z advokacie. *Česká advokacie*, ročník XXII, listopad–prosinec 1939, č. 7–8, str. 170.
- 97 Židovští advokáti v Gdaňsku jen pro židy. *Česká advokacie*, ročník XXVIII, leden–únor 1939, č. 1–2, str. 21.
- 98 Advokáti židé v Paříži a Hnutí proti židům v Belgii. *Česká advokacie*, roč. XXIV, září 1940, č. 2, str. 31.

The Approach of Czech Attorneys towards their Colleagues of Jewish Origin on the Eve of the Second World War

Jakub Drápal

Summary

This article deals with the approach of Czech attorneys and of Czech Bar Association towards attorneys of Jewish origin between the 30th September 1938 and 17th March 1939. The timeframe was chosen as the duration of the Second republic, thus between the Munich agreement and the occupation of the republic on the 15th March 1939, and shortly afterwards.

The evolution of the approach towards Jewish attorneys is chronologically described and it comprises of two parts. Firstly, the events during the Second republic are discussed and secondly, the circumstances under which attorneys of Jewish origin were expelled on 15th and 16th March 1939 are debated.

The findings do not suggest that attorneys and Bar association were primarily anti-Semitic or that their leading motivation was hatred towards Jews. They were mainly interested in their economic situation and since attorneys of Jewish origin were in proportion to the population “over-represented”, Czech attorneys used their origin as a mean to reduce the number of competitors in the field of legal services.

However, there were several competing groups and neither Czech attorneys nor those of Jewish origin were unanimous. Discussions held between several groups during the Second republic are described in this article as well as the quick decision of power to exclude attorneys of Jewish origin made in days following the occupation of the republic by Germany.

ARIZÁCIA – NEGÁCIA PRÁVA NA VLASTNÍCTVO V SLOVENSKOM ŠTÁTE (1939–1945)¹

Kristína Novanská Kručayová, Adriana Švecová

„Vlastnícke právo je problém, ktorý ľuďí obzvlášť zaujíma a prebúda ich vášne.“

(William Blackstone, 1723–1780)

Úvod

Na úvod poukážeme na obsah vlastníckeho práva klasického obdobia vývoja rímskeho práva, o ktoré sa opiera jeho súčasná definícia v podmienkach trhovej ekonomiky: vlastnícke právo sa chápe ako najklasickejšie prirodzené a absolútne vecné právo pôsobiace *erga omnes* v prospech aj ústavne garantovanej plnej vlastníckej slobody, pričom obsahom práva vlastníka je triáda vlastníckych oprávnení: *ius possidendi*, *ius disponendi*, *ius utendi et fruendi*. V zhode s uvedeným rímskoprávnym poňatím vlastníckeho práva zasahuje do takmer všetkých právnych odvetví a je významným civilnoprávnym inštitútom každého štátneho zriadenia v novodobej aj súčasnej Európe. V uvedenom zmysle sa dedičstvo rímskeho práva vďaka prijatiu konceptu individuálneho súkromného vlastníctva prenieslo aj do moderných občianskoprávných úprav formujúcich sa občianskych korpusov v kontinentálnej Európe v 19. a začiatku 20. storočia a jeho neoliberalistický podklad si osvojil aj právny poriadok súčasnej Slovenskej republiky (SR). Ústava SR totiž vykazuje aj prvky liberalistické (čl. 2 ods. 3: „Každý môže konať, čo nie je zákonom zakázané, a nikoho nemožno nútiť, aby konal niečo, čo zákon neukladá.“), ale aj solidárne (čl. 20 ods. 3: „Vlastníctvo zaväzuje.“) i environmentálne (čl. 20 ods. 3): „Výkon vlastníckeho práva nesmie poškodzovať ľudské zdravie, prírodu, kultúrne pamiatky a životné prostredie nad mieru ustanovenú zákonom.“). V súčasnosti sa rozoznáva jednotný typ vlastníckeho práva, ktorý je pre všetky subjekty rovnocenný a rovnoprávny, pričom patrí medzi základné ľudské práva a z daného dôvodu mu je poskytnutá ochrana na tej najvyššej, ústavnej úrovni.² Vlastnícke právo a jeho „nedotknuteľnosť“ je priamo či nepriamo chránené právnym poriadkom, počnúc Ústavou SR (čl. 20) až po použitie občiansko-právnych, všeobecných i osobitných prostriedkov ochrany, prostredníctvom žalovateľných nárokov (žalób) podľa Občianskeho zákonníka.

Obmedzenie práva na vlastníctvo a práva na jeho pokojné užívanie, prípadne jeho odňatie vyvlastnením síce na jednej strane narúša personálnu autonómiu a súkromie vlastníka, na strane druhej však vlastnícke právo zaväzuje ho nezneužívať. Vlastníckovo správanie musí teda akceptovať dôležitý verejný záujem a občas (za istých okolností) mu musí aj ustúpiť. Avšak z tohto kontradiktórneho pohľadu záujem vlastníka *versus* verejný záujem sa musí k nemu v právnom, už nie liberálnom štáte, ale v demokratickom a sociálno-ekonomicky reformovanom štáte po roku 1989 pristupovať so zreteľom na garantované ústavné slobody a hodnoty, nakoľko prijímanie právnych noriem *contra legem*, resp. *contra constitutionis* nie je len problematikou minulosti a skúmaného obdobia Slovenského štátu (1939–1945).³ I v dnešnej dobe možno veľmi jednoducho dospieť k narušeniu vlastníck-

nych oprávnení a vzťahov.⁴ Z vyššie naznačených dôvodov sa do súčasne platnej Ústavy SR pojali štyri kumulatívne určené podmienky, ktoré vymedzujú predpoklady obmedzenia vlastníckeho práva i inštitútu vyvlastnenia (vo vtedajšej terminológii známeho pod pojmom expropriácia). V súlade s čl. 20 ods. 4 Ústavy SR môže k vyvlastneniu dôjsť len na základe zákona, vo verejnom záujme, v nevyhnutnej miere a za primeranú náhradu. Veľmi obdobné zákonné obmedzenia vlastníckeho práva a zásady vyvlastnenia vyplynuli však aj zo súdovej zákonnej úpravy v znení úst. zákona č. 121/1920 Zb. z. a n.,⁵ ktorým sa uvádza ústavná listina Československej republiky (čl. 109) i v znení zák. čl. XLI/1881,⁶ ktorým sa Slovenský štát subsidiárne riadil a ktorými sa mal aj podľa vtedy platného súkromného práva pri vyvlastnení majetkovej podstaty Židov⁷ ako riadnych občanov riadiť, pokiaľ by neprijal rasové, protizidovské normy.

Vlastnícke právo, obdobne ako iné základné práva nechápeme v absolútnom zmysle. Posudzujeme ich vždy v súvislosti s inými základnými právami za podmienky primátu hodnoty spravodlivosti. Konkrétne slobodu a nedotknuteľnosť vlastníctva chápeme v relácii s princípom rovnosti občanov, so zásadou proporcionálnosti a primeranosti spoločenských rozdielov, vo vzťahu k všeobecnému dobru.⁸ Eklatantná disproporcija medzi nimi vytvára materiálne právne podmienky pre spoločensko-ekonomické zásadné zásahy, pre systémovú zmenu vlastníckych pomerov. Relatíva vo vzťahu dvoch hodnôt, o ktoré v štúdiu pôjde: sloboda vlastníctva versus spravodlivé rozdelenie vlastníctva sa bezprostredne pre skúmané časové obdobie dostali do vzájomnej kontrapozície pri ešte jednom dôvode pre vyvlastnenie: odstránení alebo zmiernení sociálnej nerovnosti, o ktorú sa opieralo aj jedno z vyhlásení SNR vo Vianočnej dohode.⁹ Možno preto povedať, že konfliktná situácia uvedených právnych hodnôt, ktorá sa vytvorila na Slovensku v rokoch Slovenského štátu, sa riešila v demokratickom duchu až v Slovenskom národnom povstaní.

Zásahy do vlastníckeho práva, resp. expropriácia v prípade skúmanej arizácie je uvedená z dvoch dôvodov: 1) ako, akým spôsobom a do akej miery bola arizácia v rozpore s vtedajšou ústavou Slovenského štátu a ďalej v kontexte s celkovým útokom na právne postavenie osôb židovského pôvodu – zrušenie ich právnej subjektivity; 2) z dôvodu sociálno-ekonomickej, morálno-politickej nespravodlivosti, ktorú slovenská pospolitosť, pospolitý ľud, veľmi silne psychologicky vnímal a ktorú využil v danej spoločensko-ekonomickej situácii (najmä v rokoch 1939 až 1942) ľudácky politický režim a rád zrealizoval nižšie uvedené protikapitalistické, protiburžoázne majetkové zásahy, ktorými len zastieral svoje meritórne rasistické protizákonné a zločinné expropriácie.¹⁰

1. Poznámky k charakteru štátu a práva Slovenského štátu v kontexte židovskej otázky

Po vyhlásení štátnosti 14. marca 1939, ku ktorému výrazne prispela Nemecká ríša, sa v súlade s jej rasovo motivovanou politikou začali intenzívnejšie šíriť už skôr na verejnosti verbalizované antisemitské¹¹ a rasistické názory, vyzývajúce na vyradenie Židov z hospodárskeho a spoločenského života.¹² Židovská otázka sa stala prioritou nielen v politike, ale aj v hospodárstve a spoločenskom diskurze. Antisemitskú propagandu pre postupné obmedzenie právnej spôsobilosti Židov na vlastnícke právo a z toho prameniacu spoločenskú marginalizáciu odôvodňovala ľudácka vládna garnitúra právnou zásadou *restitutio iuris*, t. j. navrátiť do slovenských rúk majetok, ktorý bol Slovákom Židmi

v minulosti, počnúc 19. storočím, odňatý.¹³ Uvedený postoj slovenskej majority sa odvíjal od dlhodobého skresleného náhľadu na nich. Len v krátkosti a na okraj témy: z náboženského, kresťanského dôvodu sa Židom kládlo za kolektívnu vinu ukrižovanie mesiáša¹⁴ a uvedená stigma sa im z času na čas pripomínala. Zo slovenského národného pohľadu sa Židia vnímali ako maďarizátori v niekdajšom Uhorsku, aj ich jazykový úzus sa v súkromní prikláňal k používanej maďarčine, nemčine alebo vlastnému jazyku (jidiš), čo iste prispievalo k ich nacionálnej izolovanosti a neprispôsobivosti a z dôvodu prejavovaných sympatií k rakúsko-uhorskej monarchii sa už v čase dualizmu začali spájať so symbolom maďarizácie, útlaku a vykorisťovania.¹⁵

Zo sociologického hľadiska predstavovala väčšina v tom čase žijúcich Židov na Slovensku mestskú strednú vrstvu obyvateľstva, ktorá svoje spoločenské a pracovné zaradenie viazala zväčša so sférami podnikania, slobodných povolání, remesiel a obchodu.¹⁶ Židia žijúci na vidieku sa pre zmenu venovali veľmi často prevádzkovaniu rozmanitých živností, v prvom rade hostinskej a výčapnej, vďaka ktorým boli mnohokrát vykresľovaní na verejnosti ako úžerníci. Uvedený zjednodušený nacionálny pohľad u dominantnej slovenskej väčšiny periodicky vzbudzoval intenzívny záujem a závisť pre domnelé aj reálne lukratívne finančné zisky a spoločenský vplyv.¹⁷

Z veľmocenského nemeckého pohľadu (schváleného prvotne Zmluvou o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom zo 16. marca 1939), a tiež aj zo zmienenej historickej tradície latentného antisemitizmu Slovákov muselo byť preto všetkým zúčastneným najneskôr (!) už po 14. marci 1939 jasné, že židovská minorita na Slovensku musí očakávať razantnejší postup voči sebe, opretý i o zásadné legislatívne zmeny v jej právnom postavení, ktoré vošli do dejín ako protižidovské zákonodarstvo.¹⁸

Pre formovanie slovenského právneho poriadku po 14. marci 1939 zohral významnú úlohu zákon č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte. V recepčnej norme § 3 recipoval všeobecne a bezvýhradne česko-slovenský právny poriadok s následnou všeobecnou novelizáciou,¹⁹ ktorým sa prevzali československé zákony, nariadenia a opatrenia, ktoré odporovali myšlienke samostatnosti Slovenského štátu, len pod podmienkou, ak sa zmenil obsah príslušnej právnej normy a zosúladiť sa s „*duchom samostatnosti Slovenského štátu*“.²⁰ Z jeho znenia priamo vyplynulo, že naďalej zostalo v platnosti československé právo, ktoré na Slovensku malo súkromnoprávny podklad pochádzajúci z čias uhorskeho dualizmu a jeho zákonného aj obyčajového práva. V jeho rámci sformované a normované vlastnícke právo ešte nemalo výslovne definovanú sociálnu funkciu.

Následným prijatím ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. zo dňa 21. júla 1939 o ústave Slovenskej republiky (ďalej len ústava) sa normoval základný právny rámec charakteru štátu a jeho právneho poriadku. Základné ústavné princípy, ktoré determinovali podobu celého právneho poriadku, môžeme komplexne zhodnotiť nasledovnými tézami.²¹ Po prvé sa na Slovensku uplatňoval vodcovský princíp, po druhé sa uprednostnila a uzákonila zvrchovanosť štátostраны HSLS a nie suverenita ľudu, po tretie sa presadzoval autoritatívno-totalitný štátny režim a stavovské usporiadanie spoločnosti (nie občiansky princíp), po štvrté sa prioritizoval prameň práva vládneho nariadenia s mocou zákona (nie zákon), po piate pred ústavnými právami občanov mali prednosť ústavné povinnosti voči štátu, hoci ústava deklarovala základné ľudské práva a slobody, no tie bolo možné obmedziť či negovať prostredníctvom obyčajných zákonov. Navyše sa nekresťanské cirkvi vyňali z ústavnej ochrany (§ 88 ústavy), čo bolo hoci vyjadrené nepriamo, ale v konečnom dôsledku namierené obzvlášť proti

židovským náboženským obciam. Ústava nezakotvovala právnu subjektivitu ako spôsobilosť na práva a povinnosti, ktorá vzniká každej fyzickej osobe narodením a taktiež ani spôsobilosť na právne úkony dosiahnutím plnoletosti. Taktiež negarantovala ani rovnoprávnosť ľudí vo veciach viery, osobného presvedčenia, šírenia vedeckého bádania a umenia (§ 85 ústavy), čoho dôsledkom existovalo privilegované postavenie kresťanov. Potrela sa taktiež rovnosť právnej subjektivity všetkých ľudí.²² Ústava preto *expressis verbis* v uvedených §-och ponúkala otvorený priestor pre prehlbovanie právnej nerovnosti voči osobám odlišným z hľadiska nekresťanského vierovyznania, prípadne politického či iného zmýšľania.

1.1 Odmietnutie klasického liberálneho modelu *del'by štátnej moci*

Štátne zriadenie Slovenského štátu nadobudlo zreteľné totalitné tendencie, v duchu ktorých započalo zásadné právne útoky na židovské obyvateľstvo a jeho majetok. Na urýchlenie a zefektívnenie prijímania protižidovského zákonodarstva (aj samotného arizačného procesu) sa účelovo zmenil a narušil demokratický vzťah najvyšších štátnych orgánov. Cestou zmocňovacieho zákonodarstva došlo k transferu ťažiska právomoci vydávať rozhodnutia meritórnej povahy zo snemu, ako jediného zákonodarného zboru (§ 6 ústavy) na vládu, čím sa odmietol, poprel princíp trojdelenia štátnej moci a právna zásada, že len ústavou oprávnený jeden subjekt je spôsobilý vydávať príslušné zákonné právne normy.²³

Za prvotné zmocňujúce ustanovenie, splnomocňujúce vládu vydávať vládne nariadenia historiografia považuje § 4 spomínaného zákona č. 1/1939 Sl. z., aby sa v „*prechodnom čase*“, ktorý sa bližšie nešpecifikoval, „*udržal poriadok a zabezpečili sa záujmy Slovenského štátu*“. Aj napriek tomu, že vágna formulácia uvedeného ustanovenia zákona legálne nešpecifikovala vecnoprávny okruh problémov, ktorých sa mal zákon dotýkať a explicitne nevyjadrovala ani najmenšie rasovo motivované ambície, v praxi umožnila bez dodatočného schválenia snemu prijatie početných protižidovských právnych noriem, týkajúcich sa vyraďovania Židov z hospodárskeho sektora.²⁴

Druhé zmocňujúce ustanovenie nadobudlo platnosť prijatím spomínaného ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky, a síce v § 44 ods. 1 (v nadväznosti na § 43) sa vláda oprávnila z dôvodu ochrany finančných, hospodárskych a politických záujmov Slovenského štátu na vydávanie nariadení s mocou zákona.²⁴ Z pôsobnosti vládnej normotvorby boli výslovne vyňaté veci, ktoré zasahovali do výlučnej právomoci snemu alebo na úpravu ktorých vyžadovala ústava úpravu vo forme zákona (§ 24 ústavy). Treba však spomenúť aj jeden veľavravný fakt z ústavnoprávnej reality, že ústavné obmedzenia vládnej normotvorby vyjadrené v zmienenom § 44 ods. 1 ústavy politická a vládna prax vládnucej HSLS zásadne porušovala a zákonodarný snem takto vzniknutý protiprávny stav naprával riadnymi zákonmi iba v ojedinelých prípadoch.²⁶

Za najzásadnejšiu zmocňujúcu právnu normu v židovskej otázke, ktorá umožnila budúce priame normatívne zásahy do vlastníckych vzťahov Židov, považujeme až následne prijatý ústavný zákon č. 210/1940 Sl. z. zo dňa 3. septembra 1940, ktorým sa vláda splnomocnila, aby vykonávala opatrenia vo veciach arizácie: „*Vláda sa splnomocňuje, aby nariadením robila všetky opatrenia, ktoré sú potrebné, ... aby majetok Židov prešiel do vlastníctva kresťanov*“ (§ 1 ods. 1, písm. b). Účinnosť nadobudol dňa 11. septembra 1940 na obdobie jedného roka a na jeho základe sa na prijaté vládne nariadenia nevzťahovala revízia právomoc snemu. Obsahoval tri právne normy: § 1 splnomocňoval vládu na vydávanie nariadení s mocou zákona, ktoré na základe § 2 signoval predseda vlády s príslušným

ministrom. Podľa § 3 nadobudol ústavný zákon platnosť i účinnosť dňom vyhlásenia bez zachovania 15-dňovej legisvakačnej doby.

Z dôvodovej správy k uvedenému úst. zákonu vyplýva, že poprední radikáli ľudovej strany a členovia vlády Vojtech Tuka a Alexander Mach odôvodnili nevyhnutnosť prijatia tohto predpisu najmä z dôvodu zabezpečenia efektívneho a dynamického priebehu v arizačných otázkach bez ohrozenia hospodárstva štátu a pri zachovaní dôvery verejnosti („občianstva“). Zároveň upozorňovali i na nepostačujúce zmocňujúce ustanovenie vyjadrené v § 44 ods. 1 ústavy, ktoré dovoľovalo zmeniť, ba dokonca zrušiť nariadenia s mocou zákona rozhodnutím snemu v lehote do troch mesiacov od ich prijatia. Radikáli vo vládnucej strane zároveň podporovali porušenie základného legislatívneho pravidla (§ 6 ústavy) – výlučnej právomoci jedného zákonodarného orgánu prijímať právne predpisy vo forme zákona a nie podzákonnej právnej normy.²⁷

Vzhľadom k vyššie uvedenému môžeme s určitosťou povedať, že spomenutý úst. zákon č. 210/1940 Sl. z. mal viacero podstatných konzekvencií, ktoré zásadne ovplyvnili následný politicko-právny vývoj Slovenského štátu. Zmocňujúce splnomocnenie vyjadrené v § 1 (podobne zakotvené už v § 44 ústavy) vláde zverilo legislatívne právomoci na vydávanie vládných nariadení s mocou zákona a zároveň porušilo i formálny princíp legality obsiahnutý v § 6 ústavy, na základe ktorého mala byť zákonodarná moc pre celé štátne územie vo výlučnej kompetencii snemu. Ústavný zákon znovu oklieštil zmienené základné kompetencie parlamentu i samotného prezidenta v legislatíve (obsiahnuté v § 38 písm. d) a e) ústavy). Taktiež umožnil politické posilnenie vládného kabinetu Vojtecha Tuku, čím sa upevnilo postavenie radikálnych stúpcov národného socializmu,²⁸ ktorí ihneď po prijatí spomenutého zákona upriamili svoju pozornosť na bezprostrednú protižidovskú legislatívnu činnosť. Vláda začala intenzívnejšie prijímať protižidovské nariadenia, ktoré navyše opakovane narúšali ďalší princíp právneho štátu: zákaz spätnej účinnosti zákona (*lex retro non agit*). Nerešpektovanie uvedeného zákazu retroaktivity ako nedovolennej techniky v zákonodarnom procese významne naštrbilo ďalšie fundamenty právneho štátu, a to princíp právnej istoty a legitímnych očakávaní, čiže stabilitu právneho poriadku a predvídateľnosť právnych následkov rozhodnutí štátnych orgánov.

Ako je historiografii i odbornej verejnosti dostatočne známe, legislatívny proces na základe zmocňovacieho úst. zákona č. 210/1940 Sl. z. sa zavŕšil prijatím nar. č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov (známy pod označením Židovský kódex). Tvoril relatívne komplexný systém protižidovských právnych predpisov a jeho právnej (arizačnej) podstate sa v krátkosti podrobnejšie venujeme nižšie.

Ďalšou oblasťou negácie právneho štátu sa stala justícia. Do nerušeného výkonu súdnej moci zasiahol prvotne zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch (ďalej len prvý arizačný zákon), ktorý v § 4 určil, že o likvidačnej hodnote arizovaného podniku budú rozhodovať výlučne župné úrady s konečnou platnosťou podľa zákona č. 190/1939 Sl. z. o vnútornej verejnej správe (§ 24). Po delegovaní kompetencií zo župných úradov celý arizačný proces riadil Ústredný hospodársky úrad (ďalej len ÚHÚ) podľa vl. nar. 222/1940 Sl. z.²⁹, ktorý úzko spolupracoval so všeobecnými súdmi, napr. pri odhade hodnoty majetku a v informačnej povinnosti o stave depozitov. Inkriminovanou činnosťou sa narušil ďalší zo základných atribútov právneho štátu, a to princíp nezávislosti a nestrannosti súdnych orgánov. Totiž superiórne postavenie ÚHÚ nad súdnictvom zakotvil § 26 vl. nar. č. 303/1940 Sl. z. o židovských podnikoch (ďalej len

druhý arizačný zákon). Uvedeným nariadením sa novelizoval zákon č. 120/1940 Sl. z. zo dňa 7. mája 1940 o Najvyššom správnom súde, v dôsledku čoho sa rozhodnutia ÚHÚ stali konečné. Z dôvodovej správy k druhému arizačnému zákonu vyplýva, že sa z vecnej pôsobnosti Najvyššieho správneho súdu vyňali tie záležitosti, v ktorých by činnosť súdnej kontroly mohla poškodiť štátne záujmy. Keďže termín štátny záujem druhý arizačný zákon zámerne bližšie nešpecifikoval, ÚHÚ získal neobmedzené postavenie rozhodovať takmer každý prípad bez možnosti súdneho pokračovania.³⁰ Ďalej nar. vl. č. 228/1940 Sl. z. o zákaze zastupovania advokátom (verejným notárom) vo veciach arizačných negovalo právo na právnu pomoc, resp. právo byť v konaní pred súdom zastúpený advokátom alebo záujmovými korporáciami okrem prípadov *ex offio*, v ktorých bolo zastúpenie advokátom alebo verejným notárom povinné. Porušenie uvedeného zákazu sa kategorizovalo ako prečin, za ktorý § 2 uvedeného vl. nariadenia v prípade právoplatného rozsudku uložil nasledovné sankcie – trest odňatia slobody v trvaní dvoch rokov, peňažný trest v sume 10 tisíc Ks a výmaz zo zoznamu príslušnej komory, čo malo za následok stratu oprávnenia vykonávať povolanie advokáta a verejného notára.

V letmom pohľade na nižšie rozvedený arizačný proces zdôrazňujeme vopred, že konečné rozhodnutia župných úradov, ako aj ÚHÚ vo veciach arizácií zároveň nebolo možné preskúmať riadnym alebo mimoriadnym opravným prostriedkom, ani v konaní správneho súdnictva (§ 74 ods. 1 ústavy), čo nás opätovne vedie k záveru, že postihnutým osobám židovského pôvodu boli odopreté ústavné práva na spravodlivý proces a na zákonného sudcu (garantované podľa § 65 ods. 2 ústavy).

2. Vlastnícke právo podľa právneho poriadku Slovenského štátu

Počas existencie Slovenského štátu zostal v platnosti celý korpus všeobecného súkromného (občianskeho) práva, vytvorený predovšetkým v dualistickom Uhorsku a platný na Slovensku počas I. a II. ČSR, stojaci predovšetkým na právnej obyčaji a čiastkových zákonných úpravách. Charakter a smerovanie súkromného práva zároveň vážnejšie nenasledovalo nemecké úvahy o negácii zásad rímskeho práva a ani sa reálne neuvažovalo nad kodifikáciou občianskeho kódexu. V zmysle predchádzajúcej, recipovanej uhorskej obyčajovej úpravy sa vlastnícke právo definovalo nasledovne: „všeobecná, priama právna moc človeka nad vecou“, odlišujúc držbu ako faktickú moc nad vecou. Vlastník bol v uvedenom zmysle predovšetkým oprávnený s vecou nakladať na základe slobodnej vôle v zmysle rímskoprávnej triády oprávnení: vec držať, užívať a požívať a s vecou disponovať (predovšetkým ju scudziť či inak s ňou nakladať).³¹

Uvedenú definíciu však mierne negovala, resp. funkčne modifikovala ústava z roku 1939, ktorá už explicitne definovala dominantnú sociálnu funkciu vlastníckeho práva v § 79 ods. 1: „*Vlastníctvo má sociálnu funkciu a zaväzuje majiteľa a narábať s ním v záujme všeobecného dobra.*“ Dobový výklad ústavy vyriekol jednoznačný výrok zasahujúci do liberalistickej koncepcie vlastníckeho práva, ktoré „*nie je viac tým súkromným vlastníctvom, čím bolo v práve rímskom... ponecháva sa síce, no nie ako neobmedzená voľnosť držby, požívania a dispozície s dotýčným predmetom, ale namiesto tej neobmedzenej voľnosti vstupuje povinnosť dotýčny predmet držať, požívať a disponovať s ním tak, ako to vyžaduje záujem ľudskej spoločnosti ako celku.*“³² Ustanovenie o sociálnej funkcii vlastníckeho práva obsahovala napríklad tiež Weimarská ústava Nemeckej ríše z 11. augusta

1919. Vlastnícke právo Slovenského štátu preto ideologicky významne poznačili socializačné tendencie, prejavené v názoroch, že právo na súkromné vlastníctvo je prirodzené, ale nie absolútne právo, pretože ho limituje všeobecné dobro, resp. vyššie dobro celku. Z toho vyplývalo, že sa nielen vo vlastníckom práve priorizoval kolektivismus, keďže jednotlivcove právo na vec nedeterminoval jeho vlastný individuálny záujem, ale neopomenuteľná povinnosť konať s vecou v prospech vyššieho dobra spoločnosti.³³ Takto vymedzené vlastnícke právo veľmi vzdialene a nepriamo nadviazalo na nemecké etatické tendencie, podľa ktorých sa právo nedelilo na sféru súkromnú a verejnú.

Konkrétne ideologické východisko uvedených socializačných tendencií súkromného práva Slovenského štátu (nielen v pododvetví vlastníckeho práva) *de facto* vychádzalo z idey katolíckeho sociálneho solidarizmu obsiahnutého v pápežských encyklikách Leva XIII. *Rerum novarum* z roku 1891 a Pia XI. *Quadragesimo anno* z roku 1931. Encyklika Pia XI., ktorá podrobne rozpracovala sociálnu náuku katolíckej Cirkvi, sa bezprostredne týkala i vlastníckeho práva. V súlade s jej sociálnou náukou musel každý človek brať ohľad nielen na „vlastný prospech, ale takisto na spoločné dobro. Podrobné a okolnostiam primerané určenie týchto povinností, pokiaľ nie sú už dané samou prirodzenosťou, je úlohou verejnej moci (...) Keď takto verejná moc zladí súkromné vlastníctva s potrebami spoločného dobra, nekoná dielo nepriateľské, ale naopak, priateľské voči súkromným vlastníkom, lebo tým účinne zabraňuje tomu, aby súkromné vlastníctvo, ako ho chcel premúdry Tvorca prírody na pomoc ľudskému životu, vytváralo neznesiteľné škody, a tak sa samo zahubilo.“³⁴ Podstatu sociálnej náuky katolíckej Cirkvi možno v jednoduchosti vyjadriť ako prienik dvoch hodnôt: zachovania princípu vyššími dobrami podmieneného súkromného vlastníctva a priorizácie uvedených dohier, realizovaných v zmysle povinnosti a solidarity vlastníka nakladať s majetkom sociálnym spôsobom, v prospech (slovenskej) väčšiny.³⁵

No aj napriek ústavne garantovanej sociálnej funkcii vlastníckeho práva sa v ústave akceptovala zásada formálnej nevyhnutnosti obmedzenia vlastníckeho práva výhradne zákonom³⁶, vyjadrená v § 79 ods. 2 a § 81 ods. 2 ústavy. Predmetné §-y sa však zmieňovali len o obmedzení vlastníckeho práva a nie o vyvlastnení. Spomínané dva verejnoprávne inštitúty sú rozdielne a nemožno ich v žiadnom prípade stotožňovať. Pri obmedzení vlastníctva sa vlastnícke právo vlastníčkovi zachováva, ale obmedzuje sa niektorá z jeho obsahových zložiek (*ius possidendi, ius disponendi, ius utendi et fruendi*). Pri vyvlastnení však dochádza k odňatiu vlastníckeho práva ako takého. Z uvedeného vyplýva, že ústava inštitút vyvlastnenia explicitne vôbec neupravovala. Preto by sa v predmetnom zmysle stali aspoň formálno-právne relevantnými recipované uhorské právne predpisy zák. čl. XLI/1881 o vyvlastnení ako *lex generalis*, ktoré zostali v zmysle § 102 ústavy v platnosti.³⁷ Avšak z dôvodu, že vlastnícke právo a dobro (prospech) spoločnosti boli v pertraktovanom období značne previazané a navzájom na sebe závislé a predovšetkým, že židovstvo sa v duchu šíriacej sa nacistickej rasistickej ideológie chápalo ako škodlivý, nežiaduci, ba dokonca menejcenný živočích,³⁸ sa Slovenský štát začal v oblasti legislatívneho procesu sústreďovať na prijímanie takých právnych noriem (*lex specialis*), ktoré na úkor obmedzenia alebo popretia základných práv a slobôd Židov presadzovali slovenskú protizidovskú revolučnú „ochrannú“ politiku.

Čo sa týka zásahov do vlastníckeho práva, možno znovu citovať súdobého autora A. Beznáka, ktorý si pri výklade sociálnej funkcie vlastníctva položil nasledovné otázky vo vzťahu k vlastníčkovi (v našom kontexte dotýkajúceho sa obdobne aj židovského

vlastníka): „V čom záleží záväzok majiteľa, aby svojím vlastníctvom narábal v záujme všeobecného dobra? Akého rázu je tento záväzok? Kto určí teraz prakticky spôsob tohto narábania, aby zodpovedal všeobecnému dobru? Kto určí z času na čas, v čom záleží to všeobecné dobro? Čo sa stane s vlastníkom, keď on nenarába svojím vlastníctvom tak, ako to vyžaduje od neho všeobecné dobro? Odpoveď na tieto otázky znamená praktické obmedzenie vlastníctva.“³⁹ No pre Židov sa stali odpoveďou vyššie, nižšie a v tejto krátkej štúdií (ne)pomenované protižidovské právne normy, negujúce *per absolutum* podstatu vlastníckeho práva, nielen jeho holé jadro – právo na držbu a ktoré smerovali postupne, nezvratne a bez výnimky až k vyvlastneniu židovského nehnuteľného a z väčšej časti aj hnutel'ného majetku a iných majetkových hodnôt. Bližšie, hoci len náznakovo, sa budeme zaoberať predovšetkým arizačným procesom v právnohistorickom kontexte.

3. Pojem arizácia a relevantné poznámky k jej základnej normatívnej podstate

Za organickú súčasť protižidovskej politiky, chápanej v zmysle skutkov *de lege artis* ochudobňovania a vyvlastnenia židovskej minority, sa chápali nielen rôzne formy vyradovania zo sociálneho a hospodárskeho života, ale predovšetkým arizácie.

Pojem arizácie historiografia chápe v užšom i v širšom zmysle. V užšom význame ide o vyvlastnenie, resp. nútený predaj a následný prevod hnutel'ného i nehnuteľného majetku zo židovských vlastníkov na nežidov, vo vtedajšej terminológii označených ako árijcov.⁴⁰ V širšom zmysle chápeme arizáciu ako administratívny proces, realizovaný najprv župnými úradmi, potom ÚHÚ. Podľa vtedajšej oficiálnej slovenskej politiky sa chápala arizácia ako „moderný pojem, pod ktorým rozumieme činnosť majúcu za cieľ obmedzenie neúmerného počtu Židov v hospodárskom živote a postupné prenesenie hospodárskych funkcií do rúk kresťanov,“ ktorej cieľom „je vytvoriť silnú slovenskú strednú vrstvu, ktorá má kapitál a ktorá je preto taká významná pre národný život. Je celoslovenským záujmom, aby mnohí hospodársky podnikaví ľudia zbohatli.“⁴¹

Všeobecný historický kontext arizácií je dnes už v slovenskej historiografii dobre reflektovaný i na báze regionálneho detailného výskumu⁴² a z neho jednoznačne vyplynul poznatok, že arizátori pochádzali z rôznych spoločenských vrstiev, no vo všeobecnosti možno tvrdiť, že patrili najmä k popredným predstaviteľom HSLŠ a HG, ich rodinným príslušníkom alebo politickým sympatizantom. Mnohí z nich nadobudli arizačné výmery z dôvodu podania osobnej žiadosti a iní získali majetok len vďaka korupcii a úplatkárstvu a z dôvodu politického klientelizmu. Je v celku vhodné v tejto súvislosti zdôrazniť skutočnosť, že na rozdiel od arizácie prebiehajúcej v protektoráte Čechy a Morava, z ktorej finančne získali len osoby nemeckej národnosti, v Slovenskom štáte z konfiškácií arizovaného židovského majetku profitovali najmä Slováci,⁴³ pričom dominantným arizátorom zostal v prvom rade štát.⁴⁴

Arizačný proces z historického hľadiska (napr. podľa L. Hallona, L. Hubenáka a i.) sa člení na dve vývojové etapy: *evolučnú a revolučnú*.⁴⁵ Evolučná etapa je časovo vymedzená od marca 1939 do júla 1940 (po salzburské rokovania a prijatie druhého arizačného zákona), ktorej právnym základom bol prvý arizačný zákon (zákon č. 113/1940 Sl. z.). Ideovým základom uvedeného zákona sa stalo vytýčenie potrebného *numerus clausus* (§ 8 ods.1), a teda obmedzenie židovského vplyvu v slovenskom hospodárstve na 4 %, čo v skutočnosti zodpovedalo reálnemu pomeru Židov voči ostatnému obyvateľstvu.

Intervenciu štátu do vlastníckeho práva židovskej minority cestou arizácií možno rozdeliť podľa typologizácie⁴⁶ židovského majetku a právnej regulácie na majetok poľnohospodársky, majetok domový, ďalej na podniky a živnosti, vklady v bankách, hnutelnosti a iné druhy majetku, napr. akcie.⁴⁷ V dôsledku prebiehajúceho arizačného procesu vytvorila vláda špeciálne inštitúcie, ktoré sa zaoberali výlučne danou otázkou. Do septembra roku 1940 pôsobila Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády, ktorej kompetencie prevzal následne už spomínaný ÚHÚ.

Prvotné formy arizácie načrtneme prijatím nasledujúcich právnych noriem. Skrytá forma arizácie sa prejavila už 15. marca 1939 prijatím nie príliš významného vl. nar. č. 19/1939 Sl. z. o vyslaní vládnych dôverníkov do podnikov, ktoré sa v praxi realizovalo necelé tri mesiace a oprávňovalo ministra hospodárstva z dôvodu verejného záujmu dosadiť do akéhokoľvek podniku vládneho dôverníka. Dňa 20. júna 1939 bolo uvedené nariadenie nahradené vl. nar. č. 137/1939 Sl. z. o o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách. Táto právna norma sa mala aplikovať na všetky podniky bez rozdielu, ale v praxi sa uplatňovala najmä proti židovským podnikom. Na rozdiel od dôverníkov s kontrolnou funkciou, mali dočasní správcovia všetky kompetencie vlastníkov, ktoré im umožňovali podnik riadiť, zastupovať ho pred verejnými inštitúciami, pretože sa z dlhodobého hľadiska predpokladalo, že po nadobudnutí odborných skúseností podnik úplne prevezmú (išlo o potenciálnych arizátorov). Budúci arizátori museli kumulatívne spĺňať viaceré osobnostné predpoklady, a to slovenské štátne občianstvo, vek aspoň 24 rokov, mravnú spôsobilosť a odbornosť, pričom pred nástupom do úradu skladali novovyemenovaní dôverníci a dočasní správcovia sľub,⁴⁸ nakoľko išlo o verejné funkcie. V dôsledku už skôr spomínaného zmocňujúceho úst. zákona č. 210/1940 Sl. z. sa dňa 4. októbra 1940 prijalo vl. nar. č. 244/1940 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách Židov a právomoci okresných úradov a ministra hospodárstva sa presunuli na ÚHÚ⁴⁹ a predmetné ustanovenia neskôr takmer doslovne prevzal Židovský kódex (§ 216–232).

Napriek horeuvedenému, pôvodne prvé zásahy do podnikateľskej sféry, ktoré sa už otvorene a bezprostredne dotýkali židovských podnikov, obsiahlo vl. nar. č. 40/1939 Sl. z. zo dňa 30. marca 1939 o mimoriadnych zásahoch do oprávnenia hostinských a výčapných živností a vl. nar. č. 169/1939 Sl. z. zo dňa 11. novembra 1939 o revízií živnostenských oprávnení. Odnímanie koncesíí na prevádzkovanie hostinských a výčapníckych živností a dosadzovanie správcov do podnikov navrhovali okresné živnostenské spoločenstvá a vykonávali okresné a župné úrady. Dozor nad exekúciou rozhodnutí župných úradov koordinovali strážne hliadky policajného zboru.

Arizácia však z dôvodu slabej akcieschopnosti príslušných úradov stagnovala, navyše predmetné normy sa nevzťahovali na všetky druhy živností, a tak vládna garnitúra prijala dňa 25. apríla 1940 už spomínaný prvý arizačný zákon, t. j. zákon č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a Židoch zamestnaných v podnikoch, ktorý predstavoval dôležitý sociálny i politický medzník v historickom vývoji riešenie židovskej otázky na Slovensku.⁵⁰ Židia mali byť postupne zbavovaní ich právnej subjektivity ako podnikateľov.

Na základe prvého arizačného zákona možno typologizovať arizáciu na:

- 1) úplnú verzus čiastočnú (§ 13 ods. 2),
- 2) nariadenú – vykonávanú dvomi spôsobmi – dobrovoľnú (malú, § 13 ods.
- 3) alebo nútenú (veľkú, § 4 ods. 2).

Arizácia na podklade prvého arizačného zákona vo všeobecnosti prebiehala tak, že pôvodný židovský vlastník postúpil podnik alebo svoj podiel v podniku „árijskému“ uchádzačovi za podmienok dohodnutých v spoločnej zmluve, v ktorej si strany určili výšku podielov na základnom imaní a podiel na zisku, ak sa neprevádzal podnik ako celok. Na rozdiel od arizácie, ktorá sa zavŕšila ihneď po prevzatí podniku „kvalifikovaným kresťanským uchádzačom“, proces likvidácie podniku podľa prvého arizačného zákona (§ 4 ods. 1.) sledoval cieľ realizovať úplný zánik podniku a odňať pôvodnému vlastníčkovi živnostenské povolenie. Likvidácia sa skončila až po uplynutí likvidačnej lehoty a vyplatením likvidačnej hodnoty podniku, ktorú v Bratislave s prihliadnutím na miestne pomery určoval mestský notársky úrad a v ostatných mestách župné úrady.⁵¹ Likvidačnú hodnotu podniku stanovili župné úrady s konečnou platnosťou (§ 4 ods. 5).

Na margo likvidácií tu uvedieme, že určenie likvidačnej hodnoty malo pôvodne patriť do kompetencie okresných súdov, no pôvodný návrh prvého arizačného zákona vtedajší prezident, Dr. Jozef Tiso, vetoval. Ústavno-právny výbor síce označil prezidentovu pripomienku za protiústavnú, (rozpor s § 74 ods. 1. ústavy – o správnom súdnictve) a nekvalifikovanú (župné úrady neboli po odbornej stránke pripravené na realizovanie odhadov nehnuteľností), ale neskôr svoje stanovisko po intervencii vlády zmenil a návrh prezidenta sa do definitívneho textu zákona nakoniec presadil.⁵²

Proces postupného vyvlastnenia sa začal na základe tzv. dobrovoľnej malej arizácie podľa (§ 13 ods. 3) prvého arizačného zákona,⁵³ ktorej podstatou bola zmienená zmluva o prevode podniku (závodu), uzavretá medzi pôvodným židovským vlastníkom a vybraným arizátorom – nežidom, ktorá sa potvrdzovala písomne pred verejným notárom. Podstatnými náležitosťami zmluvy o arizácii podniku (závodu) alebo jeho časti bolo o. i. určenie výšky podielov spoločníkov, ako aj ich podiel na zisku a spôsob splácania podielu nežidovského spoločníka. Predmetom prevodu zároveň nesmeli byť továrenské podniky, a teda podniky, ktoré zamestnávali viac ako 20 zamestnancov. Podmienkou uvedenej arizácie zostalo, aby nežidovský spoločník vlastnil väčšinový podiel, t. j. najmenej 51 % pôvodného židovského podniku. V praxi postihovala malá arizácia najmä väčšie podniky, ktoré árijský uchádzač nemohol z finančných dôvodov prevziať ako celok sám alebo v prípade nutnosti zabezpečenia nerušeného chodu prevádzky podniku (závodu) z dôvodu, ak árijský uchádzač nespĺňal odborné a kvalifikačné predpoklady.⁵⁴

Nútená, tzv. veľká arizácia podľa § 4 ods. 2 prvého arizačného zákona sa uskutočňovala pod metodickým usmernením Ministerstva hospodárstva na základe administratívneho rozhodnutia župného úradu, ktorý prikázal prevod podniku (závodu) „*kvalifikovanému kresťanskému uchádzačovi*“.⁵⁵ Árijskí uchádzači podávali žiadosti župnému úradu na úradnom tlačive, ku ktorému sa z dôvodu rasového preverenia „osobnej kvality“ uchádzača dokladal krstný list a krstný list manžela či manželky. Po preverení spoľahlivosti uchádzača vydal príslušný župný úrad rozhodnutie o arizácii alebo likvidácii podniku.⁵⁶

Právohistorickou konzekvenciou zostáva, že prvý arizačný zákon zbavil židovských obyvateľov spôsobilosti nadobúdať do vlastníctva nové podniky a byť samostatnými podnikateľmi (§ 1 ods.1). Výrazne sa ním obmedzila, hoci sa zatiaľ úplne nenegovala, spôsobilosť Židov byť subjektom vlastníckeho práva a práva podnikat' ako základného ľudského práva (§ 1 a 2). K vyvlastneniu však nedochádzalo na základe všeobecne uznávaného zákonného a spravodlivého spôsobu, pretože sa nerešpektoval verejný záujem, ustanovenia zákona a ani spravodlivá náhrada za odňatý židovský majetok, ako to vyžadovala

vtedy platná ústava a spomínaný zák. čl. XLI/1881. Z dôvodu nesplnenia týchto ústavných a zákonných podmienok potrebných k naplneniu obligatórnych požiadaviek pre vyvlastnenie, kvalifikujeme arizácie za „uzákonené krádeže“.⁵⁷

Treba taktiež zdôrazniť, že administratívny proces na základe prvého arizačného zákona prebiehal veľmi zdĺhavo a s komplikáciami, čo neostalo bez povšimnutia a kritiky zo strany Nemeckej ríše i slovenskej tlače.⁵⁸ Preto sa v dôsledku prevládajúcej verejnej mienky a skutočnosti, že prvý arizačný zákon nezasahoval do židovských podnikov továrenského charakteru, ktoré Židia vlastnili v početnom zastúpení, začal ľudácky režim zamýšľať nad novelizáciou zákona, ktorá by danú situáciu rýchlo a primerane vyriešil, čím vznikol priestor pre vznik druhého arizačného zákona, vl. nar. č. 303/1940 Sl. z. zo dňa 30. novembra 1940 o židovských podnikoch. Ten znamenal začiatok revolučnej etapy arizácie, ktorá vyústila v rokoch 1940–1942 do priameho poštátneia a expropriácie väčšiny židovského majetku.

Druhý arizačný zákon legálne a komplexne zdefinoval po prvýkrát pojem židovský podnik a iné právnické osoby v § 1 ods. 1 písm. a) až f). V prvom prípade sa arizovali podniky jednotlivcov, ktorí vlastnili Židia, definovaní v zmysle § 1 ods. 1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z.⁵⁹ Pokiaľ išlo o družstvá a akciové (účastinné) spoločnosti, boli židovské v prípade, ak spĺňali jednu z nasledujúcich podmienok: viac ako jednu štvrtinu správnej rady tvorili Židia alebo aspoň jedna polovica základného imania patrila Židom. Z uvedeného vyplýva, že mohli nastať dve vyhrtené situácie, kedy sa naplnila legálna definícia židovského podniku, a to, že v správnej rade nebol ani jeden Žid, ale základné imanie patrilo najmenej 51 % Židom alebo správnu radu tvorilo viac ako 25 % Židov, hoci základné imanie družstva alebo účastinnej spoločnosti patrilo v celosti nežidom. Pri verejnej obchodnej spoločnosti (v.o.s.) sa museli kumulatívne splniť dve požiadavky: aspoň polovica spoločníkov spadala pod definíciu v zmysle § 1 ods. 1 vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. a zároveň im patrila minimálne polovica účasti na čistom zisku spoločnosti. Negatívne vymedzenie, že o židovský podnik nejde, mohlo teoreticky nastať v prípadoch, ak vo v.o.s. bolo viac ako 50 % židovských spoločníkov, ktorí dosahovali účasť na čistom zisku spoločnosti menej ako 50 % alebo naopak, ich účasť na čistom zisku predstavovala síce viac ako polovicu, no počet židovských spoločníkov nedosahoval potrebný počet. Aj napriek tomu sa daná situácia riešila v praxi čiastočnou arizáciou, núteným spolčením podľa § 5 písm. c).⁶⁰ Na rozdiel od v.o.s., pri komanditnej spoločnosti nemuseli byť kumulatívne splnené uvedené podmienky, ale stačilo, ak bola židovská aspoň polovica komanditistov a zároveň komplementárov alebo Židom patrila aspoň polovica účasti na čistom zisku spoločnosti. Pri spoločnosti s ručením obmedzením sa vyžadovali obdobné požiadavky ako pri družstve a akciovej spoločnosti a v prípade spolkov, fondov, nadácií, náboženských obcí a iných právnických osôb, tie sa považovali za židovské, ak Židia tvorili aspoň polovicu členov alebo podporovali židovské záujmy bez ohľadu na zloženie členov.⁶¹ V pochybnostiach ohľadom povahy podniku rozhodoval ÚHÚ.

Právny základ druhého arizačného zákona, t. j. úprava likvidácie a arizácie židovských podnikov, bol obsiahnutý v § 5 a nasl. Likvidáciou sa mala okrem vylúčenia Židov zo sociálneho a hospodárskeho života, ktorým uplynutím likvidačnej lehoty zaniklo automaticky živnostenské oprávnenie, dosiahnuť aj redukcia hospodársky prebytočných podnikov, pričom arizácia znamenala prevod židovského podniku alebo majetkovej účasti Žida na obchodnej spoločnosti na nežida za hodnotu určenú ÚHÚ. Podľa právnej formy podnikov a židovskej účasti rozoznávali viacero modelov arizácie, a to tzv. úplnú arizáciu alebo

100 % prevod židovského podniku/podielu na ňom na nežida za likvidačnú hodnotu podniku, ktorá sa určovala podľa miestnych pomerov buď na základe dohody strán, znalcom, za spoluúčasti súdu, Slovenskej revíziej a dôverníckej spoločnosti alebo orgánom ÚHÚ a pozostávala len z aktív podniku, pretože povinnosti prevádzateľa voči veriteľom ostali nedotknuté, ďalej tzv. čiastočná arizácia resp. čiastočný prevod židovského podniku/účasti na obchodnej spoločnosti na nežida so židovskou účasťou za všeobecnú hodnotu podniku, ktorú tvorili nielen aktíva, ale i pasíva prevádzateľa podniku. Nežid, resp. nový vlastník sa v znení druhého arizačného zákona označoval ako „prenajímateľ“, ktorý mal povinnosť riadiť bývalý židovský podnik ako „riadny obchodník“.

Pre úplnosť ešte dodajme, že na poľnohospodársky majetok a jeho poštátnenie sa vzťahovali viaceré právne predpisy, z nich najvýznamnejšími boli: prvý arizačný zákon a zákon č. 46/1940 Sl. z. o pozemkovej reforme z 22. novembra 1940. Uvedený zákon zakazoval Židom nadobúdať poľnohospodárske nehnuteľnosti (s výnimkou dedenia) aj ich prenájom či branie do prenájmu. Zrýchlenie celého arizačného procesu v poľnohospodárstve urýchlilo prijatie vl. nar. 93/1941 Sl. z. a k definitívnemu poštátneniu pre všetky poľnohospodárske nehnuteľnosti došlo ku dňu 16. mája 1942 vyhláškou Štátneho pozemkového úradu č. 231/1942 Úr. nov.⁶²

4. Židovský kódex a jeho vplyv na majetkovoprávne vzťahy

V období od 24. marca 1939 do 9. septembra 1941 sa do slovenského právneho poriadku prijalo osemdesiatšesť protižidovských právnych noriem, ktoré boli v mnohých prípadoch neprehľadné a vzájomne protirečivé. Z dôvodu usporiadania a unifikovania dovtedajších protižidovských predpisov Tukova vláda začala v druhej polovica roka 1941 vyvíjať zákonodarné úsilie smerujúce k ich kodifikácii a obsahovému zjednoteniu. Výsledkom týchto unifikačných legislatívnych snáh bolo prijatie vl. nar. č. 198/1941 Sl. z. zo dňa 9. septembra 1941 o právnom postavení Židov, vo všeobecnosti známejšie pod názvom *Židovský kódex* (ďalej len kódex), ktorý zavŕšil kreovanie mimoriadneho právneho režimu pre Židov na Slovensku. Derogáciou tridsiatich šiestich demonštratívne uvedených protižidovských noriem a systematickým začlenením ich obsahu do kódexu sa *de facto* kodifikovalo celé dovtedajšie protižidovské zákonodarstvo.⁶³

K právnemu charakteru kódexu podotýkame, že nadobudol podľa § 270 účinnosť dňom vyhlásenia, teda 10. septembra 1941, kedy bol publikovaný aj v Slovenskom zákonníku. Opätovne sa nedodržala žiadna legiškvačná lehota, navyše, ak vezmeme do úvahy rozsah kódexu a mieru jeho závažnosti pre židovskú komunitu a konečnosť rozhodnutí, opatrení a iných úkonov vydávaných príslušnými orgánmi, znamenalo prijatie kódexu radikálny nedemokratický čin.

Vedúcou terminologickou axiómou kódexu bolo nanovo určiť pojem Žid, avšak už na rasovom princípe a prekonať tak prvotne legislatívne nedokonale ukotvenú a dodnes diskutabilne prijímanú konfesiónálnu zásadu zavedenú a obsiahnutú vo vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. V nadväznosti na derogovaný druhý arizačný zákon kódex v § 4 prakticky prevzal jeho definíciu židovských združení.

Samotný kódex obsahoval 270 paragrafov, systematicky začlenených do všeobecných ustanovení a ďalších dvanástich častí. V prvej časti s názvom Osobné postavenie sa v dvanástich hlavách upravovali otázky evidencie, označovania, manželského a mimomanžel-

ského pohlavného styku, pracovnej povinnosti, zamestnávania, vylúčenia Židov z verejných funkcií, volebného práva, verejných služieb, slobodných povolání, ďalej obmedzenia osobnej, domovej slobody i listového tajomstva, tlače, zhromažďovacieho a združovacieho práva, náboženskej slobody, práva na vzdelanie a i. Druhá časť upravovala oblasť židovských majetkovoprávných vzťahov, následne tretia časť pojednávala o vylúčení Židov zo štátnych alebo iných verejných služieb. Najväčší priestor (§ 110 až 214) sa venoval práve arizačnému procesu, t. j. oblasti súpisu, prevodu, výkupu a odpredaju majetku, výkonu pozemkovej reformy, prevodu židovských podnikov a ostatných nehnuteľností i hnutel'ných vecí. Najkratšia piata časť obsahla § 215, ktorým sa pri ÚHÚ zriadil Fond pre podporu vyst'ahovalecva Židov. Správa majetku, postavenie dočasných správcov a dôverníkov boli obsiahnuté v šiestej časti. Siedma časť upravovala znášanie nákladov revízie, kontroly a ustálenia všeobecnej a likvidačnej hodnoty pri arizovaných a likvidovaných podnikoch. Predpisy vo veciach daňových a poplatkových regulovala ôsma časť a posledné štyri časti pojednávali o prezidentských výnimkách, oslobodeniach a spoločných, prechodných a záverečných ustanoveniach, kde sa demonštratívne vymenovali niektoré súdobé právne predpisy, ktoré sa prijatím kódexu derogovali.

Majetkové postavenie Židov upravovala už spomínaná druhá časť kódexu, ktorá zakázala v § 57 Židom a židovským združeniam nadobúdať vlastnícke a iné vecné práva k nehnuteľnostiam (okrem prípadov dedenia) a živnostenské oprávnenia (§ 58). Na disponovanie so židovským majetkom, ktorého hodnota prevyšovala 500 Ks sa vyžadovalo písomné povolenie ÚHÚ (§ 59 až 61). Ustanovenia týkajúce sa obmedzenia nakladať s peňažnými hotovosťami a cennými papiermi sa v kódexe tematicky členili na päť oblastí: hotovosť a vkladné knižky (§ 62 a 63), viazané účty (§ 64 až 67), úschova (§ 68 až 72), obmedzenie výberov (§ 73 až 75) a trestné ustanovenia (§ 76). Iné majetkové obmedzenia sa dotýkali najmä nároku Židov na výplatu štátneho príspevku k dôchodkom (§ 77), ich spôsobilosti držať niektoré hnutel'né cenné veci (§ 78), ďalej výpovedí nájomných zmlúv židovským fyzickým osobám a združeniam (§ 79 a 80) a zrušenia arendálnych zmlúv, ktorými nežidia prenajímali Židom poľnohospodárske nehnuteľnosti (§ 81 až 83). S vlastníckym právom úzko súvisiaci inštitút držby bol upravený ešte v prvej časti, XII. hlavne pod názvom Iné obmedzenia. Židia nemohli napr. držať zbrane (§ 51), oprávnenie viesť motorové vozidlá (§ 53) rádioprijímače a rádiovysielače (§ 55).

Štvrtá, najrozsiahlejšia časť kódexu pojednávala o arizačnom procese s názvom Prevod majetku. Obsahovala v § 110 až 114 najmä podmienky súpisu majetku vo vlastníctve Židov, ich nežidovských manželov a židovských združení v tuzemsku aj v cudzine, ďalej spätný výkup nehnuteľností kúpenými na exekučnej dražbe Židmi (§ 115 až 140) a následnú povinnosť vrátiť zisk, nadobudnutý odpredajom týchto nehnuteľností, zakotvenú v § 141 až 149. IV. hlava IV. časti kódexu podrobnejšie popisovala aj výkon pozemkovej reformy (§ 150 až 166) a taktiež samotný prevod viacerých kategórií nehnuteľného a hnutel'ného židovského majetku, a to konkrétne: prevod židovských podnikov (§ 167 až 190), prevod ostatných nehnuteľností (§ 191 až 204), výkup poľnohospodárskeho inventára (§ 205 a 206) a prevod iných hnutel'ností (§ 207 až 214).⁶⁴

4.1 Arizácia a likvidácia židovských podnikov podľa Židovského kódexu

Uviedli sme už, že pri legálnej definícii židovského podniku a závodu v § 167 vychádzal kódex zo znenia druhého arizačného zákona (§ 1 ods. 1), pričom obchodné spoločnosti

(zriadené pôvodne podľa stále platného obchodného zákonníka, zák. čl. XXXVII/1875) a iné právnické osoby subsumoval pod jeden pojem – *židovské združenia*. Povinnosti týkajúce sa označovania podnikov (§ 168) a kompetencií ÚHÚ pri ich likvidácii a prevode (§ 167 až 190) ostali nedotknuté a prevzali sa podobne z príslušných ustanovení druhého arizačného zákona takmer doslovne.⁶⁵ Z chronologického hľadiska môžeme administratívny postup pri arizácii (nazvaný podľa IV. časti kódexu ako prevod) a likvidácii podnikov prebiehajúci na základe kódexu rozdeliť na tri fázy: *prípravná, rozhodovacia, určenie a prevod hodnôt*.⁶⁶

V *prípravnej fáze* sa pod gesciou ÚHÚ v súčinnosti s bezpečnostnými orgánmi a mocenskými štruktúrami (HSEŠ, Hlinkovej gardy a Deutsche Partei) najmä zhromažďovali žiadosti a preverovali ekonomické a sociálne pomery potenciálnych arizátorov, či už išlo o fyzické alebo právnické osoby. Po získaní dostatočných údajov o konkrétnych uchádzačoch sa v *rozhodovacej fáze* na dotknutý židovský podnik uvalila dočasná správa (§ 222 až 232), prostredníctvom ktorej sa budúci arizátor mohol bližšie zoznámiť s činnosťou podniku a nadobudnúť dostatočnú prax. Na záver druhej fázy vydal ÚHÚ rozhodnutie, na základe ktorého sa mal podnik podľa § 170 písm. a) buď zlikvidovať, alebo sa nariadil prevod celého podniku alebo časti jeho majtkovej podstaty. Podľa § 170 písm. b) až e) mohli v praxi nastať nasledujúce štyri situácie:⁶⁷

- 1) úplná arizácia (chápaná ako prevod) židovského podniku za likvidačnú hodnotu bez účasti pôvodného židovského vlastníka (§ 170 písm. b);
- 2) úplná arizácia (prevod) židovského podniku za všeobecnú hodnotu s účasťou pôvodného židovského vlastníka (§ 170 písm. c);⁶⁸
- 3) čiastočná alebo úplná arizácia (prevod) podielu (vo vtedajšej terminológii označená ako účasť) v obchodnej spoločnosti za všeobecnú hodnotu (§ 170 písm. d);⁶⁹
- 4) čiastočná arizácia (prevod) podielu vo verejnej obchodnej alebo komanditnej spoločnosti za všeobecnú hodnotu, pri vstupe nového spoločníka do spoločnosti (§ 170 písm. e).⁷⁰

Až v *tretej fáze* ÚHÚ určoval v súlade s § 171 likvidačnú hodnotu podniku alebo jeho časti i všeobecnú (obecnú) hodnotu podniku alebo jeho časti vypočítanú z ustálenej likvidačnej hodnoty po odrátaní pasív.⁷¹ Pasíva podniku (§ 172) sa zisťovali na základe vyhlášky uverejnenej v Úradných novinách, ktorou sa veritelia v 15-dňovej lehote vyzvali na prihlásenie pohľadávok. V prípade, že svoje pohľadávky v stanovenej lehote neprihlásili, nárok na uspokojenie veriteľov z majtkovej podstaty podniku *ex lege* zanikol (§ 175). Arizátorovi sa tak zabezpečil nerušený priebeh arizácie i právna istota, že na dlhy vzniknuté po prevode podniku sa nebude prihliadať.

Výsledkom tretej fázy bolo následne vydanie rozhodnutia o povolení prevodu podniku, ktoré malo viacero právnych účinkov. V prípade úplnej arizácie mal arizátor - nadobúdateľ v súlade z § 176 kódexu povinnosť v lehote do 120 dní od doručenia príslušného rozhodnutia zložiť do depozitu príslušného okresného súdu celú sumu zodpovedajúcu likvidačnej hodnote podniku. Súd následne *ex offio* podal návrh na zápis jeho vlastníckeho práva do pozemkovej knihy a zo súdneho depozitu následne Židovi – „*prevoditeľovi*“ (§ 170 a nasl.) vyplatil likvidačnú hodnotu podniku v sume zodpovedajúcej 80 % celkovej likvidačnej hodnoty. Ostatných 20 % súd poukázal podľa § 177 kódexu na účet všeobecnej pokladničnej správy. Na druhej strane prevádzateľ mal záväzok odovzdať podnik nadobúdateľovi bezodkladne. Ak na nadobúdateľa prešli pohľadávky prevádzateľa z dôvodu ich výslov-

ného prevzatia alebo prihlásenia veriteľmi v stanovenej lehote, ÚHÚ mohol arizátorovi na jeho žiadosť kvôli uspokojeniu predmetných pohľadávok nariadiť splátkový kalendár, najviac na obdobie piatich rokov. Odlišnú právnu úpravu obsahoval kódex v § 178 a nasl., ktorý upravoval prevod podniku alebo jeho časti s účasťou Žida – „*prevoditeľ a*“. V danom prípade ÚHÚ neurčoval likvidačnú, ale už spomínanú všeobecnú hodnotu podniku. Židovský podnik až do jej úplného vyplatenia podliehal kontrole ÚHÚ, ktorý pri zistení porušovania povinností naň mohol uvaliť dočasnú správu. Ďalšie oprávnenia ÚHÚ, týkajúce sa udeľovania čiastočných a úplných dišpenzov nekvalifikovaným arizátorom, ktoré obchádzali živnostenské predpisy, upravoval § 179 ods.1 a 2 zhodne s ustanoveniami druhého arizačného zákona. Napokon § 179 ods. 4 ustanovil, že následkom vydania rozhodnutia o nariadení prevodu podniku je i zánik živnostenského oprávnenia pôvodného židovského vlastníka, aj napriek tomu, že ho získal podľa platných ustanovení živnostenského zákona (zákona č. 259/1924 Zb. z. a nar.).

Pre komplexnosť spracovania danej problematiky neopomenieme (hoci len v krátkosti) i prevod ostatných nehnuteľností, upravený v § 191 až 204 kódexu. Na vymedzenie pojmu ostatné nehnuteľnosti použil zákonodarca negatívnu formuláciu (§ 191 ods. 2), t. j. za ostatné nehnuteľnosti sa považovali všetky nehnuteľnosti Židov a židovských združení okrem podnikov a poľnohospodárskych nehnuteľností. V dôsledku vyhlášky vlády č. 238 zo dňa 30. októbra 1941 prešli tieto do vlastníctva štátu, ktorý ich prostredníctvom ÚHÚ držal a disponoval s nimi. Síce mal štát za predmetnú konfiškáciu nehnuteľnosti v súlade s § 196 zaplatiť pôvodným židovským vlastníkom náhradu, zo znenia § 200 jasne vyplynulo, že predmetná náhrada sa do rúk Židov nikdy nedostane. Štát totiž mal v súlade so spomínaným § 200 povinnosť ju vložiť do depozitu súdu, ktorý ju primárne použil na uspokojenie pohľadávok, dávok, poplatkov, daní a následne zvyšnú časť poukázal na účet Fondu pre podporu vyst'ahovalectva Židov.

V nasledujúcich riadkoch sa ešte stručne zmienime aj o právnej úprave, týkajúcej sa prevodu hnutel'ných vecí obsiahnutej v § 207 až 214 kódexu, ktorá oprávňovala ÚHÚ na zaistenie⁷² a nariadenie núteného odpredaja hnutel'ných vecí vo vlastníctve Židov a židovských združení za všeobecnú hodnotu, určenú znalcom s prihliadnutím na obvyklú kúpnu cenu a opotrebenie vecí. Z pôsobnosti kódexu sa vyňali veci potrebné k bohoslužbe, pobožnosti, náboženským obradom, rodinné fotografie, čestné odznaky, predmety potrebné k prevádzke povolania alebo živnosti, kuchynský a domový nábytok, šatstvo, lieky a iné zdravotnícke pomôcky, potraviny a kurivo postačujúce na jeden mesiac, živý a mŕtvy inventár (§ 207 ods. 3). Na základe prevzatia právoplatného výmeru o nútenom odpredaji hnutel'ných vecí (§ 211) získal nežidovský nadobúdateľ nárok na prevzatie hnutel'ných vecí do držby a k prevodu vlastníckeho práva k scudzenej hnutel'nej veci došlo odovzdaním (*traditio*).

Záver

Výsledky výskumu právnohistorickej vedy vždy mali a majú charakter konštrukcií, vytvorených racionálnym selektívnym výberom z celistvého obrazu minulosti (historických udalostí) s cieľom podať relatívne objektivizujúce odpovede či hypotézy na položené otázky. Záverečné slová sa pokúsia naplniť uvedený zámer cestou nižšie uvedených niekoľkých téz, ktoré chápeme ako východisko pre budúci výskum.

Prvou z nich je primárny základ právneho poriadku, v ktorom počas celej existencie Slovenského štátu nedošlo (ani sa nepripravovalo) k výraznejšej programovej zmene ideových východísk súkromného práva, ktoré by boli v značnom rozpore či protiklade s jeho predchádzajúcim a bezprostredne nadväzujúcim historickým vývojom. Fašistický socializmus (i nemecký nacionálny socializmus) bol nasmerovaný navonok na záujmy národa, nie istej osobitnej triedy. Bol (chcel byť konkrétne na Slovensku) určitou formou korporativistického štátu, dokonca ľudového, ale so štátno–kapitalistickou podstatou. Vláda mala hrať aktívnu úlohu v riadení ekonomiky, avšak na rozdiel od Marxovho socializmu nemal štát prevziať výrobné prostriedky, teda stať sa ich vlastníkom znárodnením či poštátnením. Naopak, súkromné vlastníctvo a jeho znaky i jeho status ako vecného práva zostali zachované a zároveň zostala zachovaná aj dispozícia (pohyb) vlastníctva.⁷³

Zatiaľ čo majetkové zásahy voči židovským občanom boli často verejnosťou chápané a čiastočne aj prijímané ako protikapitalisticky zameraný prejav istej „nápravy“ historickej i sociálnej nespravodlivosti a krivdy, židovský kódex (aj ďalšie protizidovské normy) slovenská verejnosť prijala s rozpakmi a v konečnom dôsledku ho odmietla. Na margo zložitej situácie arizácií k vyššie uvedenému ešte podotýkame najmä zahraničnej právnej histórii málo známu skutočnosť, že arizácia na Slovensku niesla sociálne a historicky podmienený titul: odstránenia bývalých krívd, spôsobených na nemajetnom slovenskom ľude. Taktiež však osobitne zdôrazníme jej podstatnú ľudskoprávnu dimenziu: protizákonnosť, protiprávnosť a nemorálnosť arizácií voči Židom, ktoré viedli najskôr k strate ich právnej subjektivity, spolu s tým k ich pauperizácii, vyčleneniu zo spoločnosti, a nakoniec k deportáciách a fyzickému likvidovaniu.

Avšak historickou pravdou zostáva, že postupné obmedzovanie vlastníckeho práva Židov dokonané samotným vyvlastnením vykazovali flagrantný odklon od ochrany, zásady nedotknuteľnosti a slobody vlastníctva, cez jeho obmedzenie a následným vyvlastnením jeho popretie, pričom špecifické črty samotného arizačného procesu na Slovensku je nutné zohľadniť v širších historicko–spoločenských súvislostiach stredoeurópskeho antisemitizmu i vojnového konfliktu II. svetovej vojny.

Druhou tézou je zistenie, že samotný veľmi extenzívne poňatý komplex noriem rasového, osobitne protizidovského zákonodarstva v zmysle *lex specialis*, ktoré sa koncipovali mimo rámca všeobecného súkromného práva, negovali základné ľudské práva a slobody nielen Židov, ale aj Rómov a iných etnických či iných skupín. Pre tieto skupiny obyvateľstva sa tak ako dôsledok hlboko zakoreneného antisemitizmu, propagandy nacistickej rasovej ideológie a absentujúcej ústavnej ochrany života, slobody a majetku bez ohľadu na rasu a etnickú príslušnosť,⁷⁴ utvoril diskriminačný právny režim, ktorý, ako sme už uviedli, zásadne negoval ústavné princípy ochrany vlastníctva, teda aj princíp jednotného typu vlastníckeho práva, a limity slobody vlastníctva, t. j. že vlastnícke právo rovnako zaväzuje i oprávňuje všetky subjekty bez ohľadu na pohlavie, farbu pleti, rasu, jazyk, vieru, náboženstvo, politické, či iné zmýšľanie, národný alebo sociálny pôvod, príslušnosť k národnosti alebo etnickej skupine, majetok, rod alebo iné postavenie.⁷⁵

Ako relevantnú historickoprávnu poznámku považujeme zdôrazniť prevažný charakter protizidovského zákonodarstva vo formálnom prameni práva – zmocňovacieho zákonodarstva vlády, na základe ktorého (v zmysle § 44 ústavy) vláda prijala početné protizidovské normy. Význam jej zákonodarstva vo veciach arizácií následne posilnil úst. zákon č. 210/1940 Sl. z. Uvedená delegácia legislatívnych právomocí zo snemu na vládu pro-

stredníctvom inkriminovaného zmocňovacieho zákonodarstva priznala nariadeniam vlády s mocou zákona rovnakú právnu silu ako zákon, čo z legislatívno-technického hľadiska znamenalo radikálne, ale efektívne riešenie, a ktoré vyriešenie židovskej otázky, vrátane arizácií, účinne urýchlilo. Z pohľadu nastoleného totalitného režimu konštituovanie zmocňovacieho zákonodarstva má nasledovnú konzekvenciu: napriek tomu, že ústava v § 6 zverila zákonodarnú iniciatívu výlučne snemu, prenos zákonodarných kompetencií na výkonný orgán bol jednak prejavom porušenia ústavnosti, legality a princípu výlučnosti zákonodarnej kompetencie snemu a taktiež sa stal manifestom destabilizácie del'by a kontroly moci v štáte. Popretie trojdelenia štátnej moci výrazne naštrbilo aj právny princíp nezlučiteľnosti a nezávislosti jednotlivých orgánov verejnej moci, právny systém b'rdz a protiváh a podobne aj princíp obmedzenej vlády a princíp legality realizácie právomocí štátnych či verejnoprávných orgánov, ktorých výkon sa uskutočňuje len na základe zákona a len v jeho medziach. Vláda získala neobmedzené kompetencie v celom arizačnom procese, ktoré dokonca následne v § 2 ods. 1 vl. nar. č. 222/1940 Sl. z. preniesla na osobitnú inštitúciu na úrovni púheho výkonného štátneho orgánu – na ÚHÚ.

Predloženou stručnou analýzou (ktorá si nerobí nárok na úplnosť a originalitu) ústavy a vybraných právnych noriem protižidovského zákonodarstva, pojednávajúcich o majetkovoprávnom postavení Židov a arizačnom procese, sme dospeli k tretej téze, že úprava vlastníckeho práva Židov ignorovala právny titul vlastníckeho práva (*titulus*) a spôsob jeho prevodu (*modus*), t. j. spôsobu nadobudnutia a zániku vlastníckeho práva, hoci ho ústava jednoznačne v § 79 ods. 2 garantovala pre všetkých občanov. Dôkazom nášho tvrdenia je skutočnosť, že ústavný systém Slovenského štátu, odkazujúci na kresťansko-konzervatívne hodnoty a smerujúci k silným autoritatívnym a národno-sociálnym prvkom, židovstvo degradoval právne, majetkovo i spoločensky voči slovenskej, kresťanskej väčšine. Hoci znením § 81 ods. 1 ústavy sa garantovala právna ochrana takých základných ľudských práv ako život, sloboda a majetok bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania, rovnosť právnej subjektivity a spôsobilosti na tieto a iné práva, opierajúc sa o § 81 ods. 2 ústavy, sa napokon cestou protižidovskej legislatívy negarantovala všetkým občanom. Spomenuté normy umožnili v historickej realite právnych a spoločenských vzťahov židovskú komunitu postupne v arizačnom procese pauperizovať a odňať jej vlastnícke právo na takmer celú majetkovú podstatu i právo slobodne podnikat'. Podobne sa ďalšími protižidovskými normami narušil aj rovnoprávny spoločenský, osobný status občanov a napokon sa Židom odňalo aj jedno z najzákladnejších ľudských práv, a to právo na život.

Naše pojednanie ukončíme krátkou historickou vsuvkou o dileme poarizačných reštitučných nárokov, keď povojnové zákonodarstvo reflektovalo uvedenú zložitú spoločenskú a ľudsko- a ústavnoprávnu situáciu a hľadalo isté právne riešenia.⁷⁶ Tie sa zakladali na princípe úplného obnovenia právnej subjektivity a reštituovania vlastníckeho práva, majetkových pomerov Židov na právnom stave spred 29. septembra 1938. Nariadenia SNR vydané po 1. 9. 1944 a v r. 1945⁷⁷ však neobsahovali na rozdiel od dekrétu prezidenta republiky č. 5/1945 Zb. ustanovenie o vrátení majetku, ktorý bol nadobudnutý v dôsledku národnostnej, rasovej a politickej perzekúcie (išlo o všeobecný reštitučný princíp), ale stáli na antifašistickom správaní sa počas vojny. Určili tiež, že arizovaný majetok má byť daný pod národnú správu s výnimkou jeho nadobudnutia štátom (alebo inou verejnoprávnou korporáciou), pričom majetok slúžil štátnym a verejným účelom, v tom prípade sa národná správa vo vzťahu k tomuto pôvodne arizovanému majetku nezavádzala.

Novým spoločným riešením sa stalo prijatie zákona č. 128/1946 Zb.,⁷⁸ ktorý zjednotil úpravu reštitúcií na území ČSR. Na rozdiel od dekrétu prezidenta ČSR č. 5/1945 Zb., ktorý ustanovoval *restitutio statu quo ante* vo vzťahu ku každému majetkovému prevodu, ktorý bol uskutočnený po 29. septembri 1938 pod tlakom okupácie alebo národnej, rasovej alebo politickej perzekúcie, zákon obsahoval závažnú zmenu, vlastne výnimku z tejto zásady (§ 1). Totiž, ak takýto majetok prešiel na osobu štátne spoľahlivú a ďalej, že bude preukázané, že k majetkovému prevodu alebo k inému majetkovo – právnomu konaniu došlo za primeranú odplatu, a to buď z podnetu pôvodného vlastníka (oprávneného) alebo prevažne z jeho záujmu (napr. ochrany majetkovej podstaty pred jej znehodnotením či úplným zničením), v uvedených prípadoch sa takýto majetok, ktorý bol pôvodne vo vlastníctve osoby prenasledovanej z národnostných, náboženských či rasových dôvodov, nevracal. V slovenských podmienkach sa toto ustanovenie vzťahovalo na právne konania, ktorými získala osoba spĺňajúca tieto podmienky majetok z arizácie na základe niektorého z právnych úkonov podľa príslušných predpisov – t. j. ak sa jednalo o a) prevod, b) prechod majetku, c) vykúpenie a došlo k tomu za primeranú odplatu. Historická sociálna a majetková spravodlivosť bola, možno povedať, obnovená tým, že dotyčná osoba národnostne Slováč, zostala podľa zákona č. 128/1946 Zb. osoba štátne spoľahlivá a mala tým potvrdené vlastnícke právo k majetku, ktorý arizovala.

Nevracala sa tiež pôda z arizácie, ak túto pôdu nadobudla osoba, výkonný roľník, ktorý sa neexponoval za fašizmu, neprevinil sa proti záujmom ČSR a českého a slovenského národa, preukázal tieto skutočnosti úradnými potvrdeniami, ktorý hospodáril na pôde, bol na nej existenčne závislý a nemal viac ako 15 ha pôdy. Pôda sa tiež nevracala pôvodnému vlastníkovi, ak na vrátenej pôde nehospodáril (§ 6 ods. 3 zák. č. 128/1946 Zb., v znení zák. č. 79/1948 Zb.).

Ustanoveniami, ktoré boli výnimkami z týchto zásad a riešení, sa *ergo* legalizoval majetkový stav pre slovenských roľníkov a drobných živnostníkov, ktorý reparoval isté krivdy z predchádzajúceho obdobia, avšak za podmienok, že neboli exponovanými osobami v slovenskom fašistickom režime a že tieto majetkové hodnoty nadobudli prevodom, výkupom za určenú zákonnú odplatu, čím sa aplikovala už spomenutá tzv. antifašistická výhrada.

Poznámky

- ¹ Štúdia je výsledkom riešenia projektu VEGA č. 1/0549/15 s názvom: Právne postavenie Židov na území Slovenskej republiky v rokoch 1939–1942 so zreteľom na niektoré vybrané oblasti právnej úpravy v stredo-európskom kontexte.
- ² Článok 20 ods. 1 Ústavy SR: „Každý má právo vlastniť majetok. Vlastnícke právo všetkých vlastníkov má rovnaký zákonný obsah a ochranu.“
- ³ Pomenovanie Slovenský štát je v súlade so zákonom č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte (účinný od 14. marca 1939) až do prijatia oficiálneho názvu Slovenská republika úst. zákonom č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky (účinný od 31. júla 1939). Obe označenia používa súčasná slovenská historiografia v synonymickom význame. Pre exaktnosť a štylistickú jednotu preferujeme pomenovanie Slovenský štát, ktorý vtedajší ľudský režim najčastejšie pri označovaní vlastnej štátnosti používal.
- ⁴ Ústavnoprávnu ochranu slobody vlastníctva otriaslo pôvodné znenie zákona č. 669/2007 Z. z. o jednorazových mimoriadnych opatreniach v príprave niektorých stavieb diaľnic a ciest pre motorové vozidlá. Podľa nálezu Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 38/03 nie je rovnosť obsahu a ochrany vlastníckeho práva absolútna a jej prípadná nerovnosť môže byť ústavne akceptovateľná v prípade jej objektívneho a rozumného zdôvodnenia, t. j. medzi legitímnym cieľom a prostriedkami prijatými na jeho dosiahnutie musí existovať vzťah proporcionality. Ďalší nález Ústavného súdu SR sp. zn. PL. ÚS 19/09, vo vzťahu k predmetnému

- zákonu rozhodol o nesúlade s Ústavou SR a Dodatkovým protokolom k Dohovoru o ochrane ľudských práv a základných slobôd, čím stratili účinnosť tie ustanovenia cit. zákona, ktoré umožňovali výstavbu na cudzom pozemku, z dôvodu, že „napadnuté ustanovenia vytvárajú ústavné neakceptovateľnú nerovnosť medzi vlastníckymi pozemkami (...) umožňujú stavbu na cudzom pozemku bez právneho titulu, čo nie je v súlade s právom na pokojné užívanie majetku (...) naruša del'bu moci medzi zákonodarnou mocou na jednej strane a výkonnou a súdnou mocou na strane druhej“.
- 5 § 109 ods. 2 zákona č. 121/1920 Zb. z. a n. však pripúšťal, že ak zákon stanoví, že sa náhrada poskytnúť nemá, vyvlastnenie bolo možné aj bez tejto náhrady. Uvedená úprava (vo vzťahu vlastnícke právo – verejný záujem) bola v prospech verejného záujmu a umožnila aj prvú pozemkovú reformu a podobne aj viaceré vyvlastňovacie zásahy podľa dekrétov prezidenta republiky v r. 1945.
- 6 Išlo o pôvodný uhorský a na Slovensku záväzný právny predpis určujúci podmienky a postup vyvlastnenia. Jeho prijatím však predchádzal prvý zákon o vyvlastnení, zák. čl. LV/1868 z 9. decembra 1868.
- 7 Pojem Žid uvádzame v celej štúdií s veľkým začiatočným písmenom vychádzajúc z etnickej príslušnosti. Hoci vtedajšie právne predpisy boli až do 9. septembra 1941 založené na viac-menej konfesionálnom princípe a používali pojem žid s malým začiatočným písmenom, ich zrušením a následnou rekodifikáciou do ucelenej právnej úpravy vl. nar. 198/1941 Sl. z. sa zaviedlo rasové vymedzenie pojmu Žida, výlučne ako príslušníka izraelského národa.
- 8 Por. Deklarácia práv človeka a občana 1789. Článok 1. Ľudia sa rodia slobodní a vo svojich právach sú si rovní. Spoločenské (sociálne) rozdiely sú oprávnené, iba ak ide o všeobecné dobro (!).
- 9 „Myšlienku demokracie je treba preniesť a prehĺbiť i na pole hospodárske a sociálne tak, aby rozdelenie národného dôchodku medzi všetko obyvateľstvo bolo čo najrovnornejšie a aby život každého občana bol ľudský a dôstojný“. Citovaný bod II/5 Vianočnej dohody (Bratislava, december 1943). In: *Dokumenty slovenskej národnej identity a štátnosti*. II. Bratislava, 1998, s. 320–321.
- 10 Podobne možno chápať aj vlastnícke zásahy po vojne v obsahu niektorých nariadení SNR a dekrétov prezidenta ČSR.
- 11 Korene antisemitizmu (vo všeobecnosti sa označuje za antipatiu voči Semitom) nachádzame až v antike. V kontexte slovenských dejín siahajú prvé zmienky o antisemitizme už do prvých storočí Uhorského kráľovstva. Z dôvodu majoritnej antipatie nemali Židia právo vlastníť pôdu, ani právo slobodne sa usadzovať, nakoľko nepoživali rovnoprávny status s domácim obyvateľstvom a žili na okraji (v getách) súdobej spoločnosti. Okrem toho si prešli neľahkými obdobiami pogromov, prenasledovania a obmedzovania v (poľno)hospodárstve, čo ich prinútilo zamerať sa na obchodovanie s peniazmi, pre ktoré mali povest' vykorisťovateľov a úžerníkov. V druhej polovici 19. storočia sa im v rakúsko-uhorskej monarchii podarilo získať rovnoprávne postavenie a zároveň sa im začalo dariť v podnikaní a úspešne sa rozvíjať v slobodných povolaniach. Ich hospodársky vplyv preto postupne narastal. S nástupom I. ČSR sa Židia ocitli v období relatívnej finančnej prosperity, ktorá odštartovala vlnu nemalej závidosti a nespokojnosti slovenskej majority. Existencia II. ČSR priniesla militaristickú politiku (zatiaľ ešte nie vo forme prijatej legislatívy negujúcej vlastníckeho právo ale napriek tomu reálnych útokov na život, zdravie aj majetok) radikalizujúcej sa HSEs v úzkej spolupráci s Deutsche Partei a Hlinkovej gardy i prvotné narušenie vlastníckych vzťahov prostredníctvom nariadenia o tzv. postrku Židov z iniciatívy Dr. Jozefa Tisa, ktoré naznačili totalitnú axiómu budúceho štátu pri neodkladnom riešení otázky osobného a majetkového postavenia slovenskej židovskej komunity. Zmienené tendencie náboženského, sociálneho, ekonomického i hospodárskeho antisemitizmu voči Židom, započaté už v uhorských stredovekých dejinách, sa postupne vyostrovali a napokon kulminovali až v období Slovenského štátu. Pozri NIŽŇANSKÝ, E. (ed.): *Holokaust na Slovensku: obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Dokumenty III. zväzok, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec, 2001, s. 228–230; NIŽŇANSKÝ, E.: *Nacizmus, holokaust, slovenský štát*. Bratislava: Kalligram, 2010, s. 184–185; LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Reprint. Bratislava: Iura edition, 2002, s. 173–174. Priamo k postaveniu Židov na Slovensku v I. ČSR: HRADSKÁ, K.: Postavenie Židov na Slovensku v prvej československej republike. In HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L. (eds.): *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava: Veda, 1999, s. 131–138.
- 12 K právnym zásahom voči Židom v období autonómie pozri ZAVACKÁ, K.: Právne prostriedky zásahov proti židovskej komunite v priebehu autonómie Slovenska. In *Zborník z konferencie: Židovská komunita na Slovensku v období autonómie v porovnaní s vtedajšími udalosťami v Rakúsku*. FFUK 5. 11. 1998. Bratislava, Inštitút judaistiky UK Bratislava, 2000. Tiež prípadne KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*. Praha: Archa, 1991, s. 35; NIŽŇANSKÝ, E. (ed.): *Holokaust na Slovensku: obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Dokumenty III. zväzok, s. 228–230; NIŽŇANSKÝ, E.: Nacizmus, holokaust, slovenský štát, s. 45–47.
- 13 HALLON, L.: Arizácia na Slovensku 1939–45. *Acta Oeconomica Pragensia*, 2007, r. 15, č. 7, s. 148–160; KAMENEC, I.: *Po stopách tragédie*, Bratislava: Archa, 1991, s. 7–18.
- 14 Kolektívna zodpovednosť všetkých Židov sa odôvodňovala evanjeliom Mt 27, 25: „Jeho krv na nás a na naše deti!“
- 15 MEŠŤAN, P.: Svetonázorové príčiny antisemitizmu na Slovensku. In MAJKÚTOVÁ, A. (ed.): *Fenomén holokaustu, ideové korene, príčiny, priebeh a dôsledky: Zborník z medzinárodnej vedecko-odbornej konferencie konanej dňa 27.–28. marca 2008 pod záštitou podpredsedu vlády SR pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny Dušana Čaploviča*. Bratislava: Ševt a.s., 2008, s. 134–135.

- 16 Ku vzniku Slovenského štátu nadobudli Židia prevažnú väčšinu v slobodných povolaniach, v advokácii, notárstve, lekárstve, ale aj medzi veterinármi, technikmi a inžiniermi; v ich vlastníctve bolo 100 % priemyselných liehovarov, 80 % drevárskych a takmer 50 % družstevných podnikov, 38 % píl a 21 % živnostenských koncesíí, t. j. 3,5 % Židov na Slovensku vlastnilo približne 50 % národného majetku. Podľa LETZ, R.: Pomoc prenasledovaným Židom na Slovensku v rokoch 1939–1945. *Viera a život*, 1999, IX., č. 3. Podľa súpisu poľnohospodárskej pôdy z roku 1939 prihlásilo 4693 židovských vlastníkov úhrnom 101 423 ha vlastníctva pôdy, z toho poľnohospodárska pôda tvorila 44 372 ha. Podľa CAMEL, S.: *Slovenská dedina 1938–1944*. Bratislava, 1996, s. 47.
- 17 HRADSKÁ, K.: Postavenie Židov na Slovensku v prvej československej republike, s. 136; NIŽŇANSKÝ, E.: *Židovská komunita na Slovensku 1939–45*. Dostupné na: http://www2.holocaust.cz/cz2/resources/texts/niznansky_komunita (cit. 7. júla 2014).
- 18 Termínom protizidovské zákonodarstvo označujeme zákonodarný proces prebiehajúci od jesene 1938, ktorý bol namierený výhradne voči židovskej komunite, čím jej postupne odoprel základné ľudské práva i slobody, v prvom rade vlastnícke právo. Širší pojem rasové zákonodarstvo je vhodné použiť v spojitosti s identickým časovým obdobím, ale s tým rozdielom, že pod neho subsumujeme i právne predpisy zasahujúce nielen do práv Židov, ale aj Rómov (Cigánov) a iných etnických skupín neslovenského pôvodu, ktoré počas vojny postihla obdobná či iná perzekúcia.
- 19 BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica: UMB Právnická fakulta, 2001, s. 51.
- 20 BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*, s. 50–51; MOSNÝ, P.: *Východiská sociálnej doktríny Slovenskej republiky 1939–1945*. In MOSNÝ, P. a kol.: *Právnohistorická realita sociálnej doktríny 20. storočia*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013, s. 33–36.
- 21 Na bližšiu charakteristiku odkazujeme in BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*, s. 53 a nasl. § 58–90 ústavy. Pozri aj BEŇA, J.: *Vývoj slovenského právneho poriadku*, s. 65.
- 22 K uvedenému narušeniu parlamentného režimu však došlo už počas II. ČSR, úst. zákonom č. 330/1938 Zb. z. a nar., Čl. II. ods.1: „Vláda sa zmocňuje, aby po dva roky od počiatku účinnosti tohto zákona robila nariadením všetky nutné opatrenia, i keby k nim bolo inak potreba zákona, s výnimkou zmeny ústavnej listiny...“ Bližšie sa zmocňovaciemu zákonodarstvu venovala, ktorá ho charakterizovala: „Slovenský snem však svoju funkciu zákonodarného orgánu počas celého trvania Slovenského štátu vykonával vo veľkej miere formou zmocňovacieho zákonodarstva“, citované podľa ZAVADSKÁ, K.: K tradícii nariaďovacej právomoci na Slovensku. II. časť. *Právny obzor*, 2003, r. 86, č. 1, s. 39; tiež ZAVACKÁ, K.: Charakter zmocňovacieho zákonodarstva v Slovenskom štáte v roku 1939. *Historický časopis*, 1991, r. 39, č. 6, s. 649 a nasl.
- 24 Nimi sa stali len príkladne vl. nar. č. 36/1939 Sl. z. o zákaze výroby bohoslužobných a náboženských kresťanských predmetov nekresťanmi a o obchodovaní s nimi, vl. nar. č. 63/1939 Sl. z. o vymedzení pojmu Žida a usmernení počtu Židov v niektorých slobodných povolaniach, vl. nar. č. 74/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z verejných služieb, vl. nar. 137/1939 Sl. z. o dôverníkoch a dočasných správcoch v priemyselných, obchodných a remeselných podnikoch a v iných majetkových podstatách, vl. nar. 145/1939 Sl. z. o vylúčení Židov z práv na verejnú lekáreň a o usmernení počtu židovských zamestnancov v lekárnach, vl. nar. č. 147/1939 Sl. z. o súpise poľnohospodárskych nehnuteľností vo vlastníctve Židov, vl. nar. 150/1939 Sl. z. o úprave vojenskej povinnosti Židov, vl. nar. č. 184/1939 Sl. z. o usmernení počtu Židov vo výkone lekárskej praxe. Pozri bližšie VAŠEK, A.: *Protizidovské zákonodarstvo na Slovensku*. Bratislava: Knih tlačiarsky uč. spolok v Turčianskom sv. Martine, 1942, s. 123–126. Ku konkretizácii skorších protizidovských a vlastníctvo Židov obmedzujúcich právnych noriem, prijatých nezriedka v rámci zmocňovacieho zákonodarstva vlády pozri ZAVACKÁ, K. Vymedzenie pojmu žida v právnych normách slovenského štátu. In IVANIČKOVÁ, E. a kol.: *Z dejín demokratických a totalitných režimov na Slovensku a v Československu v 20. storočí. Historik Ivan Kamenec 70-ročný*. Bratislava: Historický ústav SAV vo vydavateľstve Prodama s r.o., 2008, s. 110.
- 25 § 44 ods. 1: „Ak na zamedzenie nenahraditeľnej ujmy vážne hospodárske, finančné alebo politické záujmy štátu vyžadujú neodkladné opatrenia, vláda ich môže vydať nariadením s mocou zákona s výnimkou vecí, ktoré patria do výlučnej právomoci snemu, alebo ktoré podľa ústavy má upraviť zákon.“ Pozri tiež k verejnej diskusii medzi T. Galbavým a J. Martinkom nad uvedenými ustanoveniami ústavy in ZAVADSKÁ, K.: K tradícii nariaďovacej právomoci na Slovensku. II. časť, s. 43.
- 26 Napr. vl. nar. č. 310/1939 Sl. z. zo dňa 5. septembra 1939 o Hlinkovej garde bolo zrušené a nahradené zákonom č. 166/1940 Sl. z. zo dňa 4. júla 1941 Sl. z. o Hlinkovej garde a Hlinkovej mládeži a vl. nar. č. 116/1941 Sl. z. zo dňa 23. júna 1941 o Úrade propagandy bolo zrušené a nahradené zákonom č. 175/1941 Sl. z. zo dňa 22. júla 1941 o Úrade propagandy.
- 27 LIPSCHER, L.: *Židia v slovenskom štáte 1939–45*. Bratislava.: Print-servis, 1992, s. 67–68 a 111, Pozri dôvodovú správu na: http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/tisky/t0225_00.htm (navštívené 7. júla 2014).
- 28 Rekonštrukcia vlády po salzburských rokovaniach v júli 1940 vytvorila mocensko-politický priestor pre dosadenie nemeckých poradcov do exekutívy (špeciálne poradcu pre židovskú otázku D. Wislicenyho) a vznik ostrej protizidovskej kampane.
- 29 Prvým štátnym orgánom zaoberajúcim sa výlučne arizáciami a likvidáciami židovských podnikov bola Hospodárska úradovňa predsedníctva vlády (ďalej len „HÚPV“). Vznikla 31. januára 1940 a jej členská základňa tvorili zástupcovia ministerstva hospodárstva, ministerstva vnútra a osem ďalších členov. Po salzburských rokovaniach v lete 1940 a v dôsledku výraznej radikalizácie spoločenských a hospodárskych pomerov v Slovenskom štáte sa prijatím nar. vl. s mocou zák. č. 222 zo dňa 16. septembra 1940 rozšírili kompetencie HÚPV

- a vznikol tak ÚHÚ, v ktorého vecnej pôsobnosti bolo podľa § 2 ods. 1 cit. nariadenia vykonávať „všetko, čo je potrebné pre vylúčenie Židov zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života a pre prevedenie majetku Židov do vlastníctva kresťanov.“ ÚHÚ ako samosprávny orgán, podliehajúci výhradne predsedovi vlády, prevzal celú agendu podľa zák. č. 113/1940 Sl. z. týkajúcu sa arizácií a likvidácií židovských podnikov v dovtedajšej pôsobnosti HÚPV, župných a okresných úradov, ministerstva hospodárstva, obchodných a priemyselných komôr a živnostenských spoločností. In NIŽŇANSKÝ, E. – HLAVINKA, J.: *Arizácie*. Bratislava: Stimul-Centrum informatiky a vzdelávania FiF UK, 2010, s. 13–23.
- 30 BAKA, I.: *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939–1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2010, s. 185.
- 31 FAJNOR, V. – ZÁTURECKÝ, A.: *Nástin súkromného práva platného na Slovensku a Podkarpatskej Rus*. 3. vyd. Šamorín: Heuréka, 1998, s. 74; LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*, s. 99; LUBY, Š.: *Dejiny súkromného práva na Slovensku*. Reprint. Bratislava: Iura edition, 2002, s. 99, LUBY, Š.: *Základy všeobecnej súkromného práva*. Šamorín: Heuréka, 2002, 287 s.
- 32 Citované podľa BEZNÁK, A.: Ústava Slovenskej republiky. *Administratívny vestník*, r. XVIII, č. 8/1939, s. 384. Hlavný spravodajca návrhu ústavy Dr. Mederly v tejto súvislosti argumentoval: „Politická sloboda, založená na demokracii, nestačila riešiť všetky otázky ľudskej spoločnosti; nevyriešila ani hospodárske a tým menej sociálne otázky. Ohľadom sociálnej slobody neurobila iné, než zlomila cechy, šablónu, hrádce a ráme a zaviedla neobmedzenú voľnosť nadobúdania majetku. Neobmedzenosť je nie ešte poriadok a práva sloboda. Neurobila to pre sebeckosť panujúcich vrstiev a aj preto, lebo sociálny poriadok nemožno stvoriť len zákonom. Ten musí sám vyrastať. Majetok síce možno podeliť jedným ťahom pera, možno výsady zrušiť, ale sociálny poriadok uviesť do života, výnosnosť pôdy zvýšiť, remeslo zveľadiť, usporiadať pracovný poriadok, ľud kultúrne zveľadiť, urobiť ho nielen politicky, ale aj hospodársky a sociálne voľným za jeden deň nemožno, to sa politicky odhlasovať nedá, to musí rásť, to sa musí prirodzene vyvíjať použitím všetkých pozitívnych síl v harmonickej spolupráci. Tejto spolupráci má slúžiť solidarizmus.“ Citované podľa <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/006schuz/s006001.htm> (navštívené dňa 7. júla 2014).
- 33 KNAPP, V.: *Problém nacistické právní filosofie*. Reprint. Plzeň: Aleš Čeněk, 2002, s. 179–183.
- 34 SALATŇAY, M.: *Sociálne encykliky Rerum novarum a Quadragesimo anno*. Bratislava: Sväz sociálnych a soc. zdravotných spolkov, 1941, s. 25.
- 35 Tamtiež.
- 36 § 79 ods. 2 ústavy: „Súkromné vlastníctvo možno obmedziť len zákonom.“
- 37 BEZNÁK, A.: Ústava Slovenskej republiky, s. 411.
- 38 Len marginálne pripomínáme známe súdobé apologetiky dovtedajšieho rasizmu: Die Ostara und das Reich den Blonden (Ostara a plavovlasých) teológa Joerga Lanza von Liebenfelsa, pojednávalo o piatich druhoch rás, pričom ako poslednú do hodnotového rebríčka zaradil rasu židovskú, ktorú označil za primitívnu. V diele *Základy XIX. storočia* napísancom prívržencom antisemitických, rasistických teórií a eugeniky, Houstonom Stewartom Chamberlainom, sa čierna a židovská rasa označuje za menejcennú. Pozri napr. GOBINEAU, J. A. Comte de: *O nadřazenosti lidských plemen – kniha šestá*. Praha: Nakladatelství Orbis, 1942, s. 17; CHAMBERLAIN, H.S.: *Základy XIX. století*. Praha: Hajn, 1910, 236 s.; LIEBENFELS, J. L. von.: *Ostara a rša plavovlasých*. Viedeň: Walthari Wöfl, 1930, 30 s.; POKORNÝ, C.: *Židovstvo na Slovensku*. Turčiansky sv. Martin: Kompas, 1940, 55 s.; BÍLIK-ZÁHORSKÝ, J.: *Protokoly sionských mudrcov (Plán židov na ovládnutie sveta)*. Trnava, 1939. Dostupné na internete: <http://dagobertobellucci.wordpress.com/2012/10/23/protokoly-sionskych-mudrcov-2/> (navštívené dňa 7. júla 2014). K tomu pozri ARENDOVÁ, H.: *Původ totalitarismu*. Praha: Oikuméné, 1996, s. 63 a 497; HRABOVSKÝ, M.: *Anticiganizmus a antisemitizmus v rasových a rasistických konštrukciách*. Bratislava: Ľudia proti rasizmu, 2012, s. 35–42, BRÖSTL, A.: *Dejiny politického a právneho myslenia*. Bratislava: Iura edition, 1999, s. 254–255.
- 39 BEZNÁK, A.: Ústava Slovenskej republiky, s. 385.
- 40 Pojem árijec (z indoeurópskeho slova aryo) sa v danej terminológii arizačného zákonodarstva vykladal ako ušľachtilý, vznešený, v prvom rade nežid, konkrétne kresťan. Samotní Slováci sa považovali za árijcov, najmä kvôli ich začleneniu k slovanským národom a do indoeurópskej jazykovej skupiny.
- 41 Podľa vtedajšej predstavy slovenskej oficiálnej politiky sformuloval v 90. rokoch 20. storočia Ladislav Lipscher tieto dve definície pojmu arizácia. Pozri LIPSCHER, L.: *Židia v Slovenskom štáte 1939–45*, s. 45–46.
- 42 Príkladne PAULOVIČOVÁ, N. – URMINSKÝ, J.: *Židovská komunita v dejinách mesta Hlohovec (1938–1945)*. Hlohovec: Občianske združenie Ex libris ad personam, 2009, s. 134–164.
- 43 Protižidovský radikál Jozef Bílik – Záhorský, ktorý sa o.i. angažoval v trnavských oddieloch HG, nadoberudol arizáciou tehelne Heinrich Diamant v Trnave, ktorú pôvodne vlastnili Židia Frídrih Matzner a Alexander Adler. Na Ústredný hospodársky úrad, konkrétne jeho predsedovi A. Morávkovi, napísal žiadosť hlavný veliteľ HG a neskôrší minister vnútra a podpredseda vlády Alexander Mach. Podľa SOKOLOVIČ, P.: „Kariéra“ protižidovského radikála z Trnavy. *Pamäť národa*, Bratislava, 2008, r. IV., č. 3, s. 44. Podobnú intervenciu A. Macha vidíme v inom prípade: „Morávek! Ráč zariadiť všetko tak, aby pán Jozef Kunda, Bratislava, Hafnerova 6, dostal možnosť arizovať drevársky podnik Filip Propper v Humennom. Najprv za doč. správcu. Potrebujem ho tam na čelo HG. Na stráž! Š. Mach.“ Pozri bližšie HLAVINKA, J.: *Korupcia v procese arizácie podnikového majetku*. *Forum Historiae*, 2011, r. 5, č. 2, s. 129.

- 44 napr. JANČÍK, D. – KUBŮ, E.: „*Arizace*“ a arizátoři. Praha: Karolinum, 2005, s. 20, HALLON, L.: Arizácia na Slovensku 1939–45, s. 148, HLAIVINKA, J.: Korupcia v procese arizácie podnikového majetku, s. 113 a nasl.
- 45 „Vrcholná etapa rozkladu židovského vlastníctva, spadajúca do obdobia existencie vojnovnej Slovenskej republiky, mala dve kľúčové fázy. V prvej od marca 1939 do septembra 1940 sa riešenie hospodárskych aspektov židovskej otázky realizovalo ešte v nadväznosti na koncepcie evolučnej cesty ovládnutia židovského kapitálu a dobrovoľnej arizácie z obdobia autonómie (...). Osud židovského majetku bol spečatený na jeseň 1940, keď nacionálno-socialistické krídlo vládneho režimu pod vedením V. Tuku a A. Macha presadilo revolučnú cestu riešenia židovskej otázky podľa vzoru nacistického Nemecka.“ Citované podľa HALLON, L.: Arizácia na Slovensku 1939–45, s. 150 a 152.
- 46 NIŽŇANSKÝ, E. (ed.): *Holokaust na Slovensku: obdobie autonómie (6. 10. 1938 – 14. 3. 1939)*. Dokumenty I. zväzok, Bratislava: Nadácia Milana Šimečku, Židovská náboženská obec, 2001, s. 361.
- 47 K arizačnému procesu podľa uvedenej typológie pozri HLAIVINKA, J.: Arizačný proces na Slovensku ako súčasť „riešenia židovskej otázky“. In MAJKÚTOVÁ, A. (ed.): *Fenoméni holokaustu, ideové korene, príčiny, priebeh a dôsledky: Zborník z medzinárodnej vedecko-odbornej konferencie konanej dňa 27.–28. marca 2008 pod záštitou podpredsedu vlády SR pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny Dušana Čaploviča*. Bratislava: Ševt a.s., 2008, s. 40–53.
- 48 „Ja (meno a priezvisko) ako dočasný správca domu (identifikácia domu) sľubujem na svoju česť a svedomie, že pri výkone správy mne zvereneného majetku budem zachovávať príslušné predpisy a pokyny.“ Citované podľa *Ústredný hospodársky úrad (vyd.): Pokyny pre dočasných správcov židovského domového majetku*. č. 12.676/v/1941, r. 1941, s. 4.
- 49 NIŽŇANSKÝ, E. – HLAIVINKA, J.: *Arizácie v regiónoch Slovenska*. Bratislava: Stimul-Centrum informatiky a vzdelávania FiF UK, 2010, s. 51–55.
- 50 Predslov vtedajšieho ministra hospodárstva Gejzu Medrického na vyššej škole družstevnej v rámci inštruktáže pre arizátorov obchodných a živnostenských podnikov, vyjadroval, že hlavnou úlohou prvého arizačného zákona bolo z hospodárskeho života vyňať neprimerané množstvo „nepoctivých Židov“ a na ich miesta dosadiť „statočných“ Slovákov. Spracované podľa denníka *Slovák* zo dňa 27. marca 1940, č. 72.
- 51 HLAIVINKA, J.: Arizačný proces na Slovensku ako súčasť „riešenia židovskej otázky“. In MAJKÚTOVÁ, A. (ed.): *Fenoméni holokaustu, ideové korene, príčiny, priebeh a dôsledky: Zborník z medzinárodnej vedecko-odbornej konferencie konanej dňa 27.–28. marca 2008 pod záštitou podpredsedu vlády SR pre vedomostnú spoločnosť, európske záležitosti, ľudské práva a menšiny Dušana Čaploviča*. Bratislava: Ševt a.s., 2008, s. 43–44.
- 52 BAKA, I.: *Politický systém a režim Slovenskej republiky v rokoch 1939–1940*. Bratislava: Vojenský historický ústav, 2010, s. 244.
- 53 Ide o diskutabilný pojem, skôr hovorme o politike menšieho zla.
- 54 Historickoprávny podklad koncentrovane vyložila posledne VRANKOVÁ, M.: Arizačné zákonodarstvo na Slovensku – nástroj prevzatia židovského majetku do „kresťanských rúk“. In KUBÍČEK, P. (ed.): *Mil'niky práva v stredoeurópskom priestore 2013*. Bratislava: UK BA, PF, 2013, s. 36.
- 55 § 4 ods. 2 zákona č. 113/1940 Sl. z. o židovských podnikoch a o Židoch zamestnaných v podnikoch.
- 56 MORÁVEK, A.: *Príručka pre dôverníkov, dočasných správcov a arizátorov*. Bratislava: b.m., 1940, s. 15–29, VRANKOVÁ, M.: Arizačné zákonodarstvo na Slovensku – nástroj prevzatia židovského majetku do „kresťanských rúk“, s. 37.
- 57 BEŇA, J.: Vývoj slovenského právneho poriadku, s. 70.
- 58 Ako príklad uvádzame denník *Slovák*, ktorý dňa 21. júla 1940 publikoval názor, že proti Židom sa očakáva radikálnejší postup, z dôvodu ich početnej účasti v každom odvetví slovenského hospodárstva, a preto by sa vláda mala v budúcnosti pri riešení tzv. židovskej otázky dovoliavať ráznejšiemu postupu, nakoľko doterajšie postupné arizovanie podnikov je doposiaľ na podklade prvého arizačného zákona nedostačujúce.
- 59 Ten, kto sa hlásil k izraelskej viere, aj keď po 30. októbri 1918, t. j. po vyhlásení Martinskej deklarácie, na základe ktorej sa slovenský národ odvolávajúci sa na samourčovací právo národov prihlásil k spoločnému štátu Čechov a Slovákov, prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní alebo bol bez vyznania a pochádzal aspoň od jedného rodiča, ktorý bol izraelskej viery. Tak isto aj ten, kto pochádzal od vyššie spomínaných osôb s výnimkou potomka, ktorý pred 30. októbrom 1918, sám prestúpil na jedno z kresťanských vierovyznaní alebo po dni nadobudnutia právoplatnosti tohto nariadenia uzavrel manželstvo s takouto osobou i ten, kto po dni nadobudnutia právoplatnosti tohto nariadenia žil s takouto osobou v mimomanželskom zväzku, ako aj potomkovia splodení v tomto zväzku. V sporných otázkach rozhodoval okresný úrad.
- 60 „Ústredný hospodársky úrad môže cieľom vylúčenia Židov a židovských združení zo slovenského hospodárskeho a sociálneho života nariadiť prevod podniku Žida na nežidovské združenie, ktorého sa Žid – prevoditeľ zúčastní, za všeobecnú hodnotu podniku.“
- 61 HAMMER, O. a kol.: *Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku*. 2. vyd. Bratislava: C. F. WIGAND ÚČ. SPOL., 1941, s. 11–13.
- 62 Blížšie pozri FIAMOVÁ, M.: Arizácia pozemkového vlastníctva Židov na Slovensku. Legislatívny a inštitucionálny základ pozemkovej reformy na židovských nehnuteľnostiach v rokoch 1939–1945. *Pamäť národa*, 2011, r. VII, č. 1, s. 23–26; FIAMOVÁ, M.: Štátny pozemkový úrad a jeho miesto v procese arizácie židovského pozemkového majetku. *Pamäť národa*, 2012, r. VIII, č. 2, s. 3–16.

- 63 HUBENÁK, L.: Rasové zákonodarstvo za slovenského štátu. *Prometheus*, č. 4/2006. Dostupné na internete: <http://www.noveslovo.sk/node/15468> (cit. 7. júla 2014).
- 64 V tejto súvislosti nemožno zabudnúť ani na širšie spoločensko-právne a ideologické vedomie Slovákov (na materiálne pramene práva), ktoré nezabúdalo na často zovšeobecňované „krivdy“ Slovákov spáchané Židmi a na ktoré príslušné vl. nariadenie reagovalo v uvedených konkrétnych opatreniach.
- 65 Napr. § 170 nar. č. 198/1941 Sl. z. a § 5 nar. 303/1940 Sl. z., § 171 nar. č. 198/1941 Sl. z. a § 6 nar. 303/1940 Sl. z. a nasl.
- 66 HLAVINKA, J.: Korupcia v procese arizácie podnikového majetku, s. 122.
- 67 Horeuvedené spôsoby prevodu podniku alebo jeho časti mali podľa § 175 kódexu rôzne obchodno-právne následky. V prípade úplného prevodu podniku, ktorého sa Žid nezúčastnil, zásadne záväzky veriteľov na nadobúdateľa neprechádzali, len ak ich arizátor sám prevzal. Pri prevode účasti na obchodnej spoločnosti na nežidovského vlastníka ostali pomery medzi spoločnosťou a veriteľmi nedotknuté. V ostatných prípadoch prechádzali záväzky veriteľov na nadobúdateľa podniku, len vtedy, ak ich veritelia prihlásili v 15-dňovej lehote.
- 68 Napr. prevod židovského podniku Samuela Kohna na spoločnosť Ján Debnár a spol., ktorej spoločníkmi boli Ján Debnár so 60 % účasťou a Samuel Kohn ako pôvodný vlastník so 40 % účasťou na čistom zisku. In HAMMER, O. a kol.: *Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku*. 2. vyd. Bratislava: C. F. WIGAND ÚČ. SPOL, 1941, s. 19.
- 69 Napr. obchodná spoločnosť s účasťou Morica Weisza vo výške 60 % a Mateja Trnku vo výške 40 % sa z vlastníckej účasti Morica Weisza previedlo 20 % na Mateja Trnku. Tamtiež, s. 20.
- 70 Napr. vstup nežida Štefana Vrba do spoločnosti Abraham Schwarz a Náthan Lusting so 60 % účasťou na čistom zisku spoločnosti. Tamtiež, s. 20.
- 71 Príkladne:
- hodnota tovaru – 20 tis. Ks;
 - hodnota zariadenia a hnutel'ných vecí – 10 tis. Ks;
 - hodnota nehnuteľností – 50 tis. Ks;
 - hodnota prevzatých požiadaviek – 20 tis. Ks;
 - likvidačná hodnota podniku – 100 tis. Ks;
 - zistené dlhy – 20 tis. Ks;
 - zistená všeobecná hodnota podniku – 80 tis. Ks.
- Citované podľa: HAMMER, O. a kol.: *Komentovaná zbierka najnovších právnych predpisov upravujúcich arizáciu a právne postavenie Židov na Slovensku*. 2. vyd. Bratislava: C. F. WIGAND ÚČ. SPOL, 1941, s. 23.
- 72 Oprávnenie zaistiť vec je v súčasnosti možné len v súlade s § 21 ods. 1 zák. 171/1993 Z. z. o policajnom zbore: „Policajt je oprávnený zaistiť na vykonanie potrebných úkonov vec, ak má podozrenie, že tá súvisí so spáchaním trestného činu alebo priestupku a jej zaistenie je potrebné na zistenie skutkového stavu veci alebo na rozhodnutie orgánu činného v trestnom konaní, alebo na rozhodnutie orgánu v konaní o priestupku. Policajt vydá osobe, ktorej bola vec zaistená, potvrdenie o zaistení veci s presným opisom veci, ktorý umožní zaistenú vec identifikovať. Zaistenie veci môže trvať najviac 90 dní.“
- 73 Ako rozširujúci myšlienkový základ si v tejto súvislosti uvedomujeme tieto charakteristiky medzivojnovaj a vojnovaj doby: fašistický a nacionálny – socialistický (teda nacistický) systém sa uplatnil a presadzoval ako východisko z hlbokaj, svetovej krízy liberálneho kapitalizmu – s individuálnym vlastníckym právom, uplatňovaným vo výsledku až v hraničných situáciách sociálneho darwinizmu, s ochudobňovaním a marginalizáciou značnej časti populácie (minimálne čo sa týka Nemecka po I. sv. vojne). Fašizmus ponúkal korporativizmus, národný socializmus a nacizmus zase svetovládu pre vyššiu árijskú rasu, pričom chcel likvidovať stalinský socializmus. Po roku 1945 na to demokratický, nekomunistický svet odpovedal koncepciou univerzálnych ľudskych práv, právneho a sociálneho štátu, čo bola aj alternatíva pre budúcnosť ľudstva, a najmä pre tých, ktorí sa zachránili pred hrôzami holokaustu.
- 74 „Všetci obyvatelia bez rozdielu pôvodu, národnosti, náboženstva a povolania požívajú ochranu života, slobody a majetku.“ § 81 ods. 1 ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky.
- 75 Čl. 12 ods. 2 ústavného zákona č. 460/1992 Zb. Ústava Slovenskej republiky do dňa 1. septembra 1992.
- 76 Nižšie uvedené zásadné právne normy a povojnový právny stav zostali zatiaľ mimo väčšej bádateľskej pozornosti na Slovensku, avšak s výnimkou K. Zavadskej, ktorá sa o zákone krátko zmieňuje v kontexte povojnového zmocňovacieho zákonodarstva a riešenia reštitúcií arizovaného majetku Židom, navrátiť sa z vojny, in ZAVADSKÁ, K.: K tradícií nariaďovacej právomoci na Slovensku. II. časť., s. 53–54.
- 77 Nar. SNR č. 11/1944 Zb. n. SNR (z 8. 9. 1944) o zaistení nemeckých a arizovaných podnikov; nariadenie SNR č. 50/1045 Zb. nar. SNR do dňa 5. 6. 1945 o národnej správe; nar. SNR č. 100/1945 Zb. nar. SNR (z 24. októbra 1945), ktorým sa národná správa rozšírila aj na peňažné ústavy a poisťovne.
- 78 S plným názvom: zákon o neplatnosti niektorých majetkovo – právnych konaní z doby neslobody a o nároku z tejto neplatnosti a z iných zásahov do majetku zasahujúcich.

The Exclusion of Ownership Right in the Legal Order of Wartime Slovak State (1939–1945) as the Part of the Solution of Jewish Matter

Kristína Novanská Kručayová, Adriana Švecová

Summary

The study deals with the historical development of the aryansisation. Its character had almost the same features like in the other satellite states of Nazi Germany, but it had also some specific signs. The aryansisation, within the historical development, had its evolutionary and revolutionary stage and its complex legal form had been completed after Salzburg negotiations when the government's regulation no. 198/1941 Sl. z. (better known as Jewish codex) had been enacted. The study is focused on the process of legal expropriation of Jewish owners (personal and corporate entities) mainly its normative aspect (separately the constitutional aspect) and it also points to the theoretical basis of contemporary science of private law. The main aim is to update a broader and a supertemporal context of the given matter in a brief historical and legal memento. Among other things, the study also observes the correlation of Slovak legal order and the real practice that from the contemporary and the current view denied human dignity, liberty and inviolability of the property which are understood as elementary fundamentals of every legally consistent and democratic state.

KOLEKTÍVNA ZODPOVEDNOSŤ V ROZSUDKOCH NÁRODNÉHO SÚDU (1945–1947)

Michal Malatinský

Úvod

Zásada individuálnej trestnoprávnej zodpovednosti vychádza zo „zodpovednosti konkrétnej fyzickej osoby za jej vlastné konanie“ a „nepozná zodpovednosť za cudziu vinu“ alebo vinu „iných subjektov kolektívnej povahy“.¹ Slovenský retribučný predpis – nariadenie Slovenskej národnej rady č. 33/1945 Zb. n. SNR o potrestaní fašistických zločincov, okupantov, zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва (retribučné nariadenie) – upravoval skutkové podstaty piatich retribučných trestných činov (fašistickí okupanti, domáci zradcovia, kolaboranti, zrada na povstaní a previnilci fašistického režimu),² pričom ich formulácie podľa gramatického výkladu vychádzali z uvedenej zásady individuálnej zodpovednosti. Možno v tom vidieť odlišnosť v porovnaní s dekrétom prezidenta republiky č. 16/1945 Sb. o potrestaní nacistických zločincov, zradcov a ich pomáhačov a o mimoriadnych ľudových súdoch (tzv. veľký retribučný dekrét), ktorý v niektorých svojich ustanoveniach vychádzal z koncepcie kolektívnej zodpovednosti. Podľa § 2 bolo za predpokladu, že daná osoba sa nedopustila prísnejšie trestaného trestného činu, trestné členstvo v organizáciách SS, Freiwillige Schutzstaffeln, Rodobrana, Szabadcsapatok a ďalších organizáciách „podobnej povahy“. Podľa § 3 ods. 1 bolo obdobne trestné zastávanie pozície činníka alebo veliteľa v organizáciách ako NSDAP, Vľajka alebo Sudeten-deutsche Partei. Tento prístup tzv. veľkého retribučného dekrétu potvrdilo znenie Charty Medzinárodného vojenského tribunálu,³ ktorá poznala kategóriu zločinných skupín alebo organizácií s tým, že ak by Tribunál prehlásil nejakú organizáciu za zločinnú, mal každý signatársky štát Charty podľa čl. 10 právo stíhať pred príslušnými súdmi jednotlivcov pre členstvo v takej organizácii.⁴

1. Kolektívna zodpovednosť v rozsudkoch Národného súdu

Ako sme už uviedli vyššie v úvode, konštrukcie skutkových podstat trestných činov podľa retribučného nariadenia vychádzali podľa ich gramatického výkladu zo zásady individuálnej trestnoprávnej zodpovednosti. Členstvo či príslušnosť k nejakej politickej strane, organizácii, bezpečnostnej zložke či štátnemu orgánu nebolo explicitne kriminalizované. Aj keď retribučné nariadenie na dvoch miestach priamo spomínalo členov niektorých ústredných orgánov. V § 2 uvádzalo príkladom ako osoby, ktoré sa menovite mohli dopustiť zločinu domácej zrady, členov slovenskej vlády a snemu. V § 12 sa uvádzali osoby, o ktorých trestných činoch mal rozhodovať Národný súd, pričom tu boli uvedení členovia slovenských vlád od 14. marca 1939, poslanci Snemu Slovenskej republiky od 14. marca

1939, členovia Štátnej rady od 14. marca 1939 atď. V prvom prípade však išlo iba o naznačenie významnejšieho okruhu osôb, pri ktorých mala byť ich trestná činnosť klasifikovaná skôr ako zločin domácej zrady než zločin kolaborácie podľa § 3 retribučného nariadenia. V druhom prípade zase išlo o určenie personálnej príslušnosti Národného súdu.⁵ Takéto chápanie týchto dvoch ustanovení potvrdila aj prax retribučného súdництва, avšak Národný súd vo svojich rozsudkoch skonštruoval popri absolútne prevládajúcej individuálnej koncepcii aj koncepciu kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti, na ktorej aj vo väčšine svojich ďalších rozhodnutí zotrval.

Z hľadiska materiálnych prameňov práva je významnou skutočnosťou, že vyvodzovanie kolektívnej zodpovednosti exponovaných ľudí požadoval začiatkom októbra 1945 na stránkach časopisu *Hlas oslobodených* bývalý protifašistický politický väzeň a komunistický politik Ing. Pavol Stahl.⁶ Keďže títo podľa neho išli „proti záujmom vlastného národa, vlastných občanov“, ich „zodpovednosť a trestuhodnosť“ mala byť ešte väčšia ako pri príslušníkoch nemeckého národa, ktorí niesli „kolektívnu zodpovednosť za barbarstvo a útlak Nemcami prevádzaný“, a „skutočne prísneho trestu mali byť zbavení iba takí, ktorí dokážu značnú a vedomú protifašistickú činnosť alebo že svoju funkciu zastávali buď z donútenia alebo s vedomím ilegálnych protifašistických skupín pre napomáhanie protifašistického boja“.⁷ V prípade týchto osôb sa malo vzhľadom na ich postavenie vychádzať z prezumpcie viny, resp. trestnoprávnej zodpovednosti, s tým, že tieto osoby mali mať následne možnosť túto prezumpciu vyvrátiť preukázaním uvedených exkulpčných dôvodov. Je veľmi pravdepodobné, že práve tento text ovplyvnil neskoršiu rozhodovaciu činnosť Národného súdu a teda pôsobil ako materiálny prameň pri interpretácii a aplikácii retribučného nariadenia, pričom treba doplniť, že aj sám P. Stahl sa na tejto činnosti podieľal, pretože bol už 15. júna 1945 vymenovaný za prísediaceho Národného súdu za KSS.⁸

2. Kolektívna zodpovednosť poslancov snemu

Táto koncepcia sa týkala primárne poslancov snemu, a to ako poslancov autonómneho Snemu Slovenskej krajiny, tak aj poslancov Snemu Slovenského štátu či republiky.⁹ Pri súdení poslancov snemu sa totiž musel Národný súd vysporiadať s otázkou vyvodzovania ich trestnoprávnej zodpovednosti podľa retribučného nariadenia. Mala byť trestnoprávne relevantné už ich samotné dobrovoľné členstvo v sneme alebo až ich poslanskej činnosť? A potom, mala byť trestaná všetka ich aktívna činnosť v sneme alebo iba činnosť protidemokratického a fašistického charakteru? Prvý rozsudok nad poslancom snemu vyniesol Národný súd 5. októbra 1945 v retribučnom konaní proti Františkovi Paškayovi. Ten sa však poslancom stal až v januári 1945, kedy ho prezident 2. januára vymenoval za poslanca snemu, načo F. Paškay následne 23. januára zložil poslanskej sľub a do faktického zániku Slovenského štátu sa stihol ešte zúčastniť dvoch plenárnych zasadnutí. Súdený bol však primárne za svoju činnosť v rôznych funkciách v Hlinkovej slovenskej ľudovej strane (HLS) a v štátnej správe, jeho poslanectvo hralo v celom procese iba okrajovú úlohu. Napriek tomu členstvo v sneme Národný súd v rozsudku výslovne uviedol ako naplnenie znaku trestného činu a odsúdil F. Paškaya na 12 rokov trestu na slobode za trestný čin kolaborantstva (§ 3).¹⁰ Podľa skúmania ďalších rozhodnutí Národného súdu však tento rozsudok nemal žiaden vplyv na neskoršiu aplikáciu prax v otázke trestnoprávnej zodpo-

vednosti poslancov snemu. Možno dokonca retrospektívne povedať, že vybočoval z radu, resp. bol výnimkou v judikatúre Národného súdu.

K podobnému záveru možno dôjsť aj pri retribučnom konaní proti ďalšiemu z poslancov Petrovi Zaťkovi, významnému národohospodárovi, ktorý sa zapojil aj do odboja a SNP, v roku 1945. Ako vyplýva z predmetných dokumentov, pri zisťovaní trestnoprávne relevantnej činnosti bývalých poslancov sa pri vyšetrovaní spočiatku kládol dôraz na to, ako vyjadrili svoje vótum pri vybraných hlasovaniach, konkrétne napríklad 14. marca 1939 za vznik Slovenského štátu, 7. februára 1941 za návrh zákona o pristúpení k Paktu troch mocností, 26. júna 1941 za návrh zákona o odpredaji železiarní v Podbrezovej v prospech koncernu Hermanna Göringa alebo všeobecne za návrhy protižidovských zákonov. Tiež sa zisťoval postoj k týmto a ďalším otázkam (napr. ohľadom vojnového pomeru so ZSSR a so západnými spojencami alebo ohľadom vyvážania Židov) prostredníctvom prejavov na verejnosti (hlavne cez články v dobovej tlači) či priamo na zasadaniach snemu. Skúmali sa aj reakcie, teda ak obžalovaný poslanec tvrdil, že nesúhlasil s vojnou, alebo ak tvrdil, že vedel o ukrutnostiach pri vyvážaní Židov, musel vysvetliť, prečo sa nevzdal mandátu.¹¹ Z podobných zistených konaní ako východísk, teda sústrediac sa na konkrétne hlasovania či výroky daného poslanca, potom vychádzalo aj znenie prvej verzie obžaloby proti P. Zaťkovi.¹²

K zásadnej zmene posudzovania trestnoprávnej zodpovednosti bývalých poslancov snemu došlo v druhom rozsudku Národného súdu nad poslancom – v konaní proti Rudolfovi Schwarzovi.¹³ Tento rozsudok bol vynesený a vyhlásený dňa 1. februára 1946. Podstata tejto zmeny spočívala v tom, že dovtedy sa pozornosť pri vyvodzovaní trestnoprávnej zodpovednosti sústredila na konkrétnu činnosť, teda ako poslanec hlasoval, aké názory v pléne či inde na verejnosti propagoval a pod. Národný súd však v tomto rozsudku v skutkovej vete výroku rozsudku označil snem za zákonodarný a legalizačný zástoj „profašistického a separatistického režimu“.¹⁴ V odôvodnení uviedol, že „si neosvojil rozčlenenie skutkového stavu podľa obžaloby, ale podrobil jednotnému hľadisku celú činnosť obvineného“. Ďalej zdôraznil, že „Národný súd nepovažuje za správne posudzovať vinu poslanca bývalého slovenského snemu len na tom základe, či sa dotýčny poslanec zúčastnil hlasovania za nejakú normovú predlohu, lebo toto hlasovanie bolo už len dôsledkom skutočnosti, že dotýčny bol poslancom. A bolo by krajne nespravodlivé vypustiť zo zodpovednosti zas iného poslanca len preto, že sa hlasovania nezúčastnil, lebo iba pre náhodilú okolnosť sa vôbec nedostavil do Snemu.“ Preto dospel súd k záveru, že „vinu každého poslanca treba posudzovať už z hľadiska kolektívnej zodpovednosti všetkých členov bývalého Slovenského snemu“. Dodal k tomu ďalej, že každý poslanec bol „iba nástrojom bývalého režimu, ktorý nástroj už svojou povahou slúžil súčasne za zákonodarný a legalizačný zástoj režimu“, a ten ho potreboval, „aby navonok bolo zachované zdanie, že sa na Slovensku vládne podľa zásad usporiadaného parlamentárneho systému“. Avšak tento režim, v rámci ktorého snem fungoval, bol „nesporne profašistický a separatistický“.¹⁵ Preto niesol každý poslanec „kolektívnu zodpovednosť za činy režimu, ktorému slúžil“. Národný súd výslovne odmietol obranu, že bývalý poslanec za nejakú normu nehlasoval, pretože tým, „že napriek prípadnému nesúhlasu jednako aj ďalej zostal poslancom, tým samým schvaľoval činnosť svojho Snemu“. Takže už samotné zastávanie pozície poslanca snemu bolo trestnoprávne relevantné a Národným súdom, resp. týmto jeho konkrétnym senátom klasifikované ako zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) retribučného nariadenia, bez ohľadu na konkrétne

činnosť, lebo tým podľa odôvodnenia rozsudku poslanec napomáhal legitimizovať režim a vytvárať klamný dojem, že tento fungoval ako štandardný parlamentný systém. Národný súd však pripustil možnosť exkulpácie (vyvinenia), ak by obvinený „dokázal, že zostával poslancom v dohode s činiteľmi odboja, aby tak poslúžil cieľom odboja“. Okrem toho však Národný súd skúmal aj konkrétne prejavy R. Schwarza v sneme, na základe ktorých potom dospel k záveru, že obvinený v nich „prejavil svoj bezpochybný súhlas s politickým usmernením režimu“.¹⁶ Rozsudok sa teda neopieral výlučne o spomenutú koncepciu kolektívnej zodpovednosti, ale okrem toho bral do úvahy aj konkrétnu činnosť súdeného poslanca. Táto činnosť a jej trestnoprávne posúdenie však malo z hľadiska odôvodnenia analyzovaného rozsudku iba suplementárny či sekundárny význam.

Toto rozhodnutie Národného súdu bolo podľa Antona Rašlu už v dobe bezprostredne po jeho vyhlásení považované za kontroverzné.¹⁷ Vzbudilo tiež zvýšenú pozornosť právnickej verejnosti (pre použitie nového pojmu kolektívnej zodpovednosti, „udomácnenie ktorého v pojmovej oblasti nášho trestného práva mohlo by značiť medzník, pri ktorom sa musí zastaviť a považovať právna prax aj právna veda“). Poznamenávame a zdôrazňujeme, že to bol v tom období jediný rozsudok Národného súdu, ktorý bol čiastočne publikovaný v právnickom časopise *Právny obzor* s nadpisom „Národný súd v Bratislave o kolektívnej zodpovednosti“. Redakcia tohto časopisu zrejme predpokladala, že sa k tejto problematike rozvinie polemika,¹⁸ ale žiadne ďalšie právnické stanoviská k tomuto rozhodnutiu už publikované neboli. Napriek tomu platí, že väčšia pozornosť v odborných právnických periodikách nebola vtedy venovaná žiadnemu inému rozsudku Národného súdu v Bratislave. Pre principiálny nesúhlas s koncepciou kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu bol z pozície obžalobcu pred Národným súdom odvolaný Imrich Kabina,¹⁹ takže predmetné rozhodnutie malo aj následky takéhoto charakteru. A. Rašla uvádza, že mesiac a pol po vynesení tohto rozsudku, dňa 16. marca 1946, Národný front prijal uznesenie, ktorým splnomocnil „Predsedníctvo SNR, aby cestou príslušných orgánov zaistilo členov tzv. Slovenského snemu, Štátnej rady, pokiaľ sú na slobode, a všetky prípady trestné čo najrýchlejšie vybavilo“.²⁰ Je možné, že táto snaha vybaviť čo najrýchlejšie všetky retribučné konania poslancov snemu bola tiež inšpirovaná citovaným rozhodnutím Národného súdu. Domnievame sa, že zaistenie členov snemu a štátnej rady patrí do kontextu prijatia právneho stanoviska Národného súdu, že sú trestnoprávne zodpovednými už za členstvo v týchto inštitúciách slovenského štátu. Národný front vlastne požadoval uplatniť koncepciu kolektívnej zodpovednosti voči nim. Predsedníctvo SNR malo urobiť opatrenia, pravdepodobne prostredníctvom orgánov Zboru národnej bezpečnosti (polície), aby tieto osoby „zaistilo“ a „trestne vybavilo“, t. j. začalo vyšetrovanie, vypracovalo a podalo obžalobu a súdilo ich pred Národným súdom.

Rozsudok proti R. Schwarzovi možno interpretovať rôznymi spôsobmi. Išlo tu o uplatnenie kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti, kolektívnej morálnej či politickej zodpovednosti, vyvrátiteľnej prezumpcie kolektívnej zodpovednosti alebo individuálnej trestnoprávnej zodpovednosti? Podľa A. Rašlu sa vo veci zodpovednosti poslancov snemu „mohlo uplatniť jedine stanovisko individuálnej zodpovednosti, samozrejme s modifikáciou, že už tým sa člen snemu dopustil trestného činu kolaborantstva, že sa dal zvoliť za poslanca“.²¹ Svoje zdôvodnenie opieral o konštrukcie skutkových podstát retribučných trestných činov, ktoré, ako sme už uviedli vyššie, boli podľa ich gramatického výkladu založené na zásade individuálnej trestnoprávnej zodpovednosti. Toto rozhodnutie tiež

možno interpretovať tak, že išlo iba o kolektívnu zodpovednosť v morálnom či politickom zmysle, ale nie v trestnoprávnej rovine. Dalo by sa tu argumentovať aj tým, že slovenské retribučné predpisy na rozdiel od Charty medzinárodného vojenského tribunálu nepoznali pojem „zločinnej organizácie“, pričom osoba bola trestnoprávne zodpovedná už za dobrovoľné členstvo v takejto organizácii a žiadne ďalšie zavinené, protiprávne konanie nebolo potrebné dokazovať či preukazovať. V tejto spojitosti možno hovoriť aj o tom, že tu išlo o kolektívnu trestnoprávnu zodpovednosť. Pri posudzovaní trestnoprávnej zodpovednosti poslancov snemu sa tu totiž neskúmala konkrétna činnosť daného poslanca ako individuality, ale vychádzalo sa z posúdenia činnosti celého snemu ako organizácie či kolektívnej ustanovizne. Národný súd, hoci priamo neoznačil snem za zločineckú organizáciu, čo ani v zmysle retribučného nariadenia nemohol, dospel k záveru, že snem ako taký slúžil ako nástroj režimu Slovenského štátu, preto niesli jeho poslanci kolektívnu zodpovednosť za činy režimu, ktorému slúžili. Nebolo podstatné, či poslanec hlasoval alebo nehlasoval za nejaké konkrétne návrhy zákonov, ale už z titulu svojho členstva v sneme ako kolektívnom orgáne niesol trestnoprávnu zodpovednosť. V zmysle citovaného rozsudku stačilo iba preukázať, že súdená osoba bola určité obdobie poslancom snemu a to, pokiaľ neboli preukázané zmienené exkulpačné dôvody, stačilo, aby bola odsúdená za zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) retribučného nariadenia, pričom nebolo potrebné dokazovať nič ďalšie. Vyplýva to z našej interpretácie tohto rozhodnutia, ako aj ďalších rozsudkov Národného súdu, ktoré sa odvolávali na koncepciu o kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu. Máme za to, že tu nešlo iba o morálnu či politickú kolektívnu zodpovednosť, ale táto zodpovednosť mala trestnoprávny presah, rezultovala v odsudzujúce rozhodnutia súdu, ktorými bola uznaná vina a uložený trest. Prikláňame sa teda k tomu názoru, že tu išlo o uplatnenie kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti, avšak zároveň sme tej mienky, že táto problematika, vrátane nášho právneho stanoviska, ktoré sme tu prezentovali, by mala byť otvorená ďalšiemu výskumu a vedeckej polemike, ktorá môže priniesť aj iné riešenia tohto problému.

Z hľadiska celkovej rozhodovacej činnosti Národného súdu treba uviesť, že sa z tejto koncepcie pri súdení poslancov zásadne vychádzalo, teda príslušné rozsudky sa na ňu explicitne odvolávali.²² Napriek tomu sa vyskytli aj rozsudky proti poslancom snemu, ktoré sa od tejto koncepcie odklňali, resp. ju do určitej miery modifikovali. Národný súd sa k takto chápanej a vymedzenej kolektívnej zodpovednosti poslancov prihlásil v rozsudkoch nad 41 poslancami zo 49 súdených poslancov, čo predstavuje približne 84 %. Pritom táto koncepcia bola spomenutá vo väčšine prípadov odsúdenia (33 zo 40 odsúdených poslancov, t. j. cca 83 %), ale ešte výraznejšie v prípadoch oslobodzujúcich výrokoch (8 z 9, t. j. cca 89 %).²³ V týchto rozsudkoch však tiež spravidla súd uvádzal aj konkrétnu činnosť jednotlivých poslancov, najmä ich prejavy v sneme a mimo neho, čo malo podľa nášho úsudku iba komplementárny význam. Treba tiež uviesť, že podobne ako pri R. Schwarzovi Národný súd vo väčšine prípadov²⁴ klasifikoval zastávanie pozície poslanca snemu v rámci kolektívnej zodpovednosti ako zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) retribučného nariadenia.

Ako príklad určitej modifikácie tejto koncepcie možno uviesť najmä rozsudok nad Jozefom Steinhüblom. Ohľadom jeho poslanskej funkcie Národný súd skonštatoval, že obžalovaný bol „členom zákonodarného a legalizačného nástroja pro-fašistického a separatistického režimu“, avšak jeho „zodpovednosť ale ďaleko prekročuje zodpovednosť

poslancov slovenskej národnosti, lebo do Slovenského snemu sa dostal ako exponovaný činiteľ nemeckého fašizmu a ako taký v ňom aj vytrval.“²⁵ Národný súd sa tak okrem prihlásenia sa k vlastnej koncepcii kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu vyslovil za prísnejšie posudzovanie zodpovednosti poslancov nemeckej národnosti, v rámci pôsobenia ktorých sa objavoval aj aspekt priamejšieho slúženia záujmom nepriateľskej veľmoci – národno-socialistickej Nemeckej ríše. Je však zaujímavé, že táto modifikácia sa v ďalšej rozhodovacej činnosti Národného súdu neujala. V rozsudku nad ďalším poslancom nemeckej národnosti Sigmundom Keilom sa síce súd prihlásil ku koncepcii kolektívnej zodpovednosti poslancov, ale nevyslovil, že by odsúdený niesol vyššiu mieru zodpovednosti oproti poslancom slovenskej národnosti, i keď spomenul, že bol „príslušníkom a to exponovaným nemeckých fašistických organizácií“.²⁶ Tento čiastočne odlišný prístup mohol byť spôsobený aj skutočnosťou, že v oboch prípadoch súdili rozdielne senáty s inými predsedami: pri J. Steinhüblovi bol predsedom senátu Jozef Kostka, ktorý vyniesol aj kľúčový rozsudok proti R. Schwarzovi, a pri S. Keilovi predsedal senátu Karel Bedrna. Ako nižšie demonštrujeme, osobnosť predsedu senátu mala zrejmy vplyv na uplatnenie či modifikáciu tejto koncepcie v rozhodovacej praxi Národného súdu.

V tejto súvislosti možno uviesť dva rozsudky proti poslancom, ktoré vyniesol senát pod predsedníctvom Igora Daxnera, ktorý bol súčasne predsedom Národného súdu ako ustanovizne. V prvom z nich v retribučnej veci Štefana Suroviaka sa síce prihlásil ku kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu, avšak zdôvodňoval ju iným spôsobom. Tvrdil, že snem nemožno vnímať ako „anonymný dav, v ktorom vedúcou osobnosťou je ‚Vodca‘ a ostatní podliehajú sugescii, čím strácajú schopnosť voľne sa rozhodovať a tým nenesú za vykonané činy zodpovednosť.“ Naopak, každý poslanec si mal byť „vedomý nielen svojich práv, ale aj zodpovedností za činy alebo zákony vynášané týmto zborom“. Pritom každý z poslancov mal právo „vzdať sa členstva Snemu, ak nechcel brať zodpovednosť za rozhodnutia tohto zboru“. To, že toto právo nevyužil, hoci musel „rozpoznať zavržiteľnosť alebo protiprávnosť tohto konania“, podľa tohto rozsudku znamenalo, že poslanec snemu tak „dobrovoľne prevzal a niesol ďalej kolektívnu zodpovednosť za jeho rozhodnutia pred vlastným národom i medzinárodnou verejnosťou“.²⁷ Pri kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu sa tu tak nekládol dôraz na to, že len napomáhali vytvárať zdanie, že nejde o „profašistický“, ale o parlamentný štátny systém. Tiež sa tu neuvádzala exkulpáčna možnosť v podobe držania poslaneckej funkcie po dohode s predstaviteľmi odboja, aby tak bolo možné skôr zabezpečiť dosiahnutie odbojových cieľov. V tomto rozsudku ani nebol, inak obvyklý, odkaz na zmienený rozsudok proti R. Schwarzovi, avšak v druhom príslušnom rozsudku Národného súdu, ktorý vyniesol senát pod predsedníctvom I. Daxnera, v konaní proti Karolovi Sidorovi a spol., v ktorom boli súdení aj traja poslanci snemu Martin Sokol, Karol Mederly a Karol Oplušíl, sa súd pri konštatovaní kolektívnej zodpovednosti odvolal na rozsudok proti Š. Suroviakovi.²⁸

Podobne sa podľa všetkého v prípadoch neuplatnenia danej koncepcie prejavilo predsedníctvo Alexandra Peternáka. Totiž okrem rozsudkov proti F. Paškayovi, ktorý vyniesol senát pod vedením Ľudovíta Rigana ešte v roku 1945 pred formuláciou kolektívnej zodpovednosti poslancov, a Alexandrovi Machovi, pri ktorom sa „Daxnerov“ senát sústredil zrejme na inú činnosť odsúdeného ako na jeho členstvá v sneme a štátnej rade, boli oba rozsudky nad poslancami, pri ktorých sa súd na túto koncepciu neodvolal, vyhlásené senátom s predsedom A. Peternákom. Aj keď treba poukázať tiež na to, že skoršie rozhodnutia

senátu pod predsedníctvom tohto sudcu sa odvolávali na kolektívnu zodpovednosť poslancov v zmysle rozsudku proti R. Schwarzovi.²⁹ V roku 1947 sa však zrejme A. Peternák s tou koncepciou prestal stotožňovať, keďže sa k nej neprihlásil v rozsudku proti poslancom snemu Kolomanom Hornišom, Vojtechom Husárekom, Antonom Hudecom, Jozefom Drobným a Ondrejom Schlosserom z 8. januára 1947.³⁰ Rovnako sa k nej neprihlásil v ďalšom rozsudku proti poslancovi – Štefanovi Mackovi z 28. marca 1947,³¹ ktorý ako jediný odsúdený poslanec po F. Paškayovi ani nebol uznaný vinným za zločin domácej zrady.

S otázkou kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu súvisela aj možnosť exkulpácie spod nej, ktorá bola v príslušných rozsudkoch, s výnimkou tých od senátu s predsedom I. Daxnerom, akcentovaná. Prvý prípad, kde došlo k jej uplatneniu bol proces s P. Zaťkom, preto sa tu musel vyriešiť aj problém interpretácie možnosti vyvinenia spod predmetnej kolektívnej zodpovednosti. P. Zaťko sa podobne ako väčšina poslancov stal poslancom snemu hneď po voľbách do autonómneho Snemu Slovenskej krajiny 18. decembra 1938, avšak, ako argumentovala obžaloba, styky s odbojom nadviazal až na jeseň 1943,³² resp. kontakty s odbojom, ktoré mal už od decembra 1938, „nemali povahu oficiálnu“.³³ Vyskytli sa tu teda otázky, či na aplikáciu exkulpácie bola nevyhnutná nepretržitá spolupráca s odbojom od vzniku poslaneckého mandátu až po jeho zánik a aký mal byť charakter odbojových skupín, s ktorými mal byť poslanec v kontakte. Mohlo ísť iba o „oficiálny odboj“, za ktorý v danom prípade obžaloba podľa všetkého považovala iba odboj, ktorý bol v kontakte s prezidentom Benešom a exilovou vládou? Národný súd túto druhú otázku vyriešil v rozsudku v Zaťkovom prípade. Dospel k stanovisku, že za oficiálne odbojové skupiny možno považovať aj tie, ktoré boli činné ešte pred vznikom Československého národného výboru (ČSNV) na jeseň 1939, resp. československej exilovej vlády, a ktoré hneď po vzniku orgánov zahraničného odboja s nimi nadviazali styky.³⁴ Išlo o racionálny prístup, keďže inak by vlastne nebolo možné vyvinieť sa za členstvo v sneme pred vznikom ČSNV. Treba doplniť, že v ďalších rozsudkoch boli podmienky pre uplatnenie exkulpácie spod kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti poslancov snemu Národným súdom interpretované a aplikované pružnejšie, pričom sa brala do úvahy aj neskoršia kooperácia s odbojom či režimu nenaklonenými skupinami, ako aj neľudácka politická príslušnosť pred tzv. Žilinskou dohodou z 6. októbra 1938.³⁵ Pre úplnosť treba uviesť, že aj pri absencii exkulpáčnych dôvodov mohol príslušný retribučný súd obžalovaného oslobodiť na základe inštitútu zmiernenia trestu.

Na tomto mieste môžeme sumarizovať, že Národný súd sa odklonil od doslovného znenia retribučného nariadenia a vo svojich rozhodnutiach judikoval koncepciu kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti poslancov snemu. Je pravdepodobné, že sa inšpiroval aj vtedy prebiehajúcim Norimberským procesom, v rámci ktorého Medzinárodný vojenský tribunál rozhodoval, či obžalované skupiny a organizácie možno označiť za zločinné.³⁶ V praxi sa však vyskytli aj niektoré modifikácie tejto koncepcie, resp. nebola vždy uplatnená, čo možno vysvetliť aj rozličnými náhľadmi jednotlivých sudcov – predsedov príslušných senátov Národného súdu.

3. Kolektívna zodpovednosť členov štátnej rady

Koncepcia kolektívnej zodpovednosti sa v rozsudkoch Národného súdu presadila aj pri členoch ďalšieho kolektívneho orgánu, ktorý existoval v politickom zriadení, vo forme

vlády Slovenského štátu, – Štátnej rady Slovenskej republiky. Na rozdiel od snemu, ktorý predstavoval obdobu parlamentu, bola štátna rada špecifickejším orgánom. Z formálneho hľadiska, podľa § 38 ods. 2 ústavy z roku 1939, bola orgánom výkonnej moci, avšak z hľadiska kompetencií najviac pripomínala hornú komoru parlamentu, resp. ústavný súd. Takisto, v čom sa prejavovala autoritatívna povaha vtedajšieho politického režimu, mala zostavovať kandidátnu listinu do snemu, hoci samotní členovia štátnej rady boli kreovaní vymenovaním prezidentom (6), štátostranou HSLŠ (10), po jednom zástupcovi mali vysieľať registrované strany národnostných skupín a stavy (čo sa vzhľadom na nezavedenie stavovského zriadenia nikdy neuskutočnilo) a z titulu svojej funkcie boli členmi aj predseda vlády a predseda snemu. Postavenie štátnej rady sa významne zmenilo v roku 1943 novelou ústavy ústavným zákonom č. 105/1943 Sl. z., kedy zároveň končilo jej prvé trojročné funkčné obdobie. Štátna rada mala už iba 12 členov, pričom desať členov menovaných prezidentom dopĺňali predsedovia vlády a snemu. Z kompetencií stratila zákonodarnú iniciatívu, zostavovanie kandidátnej listiny pre voľby do snemu a tiež podávanie dobrozdaní prezidentovi a vláde vo veciach politických, kultúrnych a hospodárskych, čo dovtedy fakticky predstavovalo jej hlavnú náplň činnosti. Podľa hodnotení historikov nemala štátna rada reálny praktický význam.³⁷

Ako prvý bol z členov štátnej rady Národným súdom súdený bývalý predseda vlády Vojtech Tuka, avšak v rozsudku proti nemu sa pre dôraz na jeho inú a z retribučného hľadiska závažnejšiu trestnú činnosť členstvo v štátnej rade nespomína a nie je z neho vyvodzovaná osobitná trestnoprávna zodpovednosť.³⁸ Pre nás je však relevantný druhý rozsudok nad členom štátnej rady v retribučnej veci Františka Mojtu, niekdajšieho mešťanostu Nitry a člena štátnej rady v jej druhom funkčnom období, ktorý vyniesol senát Národného súdu pod predsedníctvom K. Bedrnu dňa 6. septembra 1946. Podrobne sa v ňom zaoberal aj otázkou „kolektívnej zodpovednosti členov Štátnej rady za činy režimu“, pričom rozlišoval rozdielne právne postavenie tohto orgánu pred a po roku 1943. Súd sa zamerl na to, že v oboch etapách mala štátna rada právomoc rozhodovať o strate poslaneckého mandátu na návrh predsedníctva snemu, čím „dozerala, či poslanci Snemu dodržia líniu politiky HSLŠ a režimu a v tejto jej kontrolnej právomoci spočíva aj jej zodpovednosť za to, že Snem bol grémiom slepo poslúchajúcich poslancov a preto účinným nástrojom režimu Slovenského štátu, ktorý bol nesporne profašistický“. A túto právomoc aj „ochotne použila“ v prípade „poslancov Morháča, Teplanského, Čatloša a Zátka“. Podľa Národného súdu mala tiež štátna rada v prvom funkčnom období povinnosť „protestovať proti viacerým národu škodlivým zjavom politiky minulého režimu, najmä proti vedeniu a vypovedaniu vojny proti ZSSR a spojencom, ktoré sa stalo proti ustanoveniam Ústavy, ďalej protestovať proti rasovej perzekúcii odporujúcej kresťanským zásadám a proti možnosti neobmedzeného väzenia [*sic!*] osôb údajne nepriateľsky zmýšľajúcich bez riadneho súdneho konania, ba dokonca aj bez spáchania trestného činu“.³⁹ Podobnú povinnosť mala aj štátna rada vo svojej druhej etape pôsobenia, napr. protestovať proti nariadeniu s mocou zákona č. 255/1944 Sl. z. o revíznom senáte pre oblasť trestného súdnictva občianskeho. Na základe uvedených dôvodov tak Národný súd dospel „jasne a bezpochybné“ k záveru, že „zatiaľ čo Štátna rada ktorejkoľvek etapy svoju právomoc rozhodovať o strate poslaneckého mandátu vykonávala ochotne a účinne, naproti tomu svoju právomoc, podľa ktorej mala možnosť hamovať fašizujúci proces zákonodarnej činnosti Snemu a opatrení vlády a zachraňovať aspoň zvyšky demokratických slobôd a práv, ktoré zaručovala aj

Ústava Slovenského štátu č. 185/1939 Sl. z., vôbec nevyužívala a tým je jasne dokázané, že Štátna rada ktorejkoľvek etapy zámerne a vedome takto robila len preto, aby umožnila Snemu a vláde ich činnosť pri odstraňovaní demokratických práv a zavádzaní fašistického poriadku a tak spolupracovala so Snemom a vládou na zavedení a upevnení fašistického režimu. Okrem toho bola aj vzhľadom na svoju právomoc nástrojom a maskou, ktorú použil fašizujúci režim, aby robil zdanie, že sa na Slovensku vládne podľa zásad usporiadaného parlamentárneho systému.“ A preto mala byť štátna rada oboch funkčných období „kolektívne zodpovedná za činy režimu, ktorému slúžila a každý člen Štátnej rady, keď v členstve zotrval a tým činnosť jej schválil, [bol] kolektívne zodpovedný za činnosť Štátnej rady“. Zaujímavé a dôležité bolo, že podľa Národného súdu kolektívna trestnoprávna zodpovednosť členov štátnej rady napĺňala pojmové znaky skutkových podstatí domácej zrady nie iba podľa § 2 písm. d), ale aj podľa § 2 písm. a) retribučného nariadenia, pretože člen štátnej rady sa mal „ako exponovaný politický činiteľ“ pričiniť nielen o „odstránenie demokratického poriadku ČSR a zavedenie fašistického režimu“, ale aj schvaľovať „činnosť a idey domácich zradcov“.⁴⁰

Aj ďalší rozsudok Národného súdu, ktorý vyniesol senát pod vedením A. Peternáka 24. septembra 1946, nad členom štátnej rady, v konaní proti Matejovi Nitschovi (člen v rokoch 1940–1945), vychádzal z tejto koncepcie už vo výrokovej časti, pričom v odôvodnení bol odkaz na rozsudok proti F. Mojtovi.⁴¹ Zrejme z podobných dôvodov ako pri V. Tukovi sa však nevenovala pozornosť členstvu v štátnej rade v rozsudku proti ďalšiemu z jej prominentných členov A. Machovi z 15. mája 1947.⁴² Podobne tomu bolo v rozsudku zo dňa 18. októbra 1947 proti ďalšiemu virilnému členovi predsedovi snemu M. Sokolovi, hoci jeho členstvo bolo v rozsudku spomenuté, a K. Mederlymu, ktorý bol ako podpredseda snemu vymenovaný HSLŠ aj za člena štátnej rady v jej prvom funkčnom období.⁴³ Naproti tomu sa Národný súd ku koncepcii kolektívnej zodpovednosti členov štátnej rady v zmysle svojej judikatúry prihlásil v rozsudku proti Štefanovi Tisovi a spol. z 11. novembra 1947, avšak iba v súvislosti s Gejzom Fritzom a nie aj v súvislosti so samotným Š. Tisom,⁴⁴ ktorý bol členom „druhej“ štátnej rady.⁴⁵ Kolektívna trestnoprávna zodpovednosť bola vyvedená aj pri poslednom členovi štátnej rady, ktorého súdil Národný súd, Ferdinandovi Čatlošovi, opäť s odvolaním na Mojtov proces.⁴⁶ Pre úplnosť treba uviesť, že s predmetnou koncepciou kolektívnej zodpovednosti pracovala napr. aj obžaloba proti bývalým členom štátnej rady Viktorovi Ravaszovi, Andrejovi Marsinovi, Antonovi Mederlymu, Ferdinandovi Klindovi, Jánovi Pöstényovi, J. Balkovi a Františkovi Šubíkovi (Žarnovovi),⁴⁷ ktorých však nakoniec nesúdil Národný súd, ale, hoci nie všetkých, Ľudový súd v Bratislave.

Možno teda sumarizovať, že z 9 členov štátnej rady, ktorí boli súdení pred Národným súdom, bola koncepcia kolektívnej zodpovednosti uplatnená pri štyroch z nich. Opäť však mohlo byť rozličné uplatnenie tejto koncepcie v aplikačnej praxi spôsobené rozličnými názormi jednotlivých sudcov – predsedov senátov. I. Daxner, ktorý už aj pri kolektívnej zodpovednosti poslancov, presadzoval jej modifikovanú variantu, bol totiž predsedom senátu pri rozhodnutiach vo veci V. Tuku, A. Macha, M. Sokola a K. Mederlyho. Piatym niekdajším členom štátnej rady, pri ktorom táto koncepcia nebola aplikovaná, bol Š. Tiso, avšak v tom rozsudku sa inak kolektívna zodpovednosť v súvislosti s G. Fritzom spomína, takže toto opomenutie mohlo byť spôsobené skôr „zabudnutím“, že Š. Tiso mal aj takú funkciu vo svojej „bohatej“ politickej kariére počas vojnových rokov.

Inak možno povedať, že sa koncepcia kolektívnej zodpovednosti členov štátnej rady ponáša na obdobnú koncepciu pri poslancoch snemu s tým rozdielom, že je tu aj dôraz na jej konkrétnu činnosť, teda že daná osoba konala to, čo podľa súdu nemala, a naopak. Národný súd zhodnotil jej kompetencie a ich reálny výkon a zaujal voči štátnej rade negatívne hodnotiace stanovisko s tým, že voči jej jednotlivým členom vyvodil kolektívnu trestnoprávnu zodpovednosť. Možnosť exkulpácie bola v predmetných rozsudkoch naznačená ako dobrovoľná abdikácia z funkcie člena štátnej rady, avšak k prípadu jej konkrétnej aplikácie nedošlo, preto sme sa tejto otázke bližšie nevenovali.

4. Koncepcia kolektívnej zodpovednosti v ďalších rozhodnutiach Národného súdu

Okrem zmienených dvoch prípadov využitia koncepcie kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti voči poslancom snemu a členom štátnej rady sa tento princíp alebo jeho niektoré časti objavili aj v niektorých ďalších rozhodnutiach Národného súdu.

Najviac je tento prístup badateľný práve v rozsudkoch, ktoré vyniesol senát pod predsedníctvom K. Bedrnu. Podľa rozsudku proti Petrovi Starinskému a Jánovi Ambrovi by sa fašistický režim na Slovensku po 14. marci 1939 nemohol „tak silne uplatniť“, keby sa nemohol spoľahnúť na „verných administratívnych úradníkov“, ktorí mu „verne, spoľahlivo, oddane a sluhovsky“ slúžili. A práve v tom podľa súdu spočívala vina týchto úradníkov, hoci boli „odchovaní v československom demokratickom duchu prvej republiky“. Avšak nebolo možné „rovnako posudzovať všetkých zamestnancov režimu, najmä, keď myslíme na rozdiel postavenia a vplyvu priemerných štátnych a verejných zamestnancov a vedúcich, teda exponovaných predstaviteľov jednotlivých úsekov štátneho a verejného života“.⁴⁸ V rozsudku proti Š. Tisovi naznačil „Bedrnov“ senát Národného súdu dokonca ďalšiu a široko poňatú koncepciu kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti: „všetci tí kolaboranti, či už na poli politickom, hospodárskom, kultúrnom atď., všetci tí, ktorí umožňovali to infikovanie národa morom fašistickej ideológie, ktorí spolupôsobili ako viditeľní politickí predstavitelia tohto režimu ku tomu, že národu bola predstavovaná táto cesta najtesnejšej spolupráce s nacistickým Nemeckom, ako jedine správna k usporiadaniu novej Európy, títo všetci sú nielen mravne, ale podľa nového právneho ponímania aj trestne zodpovední kolektívne za všetky činy režimu, s ktorým sa svojím pôsobením stotožňovali.“ V odôvodnení tohto rozsudku bola spomenutá aj možnosť, hoci iba čiastočne, exkulpácie, „keby sa boli na znamenie priameho stotočného a otvoreného prejavu nesúhlasu a odporu k režimu vzdali svojich funkcií a odstúpili z politického života“.⁴⁹ Táto možnosť vyvinenia bola už predtým naznačená aj v rozsudku proti Karolovi Klinovskému, predsedovi Štátneho pozemkového úradu, ktorý osobitne „mal možnosť venovať sa neexponovanému súkromnému zamestnaniu“.⁵⁰

V tejto spojitosti možno spomenúť aj rozsudok proti poslancovi snemu Júliusovi Maguthovi, ktorý 30. júla 1946 vyniesol senát pod vedením J. Kostku a v ktorom sa konštatovala zodpovednosť HSLS za politický vývoj po 6. októbri 1938: „[p]o Žilinskom zjazde 6. októbra 1938 bolo zrejme, že HSLS, ktorá z tohto zjazdu vyšla ako jediná predstaviteľka politickej vôle vo všetkých sektoroch verejného života na Slovensku, bude v budúcnosti zodpovedná za ďalší vývin politických udalostí na Slovensku“.⁵¹ Táto zodpovednosť však mala mať zrejme iba politický charakter, keďže ďalej nebola vyslovená ani kolektívna trestnoprávna zodpovednosť členov (alebo aspoň vedenia) HSLS, ani retri-

bučné nariadenie nepoznalo kategóriu „zločineckej organizácie“ a navyše zodpovednosť voči HSLS bola vyvodená v rámci politickej defašizácie, pretože HSLS bola nariadením SNR č. 4/1944 Zb. n. SNR rozpustená, jej majetok prepadol v prospech štátu a akákoľvek ďalšia členská činnosť (alebo organizované uskutočňovanie ich programu) bola trestná.

V uvedených veciach nemožno hovoriť o kolektívnej trestnoprávnej zodpovednosti ako v predchádzajúcich dvoch prípadoch, keďže tieto koncepcie boli buď iba načrtnuté alebo neboli potvrdené ďalšou rozhodovacou činnosťou. Skôr možno hovoriť, že boli používané primárne v rámci argumentácie obsiahnutej v odôvodneniach predmetných rozsudkov. Takisto to mohlo byť prejavom vývoja právneho myslenia v bezprostredne povojnovom období, ktoré vzhľadom na rozsah a dôsledky vojnového konfliktu vnímalo koncepty viny, presnejšie zodpovednosti⁵² nielen v prísne individuálnej rovine.

Záver

Na tomto mieste môžeme sumarizovať, že Národný súd sa odklonil od doslovného znenia retribučného nariadenia a vo svojich rozhodnutiach judikoval a v odôvodneniach predmetných rozsudkov rozviedol koncepciu kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu a členov štátnej rady. Okrem toho sa na obdobnú koncepciu odvolal aj v zdôvodneniach niektorých ďalších rozsudkov, avšak len v argumentačnej rovine. Je pravdepodobné, že sa inšpiroval aj vtedy prebiehajúcim Norimberským procesom, v rámci ktorého Medzinárodný vojenský tribunál rozhodoval aj o tom, či obžalované skupiny a organizácie možno označiť za zločinné. V praxi sa však vyskytli aj niektoré modifikácie týchto koncepcií, resp. tieto neboli vždy uplatnené, čo možno vysvetliť aj rozličnými náhľadmi jednotlivých sudcov – predsedov príslušných senátov Národného súdu. Zistené poznatky tak prispievajú k lepšiemu pochopeniu aplikačnej praxe retribučného súdnictva na Slovensku, konkrétne Národného súdu v Bratislave.

Poznámky

- ¹ IVOR, Jaroslav a kol.: *Trestné právo hmotné 1. Všeobecná časť*. Bratislava: Iura Edition, 2010, s. 24.
- ² Neskoršia aplikačná retribučná prax dala týmto označeniam trestných činov, ktoré boli zrejme inšpirované sociologickou školou trestného práva, klasickú podobu: zločin fašistickej okupácie, zločin domácej zrady, zločin kolaborantstva (kolaborácie), zločin zrady na povstaní a prečin previnenia kolaborácie. BEŇA, Jozef. *Vývoj slovenského právneho poriadku*. Banská Bystrica: Iris, s. 155–157.
- ³ KUKLÍK, Jan: *Mýty a realita tzv. „Benešových dekretů“: Dekrety prezidenta republiky 1940–1945*. Praha: Linde, 2002, s. 373. Pozri aj: EČER, Bohuslav: *Vývoj a základy mezinárodního práva trestního*. Praha: V. Linhart, 1948.
- ⁴ *Norimberský proces. Sborník materiálů. Díl První*. Praha: Orbis, 1953, s. 45.
- ⁵ K rovnakému záveru dospel aj A. Rašla, podľa ktorého bolo ustanovenie § 12 retribučného nariadenia „výlučne procesnoprávne a nemožno vec chápať tak ako by zastávanie funkcie uvedenej v bodoch a)–k) bolo trestným činom“. RAŠLA, Anton: *Ludové súdy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdnictva*. Bratislava: SAV, 1969, s. 123.
- ⁶ *Encyklopédia Slovenska. V. zväzok R–Š*. Bratislava: Veda, 1981, s. 579.
- ⁷ STAHL, Pavol: Nevyhnú sa zodpovednosti. *Hlas oslobodených*, 1945, roč. I, č. 5, s. 1.
- ⁸ Slovenský národný archív (ďalej SNA), fond (ďalej f.) Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (ďalej ÚP SNR), krabica (ďalej kr.) č. 441, 2370. Zoznamy sudcov, prísediacich a obžalobcov pri Národnom súde.
- ⁹ Podľa § 1 zákona č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte zo 14. marca 1939 bol Snem Slovenskej krajiny pretvorený na zákonodarný snem Slovenského štátu. Dňom 31. júlom 1939, kedy nadobudol platnosť a účinnosť ústavný zákon č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky, sa Slovenský štát formálne premenoval na Slovenskú republiku a tým aj Snem Slovenského štátu na Snem Slovenskej republiky. Tento názov snemu potom vo svojom znení používalo aj retribučné nariadenie.

- 10 SNA, f. Národný súd (ďalej NS), Tnľud 26/45, mikrofilm A-868. Rozsudok proti F. Paškayovi z 5. 10. 1945. V príslušnej skutkovej vete sa uvádzalo: „napokon súc dekrétom z 2. januára 1945 vymenovaný za poslanca Snemu Slovenskej republiky, toto menovanie prijal, 23. januára 1945 složil poslanecký sľub a zúčastnil sa dvoch zasadnutí Snemu“. Išlo o súčasť výpočtu funkcií, ktoré mal F. Paškay zastávať za tým účelom, aby pomáhal budovať a udržiavať fašistický režim.
- 11 SNA, f. Poverenctvo vnútra – sekretariát, kr. č. 74, 965/184-45. Dokument ohľadom vypočúvania P. Zaťku z 27. 11. 1945.
- 12 Porov. SNA, f. Úrad obžaloby pri Národnom súde (ďalej ÚO NS), kr. č. 10, Onľud 82/45. Obžaloba proti P. Zaťkovi z 23.10.1945.
- 13 Za zmienku stojí, že R. Schwarz pôsobil ako poslanec snemu iba od decembra 1938 do 17. novembra 1941, kedy sa vzdal poslaneckého mandátu. Pozri: *Zápisnica zo zasadnutia Snemu Slovenskej republiky 9. 12. 1941*. [online]. Dostupné na internete: <http://www.psp.cz/eknih/1939ssr/stenprot/076schuz/s076001.htm>.
- 14 Národný súd vo výroku rozsudku uviedol, že R. Schwarz spáchal zločin domácej zrady podľa § 2 písm. d) retribučného nariadenia okrem iného aj tým, že „stal sa členom Slovenského snemu, v ktorom zotrval do 3. novembra 1941, kedy sa poslaneckého mandátu vzdal a bol tak členom zákonodárneho a legalizačného zástoja profašistického a separatistického režimu“. SNA, f. ÚO NS, kr. č. 11, Onľud 86/45. Rozsudok proti R. Schwarzovi z 1. 2. 1946, s. 1–2.
- 15 V inom rozsudku senátu pod vedením predsedu K. Bedrnu bol tento argument formulovaný nasledovne: „Fašistický režim potreboval rôzne španielske stený na zastieranie ozajstného svojho charakteru a na propagovanie svojich ideí. Takou španielskou stenou bol medzi iným Slovenský snem“. SNA, f. ÚO NS, kr. č. 19, Onľud 33/46. Rozsudok proti Arnoštovi Rosivalovi z 28. 1. 1947, s. 5.
- 16 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 11, Onľud 86/45. Rozsudok proti R. Schwarzovi z 1. 2. 1946.
- 17 RAŠLA, Anton: *Ludové sudy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdництва*. Bratislava: SAV, 1969, s. 118–119.
- 18 Národný súd o kolektívnej zodpovednosti. *Právny obzor*, 1946, roč. XXX, č. 5, s. 141–144.
- 19 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 1, prez 57/46. Správa o zbavení funkcie I. Kabinu z 25. marca 1946. Porov. SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 442, 133/prez.dôv.46.
- 20 RAŠLA, Anton: *Ludové sudy v Československu po II. svetovej vojne ako forma mimoriadneho súdництва*. Bratislava: SAV, 1969, s. 120.
- 21 Tamže, s. 119. A. Rašla na rovnakom mieste spomína aj neúspešné snahy pripísať armáde Slovenského štátu povahu kriminálnej organizácie. Takáto radikálna koncepcia však bola odmietnutá a vôbec neprenikla do retribučnej praxe.
- 22 Napr. v rozsudku proti poslancovi snemu Jánovi Hollému Národný súd v odôvodnení uviedol: „Čo do bodu 1/ enuciáciu zaujal Národný súd už zásadne stanovisko o kolektívnej zodpovednosti poslancov bývalého Slovenského snemu 1: Tnľud 68/45 a ďalšie 1/, ktoré zásadne stanovisko je aj v danom prípade plne opodstatnené.“ SNA, fond ÚP SNR, šk. č. 434. Rozsudok proti J. Hollému z 20. 12. 1946, s. 4. V rozsudku proti ďalšiemu poslancovi Vojtechovi Horákovi súd uviedol: „Podľa zásadného rozhodnutia Národného súdu vinu každého poslanca treba posudzovať už z hľadiska kolektívnej zodpovednosti všetkých členov bývalého Slovenského snemu.“ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 11, Onľud 88/45. Rozsudok proti V. Horákovi z 6. 6. 1946, s. 4. Podobným spôsobom sa na koncepciu kolektívnej zodpovednosti poslancov snemu odvolávali aj ďalšie relevantné rozsudky.
- 23 Tieto údaje sme získali na základe štúdia jednotlivých rozsudkov Národného súdu, ktoré na tomto mieste pre ich početnosť všetky jednotlivo necitujeme. Pozri: SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 51, 432–440. SNA, f. ÚO NS, kr. č. 3–25. SNA, f. NS.
- 24 Pri bývalom poslancovi snemu Jánovi Dankovi sa totiž Národný súd síce prihlásil ku koncepcii kolektívnej zodpovednosti poslancov, ale uznal ho vinným iba podľa § 2 písm. a) a § 3 písm. b) retribučného nariadenia. Pozri: SNA, f. NS, Tnľud 71/45, A – 878. Rozsudok proti J. Dankovi z 19. 9. 1946.
- 25 SNA, f. NS, Tnľud 31/45, A – 869. Rozsudok proti J. Steinhüblovci z 18. 3. 1946, s. 8.
- 26 SNA, f. ÚO NS, šk. č. 8, Onľud 57/45. Rozsudok proti S. Keilovi z 22. 6. 1946, s. 8–9.
- 27 SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 437, 702/dôv.47. Rozsudok proti Š. Suroviakovi z 18. 7. 1947, s. 7–8.
- 28 SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 437, 1200/dôv.47. Rozsudok proti K. Sidorovi a spol. z 18. 10. 1947, s. 36–37.
- 29 Pozri napr. SNA, f. ÚO NS, kr. č. 8, Onľud 47/45. Rozsudok proti Vojtechovi Plechlovi z 27. 2. 1946, s. 7.
- 30 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 4, Onľud 16/45. Rozsudok proti K. Hornišovi a spol. z 8. 1. 1947.
- 31 SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 435, 427/dôv.47. Rozsudok proti Š. Mackovi z 28. 3. 1947.
- 32 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 10, Onľud 82/45. Obžaloba z 29. 3. 1946, s. 9.
- 33 Dr. Ing. Peter Zaťko oslobodený. In *Národná obroda*, 11. 9. 1946, s. 2.
- 34 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 10, Onľud 82/45. Rozsudok proti P. Zaťkovi z 10. 9. 1946, s. 13.
- 35 Porov. SNA, f. ÚO NS, kr. č. 4, Onľud 19/45. Rozsudok proti Františkovi Bošňákovi a spol. z 21. 5. 1947.
- 36 Pozri čl. 10 Charty medzinárodného vojenského tribunálu. *Norimberský proces. Sborník materiálu. Díl První*. Praha: Orbis, 1953, s. 45.
- 37 Pozri najmä: KAMENEC, Ivan: Štátna rada v politickom systéme Slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In *Historický časopis*, 1996, roč. 44, č. 2, s. 221–242. PODOLEC, Ondrej. *Medzi kontinuitou a diskontinuitou... Politický systém Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Atticum, 2014, s. 92–100.
- 38 SNA, f. ÚO NS, kr. č. 14, Onľud 7/46. Rozsudok proti V. Tukovi z 14. 8. 1946.

- ³⁹ Naráza sa tu na vládne nariadenie č. 32/1939 Sl. z. o zaist'ovacom uväznení nepriateľov Slovenského štátu.
- ⁴⁰ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 3, Onľud 7/45. Rozsudok proti F. Mojtovi z 6. 9. 1946, s. 7–11.
- ⁴¹ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 10, Onľud 72/45. Rozsudok proti M. Nitschovi z 24. 9. 1946, s. 1–2, 5.
- ⁴² SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 436, 1227/dôv.47. Rozsudok proti A. Machovi z 15. 5. 1947.
- ⁴³ SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 437, 1200/dôv.47. Rozsudok proti K. Sidorovi a spol. z 18. 10. 1947.
- ⁴⁴ SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 51. Rozsudok proti Š. Tisovi a spol. z 11. 11. 1947, s. 67.
- ⁴⁵ PODOLEC, Ondrej: *Medzi kontinuitou a diskontinuitou... Politický systém Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Atticum, 2014, s. 100.
- ⁴⁶ SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 432, 1001/dôv.47. Rozsudok proti F. Čatlošovi a spol. z 10. 12. 1947, s. 24–25.
- ⁴⁷ SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 51, Onľud 34/45. Obžaloba proti V. Ravaszovi a spol. zo 14. 4. 1947, s. 46–17.
- ⁴⁸ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 9, Onľud 63/45. Rozsudok proti P. Starinskému a J. Ambrovi z 9. 12. 1946, s. 17–18, 23.
- ⁴⁹ SNA, f. ÚP SNR, kr. č. 51. Rozsudok proti Š. Tisovi a spol. z 11. 11. 1947, s. 64.
- ⁵⁰ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 6, Onľud 31/45. Rozsudok proti K. Klinovskému z 4. 6. 1946, s. 12.
- ⁵¹ SNA, f. ÚO NS, kr. č. 3, Onľud 12/45. Rozsudok proti J. Maguthovi z 30. 7. 1946, s. 4–5.
- ⁵² Odkazujeme tu na nález Ústavného súdu Českej republiky č. 55/1995 Sb., podľa ktorého má kategória „zodpovednosti“ oproti kategórii „viny“ mnoho „širší, hodnotový, sociálny, historický a tiež právny rozmer“. Porov. *Nález Ústavného súdu Českej republiky č. 55/1995 Sb. ve věci návrhu na zrušení dekrety prezidenta republiky č. 108/1945 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku a Fondech národní obnovy* [online]. Dostupné na internete: <http://www.zakonyprolidi.cz/cs/1995-55>.

Collective Responsibility in Judgments of the National Court (1945–1947)

Michal Malatinský

Summary

The decree of the Slovak National Council, which functioned as the legal basis for retribution in the post-war Slovakia, regulated facts of retribution offences. These offences were according to their grammatical interpretation based on individual criminal responsibility. However, the National Court in Bratislava, as the highest retribution court in Slovakia, formulated and applied in some of its judgments the conception of collective criminal responsibility regarding members of the Slovak Assembly, members of the State Council and also officials of the central government authorities, which was founded on their voluntary membership or participation in these offices. The National Court also constructed the possibility of exculpation, when certain requirements were met. Author deals with this subject in detail, when he analyzes relevant judgments of the National Court. He tries to answer cardinal question, whether the application of the conception of collective criminal responsibility corresponded to the standard approach of the National Court, constituted deviation from the conception of individual criminal responsibility in its judicial work or there was another reason for its use.

MATERIÁLY

„SUBSTANTIVE DUE PROCESS“ AMERICKÉHO ÚSTAVNÍHO PRÁVA – JEHO VZNIK, VZESTUP, ÚPADEK A ZNOVUOŽIVENÍ

Radim Seltenreich

Všechny osoby narozené nebo naturalizované ve Spojených státech a podřízené jejich jurisdikci jsou občany Spojených států a státu, jehož jsou obyvateli. Žádný stát nemá právo vydat nebo provádět zákon, který by omezoval svobody nebo výsady občanů Spojených států, žádný stát nemá právo zbavit jakoukoli osobu života, osobní svobody nebo majetku bez řádného soudního procesu, nemá také právo zbavit jakoukoli osobu, podléhající jeho pravomoci, stejné ochrany zákona.¹

1. Dodatek XIV., oddíl 1. federální ústavy USA

Formulace „substantive due process“ není do češtiny snadno převoditelná. Vyžaduje totiž znalost kontextu amerického ústavního vývoje v jeho konkrétním historickém rámci. Přitom se ovšem nejedná o žádný detail významný jen pro úzký okruh zasvěcených, ale doslova o jednu z nejvýznamnějších „doktrín“ amerického ústavního práva, která již jen svou existencí vyvolává i otázky jdoucí až k samotným kořenům demokratického uspořádání společnosti.

Snad nikde jinde v americké ústavní problematice totiž nevyvstává tak zřetelně otázka po legitimitě soudcovského výkladu federální ústavy jako právě zde. Klíčovou je přitom v úvodu textu citovaná „due process clause“ prvního oddílu čtrnáctého dodatku, která říká, že „žádný stát nemá právo zbavit jakoukoli osobu života, osobní svobody nebo majetku bez řádného soudního procesu“. Tato klauzule je přitom obsažena i v pátém dodatku ústavy, kde ovšem ve stejném znění omezuje moc federální a svými kořeny sahá až k jednomu z ustanovení anglické „Magna charty libertatum“ z roku 1215, jejímu slavnému čl. 39, který říká – „Žádný svobodný ať není zatčen, uvězněn ani zbaven (pozemkového) majetku ani prohlášen za psance ani poslán do vyhnanství nebo jakkoliv zbaven svého postavení žádným jiným způsobem ani proti němu nebudeme postupovat silou... jinak než bez zákonného rozsudku jemu na roveň postavených peerů nebo podle práva země.“²

Od výslovně zmiňovaného procesního aspektu („due process clause“) se totiž v případě „substantive due process“ přechází, jak již název sám opět naznačuje, k fenoménu „nepovoleného obsahu“ jednotlivých aktů státní moci, před nimiž tedy má být občan chráněn. Problém ovšem pochopitelně spočívá v tom, že na rozdíl od přesně definované procedurální problematiky jasně vymezující nepřípustné metody jednotlivých amerických států, je tato pouze soudcovskou interpretací ústavního textu vzniklá „substantivní doktrína“ logicky zcela otevřena diskusi a tak i nikdy nekončícím kontroverzím. V jistém smyslu se tak jedná vlastně o koncepci tzv. „higher law“ včleněného soudní mocí do rámce pozitivního amerického ústavního práva.

Z hlediska právní teorie právě uvedené logicky vyvolává celou řadu otázek, z nichž ta klíčová se pochopitelně dotýká právě soudního výkladu ústavního textu. Totiž – existují skutečně určité „základní hodnoty“ („fundamental values“), které lze „objektivně“ dovodit jejich extrapolací z ústavního textu zejména za pomoci jeho historického, gramatického či strukturalistického výkladu? Nebo se v případě nalézání takových „základních hodnot“ jedná pouze o „mimoústavní“ soudcovský aktivismus či dokonce „soudcovskou legislativu“?

Závažné důsledky těchto otázek jsou přitom zřejmé. Buď jsou ctěna demokratická pravidla hry, z nichž to zcela základní hovoří o tom, že nalézání klíčových hodnot společnosti je vyhrazeno pouze řádně zvoleným zástupcům lidu, nebo jsou naopak nutně porušována, pokud si tuto roli pro sebe uzurpují pouze jmenovaní soudci. V takovém případě totiž nutně přestávají platit ostré hranice mezi zákonodárnou a soudní větví státní moci, a svým způsobem se vlastně „vše stává možným“.³

Jak totiž dále v takové situaci určit, které „základní hodnoty“ mohou soudci ještě společnosti (s alespoň vágním odvoláním na ústavní text) určit, a které již nikoliv? A reflektují pak takovéto hodnoty alespoň základní „národní konsenzus“, či nikoliv? A při jistě „argumentaci kruhem“ – pokud takovýto konsenzus existuje, legitimuje se tím naopak alespoň do určité míry již projevená „soudcovská subjektivita“?

Vše přitom navíc komplikuje i skutečnost, že americká federální ústava je textem již více než dvě stě let starým a také od přijetí jejího čtrnáctého dodatku (o kterém v případě „substantive due process“ především hovoříme) již brzy uplyne celých 150 let. Je tedy zároveň i zřejmé, že již jen z tohoto faktu vyplývají především na soudce Nejvyššího soudu USA zvýšené požadavky dotýkající se věrohodné interpretace ústavního textu, a že také již jen proto jim mnozí jsou ochotni přiznat výraznější roli „při průzkumu“ základních hodnot současné americké společnosti, a to i teorii o klasické dělbě státní moci navzdory.⁴

V následujícím se tak pokusím nastínit historický vývoj doktríny „substantive due process“ od jejich počátků především v oblasti „ekonomických práv“, její vzestup i následný úpadek právě v této oblasti, který je konečně vystřídán jejím pozdějším znovuobjevením ve sféře „práv neekonomických“. Zatímco ovšem její prosazení se v ekonomických právech zejména na sklonku 19. století je dnes již víceméně jednomyslně odsuzováno, v oblasti neekonomických práv tento zpětný pohled ještě postrádáme a použití „substantive due process“ v této sféře tak v podstatě dodnes doprovázejí silné kontroverze. Přitom se jedná zejména v rámci nikde v ústavě výslovně nezakotveného tzv. „práva na soukromí“ („right to privacy“) o témata v dnešních stále nemálo nábožensky založených Spojených státech velmi brizantní jako je právo na ukončení těhotenství či právo zemřít. O to více je tak zapotřebí celé doktríny „substantive due process“, jež skutečně není žádnou okrajovou „akademickou hříčkou“, ale jedním z „centrálních problémů“ rozhodující světové velmoci, věnovat naší pozornost.

2. Vznik, vzestup a úpadek doktríny „substantive due process“ v americkém ústavním právu v oblasti ekonomických práv

Ještě dříve ale než se soustředíme na vzestup doktríny „substantive due process“ na konci 19. století, musíme si přiblížit některé fenomény americké ústavní tradice, které se

v ní etablovaly již dlouho před touto dobou. Jedině z nich lze totiž pochopit kořeny a náplň samotné doktríny, jež je předmětem našeho zkoumání.

Na prvním místě co do svého významu se tak jednoznačně nabízí teorie „přirozeného práva“, ke které se americké právo vždy určitým způsobem vztahovalo a z níž čerpalo svou inspiraci. Připomenout bychom tak mohli již bezprostřední údobí po založení nové americké státnosti, kdy se v návaznosti na přirozenoprávní zdůvodnění „americké revoluce“ dokonce uvažovalo o nahrazení dle mínění mnoha tehdejších elit zastaralého a feudálního common law právě přirozeným právem.

Ačkoliv jeho z podstaty věci určitá vágnost a neurčitost vcelku pochopitelně nakonec neumožnila tento záměr realizovat, objevuje se v rámci případu *Calder v. Bull* z roku 1798 dnes již slavná kontroverze mezi soudci Chasem a Iredellem ohledně role přirozeného práva (v anglickém originále se vedle termínu „natural law“ poměrně zástupně používají i termíny „higher law“ či „fundamental law“) v právním řádu země.

Chase přitom odmítl „všemohoucnost“ státní legislativy, když přímo tvrdil, že „*uplatňování zákonodárné moci bude omezeno právě její povahou a jejími cíli. ... Skutek legislativy (neboť jej nemohu nazývat zákonem) odporující velkým základním principům společenské smlouvy nelze považovat za oprávněné uplatňování zákonodárné moci.*“ Právě tento názor jednoznačně evokující použití „higher law doctrine“ bude pak mnohem později rezonovat i v názorech soudců Nejvyššího soudu USA zavádějících používání „substantive due process“.

Zapomenout však nesmíme ani na názor soudce Iredella, který oproti tomuto nadřazení přirozeného práva nad jemu odporující legislativou naopak vyzdvihl nutně „relativní povahu“ všeho přirozeného práva – „*představy o přirozeném právu se neřídí žádnými ustálenými měřítky, v názorech na tuto otázku se často neshodovali ani nejschopnější a nejmravnější muži. Soud by tedy v daném případě nemohl prohlásit nic než to, že legislativa (mající stejné právo na vlastní názor) přijala zákon, který se podle mínění soudců neslučuje s abstraktními principy přirozené spravedlnosti.*“ Jak patrně, Iredell na rozdíl od nejprve zmíněného názoru nenaznačuje, že by soudci mohli jen na základě svého přesvědčení o nesouladu legislativy s přirozeným právem prohlásit takovýto její počin za neplatný.⁵

Skutečně se tak v prvních desetiletích 19. století jen zřídka setkáváme s ozvěnou „higher law doctrine“ v podobě, kterou navrhl soudce Chase. Jistou výjimku představuje kupříkladu případ *Fletcher v. Peck* z roku 1810, při jehož projednávání zvažoval tehdejší předseda Nejvyššího soudu USA John Marshall použití obecných principů, které jsou společné svobodným institucím a spočívají na rozumu a přirozené povaze věcí.

Je tak jistým smutným paradoxem, že doktrína nezadatelných práv („the doctrine of vested rights“) jednotlivce chápána především ve smyslu jeho ochrany před nepovolenými akty státní moci se výrazně projevila právě ve slavném případě *Dred Scott v. Sandford* z roku 1857, v němž Nejvyšší soud USA, jemuž předsedal Roger Taney, prohlásil za neústavní zákon Kongresu, který zbavuje občana Spojených států jeho vlastnictví pouze proto, že si jej vzal s sebou na území teritoria, aniž by se přitom jakkoliv provinil proti existujícímu právnímu řádu. Oním vlastnictvím se pak rozuměli otroci, a konkrétně byla dotčena „due process clause“ pátého dodatku.⁶

Je přitom z hlediska dalšího vývoje docela příznačné, že se v tomto případě jednalo právě o oblast „majetkových práv“, na níž bude později především spočívat i aplikace doktríny „substantive due process“ na sklonku 19. a na počátku 20. století. To pak nepochybně

souvísí i s popularitou myšlenek sociálního darwinismu a vůbec doktríny „laissez faire“ ve sféře ekonomického podnikání.

Především si je však nutno uvědomit, že se v této době již setkáváme s „novým federalismem“ tak, jak jej nastavil výsledek občanské války a následné přijetí tzv. „rekonstrukčních dodatků“, mezi nimiž co do významu dominuje hned v úvodu tohoto pojednání citovaný první oddíl 14. dodatku se svými klíčovými klauzulemi, mezi nimiž je právě opět i „due process clause“, omezující ovšem tentokrát v jednání moc jednotlivých států Unie (a nikoliv moc federální, jak je tomu v případě 5. dodatku).

Právě o rozsah interpretace tohoto ustanovení (jakož i o „privileges and immunities clause“ 14. dodatku) se pak rozhořela i důležitá ústavní bitva v tzv. jatečních případech (Slaughterhouse cases) z roku 1873, v níž se Nejvyšší soud USA nakonec rozhodl pod zorným úhlem „antebellum“ federální teorie pro restriktivní pojetí výkladu těchto ustanovení. V jeho rámci tak soud odmítl ochraňovat práva odvozená od občanství jednotlivých států, čímž ovšem významně znehodnotil původně zamýšlený dosah prvního oddílu čtrnáctého dodatku, neboť v praxi to neznamenal nic jiného, než že naplňování většiny důležitých občanských práv z otroctví propuštěných černochů zůstane zcela na libovůli v této době už opět většinou rasisticky orientovaných legislativních sborů jednotlivých států amerického jihu. Nejvyšší soud USA jinými slovy připustil pouze ochranu práv souvisejících s federálním občanstvím a odmítl se stát „věčným cenzorem nad zákonodárstvím států“, čímž ovšem odmítl i tolik tehdy požadovanou „nacionalizaci svobody“. O to větším paradoxem je pak právě skutečnost, že se soud již poměrně záhy na to nezříká zásahů do té části legislativy jednotlivých států, která se týká ekonomické problematiky, přičemž tak činí právě především prostřednictvím „due process clause“ čtrnáctého dodatku.⁷

To je pak dobře patrné už v případě Munn v. Illinois z roku 1877, ačkoliv samotné vyznění tohoto případu lze stále ještě hodnotit jako podřízení soudcovské moci záměrům legislativy, neboť Nejvyšší soud USA nakonec odmítl zneplatnit právo státu Illinois regulující ceny dopravníků na obilí. Přitom argumentoval tím, že moc státu zahrnuje i právo regulovat individuální užívání majetku, pokud se taková regulace stala nezbytnou pro veřejné blaho. Neskrývané ambice soudní moci jsou zde ovšem již patrné v té části soudního rozhodnutí, která říká, že přiměřenost státní regulace pouhých soukromých smluv v případech, na kterých veřejnost nemá žádný zájem, musí být zjištěna soudní mocí.

Ještě výraznějšího varování se pak legislativě dostává v tzv. „Railroad Commission Cases“ z roku 1886, v nichž Nejvyšší soud USA už výslovně promluvil o limitech „státní regulativní moci“, jež by tato neměla překročit, pokud nechce, aby tato její opatření byla prohlášena za neústavní. Soud tak zejména konstatoval, že stát nemůže stanovit cenu jízdného tak nízko, aby železniční společnosti vozily své cestující bez odpovídající kompenzace, neboť takto by vlastně docházelo k odebírání soukromého vlastnictví pro veřejné účely bez spravedlivé náhrady či přímo „bez řádného soudního procesu“ („without due process of law“).

K samotné doktríně „substantive due process“ se pak Nejvyšší soud USA přihlásil v příštím roce v případě „Mugler v. Kansas“ (1887). I zde sice soud nakonec podpořil regulativní opatření státu, které zakazovalo prodej alkoholických nápojů, nicméně i zde hovořil o limitech státní moci, přičemž navíc i naznačil, že je přímo jeho úlohou rozhodnout, zda se dotčená právní úprava opravdu plně vztahuje k zamýšleným účelům konkrétní státní

regulace. V daném případě tedy, zda existuje „podstatný vztah“ („substantial relation“) mezi právní úpravou a ochranou veřejného zdraví, morálky a bezpečnosti.

Tento právě popsáný, ale nezadržitelný pohyb Nejvyššího soudu USA k teoretické formulaci doktríny „substantive due process“ se v samotném závěru 19. století konečně prozrazuje i v ústavní praxi, když soud roku 1897 v případě „Allgeyer v. Louisiana“ prohlásil poprvé za neústavní právní úpravu konkrétního státu právě na základě výše uvedené doktríny. V daném případě šlo přitom o to, že stát Louisiana zakázal uzavřít pojistnou smlouvu na louisianský majetek s jakoukoliv námořní pojišťovací společností, jež by nespĺňovala veškeré požadavky nárokové na tuto činnost příslušnou státní úpravou. Soud ovšem konstatoval, že státu Louisiana nepřisluší žádná jurisdikce nad smlouvami učiněnými vně tohoto státu s cizími korporacemi.

Soud se ve svém zdůvodnění přitom přihlásil k širokému pojetí svobody podle čtrnáctého dodatku, když vyzvedl, že to v tomto jeho pojetí není pouze svoboda od „fyzických omezení“, ale také svoboda rozvíjet „všechny své schopnosti“. Je přitom pro danou dobu příznačné, že pro toto rozvíjení spatřuje jako primární oblast smluvní svobody, jež se má ostatně týkat i korporací, které byly tedy takto také zahrnuty pod pojem „osoby“ ve smyslu čtrnáctého dodatku.⁸

Celý vývoj tohoto právního nazírání v ústavní oblasti je přitom třeba chápat pod zorným úhlem dynamického rozvoje ekonomiky, kde se tak na jedné straně sváří stále převládající doktrína „laissez faire“ (zdůrazňující hlavně posvátnost smluvních ujednání, jež mají být pokud možno uchráněny před zasahováním státní moci) s nevyhnutelnou potřebou větších státních zásahů do celé sféry ekonomického podnikání včetně nutnosti regulovat pracovněprávní problematiku.

V tomto kontextu tak připomeňme zejména rok 1887, v němž byla zákonem vytvořena „Mezistátní obchodní komise“ („Interstate Commerce Commission“), která měla především dozírat na dodržování regulačních opatření v železniční dopravě. Důležité přitom bylo, že takto vznikla ve Spojených státech první stálá federální agentura, na níž Kongres přenesl poměrně rozsáhlé legislativní, exekutivní i soudní oprávnění, což ovšem nenalezlo pochopení v očích Nejvyššího soudu USA, který ve svých rozhodnutích tato její oprávnění nemálo zredukoval, takže se celá instituce stala vlastně jen pouhým „statistickým orgánem“ (k její určité revitalizaci ovšem došlo na počátku 20. století).

Opomenout dále nelze ani vydání tzv. „Shermanova zákona“ z roku 1890, který ve svém „antimonopolním zaměření“ zakazoval jakékoliv omezování obchodu prostřednictvím vytváření monopolů. A opět je to Nejvyšší soud USA, který v případě „Spojené státy v. E. C. Knight Company“ z roku 1895 významně omezil jeho dosah, když konstatoval, že průmyslová výroba nespádá do sféry obchodu a naopak jej dosti paradoxně aplikoval ve vztahu k odborovým svazům, když prohlásil, že stávka představuje omezení obchodu ve smyslu Shermanova zákona. V tomto kontextu nemůžeme ani zapomenat, že celé toto období je v nemalé míře namířeno proti odborovému hnutí, jehož předáci (ba i prostí členové) se nezřídka dostávají na „černé listiny“, jakož i – ostatně opět v duchu teorie „laissez faire“ tolik zdůrazňující „posvátnost kontraktu“ – proti pracovněprávním reformám ze strany státní moci.⁹

Nepřekvapí tak ani, že případ, který je považován z hlediska doktríny „substantive due process“ za průlomový a dává ve vývoji amerického ústavního práva doslova pojmenování celé následující epoše jako „Lochnerova éra“, pochází právě z této oblasti. V případě

„Lochner v. New York“ z roku 1905 totiž Nejvyšší osud USA zrušil zákon státu New York upravující délku pracovní doby pekařů, neboť podle něj takto šlo o nepřiměřené zasahování státu do práva stran uzavírat smlouvy.

Argumentace soudu přitom zdůraznila, že „*obecné právo na uzavírání smluv týkajících se vlastní práce tvoří součást svobody jednotlivce chráněné čtrnáctým dodatkem federální ústavy. Podle příslušného usnesení nemá žádný stát právo zbavit jakoukoli osobu života, osobní svobody nebo majetku bez řádného soudního procesu,*“ přičemž „*právo kupovat nebo prodávat práci je součástí svobody chráněné zmíněným dodatkem, jestliže se nevyskytují okolnosti, které uplatnění tohoto práva vylučují*“.

V dalším zkoumání soudu tak šlo logicky o to prověřit, zda stát New York při stanovení délky pracovní doby pekařů nepřekročil hranice svých „policejních pravomocí“. Soud přitom vyšel z premisy, že „*je velice důležité rozhodnout, čemu má být dána přednost – zda právu jednotlivce věnovat práci tolik času, kolik se mu zlíbí, nebo právu státu zabránit jednotlivci v tom, aby pracoval nebo se smluvně zavázal pracovat po delší dobu, než jakou daný stát předepisuje*“. Obžaloba přitom ovšem vinila zaměstnavatele, že porušil pracovní zákon státu New York tím, že „*neoprávněně a protizákonně dovolil svému zaměstnanci, aby pro něj pracoval více než šedesát hodin týdně, a zároveň to po něm i požadoval*“.

Soud tak rozhodoval, zda v případě dotčeného zákona „*máme co do činění se spravedlivým, rozumným a vhodným uplatňováním policejní pravomoci státu, nebo s nerozumným, zbytečným a svévolným vměšováním do práva jednotlivce na osobní svobodu*“, přičemž varoval před tím, aby se uplatňování státních policejních pravomocí nestalo pouhou záminkou „*pro naprostou suverenitu státu osvobozenou od veškerých ústavních omezení*“.

Soud se tak cítil logicky i oprávněn následně prozkoumat, zda daný legislativní krok spadá do „policejní pravomoci státu“, přičemž nakonec dospěl k závěru, „*že se daný zákon nijak netýká bezpečnosti, mravů ani blaha veřejnosti a že zájem veřejnosti není takovým zákonem ani v nejmenším dotčen*“, čímž tedy i logicky „*omezení počtu pracovních hodin nespadá z tohoto důvodu do policejní pravomoci*“. Zákon státu New York regulující délku pracovní doby pekařů byl tedy v důsledku tohoto pojetí zrušen.¹⁰

Zároveň se však již tehdy objevuje i argumentačně značně promyšlené stanovisko, které tento myšlenkový postup Nejvyššího soudu USA kritizuje, přičemž jeho autorem není nikdo jiný, než další člen tohoto soudu a jedna z jeho „legendárních postav“ O.W. Holmes mladší. Ten tedy ve svém „dissenting opinion“ otevřeně konstatuje, že „*tento případ byl rozhodnut na podkladě ekonomické teorie, s níž se velká část této země neztotožňuje*“. Varuje tak před nemístným soudcovským aktivismem a zasahováním soudců do legislativy na základě svých vlastních preferencí v situaci, kdy „*ústava nemá vyjadřovat konkrétní ekonomickou teorii, ať se týká paternalismu a organického vztahu mezi občanem a státem, nebo přístupu laissez faire. Je vytvořena pro lidi s naprosto odlišnými postoji...*“ Při tomto pojetí tak lze podle něj hodnocený zákon státu New York „*považovat za přiměřené opatření sloužící ochraně zdraví*“.¹¹

Jak už naznačeno výše, je „případ Lochner“ ze samotného počátku 20. století skutečně považován za přelomový, a to i když vlastně logicky sleduje vývojovou linii, kterou jsme již výše popsali. I proto si zaslouží podrobného rozboru – dosud totiž nikdy tak zřetelně nevystoupil do popředí soudcovský aktivismus zaměřený na zdůraznění „posvátnosti smlouvy“ v argumentačně nově promyšleném systému. Ten pak chápe smluvní svobodu v podstatě jako bezbřehou a danou vlastně již ze samé své podstaty jako „vyšší právo“, jež

soud dále vkládá do svého čtení „due process clause“ 14. dodatku, přičemž ovšem takto logicky i dotváří doktrínu „substantive due process“, dle níž má tedy být občan chráněn i před „nepovoleným obsahem“ jednotlivých aktů státní moci.

S ohledem na dobu svého vzniku je pak i docela příznačné, že Nejvyšší soud USA našel tento nepřijatelný obsah právě zejména v pracovněprávním zákonodárství, jež mělo ulehčit situaci tehdejších zaměstnanců. Soud se však pokrytecky zastal jejich práva „pracovat tak dlouho, jak libo“, jakoby snaha státu omezit jejich pracovní dobu na deset hodin denně představovala nepřijatelný zásah do jejich smluvní svobody a zcela přitom pomínil, že jejich závázání se k delší pracovní době není v žádném případě výraz manifestace jejich svobodné vůle, ale daleko více sociální nezbytnosti přistoupit na tvrdé podmínky zaměstnavatele nezřídka pod hrozbou vyhazovu z práce, a tak i ztráty obživy. Soud tak tímto postojem skutečně naprosto naplnil předpoklad, jímž ho později dějiny obdařily – „konzervativní ve výsledcích, radikální v metodě“.

A přeci o pouhé tři roky později rozhodl Nejvyšší soud USA ve zdánlivě zcela obdobném případě naprosto odlišně, ačkoliv tímto rozhodnutím v žádném smyslu nedošlo k popření jeho právě nastíněných argumentačních stanovisek z případu Lochner. Tento paradox vyjádřený v případě „Muller v. Oregon“ z roku 1908 pak spočíval jednoduše v tom, že nyní se jednalo o délku pracovní doby žen v prádelně, a soud se tak plně mohl přihlásit ke svému konzervativnímu paternalistickému smýšlení. Doslova tak můžeme číst, že tělesná stavba ženy „*a správné zastávání mateřských povinností – máme-li na zřeteli nejen její zdraví, nýbrž i blaho celého rodu – ospravedlňují existenci zákonů, jež ji mají chránit před chamtivostí i před vášnivostí muže. Omezení, jimiž tento zákon svazuje její právo na uzavírání smluv i její právo dohodnout se se zaměstnavatelem na dobu, po kterou bude pracovat, nejsou ukládána pouze v jejím zájmu, nýbrž z velké části také v zájmu všech.*“

Aby pak v žádném případě nebylo pochyby, že dané rozhodnutí nikterak nemění linii nastavenou Nejvyšším soudem USA v případě Lochner, je v samotném závěru rozsudku v případě „Muller v. Oregon“ výslovně konstatováno – „*Z těchto důvodů, aniž bychom v jakémkoli ohledu zpochybňovali rozhodnutí v případě Lochner v. New York, podle našeho názoru nelze prohlásit, že by posuzovaný zákon byl v rozporu s federální ústavou, pokud jde o práci ženy v prádelně.*“¹²

Skutečné překonání rozhodnutí v případě Lochner tak přichází až roku 1917 v případě „Bunting v. Oregon“, kdy Nejvyšší soud USA podpořil oregonskou legislativu stanovující délku pracovního dne továrních dělníků na deset hodin denně (byť i nadále s určitou možností přesčasů). Právě uvedené ovšem nic nezměnilo na tom, že „lochnerovská filozofie“ (jak se o ní tehdy přímo hovořilo) podporující co nejmenší omezení smluvní svobody a co nejpřísnější „soudní dohled“ nad ekonomikou regulující legislativní mocí státu, zůstala i nadále zachována.

To je ostatně i velmi dobře patrné kupříkladu z případu „Coppage v. Kansas“ z roku 1915, kdy Nejvyšší soud USA shledal opět na základě doktríny „substantive due process“ jako neústavní takové zákonodárství státu, které zakazovalo uzavírání toho typu pracovních smluv, v nichž byl zaměstnanec nucen akceptovat (jako nutnou podmínku teprve umožňující jeho zaměstnání), že nevstoupí do odborové organizace. Soud totiž takovou snahu státu o odstranění nerovnosti při dojednávání smlouvy shledal jako ústavně nepřijatelný legislativní cíl narušující právě smluvní svobodu.

Obdobně pak Nejvyšší soud USA považuje smluvní svobodu za základ svého rozhodnutí v případě „Adkins v. Children’s Hospital“ z roku 1923. Zde šlo přitom o to, že soud zrušil právní úpravu, jež stanovovala minimální mzdy pro ženy, neboť soud v tomto (na rozdíl od stanovení maximálního počtu pracovních hodin pro ženy v případě Muller) nespatořoval legitimní opatření státní moci (sledující kupříkladu ochranu zdraví), ale pouhé umenšení sociální nerovnosti, jež ovšem opět narušovalo jeho pojetí doktríny „substantive due process“ opírající se o „posvátnost kontraktu“.¹³

Bez zajímavosti přitom nejsou ani další postoje Nejvyššího soudu USA k nejrůznějším otázkám ekonomického vývoje v tomto období. Jak už naznačeno výše, soud projevil už na sklonku 19. století velmi svérázný postoj při interpretaci svého pojetí monopolu. V této oblasti tak nyní navíc rozvíjí i doktrínu tzv. „přirozeného monopolu“, jež spočívá v přesvědčení, že některé oblasti podnikání (např. zřízení elektrické sítě či plynovodu) si vyžadují takové kapitálové náklady, že lze ospravedlnit výjimku z liberálního pojetí ekonomiky, potlačit v takovýchto oblastech hospodářské soutěžení a přiznat v nich podnikajícím společností monopolní postavení na takovémto segmentu trhu.

Stejně tak Nejvyšší soud USA akceptoval i regulaci železniční dopravy, nad níž díky legislativě z let 1910–1920 získala kontrolu federální vláda. Naopak navzdory existující teorii „veřejného zájmu“ soud ještě v letech 1918 a 1922 prohlásil z víceméně formálních důvodů za neústavní federální legislativu snažící se omezit dětskou práci. Důležité bylo i přijetí tzv. Claytonova antimonopolního zákona v roce 1914, který konečně odbory vyjímá z omezení, jež na ně vztáhla již výše zmiňovaná interpretace Shermanova zákona z roku 1890. Téhož roku ostatně i vznikla „Federální obchodní komise“ („Federal Trade Commission“), která měla pravomoci k prověřování dodržování obou antimonopolních zákonů a mohla tak i požadovat od jednotlivých obchodních společností pravidelné finanční zprávy o jejich operacích. Tuto tendenci pak poměrně logicky posílil i vstup USA do 1. světové války roku 1917.

Skutečný obrat v celém ekonomickém vývoji Spojených států však s sebou pochopitelně přináší až důsledky hospodářské krize, která propukla roku 1929. Jak obecně známo, zhroucení bankovního systému USA, krach mnoha korporací a obrovská nezaměstnanost, si vynutily následně v rámci politiky „nového údělu“ regulativní opatření státní moci, které nemohly zůstat bez vlivu ani na tehdejší pojetí ústavnosti. V rámci tohoto vývoje je tak Nejvyšší soud USA nucen přehodnotit i dosavadní pojetí doktríny „substantive due process“.¹⁴

Jistý ústup od pojetí této doktríny tak, jak byla nastavena v případě Lochner, představuje přitom již případ „Nebbia v. New York“ z roku 1934, v němž šlo o to, že stát New York stanovil v rámci své regulativní pravomoci pevné ceny mléka. To pak Nejvyšší soud USA neshledal tentokrát neústavním, neboť státní moc má podle něj právo „*přijmout jakékoliv ekonomické opatření, jež může být rozumně považováno za prostředek k navýšení veřejného blaha, a vynutit toto opatření legislativou uzpůsobenou k těmto účelům*“. Většina soudu zároveň výslovně odmítla předpoklad, že jedině podnikání zahrnující v sobě zvláštní „veřejný zájem“ (jak je tomu třeba právě v případech „přirozených monopolů“) umožňuje vládní cenovou regulaci.¹⁵

Případ Nebbia přitom rozhodně neznamená naprosté popření právní filozofie, na níž byl založen případ Lochner, neboť soud nadále zdůraznil, že opatření státní moci rozhodně nemohou být nepřiměřená ve vztahu k zamýšleným cílům. Požadování „podstatného vzta-

hu“ používaných legislativních prostředků ke sledovaným záměrům tak nadále odpovídalo standardům nastaveným v případě Lochner – podstatný rozdíl ovšem spočíval v tom, že Nejvyšší soud USA začal ustupovat od svého aktivismu a nadřazovat legislativě své vlastní pojetí správné ekonomické politiky.

Dalším významným mezníkem ve vztahu soudu k doktríně „substantive due process“ je potom i případ „West Coast Hotel v. Parrish“ z roku 1937. V tomto případě se jednalo o přímé překonání již zmiňovaného případu Adkins z roku 1923, v němž tehdy Nejvyšší soud USA odmítl stanovení minimální mzdy pro ženy jako porušení „smluvní svobody“. Její omezení je tak v tomto novém případě již přípustné, a to jako legitimní opatření státní moci, které má pomoci kompenzovat menší vyjednávací schopnost žen ve vztahu k zaměstnavateli („inferior bargaining power“). Ačkoliv tedy takové opatření nadále dle vyjádření soudu koliduje s posvátností „svobody kontraktu“, je zároveň v pořádku jej jako její omezení akceptovat.¹⁶

Jak známo, Nejvyšší soud USA přitom sehrával v regulativních opatřeních „Nového údělu“ nemálo významnou roli, když je nejprve odmítá zejména jako neústavní zasahování Kongresu do záležitostí „vnitrostátního obchodu“ a také jako excesivní zasahování exekutivy do výsostné sféry legislativy. Změna v obsazení soudu však počínaje rokem 1937 znamená obrat v posuzování celé problematiky, kdy nová těsná většina soudu začíná schvalovat právě ten typ regulativních opatření „druhého Nového údělu“, které předtím odmítala.

Vše uvedené tak ve svých důsledcích postupně vede až k určité „abdikaci“ soudu na posuzování ústavnosti ekonomické problematiky, což se nejvýrazněji projevuje v dnes už legendární „nejslavnější poznámce amerického ústavního práva“ č. 4 k případu „Spojené státy v. Carolene Products Co.“ z roku 1938, v níž soud navíc tento ústup doprovází i přihlášením se k aktivnější ochraně občanských práv ohrožených menšin v americké společnosti. Zároveň lze hovořit i o tom, že případ ohledně užívání doktríny „substantive due process“ stanovil v ekonomické oblasti do budoucna „presumpci ústavnosti“ a nový standard „minimální racionality“ mezi regulativním ekonomickým opatřením státní moci a jeho vztahem k fenoménu „veřejného blaha“.¹⁷

3. Znovuobjevení doktríny „substantive due process“ v oblasti neekonomických práv

Právě vylíčený úpadek doktríny „substantive due process“ ovšem nakonec neznamená její konec. Jak ovšem teprve další ústavní vývoj ukázal, dochází k jejímu pozdějšímu překvapivému oživení v oblasti občanských práv, jak ostatně do jisté míry předjímalá už zmiňovaná poznámka k případu Carolene Products Co.

Zpětně lze ovšem tuto stopu nalézt už dříve v tzv. „raných neekonomických případech“ („the early non-economic cases“) z 20. let 20. století. Prvním z nich byl případ z roku 1923 „Meyer v. Nebraska“, v němž Nejvyšší soud USA posoudil jako neústavní zákon státu Nebraska, který zakazoval výuku cizích jazyků pro malé děti. V dalším případě, který následoval o dva roky později, „Pierce v. Society of Sisters“ potom soud prohlásil jako neústavní právo, jež požadovalo, aby děti navštěvovaly pouze veřejné školy – nikoliv tedy školy soukromé a církevní.

Dalším případem, který se ovšem objevuje až s větším časovým odstupem, je případ z roku 1942 „Skinner v. Oklahoma“, ve kterém Nejvyšší soud USA označil jako neústavní

oklahomský zákon, který nařizoval povinnou sterilizaci osob, jež byly už třikrát obviněny z trestných činů poukazujících na morální zanedbanost. Zajímavou byla přitom i ta skutečnost, že zákon se ve svých formulacích nevztahoval na tzv. „zločiny bílých límečků“ (tedy např. na zpronevěru).¹⁸

Tyto výše uvedené soudní spory jsou tedy skutečně pojímány jako příklady aplikace doktríny „substantive due process“ „v neekonomických případech“, kdy je ovšem soud jako takovéto ještě „vědomě“ nepojímal. To se začíná významněji měnit až v 60. letech 20. století, kdy před Nejvyšší soud USA doputoval v roce 1965 v mnoha ohledech klíčový případ „Griswold v. Connecticut“. Konkrétně šlo přitom o to, že legislativa státu Connecticut zakazovala používání antikoncepce a informace o ní, a to dokonce i pro manželské páry. Soud při tomto svém posuzování nakonec shledal takovouto právní úpravu jako neústavní, přičemž své rozhodnutí opřel o porušení „práva na soukromí“ („right to privacy“), aniž je ovšem takovéto právo kdekoliv v ústavě zakotveno.

Kvůli „špatné pověsti“ doktríny „substantive due process“ vztahující se k jejímu používání v „ekonomických případech“ se tentokrát ovšem ještě soud k jejímu přímému znovuoživení příliš nehlásil. Ve zdůvodnění se tak hledají spíše jiné argumenty, mezi nimiž dominuje úvaha o tzv. „polostínech“ („penumbras“) svobody, jež lze vyčíst z kontextu ústavního textu a mezi něž lze tak právě zařadit i zmiňované právo na soukromí. Občas poněkud krkolomné a zjevně sofistické zdůvodnění, které nemohlo z logiky věci zakrýt, že rozhodnutí soudu není zakotveno ve znění ústavního textu, tak Nejvyššímu soudu USA dosti pochopitelně vyneslo obvinění ze soudcovského aktivismu, který přechází až v přejímání legislativních kompetencí soudní větví státní moci.¹⁹

Ostatně sám jeden ze členů nesouhlasící menšiny soudu soudce Black zdůraznil, že neví o žádném „právu na soukromí“ vtěleném do jakéhokoliv specifického ustanovení ústavy. Přesto soud v následujícím rozhodnutí v případě „Eisenstadt v. Baird“ z roku 1972 zrušil jako protiústavní zákon, který zakazoval distribuci antikoncepčních prostředků lidem žijícím mimo manželský vztah.

Celkově vzato lze ovšem nakonec v teoretické rovině chápat případ Griswold jako okamžik znovuzrození („rebirth“) doktríny „substantive due process“ vztahované ovšem tentokrát právě do sféry ochrany základních „neekonomických práv“. Ve srovnání s dřívějším pojetím problematiky „ekonomických práv“ však samotná doktrína nyní začíná vykazovat významné změny. Ty pak spočívají především v tom, že v 30. letech 20. století Nejvyšší soud USA rezignuje na označování legislativních aktů státní moci za neústavní za předpokladu, že tato prokáže „rozumný vztah“ mezi zákonným opatřením a legitimním státním cílem, zatímco v případech ochrany „základních práv“ musí být státní zájem v případě zásahu do těchto práv přímo „naléhavý“ („compelling state interest“). Navíc potom musí být i vztah mezi zákonem a sledovaným cílem státu také nezbytným („necessary“), což lze poměrně logicky interpretovat v tom smyslu, že konkrétně použité opatření musí být prostě nezbytné k dosažení sledovaného cíle. Každý Nejvyšším soudem USA posuzovaný akt státní moci prochází v oblasti „neekonomických práv“ v rámci nově pojímané doktríny „substantive due process“ tak vlastně hned dvojnásobným testem své ústavnosti. Jednak musí být při zásahu do této sféry prokázán právě „naléhavý státní zájem“ a jednak je nutno i prokázat, že takového cíle nelze dosáhnout „méně zatěžujícím způsobem“ („in a less burdensome way“).²⁰

Rozhořčení odpůrců soudcovského aktivismu v případě Griswold ovšem není ničím ve srovnání s bouří, která se rozpoutala poté, co Nejvyšší soud USA projednal roku 1973

případ „Roe v. Wade“. Důvodem přitom je, že daný případ se dotýká otázky práva na umělé ukončení těhotenství, které v stále nemálo nábožensky založených Spojených státech vyvolává velké kontroverze. Soud tak v daném případě posuzoval ústavnost texaského zákonodárství, které „právo na potrat“ omezovalo jen na situace, kdy by bylo na lékařské doporučení žádoucí zachránit život matky.²¹

Soud se přitom ve svém rozhodnutí přihlásil právě k „právu na soukromí v rozhodovacím smyslu“, jak je podle něj založil případ Griswold, což v tomto kontextu znamená kompromis spočívající v tom, že žena sice nemůže podstoupit ukončení těhotenství jen na základě vlastního rozhodnutí, stejně tak je však i významně omezena možnost státní moci potraty zakázat. Klíčová je přitom z tohoto pohledu doba, jež uplynula od počátku těhotenství.

Problémem ovšem je, že Nejvyšší soud USA se v tomto případě (pomineme-li tedy vůbec opření rozhodnutí o sporné a v ústavě nikde nezmiňované „právo na soukromí“) dopustil ukázkové „soudcovské legislativy“, která je mu následně i nemálo logicky vytýkána. Podle ní se konkrétně doba těhotenství dělí na „trimestry“, kdy v tom prvním převažuje „právo na volbu“ ze strany ženy, kdy stát nemá oprávnění zakázat provádění umělého ukončení těhotenství, zatímco v tom druhém již narůstá naléhavý („compelling“) státní zájem na ochraně zdraví budoucí matky, takže stát může regulovat omezení volby potratu ze strany ženy způsoby, které jsou „rozumně vztaženy“ („reasonably related“) k ochraně jejího zdraví. Konečně na počátku třetího trimestru, kdy už začíná být možnou samostatná existence „plodu“ vně matčina těla se objevuje naléhavý státní zájem i na jeho ochraně.

Podle kritiků tohoto rozhodnutí se tak Nejvyšší soud USA ocitl v rámci své „judicial legislation“ mnohem dále než v případě Griswold, neboť takto zakotvil vlastně nikoliv již jen svobodu „from official intrusion“ ale přímo svobodu „from official regulation“. V dalším vývoji jsme tak skutečně svědky snahy soudu (souvisí to v neposlední řadě i s příchodem nových a spíše konzervativněji orientovaných soudců na Nejvyšší soud USA) oslabit účinky případu Roe. Státní moc tak má kupříkladu možnost odmítnout financování umělého ukončení těhotenství z veřejných zdrojů a v případě „Planned Parenthood of Southern Pennsylvania v. Casey“ z roku 1992 soud právě shledal jako ústavní také pensylvánské „potratové zákonodárství“, jež požaduje „informovaný souhlas“ ženy podstupující zákrok a s tím související „informační povinnosti“ zařízení provádějících potraty. Dále zde byl upraven i zvláštní režim pro nezletilé ženy a zdůrazněn „state’s profound interest in potential life“.²²

V případě Roe tak lze jednoznačně vidět v rámci opětovného uznání v ústavě nikde nezmiňovaného práva na soukromí Nejvyšším soudem USA i potvrzení doktríny substantive due process v oblasti neekonomických práv. Potratovou problematikou se přitom ale tato oblast pochopitelně ani zdaleka nevyčerpává.²³

Za skoro neméně důležité je považováno i „právo zemřít“ („right to die“). V této souvislosti pak má v nemalé míře „precedenční význam“ případ „Cruzan v. Missouri Department of Health“ z roku 1990. Jistým předchůdcem zde ovšem bylo už rozhodnutí Nejvyššího soudu státu New Jersey („In re Quinlan“) z roku 1976, v němž tento soud dovolil odpojit respirátor od „komatózní pacientky“ a přiznal jí tak opět v rámci ústavního práva na soukromí právo ukončit život.

V případě Cruzan ovšem Nejvyšší soud USA nakonec těsnou většinou souhlasil s rozhodnutím Nejvyššího soudu státu Missouri, který odmítl vydat svůj souhlas s ukončením

života v dlouhodobém kómatu se nacházející Nancy Cruzanové, přičemž tento požadavek vznesli její rodiče právě na základě „due process clause“ 14. dodatku. Zároveň ovšem bylo toto odmítnutí opřeno především o skutečnost, že neexistoval „jasný a přesvědčivý důkaz“ („clear and convincing evidence“), že ukončení léčby mající za následek nevyhnutelnou smrt bylo v tomto případě doložitelným přáním pacientky, jež by formulovala při plném vědomí. V takovém případě tak podle soudu převažuje zájem státu na ochraně jejího života nad jejím případným právem na soukromí v rámci doktríny „substantive due process“ vztahující se k 14. dodatku federální ústavy.²⁴

Kromě těchto v kontextu americké společnosti klíčových záležitostí jako je právě „právo na potrat“ či „právo zemřít“, jež zůstávají nadále ve svých dílčích aspektech v čele té nejvýznamnější agendy Nejvyššího soudu USA, se ovšem tento orgán věnoval v uplynulých desetiletích i dalším oblastem „práva na soukromí v rozhodovacím smyslu“. Zde pak lze konkrétně uvést zejména různorodou skupinu případů týkajících se jednotlivcova životního stylu, přičemž ovšem soud povětšinou ve svých rozhodnutích nechápe tato práva jako „základní“ („fundamental rights“), a proto se zde nezřídka objevuje i jeho omezující interpretace. To platí například pro případ „Kelley v. Jonson“ z roku 1976, kdy soud potvrdil ústavnost regulace státní moci dotýkající se stylu a délky vlasů příslušníků policejního sboru, nebo i pro mnohem známější případ „Bowers v. Hardwick“ z roku 1986, v němž zase odmítl považovat „zapojení se do homosexuální sodomie“ za základní právo občana. Naopak ovšem soud považoval spíše za protiústavní taková opatření státní moci, která se váží k regulaci „rizik v životním stylu“ (tak např. povinné nošení motocyklových helem).²⁵

Závěrem

Uvedený přehled vývoje doktríny „substantive due process“ si samozřejmě zdaleka nečiní nárok na úplnost. Cílem autora bylo spíše nastínit různorodost a mnohohrstevnatost této v mnoha ohledech fascinující problematiky amerického ústavního práva, jež má ovšem – jak snad zřetelně naznačeno – i nemálo významný dopad na celý americký společenský život. Zdůraznit je přitom třeba zejména nepominutelnou roli Nejvyššího soudu USA, který tuto doktrínu bez její výslovné opory v americké federální ústavě vytvořil a uvedl v život, a jenž se tak pro toto své „přirozenoprávní angažmá“ (a z něj plynoucí „soudcovskou legislativu“) stal i vcelku pochopitelně terčem nemalé kritiky. Každopádně vzestup a úpadek doktríny „substantive due process“ v oblasti ekonomických práv a její následné pozdější znovuoživení v oblasti práv neekonomických patří k nepominutelným fenoménům celé americké demokracie, a je jí tak nutno věnovat pozornost (jako možné inspiraci, ale i nebezpečí pro demokratické uspořádání společnosti) i mimo její vlastní rámec.

Poznámky

¹ Citováno dle TINDALL, G.B. – SHI, D.E.: *Dějiny států – USA*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1994, s. 800.

² Citováno dle KUKLÍK, J. – SELTENREICH, R.: *Dějiny angloamerického práva*. Praha: Leges, 2011, s. 213.

³ Mezi nejvýznamnější kritiky této doktríny v minulosti patřil i neúspěšný Reaganův kandidát na člena Nejvyššího soudu USA Robert H. Bork. Viz i jeho do češtiny přeložená kniha – *Amerika v pokušení*, Praha, Victoria Publishing 1993.

- ⁴ Blíže k této problematice vztahu demokracie a mezi soudcovského výkladu viz ELY, J. H.: *Democracy and Distrust (A Theory of Judicial Review)*. Harvard University Press, 1998.
- ⁵ HALL, K. L. – WIECEK, W.M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford University Press, 1991, s. 107–109.
- ⁶ Blíže k případu viz PRESSER, S. B. – ZAINALDIN, J. S.: *Law and Jurisprudence in American History (Cases and Materials)*. St. Paul: West Publishing Company 1989, s. 418–434.
- ⁷ Nowak, J. E., Rotunda, R. D., Young J. N.: *Constitutional Law*, St. Paul, West Publishing Company 1978, s. 608–609.
- ⁸ ROSSUM, R. A. – TARR, G. A.: *American Constitutional Law (Volume I)*. New York: St. Martin's Press, 1995, s. 410–413.
- ⁹ FRIEDMAN, L. M.: *American Law in the 20th Century*. New Haven: Yale University Press, 2002, s. 15–28.
- ¹⁰ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press, 1992, s. 431–442.
- ¹¹ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press, 1992, s. 444.
- ¹² HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford University Press, 1991, s. 392–394.
- ¹³ ROSSUM, R. A. – TARR, G. A.: *American Constitutional Law (Volume I)*. New York: St. Martin's Press 1995, s. 414–415.
- ¹⁴ Blíže k této problematice viz FRIEDMAN, L. M.: *American Law in the 20th Century*. New Haven: Yale University Press, 2002, s. 44–79.
- ¹⁵ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press, 1992, s. 453–455.
- ¹⁶ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press, 1992, s. 455–456.
- ¹⁷ HALL, K. L. – WIECEK, W. M. – FINKELMAN, P.: *American Legal History (Cases and Materials)*. Oxford University Press 1991, s. 492–494.
- ¹⁸ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press, 1992, s. 491–493.
- ¹⁹ HOWARD, A. E. D.: *The Bill of Rights, The Courts, and the Law*. The Virginia Foundation, 1991, s. 165–169.
- ²⁰ Blíže k teoretickému vymezení této problematiky viz TRIBE, L. H.: *American Constitutional Law*. Mineola: The Foundation Press, 1988, s. 1302–1435.
- ²¹ O širších politických souvislostech případu viz i stejnojmenná kniha FAUX, M.: *Roe v. Wade*. New York, 1988.
- ²² HOWARD, A. E. D.: *The Bill of Rights, The Courts, and the Law*. The Virginia Foundation, 1991, s. 170–174.
- ²³ „Právo na soukromí“ je nicméně ale na rozdíl od federální ústavy zmiňováno v deseti ústavách jednotlivých států Unie. Viz ALLEN, A. L.: *Constitutional law and privacy*. In: PATTERSON, D.(ed.): *A Companion to Philosophy of Law and Legal Theory*. Cambridge: Blackwell Publishers, 1996, s. 142.
- ²⁴ MARTYN, S. R. – BOURGUIGNON, H. J.: *Coming to Terms with Death: The Cruzan Case*. *The Hastings Law Journal* 1991, sv. 42, č. 3. University of California, s. 817–858.
- ²⁵ GUNTHER, G.: *Constitutional Law*. Westbury: The Foundation Press 1992, s. 565–575.

„IUS PUBLICUM“ IM 19. JAHRHUNDERT: DIE BEDEUTUNG DES „HISTORISCHEN STAATSRECHTS“ UND DES „STAATSRECHTLICHEN ARGUMENTS“ IN DEN LÄNDERN DER HABSBURGER MONARCHIE

Thomas Simon

1. Die Herkunft des „Historischen Staatsrechts“: Das frühneuzeitliche *Ius Publicum*

Der Begriff des „Historischen Staatsrechts“ ist in der Österreichischen Verfassungsgeschichte der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in auffallender Weise verbreitet. Auffallend ist die Verbreitung vor allem auch deshalb, weil es in Deutschland keine entsprechenden Wortbildungen gibt. In Deutschland kommt zwar seit dem Beginn des 19. Jahrhunderts eine „geschichtliche Rechtswissenschaft“ empor, aber von einem „historischen Recht“ ist dort nicht die Rede. Das Insistieren auf dem „historischen Staatsrecht“ eines Landes und die „geschichtliche Rechtswissenschaft“ lassen sich zwar auf gemeinsame politische Grundüberzeugungen zurückführen, aber inhaltlich geht es doch um ganz unterschiedliche Probleme und Fragestellungen. Das „Historische Staatsrecht“ steht nicht für eine rechtswissenschaftliche Methode, sondern für einen bestimmten „historischen“ Normenbestand, dient zugleich aber auch als Schlagwort, das eine bestimmte politische Richtung auf einen griffigen Nenner bringen und unter Rückgriff auf rechtliche und historische Argumente legitimieren soll.

Genetisch betrachtet basierte das „Historische Staatsrecht“, wie es dann im 19. Jahrhundert – vor allem in seiner Ausprägung als „Böhmisches Staatsrecht“ – auch wissenschaftlich vornehmlich von tschechischen Staatsrechtlern literarisch bearbeitet wurde, auf einem im Mittelalter und der frühen Neuzeit allmählich herangewachsenen Normenbestand, der in der frühneuzeitlichen Ausdrucksweise, die noch keine systematische Unterscheidung zwischen öffentlichem und privatem Recht kannte, mit dem Begriff des „*Ius publicum*“ belegt worden war. Michael Stolleis hat die Entwicklung dieses Rechts in seiner groß angelegten „Geschichte des öffentlichen Rechts“ eingehend beschrieben.¹ Im *Ius Publicum* war die Verfassung der frühneuzeitlichen Territorien und des Reichs abgebildet; hier fanden sich die Rechte des Fürsten von denjenigen der Stände abgegrenzt, insbesondere das Recht der Steuererhebung und der Gesetzgebung. Die wissenschaftlichen Darstellungen und die universitäre Lehre dieses Rechtsgebietes setzten am frühesten beim *Ius Publicum Imperii* ein;² deutlich später trat die gelehrte Bearbeitung des Territorialstaatsrechts,³ darunter auch dasjenige des Königreichs Böhmens,⁴ in Erscheinung. In der üblichen Weise finden sich auch hier vor allem die Rechtssphären des Fürsten, also des Königs von Böhmen, einerseits und der böhmischen Stände andererseits von einander abgegrenzt und hier finden sich auch jene Normen, die die Grundlage einer Art Realunion zwischen Böhmen, Mähren und Schlesien abgeben.

Das *Ius Publicum* unterschied sich in seiner Grundstruktur nicht wesentlich von den anderen Gebieten der vormodernen Rechtswelt: Es handelt sich im Kern um ein Gewohn-

heitsrecht, das punktuell durch gesetztes Recht verdichtet war. Es war allerdings stärker als etwa das Erbrecht oder das Lehensrecht von einer spezifisch frühneuzeitlichen Form der Rechtssetzung geprägt, die einen stark vertragshaften Charakter aufweist – sei es, dass es sich direkt um irgendwelche zwischen Ständen und Fürst abgeschlossene Herrschaftsverträge, sei es, dass es sich um Landtagsschlüsse handelt, die sich aber häufig – zumal in einem ausgeprägten Ständestaat wie Böhmen im 16. Jahrhundert – gleichfalls als Vereinbarungen darstellen, auf den Landtagen ausgehandelt zwischen Fürst und Ständen.⁵ Erst im Laufe des 17. Jahrhunderts verschob sich das Schwergewicht bei der Gesetzgebung vielfach zu Gunsten des Fürsten, vor allem in Momenten eindeutigen fürstlichen Machtvorsprungs, wie er im Falle Böhmens nach der militärischen Niederwerfung der böhmischen Stände 1618 gegeben war. In Böhmen konnten die Habsburger in der Folge mehr und mehr auch einseitig gesetztes Recht durchsetzen; ein prominentes Beispiel hierfür bietet die „Verneuerte Landesordnung“ von 1627.

Durch die tiefgreifende Reformgesetzgebung der Rheinbundära, in Preußen im Zuge der Stein-Hardenbergischen Reformen, wurde das vormoderne *Ius Publicum Territoriale* der deutschen Staaten weitgehend umgeformt. Auf der Grundlage dieser Gesetzgebung, sehr bald aber auch auf der Grundlage der noch zur Zeit des Wiener Kongresses einsetzenden Verfassungsgebung in einzelnen deutschen Staaten, entstand – am frühesten und profiliertesten in Württemberg und Bayern – ein neues „Landesstaatsrecht“ als rechtswissenschaftliche Teildisziplin im öffentlichen Recht, in dem die neuen staats- und verwaltungsrechtlichen Normenordnungen der einzelnen Staaten systematisch dargestellt wurden.⁶ In Österreich stellt sich dieser Vorgang noch erheblich komplexer dar, weil sich hier seit der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts in ersten Anfängen ein „Österreichisches Staatsrecht“ herauszubilden begann, das sich als übergreifendes Staatsrecht der gesamten habsburgischen Länderverbindung verstand. Dem Anspruch nach handelt es sich hier also um eine Art „gesamtstaatliches *Ius Publicum*“ der habsburgischen Länder, das gewissermaßen auf einer dritten Ebene zwischen dem *Ius Publicum Imperii* und dem überlieferten *Ius Publicum Territoriale* der einzelnen österreichischen „Staaten“ etabliert wurde;⁷ das ging Hand in Hand mit den ersten Versuchen der Habsburger, das nur locker verbundene dynastische Länderkonglomerat der Habsburger in seinem böhmisch-alpenländischen Kernbereich durch eine einheitliche Gesetzgebung stärker zu integrieren und mit einem zentralstaatlichen Behördenapparat zu umklammern. Betrachtet man eines der bekanntesten Werke zu diesem „gesamtösterreichischen Staatsrecht“ näher – etwa den 1775 erschienenen „Grundriß des österreichischen Staatsrechtes“⁸ von Franz Ferdinand Schrötter, dann zeigt sich allerdings, wie bescheiden der Fundus jener von der Rechtswissenschaft dem *Ius Publicum* zugerechneten Normen noch war, die sich wirklich als „gesamtstaatlich“, d.h. mit einem länderübergreifenden Geltungsanspruch versehen, identifizieren lassen.⁹ Das Staatsrecht ist hier noch von einer durch und durch partikularen Grundstruktur; es ist nur ein schwacher Widerhall des Reformwerks des theresianischen Zeitalters. Die eigentlich integrative Kraft bei der Zusammenführung der österreichischen „Länder“ – auch Schrötter spricht noch von den „österreichischen Staaten“ – zu einem einheitlichen „Totum“ ging viel mehr von dem neuen Behördeninstrumentarium und daneben sicherlich von der Policeygesetzgebung aus. Auch wurde dieses frühe „Österreichische Staatsrecht“ im vormärzlichen „Kaisertum Österreich“ auffallenderweise nicht weitergeführt; das österreichische Staatsrecht erfuhr in der ersten Hälfte des 19. Jahr-

hundreds so gut wie keine wissenschaftliche Pflege und Bearbeitung, die über eine bloße „Gesetzeskunde“ und Statistik hinausgegangen wäre.¹⁰ In Österreich entstand daher in Entsprechung zur allgemeinen verfassungsgeschichtlichen Entwicklung erst vergleichsweise spät ein modernes Staatsrecht im Sinne des Konstitutionalismus, nämlich in breiterem Umfange erst nach der zunächst zögerlichen Rückwendung zur konstitutionellen Monarchie im Jahre 1861.¹¹ Da es auf der sog. „Reichsverfassung“ 1861 („Februarverfassung“) und dann vor allem der „Dezemberverfassung“ von 1867 aufbaut, ist diesem Staatsrecht – jedenfalls was die deutschsprachige Literatur anbelangt – eine zentralisierende Tendenz inhärent.¹²

Anders als in Deutschland ist das vormoderne *Ius Publicum* in Österreich im 19. Jahrhundert keineswegs gänzlich zur Geschichte geworden, zu einem rein historischen Gegenstand. Im Gegenteil: Wie ein Wiedergänger ist es – wenn auch unter der neuen Bezeichnung „Historisches Staatsrecht“, – seit der Mitte des 19. Jahrhundert wiederaufgetaucht und begann die politischen Diskurse in erstaunlicher Intensität zu bestimmen. Es wurde dabei zu einem Widerpart zum modernen konstitutionellen Staatsrecht aufgebaut.

2. Politischen Kontexte und partikulare Ausprägungen des Historischen Staatsrechts in Österreich

Das „Böhmische Staatsrecht“ stellt lediglich eine, freilich besonders prominente, da bereits intensiv in den öffentlich-parlamentarischen Meinungsstreit einbezogene und eng mit der tschechischen Nationalbewegung verbundene Variante eines „Historischen Staatsrechts“ dar.¹³ „Historisches Staatsrecht“ war kein rechtswissenschaftlich-methodologischer Begriff, sondern vielmehr ein politischer Topos, geprägt zur historisch-rechtlichen Legitimierung eines ganz bestimmten politischen Konzepts. Im Kern geht es immer darum, die rechtliche Eigenständigkeit jener Länder zu bewahren oder wiederherzustellen, die faktisch in den seit der Mitte des 18. Jahrhunderts sich bildenden österreichischen Gesamtstaat integriert wurden, bzw. – wie im Falle Ungarns – integriert werden sollten. Wer „staatsrechtlich“ argumentierte, plädierte im allgemeinen dafür, die alte Eigenständigkeit der „Kronländer“ wiederherzustellen, wie sie vor den absolutistischen Behörden- und Rechtsreformen bestanden hatte. Zur Begründung dieser politischen Forderung bediente man sich dabei regelmäßig eines Arsenal historischer und rechtlicher Argumente, die im wesentlichen darauf hinausliefen, dass der Aufbau des habsburgischen Gesamtstaates ein Unrecht war, weil die Länder dabei in ihren „historischen Rechten“ verletzt worden seien. In vier Ländern der Habsburger Monarchie war der politische Diskurs besonders stark vom „Historischen Staatsrecht“ bestimmt: Wahrscheinlich am stärksten in Böhmen, auffallend stark aber auch in Tirol und in Kroatien, daneben – allerdings mit spezifischen Besonderheiten – in Ungarn. Der Schwerpunkt der folgenden Darstellung liegt auf dem Lande Böhmen, aber zum Vergleich sollen auch die „staatsrechtlichen“ Diskurse in Kroatien, Tirol und Ungarn beobachtet werden.

Es sind allerdings zwei, recht unterschiedliche politische Kontexte, in denen das „staatsrechtliche“ Argument erscheint – ein älterer, in der Mitte des 19. Jahrhunderts im Vordergrund stehender (1.) und ein jüngerer, der am Ende dieses Jahrhunderts die (national)-politischen Diskurse prägte (2.). Will man das Phänomen des „Historischen Staatsrechts“ richtig verstehen, muss es im Zusammenhang mit diesen Kontexten betrachtet werden.

In seiner älteren Spielart erscheint das „Historische Staatsrecht“ in engem Zusammenhang mit einer bestimmten Form des politischen Konservatismus. Es war ein vor allem vom Hochadel und Teilen der Kirche getragener Konservatismus, der sich nicht nur als Widerpart zum Liberalismus und Konstitutionalismus verstand, sondern ebenso als Gegenbewegung zum aufgeklärten Reformabsolutismus und der ihm inhärenten Tendenz zur Verstaatlichung und damit auch zur Zentralisierung der Herrschafts- und Administrativstrukturen. Es war dies also ein anti-etatistischer Konservatismus, der sich nicht nur auf das Elementarereignis der Französischen Revolution und deren Folgen eingeschossen hatte, sondern ebenso auf den Absolutismus in seiner theresianisch-josephinischen Variante mit seiner Affinität zum Naturrecht und seinem Drang, die staatlichen Verwaltungsstrukturen auf Kosten der Stände in alle bislang staatsfernen Bereiche hineinwachsen zu lassen. In diesem Konservatismus lebte sehr stark der vormoderne Widerstand der Stände gegen das absolutistische Zentralisierungswerk des 18. Jahrhunderts weiter. Die ihn in erster Linie tragenden hochadeligen Kreise vor allem aus Böhmen und Ungarn wollten unter dem Banner des Historischen Staatsrechts nicht nur den Konstitutionalismus fernhalten, sondern sie strebten in gleicher Weise danach, die Ergebnisse der theresianisch-josephinischen Reformen zu revidieren, um auf diese Weise zur „zusammengesetzten Staatlichkeit“ der vormodernen Länderverbindung zurück zu kommen. Das Ziel dieses feudalen Konservatismus bestand demgemäß in der Restituierung der die Eigenständigkeit der Länder tragenden altständischen Strukturen, deren soziale Basis allerdings in einigen Punkten in das bäuerliche und bürgerliche Milieu hinein erweitert und verstärkt werden sollte, um die Überlebensfähigkeit eines solchermaßen restaurativ angelegten Systems angesichts veränderter Zeitumstände sicherzustellen.¹⁴

Nach 1860 beginnen sich die Diskurszusammenhänge, in denen das Historische Staatsrecht begegnet, allmählich zu verändern. Die Übergänge sind fließend, treten aber um so deutlicher hervor, je näher man sich bei der Analyse in Richtung Jahrhundertende bewegt. Denn nun erscheint der Topos des Historischen Staatsrechts im Kontext der verschiedenen, stärker vom Bürgertum geprägten Nationalbewegungen. Das betrifft vor allem diejenigen Völker, die in ihrem politischen Kampf um Eigenstaatlichkeit jeweils an Staatsbildungen frühneuzeitlicher Provenienz und deren „Staatsrecht“ anknüpfen können und daraus einen rechtlichen Anspruch auf Eigenstaatlichkeit ableiten. Angesprochen sind damit vornehmlich die mittelalterlich-frühneuzeitlichen Königreiche Böhmen und Kroatien, nicht hingegen das Königreich Polen, da dessen Untergang angesichts der Teilungen evident war. In der tschechischen und kroatischen Nationalbewegung hingegen wurde das „Historische Staatsrecht“ zu einer Kurzformel, mit der ein rechtlicher Anspruch auf die Eigenstaatlichkeit Böhmens bzw. Kroatiens erwiesen werden sollte. Die ausgeprägt restaurativ-ständestaatliche Komponente, die dem Historischen Staatsrecht noch in der Jahrhundertmitte zu eigen war, ist dabei weitgehend verschwunden, denn sie war für die bürgerlich dominierten Nationalbewegungen der Tschechen und Kroaten uninteressant, wenn nicht politisch inakzeptabel. Das gilt in besonderer Weise für Böhmen, seitdem sich am Ende des 19. Jahrhunderts die Jungtschechische Partei nach ihren Wahlsiegen als die Speerspitze der tschechischen Nationalbewegung profilierte.¹⁵ Das Historische Staatsrecht war hier auf ein Bündel rechtlicher Argumente reduziert, mit denen der Fortbestand eines Historischen Staatsrechts in Böhmen bzw. Kroatien in seinem damals neudefinierten Kerngehalt plausibel gemacht werden sollte.

3. „Historisches Staatsrecht“ als legitimitätsstiftendes Argument ständisch-restaurativer Politik

Soweit ersichtlich wurde der Topos des „Historischen Staatsrechts“ zuerst von der ständischen Opposition aufgegriffen, die sich im Vorfeld der Revolution 1848 spätestens 1846/47 zu regen begann;¹⁶ diese ständische Opposition wurde vor allem von böhmischen Aristokraten getragen. Mit dem „Historischen Staatsrecht“ war daher in erster Linie das „Historische Staatsrecht der Länder der böhmischen Wenzelskrone“ angesprochen, also das Staatsrecht des alten Königreich Böhmen samt seiner Nebenländer Mähren und (österreichisch) Schlesien. Über diese adelig-ständische Vorphase der Revolution ist die weitere Entwicklung allerdings rasch hinweggegangen. Die „Hochblüte des ständischen Staatsrechts“¹⁷ setzte dann in dem verfassungspolitisch offenen Moment am Ende der 50er Jahre ein, als sich der Feudalaristokratie in der Krise des Neoabsolutismus die Chance bot, das Rad der Geschichte noch einmal zurückdrehen und verlorenen Einfluss wiedergewinnen zu können. Die innenpolitisch destabilisierende Wirkung eines verlorenen Krieges und einer dadurch bedingten, rasch auf den Staatsbankrott zusteuenden Finanzkrise des Staates hatte Franz Joseph am Ende der 50er Jahre dazu gezwungen, seine Innenpolitik neu auszurichten, um die Unterstützung zumindest eines Teils der in Opposition zum neoabsolutistischen System stehenden politischen Eliten gewinnen zu können. Damit sind vor allem zwei politische Lager angesprochen, die zwar beide in Opposition zum neoabsolutistischen System standen, die den Neoabsolutismus aber in ganz unterschiedliche, ja gegensätzliche Richtung überwinden wollten: Zum einen der alte Feudaladel, zum anderen hingegen die besitzbürgerlich konstitutionell orientierten Kreise. Auf welches dieser beiden Lager Franz Josef seine Politik der Krisenbewältigung stützen würde, war 1859 offen. Klar war nur, dass sich die bisherige neoabsolutistische Politik nicht fortsetzen ließ.¹⁸

Bekanntlich suchte Kaiser Franz-Josef 1860 zunächst zu einem Arrangement mit dem alten Feudaladel zu kommen. Dies schien ihm einerseits die „Schmach eines Kompromisses mit dem Liberalismus“ zu ersparen, andererseits bot sich damit auch die Chance, durch einen politischen Brückenschlag zur ungarischen Feudalaristokratie die immer stärker werdende ungarische Unabhängigkeitsbewegung in den Griff bekommen zu können. Franz Joseph gedachte demzufolge zunächst, den in die Krise geratenen neoabsolutistisch-bürokratischen Staat durch eine politische Annäherung an die Aristokratie zu stabilisieren; damit schien die Stunde der „Hoch-Torries“ gekommen zu sein. Es war eine Gruppe böhmischer Aristokraten um die Grafen Clam-Martinitz und Thun-Hohenstein – letzterer hat sich als Unterrichtsminister mit der von ihm durchgedrückten Umgestaltung des juristischen Studienplanes einen Namen gemacht¹⁹ – nicht zuletzt aber das ungarische Magnatentum vor allem in Person der Grafen Szécsen und Dessesffy, die jetzt auf den Plan traten und Einfluss zu nehmen suchten.²⁰ Der Kreis um Clam-Martinitz legte eine umfangreiche „Denkschrift“ vor („Denkschrift der neun Herren vom Hochadel“), in der sie sich „als der Dynastie, dem Throne und dem Vaterlande treu ergebene Edelleute“ in emphatischer und appellhafter Weise auf den „Rechtsstandpunkt“, und das heißt den historischen „Rechtsstandpunkt“ beriefen: Das Historische Recht müsse „Ausgangspunkt und oberster Grundsatz“ aller politischer Strategien sein; es schließe klarerweise jede „völlig neue Schöpfung“ auf dem Gebiete des Staatsrechts aus.²¹ Damit war der Standpunkt des „Historischen Staatsrechts“ sowohl gegenüber dem Neoabsolutismus als auch gegenüber

dem Konstitutionalismus in Stellung gebracht. Dahinter stand die Idee, dass den überkommenen rechtlichen, politischen und sozialen Strukturen, die sich „organisch“, d. h. im Zuge eines langfristig angelegten Entwicklungsvorganges durch die Jahrhunderte hindurch faktisch herausgebildet haben, größere Legitimität zukommen müsse, als der „künstlich“ aufgebauten Behördenmaschinerie des Absolutismus oder dem Konstrukt eines konstitutionellen Systems.²²

Die Pläne, die nun von Seiten der konservativen Aristokratie lanciert wurden, sahen demzufolge eine Schwerpunktverlagerung staatlicher Tätigkeit in Gesetzgebung und Verwaltung vom Gesamtstaat in die Länder vor. Zu diesem Zweck sollten vor allem die alten ständischen Landtage als institutioneller Kern der Adels Herrschaft in den Ländern wiederbelebt werden und zwar in einem durchaus altständischen Sinne, d.h. mit einer klaren adeligen Vorherrschaft. Letztlich liefen diese Pläne darauf hinaus, den seit dem 18. Jahrhundert entstandenen monarchischen Zentralstaat zu entmachten und ihn in so etwas wie eine „Union von Ständestaaten“ zurückzuentwickeln, wie sie zu Beginn der Neuzeit vor der absolutistischen Gesamtstaatsbildung bestanden hatte. In einem 1863 erschienenen Artikel über die „Aussichten der parlamentarischen Regierungsform in Österreich“ spricht Graf Thun von der Neubegründung „der beschränkten Monarchie, wie sie die christliche Monarchie bis zu den wüsten Zeiten des 17. und 18. Jahrhunderts überall war“, also tatsächlich von einer Regenerierung altständischer Muster, die – so Thun im Rückblick – im Jahre 1860 greifbar in den Bereich des Möglichen gerückt sei.²³ Der „Gesamtstaat“, gedacht als eine bloße mehr oder weniger lockere Länderverbindung, sollte jedenfalls aufrufen auf den historischen Staatsrechten der einzelnen Kronländer, die ihr zugehören. „Historisch“ konnte aus solcher Sicht nur das Staatsrecht der einzelnen Länder sein; ein gesamtstaatliches „Historisches Staatsrecht“ wäre schon ein Widerspruch in sich gewesen. Denn der Gesamtstaat, wie er im Zuge der Staatsreformen in den „wüsten Zeiten“ des 18. Jahrhunderts hervorgebracht worden war, war aus „staatsrechtlicher“ Sicht ein reines Machtprodukt, eine „völlig neue Schöpfung“ auf dem Gebiete des Staatsrechts, wie es die „neun Herren vom Hochadel“ aus Böhmen in ihrer „Denkschrift“ ausgedrückt hatten. Es war in deren Augen ein willkürliches Konstrukt, das den Ständen unter Verletzung der jahrhundertlang organisch gewachsenen und daher wahrhaft „historischen“ Staatsrechte der einzelnen habsburgischen Länder aufgezwungen worden war.

Es muß nicht weiter verfolgt werden, inwieweit die „Torries“ mit solchen Projekten ans Ziel gelangten, denn es kommt hier auf die politische Ideenwelt an, die sich mit dem Begriff des Historischen Staatsrechts in diesem feudal-restaurativen Kontext verband. Auch muss man im Auge behalten, dass es einem Politiker vom Formate Thuns nicht darum gehen konnte, umstandslos die ständestaatlichen Strukturen des 17. Jahrhunderts, wie sie vor ihrer Überformung durch den Absolutismus existiert hatten, ohne jedes Zugeständnis an den politischen und sozialen Wandel zu restaurieren. Im einzelnen dürfte es innerhalb des feudal-konservativen Lagers, insbesondere wenn man dessen ungarische Exponenten miteinbezieht, unterschiedliche Vorstellungen gegeben haben, was die Reichweite dieser Zugeständnisse anbelangte; Thun etwa wollte die Akzeptanz solcher restaurativ-„staatsrechtlicher“ Modelle dadurch erhöhen, dass er sie mit dem modernen Begriff des „Self-Governments“ verband.²⁴ Auf die Details kommt es hier nicht an, denn die Modelle ständestaatlicher Restauration fanden jedenfalls nur in durchaus eingeschränktem Maß Eingang in das Oktoberdiplom, mit dem das Kaisertum Österreich in einem neuständi-

schen Sinne dezentralisiert werden sollte. Konsequenter findet sich diese Dezentralisierung im Oktoberdiplom nur in Hinblick auf Ungarn durchgezogen; die ungarischen Magnaten konnten 1860 ihre Ziele also deutlich besser erreichen als ihre Standesgenossen in den anderen Ländern.²⁵

4. „Historisches Staatsrecht“ als nationalpolitischer Topos: Das böhmische und das kroatische Staatsrecht

a) Das böhmische Staatsrecht

aa) Der „unumstößliche Kern“ des böhmischen Staatsrechts: Selbständigkeit und Einheit der „Länder der böhmischen Krone“

Im „Historischen Staatsrecht“, wie es die feudal-aristokratische Opposition gegen den Neoabsolutismus verstand, waren also durchaus auch diejenigen Teile des frühneuzeitlichen *Ius Publicum* von Bedeutung, in denen sich die ständische Repräsentation des jeweiligen „Landes“ gegenüber dem Landesfürsten und das Rechtsverhältnis zwischen Ständen und Fürst geregelt findet. Diese Gegenstände hatten einst das Herzstück des frühneuzeitlichen *Ius Publicum Territoriale* gebildet. Mit dem Postulat des „Historischen Staatsrechts“ wollte der konservative Adel das dahinterstehende ständische Staatsmodell restaurieren – wenn auch in unterschiedlichem Maße modifiziert durch „neuständische“ Elemente. In den Diskussionen um das „Historische Staatsrecht“, wie sie dann in den nationalen Diskursen gegen Ende des 19. Jahrhunderts geführt wurden, spielte dieser ständestaatliche Aspekt naheliegenderweise keine Rolle mehr, denn er passte nicht mehr zum bürgerlich-konstitutionellen Hintergrund der beiden Nationalbewegungen, die sich des „Historischen Staatsrechts“ als eines Topos bedienten, um die kontinuierliche staatliche Fortexistenz des Königreich Böhmen bzw. des „Dreieinigem Königreichs Slawonien, Kroatien und Dalmatien“ zu erweisen. Im Schrifttum der tschechischen Rechtswissenschaft zum „Böhmischen Staatsrecht“, wie es in den Arbeiten von Josef Kalousek,²⁶ Hugo Toman²⁷ und Karel Kramár²⁸ am Ende des 19. Jahrhunderts vorlag, ist eine deutliche Umakzentuierung zu bemerken: Für diese Autoren war das historische Staatsrecht Böhmens nur noch insoweit relevant, als sich daraus die Eigenstaatlichkeit Böhmens samt des „unzertrennlich“ mit ihm verbundenen Mähren und Schlesiens herleiten ließ. Es bot aber selbstverständlich kein Modell mehr für die innere Ausgestaltung der Verfassungsordnung eines böhmischen Staates, denn über das im Historischen Staatsrecht angelegte ständestaatliche Modell war die Zeit hinweggegangen. Insbesondere Kramár grenzt sich hier entschieden ab. In seinem im Jahre 1896 in deutscher Sprache erschienenen „Böhmischen Staatsrecht“ umschreibt er zunächst den Umfang und den Regelungsbereich des frühneuzeitlichen Staatsrechts Böhmens in dem folgenden Dreischritt: Es umfasse erstens „das Verhältnis der unzertrennbar vereinten drei Länder der böhmischen Krone Böhmens, Mährens und Schlesiens zur Dynastie Habsburg“, zweitens „das Verhältnis der unabhängigen, souveränen Länder der böhmischen Krone in ihrer Einheit zu den übrigen Ländern ihres Königs und zu den anderen Staaten“ und schließlich drittens „das Verfassungsrecht der Länder der böhmischen Krone, die Kompetenz der Landtage und der Administrative in den drei Ländern und die Rechte der Krone gegenüber den Ständen in der Gesetzgebung und Verwaltung“.²⁹

Nur der erste und zweite Regelungspunkt zählen allerdings Kramár zufolge zum „bleibenden Gehalt des böhmischen Staatsrechtes“, während die innere verfassungsrechtliche Gestaltung der böhmischen Länder einer ständigen Entwicklung unterliege. Die ständestaatlich bedingten Teile des Böhmisches Staatsrechts sind für Kramár daher schlicht obsolet geworden. Es kommt ihm im Gegenteil gerade darauf an, das Böhmisches Staatsrecht von der ständestaatlichen Tradition möglichst zu lösen und davon freizuhalten.³⁰ Gleich zu Beginn seines Buches betont er nachdrücklich: „Wie die innere Ausgestaltung der Verfassung und Verwaltung der böhmischen und auch der übrigen Länder unserer Reichshälfte im Falle einer Restituierung des böhmischen Staatsrechts aussehen würde, hängt mit dem rechtlichen unabänderlichen Gehalt des böhmischen Staatsrechts gar nicht zusammen.“³¹ Dies war gegen den Versuch von deutsch-liberaler Seite gewendet, die feudale Vergangenheit des böhmischen Staatsrechts hervorzukehren und den „Kampf“ der Tschechen um das böhmische Staatsrecht³² unter Verweis auf das Bündnis zu desavouieren, das die frühe tschechische Nationalbewegung schon in der Revolution 1848 mit den böhmischen Aristokraten eingegangen war; das gemeinsame Interesse an der Erhaltung bzw. Restituierung böhmischer Eigenstaatlichkeit hatte sie damals zu Verbündeten gemacht.³³ Für den „staatsrechtlichen Kampf“ der Tschechen in der Gegenwart, so Kramár nachdrücklich, „ist und bleibt *nur* die Frage des Verhältnisses der Länder der böhmischen Krone zur habsburgischen Dynastie und zu den übrigen Ländern derselben“ relevant.³⁴ Dies ist der allen historischen Wandel überdauernde „unumstößliche Kern des böhmischen Staatsrechts“, aber es war dies eben nur noch ein kleines Fragment aus dem ursprünglichen Staatsrecht des frühneuzeitlichen böhmischen Ständestaates. Der Rest, also der ganze weitaus überwiegende ständestaatliche Normenkanon, der ursprünglich dem böhmischen Staatsrecht sein Gepräge gegeben hatte, ist nun zur Geschichte geworden.³⁵

Inhaltlich beschränkte sich das „böhmische Staatsrecht“ damit im Wesentlichen auf drei normative Kernaussagen, die aus dem historischen Quellenmaterial herausgearbeitet wurden. Dies war zum einen das Recht der habsburgischen Dynastie auf die Krone Böhmens nach dem Erbrecht der pragmatischen Sanktion, verbunden mit dem Recht „der legalen Vertreter der drei böhmischen Länder“, im Falle des Aussterbens der Dynastie frei einen neuen König zu wählen zu können. Zum anderen die Unteilbarkeit und Einheit der drei Länder Böhmen, Mähren und (österreichisch) Schlesiens und schließlich das Recht auf unbeschränkte Selbständigkeit der Länder der böhmischen Krone.³⁶ Letzteres schloss eine Union – auch eine Realunion – der Länder der böhmischen Krone mit den übrigen Ländern der Habsburger keineswegs aus, soweit nur „die legalen Vertreter der drei böhmischen Länder“ dem zugestimmt haben und die Einheit der drei Länder dadurch nicht gelöst würde.³⁷

bb) Die „staatsrechtliche“ Argumentation im Einzelnen

Die Darstellungen zum „böhmischen Staatsrecht“, wie sie gegen Ende des 19. Jahrhunderts vor allem von tschechischer Seite erschienen, gehen im Wesentlichen in zwei Schritten vor: Zunächst wird der eben erwähnte Kerngehalt des böhmischen Staatsrechts aus der Vielfalt der historischen Quellen herausgearbeitet. Denn dieses Staatsrecht ergibt sich nicht aus einer „einheitlichen Verfassungsurkunde im modernen Sinne“, sondern aus Gewohnheitsrecht, „welches zwar nach und nach zur schriftlichen Aufzeichnung gelangte, jedoch nie in seiner Gesamtheit in einen einheitlichen Codex zusammengefasst wurde“.³⁸ Hier

muss deshalb die Rechtswissenschaft einspringen, die aus der Vielfalt der Quellen eine überschaubare Zusammenstellung der Normen des Staatsrechts abzieht. Beginnend im 16. Jahrhundert, als die Habsburger nach dem gewaltsamen Tod des ungarisch-böhmischen Königs Ludwig II. in der Schlacht von Mohacs mit Zustimmung der Stände die Herrschaft in Ungarn und Böhmen antraten, wird die Genese des *Ius Publicum* im frühneuzeitlichen Königreich Böhmen vorgeführt. Dieser Entwicklungsprozess ist in der Mitte des 18. Jahrhunderts abrupt abgebrochen worden durch die Behördenreformen Maria-Theresias. Diese Reformen stellen für Kramár einen „großen Rechtsbruch“ dar, den er immer wieder mit großer Leidenschaftlichkeit anprangert, denn er hat die bis dahin fortbestehende Eigenstaatlichkeit wie auch die Einheit der Länder der böhmischen Krone faktisch beseitigt.³⁹ Bewirkt wurde dies hauptsächlich – so jedenfalls die Bewertung dieses Vorgangs seitens Kramárs – durch die Abschaffung derjenigen obersten Regierungs- und Justizinstanz Böhmens, die bis dahin die Einheit und staatliche Selbständigkeit der Länder der böhmischen Krone verkörpert hatte: Die sog. „Böhmische Hofkanzlei“. Sie war zwar im 18. Jahrhundert bereits von Prag nach Wien verlegt worden, aber dies hatte nichts an ihrer Bedeutung als institutionelle Verkörperung des böhmischen Staatsgedankens geändert: „Die legislative Einheit und Unabhängigkeit dieser Länder“, so schildert es Kramár, „wurde vorgestellt durch den König und die böhmische Hofkanzlei. Sie war die oberste, alle drei Länder vereinigende Instanz für Gesetzgebung und Verwaltung“.⁴⁰ Denn auch nachdem Ferdinand II. in der Verneuten Landesordnung das alleinige Gesetzgebungsrecht für sich in Anspruch genommen hatte, wurden die Publikation und damit die formelle Inkraftsetzung der Gesetze von der Hofkanzlei besorgt. Ihre Auflösung und Einschmelzung in das neue, sämtliche nichtungarischen Länder erfassende „Directorium in Publicis et Cameralibus“ im Zuge der Haugwitzschen Neuorganisation der habsburgischen Länderverbindung hat auch die endgültige „Verschmelzung des böhmischen Staates mit den anderen Staaten des gemeinsamen Herrschers“ bewirkt.⁴¹ Damit bricht auch die Genese des böhmischen Staatsrechts ab.

Für die Zeit *nach* den thesesianischen Reformen kommt es den Autoren zum böhmischen Staatsrecht daher darauf an, dessen Weiterexistenz – jedenfalls in seinen Kernelementen – über die Mitte des 18. Jahrhunderts, also über den Zeitpunkt hinaus zu erweisen, zu dem der böhmische Staat in dem übergreifenden habsburgischen Staatsverband aufgegangen ist, der sich damals in ersten Anfängen zu formieren begann. Es ist also im Wesentlichen ein Geltungsdiskurs, der hier geführt wird: Die Kernbestandteile des böhmischen Staatsrechts, also diejenigen, die das Recht der Tschechen auf Eigenstaatlichkeit zu tragen vermögen, seien nach wie vor in Kraft. In seinen „Grundlagen des böhmischen Staatsrechts“ möchte Josef Kalousek den Nachweis erbringen, „dass das Königreich Böhmen“ nach wie vor „wirklich im Besitze eines solchen Staatsrechtes ist“.⁴² Die weitere Argumentation scheint darauf hinzudeuten, dass mit dieser Formel („wirklich im Besitze eines solchen Staatsrechtes“) tatsächlich die „Geltung“ dieses Staatsrechts auch im 19. Jahrhundert behauptet werden soll. Denn, so Kalousek weiter, „was dem zuwider (nämlich entgegen dem böhmischen Staatsrecht; der Verf.) und gegen den Willen des Landes in der Sphäre des Staats- und Verfassungsrechtes seit hundert Jahren durch Machtsprüche eingeführt wurde, besteht angesichts des Krönungseides nicht rechtlich, sondern nur faktisch“.⁴³ Das sollte heißen: Sämtliche staatlichen Normsetzungsakte *nach* dem „großen Rechtsbruch“ in der Mitte des 18. Jahrhunderts waren rechtlich jedenfalls insoweit illegitim, als sie gegen

jenen „unumstößlichen“ Kernbestand des böhmischen Staatsrechts verstießen, der dem sozialen und politischen Wandel entzogen sein sollte. Denn dieser Kernbestand zählte zu den „Grundgesetzen“, den *leges fundamentales* des Böhmisches Königreiches und konnte daher einseitig vom böhmischen König auch dann nicht geändert oder gar abgeschafft werden, wenn er im übrigen im Besitz eines uneingeschränkten Gesetzgebungsrechtes war, wie es dem Monarchen in Böhmen seit der Verneuten Landesordnung 1627 zukam. Diese „Landesgrundgesetze“ beruhten nämlich nicht nur auf einem einseitigen Normsetzungsakt und Befehl, sondern auf vertraglichen und in der Regel beschworenen Vereinbarungen mit den damaligen „Vertretern des Landes“, den Ständen; sie waren daher nicht einseitig aufhebbar. Es kommt hinzu, dass die Bindungskraft dieser Fundamentalgesetze dadurch immer wieder aufgefrischt und bekräftigt worden war, dass sie einen Teil des Krönungseides bildeten, in dem sich der König gegenüber den Ständen verpflichtete, diese Gesetze zu wahren und sich selbst daran zu halten. Der Verweis auf die seit dem Mittelalter kontinuierliche Praxis der Krönungseide, die von Joseph II. zwar unterbrochen und ausgesetzt, dann aber unter Leopold II. bis hin zu Kaiser Ferdinand von Österreich 1836 wieder aufgenommen worden war, fehlt demgemäß in keiner der hier zur Rede stehenden Darstellungen zum „Böhmischen Staatsrecht“. In seiner zuletzt in der Verneuten Landesordnung 1627 festgelegten Form schwört der König „von diesem Königreiche nichts zu veralienieren, sondern vielmehr dasselbe nach Vermögen zu vermehren“. Die Übertragung administrativer und legislativer Funktionen auf „außerstaatliche“ Instanzen wie etwa das neue „Direktorium“ stellt sich aber für Kalousek just als eine solche „Entfremdung“ dar. Eine solche „Schmälerung der alten Verfassungsrechte der böhmischen Krone“ konnte „ohne ausdrückliche Zustimmung“ der Landtage in Böhmen und Mähren gar nicht vorgenommen werden und stellt sich daher nach Kalousek als nicht „gültig“ dar.⁴⁴ Die Argumentation Kalouseks, Kramárs und Tomans mündet schließlich in die Feststellung, dass die neuen von den Habsburgern seit dem 18. Jahrhundert bewirkten „staatsrechtlichen Verhältnisse“ ohne Zustimmung der Stände „gar nicht geschaffen werden konnten“. Deshalb sei, so Kramár, was die Habsburger „geschaffen, kein Recht, sondern eine Tatsache“. Das böhmische Staatsrecht sei dadurch „zwar tatsächlich außer Übung gesetzt, aber keineswegs aufgehoben worden“.⁴⁵ Was die Habsburger „gegen den Willen des Landes in der Sphäre des Staats- und Verfassungsrechtes seit hundert Jahren“ eingeführt haben, basiere, so formuliert es Kalousek, lediglich auf „Machtsprüchen“ und bestehe daher „angesichts des Krönungseides nicht rechtlich, sondern nur faktisch“; es könne „nur unter mitentscheidender Mitwirkung einer wahrhaften Vertretung des Landes legalisiert werden“.⁴⁶

Im Kern der Argumentation stand somit eine Gegenüberstellung von „Recht“ und bloßer Faktizität: Die Einschmelzung der böhmischen Staatlichkeit in den seit dem 18. Jahrhundert allmählich geformten österreichischen Gesamtstaat erscheint hier als ein rechtlich illegitimes Faktum, ein permanenter Verstoß gegen das im böhmischen Staatsrecht angelegte „Recht auf die Einheit und Unzertrennlichkeit der drei Länder der böhmischen Krone und auf ihre legislative und administrative Selbständigkeit“, wobei unklar bleibt, wer hier genau Träger dieses Rechtes sein soll. Es handelt sich letztlich um eine der beiden Varianten rechtlicher Begründung und Legitimierung der Forderung nach tschechischer Eigenstaatlichkeit, nämlich diejenige, die sich der Überzeugungskraft des historischen Argumentes bedient. Dem stand ein Begründungsmuster gegenüber, das in der Literatur häufig mit dem Adjektiv „naturrechtlich“ versehen wird, bei dem „sprachlich-ethnisch“⁴⁷ argumentiert

wurde. Es war mit föderalistischen Konzepten verbunden, die keine Aufwertung der traditionellen, vielfach multiethnischen Kronländer vorsahen, sondern eine Neuaufteilung der Monarchie unter „sprachlich-ethnischem“ Gesichtspunkt. Dies war auf die Bildung neuer, ethnisch mehr oder weniger homogener Länder ausgerichtet. 1848 hatte Palacky ein derartiges föderales Konzept vertreten. Ein solches Föderalisierungskonzept wäre aber auf eine an den Sprachgrenzen orientierte Aufteilung von Böhmen, Mähren und Schlesien in neue, dann jeweils deutsch, bzw. tschechisch dominierte Länder hinausgelaufen; gegen Ende des 19. Jahrhunderts werden solche Pläne gerade auch von deutsch-böhmischer Seite immer entschiedener ins Spiel gebracht.⁴⁸ Wollte man aber die „Länder der böhmischen Krone“ als politisch-administrative Einheit in ihren historischen Grenzen erhalten, dann ließ sich dies plausibel nur mit einer historisch-rechtlichen Argumentationsweise begründen. In diesem Punkt lag auch eine weitere, über das Motiv staatlicher Verselbständigung oder zumindest größtmöglicher „Autonomie“ hinausgehende Stoßrichtung des „staatsrechtlichen Arguments“: Es suchte die separatistischen Autonomiebestrebungen der Deutschen in Böhmen und Mähren abzuwehren und die territoriale Integrität und Einheit der „Länder der böhmischen Krone“ in ihrem historischen Umfang zu sichern.⁴⁹ Es fungierte hier, wie es Peter Haslinger ausgedrückt hat, als „geographisch-rechtlicher Referenzrahmen.“⁵⁰

cc) Eine Erwiderung von deutscher Seite: Das „ständisch-monarchische Staatsrecht“ von Friedrich Tezner

Welche Rolle der „Kampf um das böhmische Staatsrecht“ in den politischen und staatsrechtlichen Diskussionen gespielt hat, lässt sich an dem umfangreichen Artikel erkennen, der dem böhmischen Staatsrecht im „Österreichischen Staatswörterbuch“ gewidmet ist; in der 2. Auflage von 1905 ist dieser Artikel bereits um das Mehrfache seines ursprünglichen Umfangs in der ersten Auflage 1895 angeschwollen.⁵¹ Hier finden sich auch die Einwände zusammengestellt, die in der deutschen Literatur gegen die Aussagen und Postulate des „böhmischen Staatsrechts“ erhoben werden. An vorderster Stelle steht dabei der Einwand, das böhmische Staatsrecht lasse „den historischen Entwicklungsprozess außer Acht, der insbesondere seit Maria Theresia speziell für die westlichen Länder einheitliche Institutionen geschaffen hat.“⁵² Dies überrascht, denn die Fronten scheinen hier verkehrt: Ausgerechnet das böhmische Staatsrecht als eine Form des Historischen Staatsrechts soll „den historischen Entwicklungsprozess außer Acht“ lassen. Mit diesem Einwand nimmt das Staatswörterbuch Bezug auf die Monographie von Friedrich Tezner über „Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts“,⁵³ in der sich Tezner eingehend mit den Entstehungsmechanismen und der Bestandskraft frühneuzeitlicher Rechtsnormen insbesondere des *Ius Publicum* auseinandersetzt. Auch wenn sich Tezner nur in den Fußnoten explizit darauf bezieht, liest sich das Buch doch wie eine Kampfschrift gegen das Historische Staatsrecht vor allem in seiner böhmischen und ungarischen Ausprägung.

Es ist die normative Kraft des Faktischen, die den zentralen Aspekt und den Fluchtpunkt seiner Darstellung bildet; ihr komme in der vormodernen Rechtswelt zentrale Bedeutung zu. „Jede Rechtsnorm so drückt es Tezner aus, muss ihre rechtliche Geltung erst durch die Praxis bewähren.“⁵⁴ Modern ausgedrückt: Es ist erst die gelungene faktische Implementierung, die einer Rechtsnorm Geltungskraft verleiht. Die ältere Rechtswissenschaft sprach hier von der „usuroboratio“, um diesen Zusammenhang auszudrücken.⁵⁵ „Es bleibt sich gleich“, so Tezner, „wie die Rechtsnorm entstanden ist, ob durch einseitigen mon-

archischen Akt, ob durch Vereinbarung mit den Ständen, ob durch Gewohnheitsrecht“, ohne die *usuroboratio*, also die faktische Akzeptanz der Norm in der Rechtspraxis, erlangt eine Norm in der vormodernen Rechtswelt keine Geltung. Die heute selbstverständlich zugrunde gelegte Vorstellung, dass es erst der formelle Inkraftsetzungs- und Publikationsakt ist, der einer Gesetzesbestimmung Geltung verleiht, dass das Gesetz aber umgekehrt auch so lange in Kraft bleibt, bis es formell wieder aufgehoben wird, hat sich erst an der Schwelle zur Moderne durchgesetzt.⁵⁶ Demgemäß waren selbst solche Gesetze, die vom Herrscher mit den Ständen vereinbart und sodann förmlich in Kraft gesetzt worden waren, keineswegs dagegen gefeit, ihre normative Kraft und anerkannte Geltung auch ohne irgendeinen förmlichen Aufhebungsakt wieder zu verlieren. Geriet eine Rechtsnorm außer Übung – in „*desuetudo*“, wie die frühneuzeitliche Rechtswissenschaft sagte – verlor sie auch ihre Geltung. Es kam dabei auch nicht darauf an, warum bestimmte Normen außer Übung gerieten – etwa dadurch, dass der Fürst einseitig, womöglich noch unter Bruch alter Herrschaftsverträge mit den Ständen, neue Gesetze erließ, die zu älteren Rechtsnormen in Widerspruch standen. Gelang es, solche Normen irgendwie in faktische Übung zu bringen, zu „exercieren“ wie man sagte, dann wurde nach der Rechtmäßigkeit eines solchen Rechtswandels nicht gefragt. „Alles, was an staatsrechtlich wichtigen Akten vom Herrscher und seinen Behörden ausgeht“, so Tezner, wird hierbei „zu einer Machtprobe“ zwischen Fürst und Ständen:⁵⁷ Ist der Monarch stark genug, um ein Gesetz oder auch nur eine tatsächliche Maßnahme gegenüber den Ständen durchzusetzen, dann wird beides im Laufe der Zeit zu „Recht“; die „Geltung“ einer Norm ist hier in hohem Maße eine Machtfrage.⁵⁸ Dass sich ein solcher Vorgang auch als Gewaltakt darstellen und unter Verstoß gegen das bis dahin praktizierte Gewohnheitsrecht geschehen kann, fiel nach den rechtlichen Maßstäben der Vormoderne selbst dann nicht ins Gewicht, wenn sich der Monarch zuvor eidlich an dieses Recht gebunden hatte. Tezner spricht daher in diesem Zusammenhang von der „Gebrechlichkeit“ und der „Precarität“ der Rechtsnormen, die „eine der auffälligsten Erscheinungen des ständisch-monarchischen Staatsrechts“ gewesen seien.⁵⁹ Dies war dann letztlich auch das Schicksal des ständestaatlichen *Ius Publicum* im frühneuzeitlichen Böhmen: Es wurde im 18. Jahrhundert allmählich faktisch durch ein jüngeres *Ius Publicum*, das im Zuge der habsburgischen Gesamtstaatsbildung erzeugt worden war, verdrängt; die Habsburger haben sich in diesem Moment als stark genug erwiesen, es gegenüber den böhmischen Ständen durchzusetzen. Dies war allerdings ein Vorgang, der in allen Ländern der habsburgischen Länderverbindung, ja in allen Staaten Europas über die Bühne ging, in denen sich der Monarch in dem permanenten Kräftemessen mit den Ständen behaupten konnte.⁶⁰ In der Tat ließe sich zeigen, dass die Darstellungen des „Böhmischen Staatsrechts“, wie sie sich bei Toman, Kalousek oder Kramár finden, letztlich auf einer Rückprojektion moderner rechtlicher Geltungsvorstellungen⁶¹ und Verfassungskonzepte auf die Rechtswelt der frühen Neuzeit beruhen: Das frühneuzeitliche Böhmen wird dabei zu einer konstitutionellen Monarchie im Sinne des 19. Jahrhunderts⁶² und das böhmische Staatsrecht des 16. Jahrhunderts bekommt die Beständigkeit und Geltungskraft einer modernen Verfassung im Sinne des Konstitutionalismus.

b) Das kroatische Staatsrecht

In Kroatien trifft man auf entsprechende Diskurse um ein eigenes „Staatsrecht“; auch hier wurde die Idee eines historischen Staatsrechts zur „mobilisierenden Kraft“ einer

Nationalbewegung.⁶³ In Kroatien hat sogar eine politische Partei das historische Staatsrecht explizit in den eigenen Namen aufgenommen: Die kroatische „(Staats)Rechtspartei“, 1861 begründet maßgeblich von Ante Starcevic und Eugen Kvaternik;⁶⁴ eine jedenfalls ausgangs des 19. Jahrhunderts ausgeprägt nationalistische Partei. Sie vertrat eine „exklusiv kroatische Rechtspartei-Ideologie“; es war dies zusammen mit dem von der liberalen Nationalpartei propagierten „Jugoslawismus“ eine der beiden großen „nationalen Integrationsideologien“ in Kroatien.⁶⁵ Beiden gemeinsam war das Streben nach einem eigenständigen kroatischen Staat, der mit der Habsburger Monarchie allenfalls durch eine Personalunion verbunden oder – wie vom „Jugoslawismus“ stärker betont – in einen gemeinsamen Staat der Südslawen integriert sein sollte. Auch hier kam dem historischen Staatsrecht die Aufgabe zu, die staatliche Eigenständigkeit gegenüber den Vereinheitlichungsbestrebungen einer „Zentrale“ rechtlich zu begründen.

Die kroatische Nationalbewegung hatte insofern einen besonders schweren Stand, als sie zwei „Zentren“ gleichzeitig zum Gegner hatte, die sich beide dem angestrebten kroatischen Nationalstaat in den Weg stellten: Das waren zum einen Wien, zum anderen aber auch die Ungarn, die – und zwar über alle politischen Parteiungen hinweg – Kroatien als integralen Teil des ungarischen Staates betrachteten, zumindest als ein untrennbares „Nebenland“ der ungarischen Stefanskronen, das nur als solches, also nur als unselbständiger Teil Ungarns, aber keinesfalls unmittelbar in die Habsburger Monarchie integriert sei. Der gefährlichere, weil offensiv vorgehende Gegner der kroatischen Nationalbewegung waren die politischen Eliten Ungarns, die spätestens seit der Mitte des 19. Jahrhunderts mit dem Dominantwerden nationalstaatlicher Leitvorstellungen die traditionelle Autonomie Kroatiens als eines *pars annexa* und autonomen Nebenlandes des Königreich Ungarns zu beseitigen trachteten, um auf diese Weise zu einem geschlossenen, in sich einheitlichen Staat zu kommen. Diesen Zentralisierungs- und Vereinheitlichungsbestrebungen, die vor allem seit 1848 ganz massiv als Folgeerscheinung der im Zuge der Revolution über die Bühne gehenden Umgestaltung der ungarischen Verfassungsordnung einsetzten, wurde von Seiten der damals ebenfalls auf den Plan tretenden südslawischen Nationalbewegung das „Kroatische Staatsrecht“ entgegen gehalten. Wie in Böhmen ist es zunächst der „durch die Zentralisierung bedrohte landständische Adel“, der „sich zum Schutz seiner Privilegien der historisch-staatsrechtlichen Argumentation bedient hat;“⁶⁶ später erschien die staatsrechtliche Argumentation im Kontext einer stärker kleinbäuerlich-bürgerlich geprägten Nationalbewegung im Zeichen eines „Wiedererwachens der kroatischen Nation“. Die Grundmuster dieser Argumentation entsprachen denjenigen des böhmischen Staatsrechts: Unter Verweis auf einen im Verlauf der Jahrhunderte gewachsenen Normenkanon wurde die – im einzelnen unterschiedlich weit reichende – Eigenständigkeit eines kroatischen Staates behauptet. In seiner Grundstruktur unterschied sich dieser Normenkanon in nichts von dem bereits behandelten böhmischen Staatsrecht: Es war ein zu weiten Teilen nur partiell verschriftlichtes Gewohnheitsrecht, punktuell verdichtet durch Herrschaftsverträge und sonstige vertragsartige Abmachungen mit dem König sowie vom König sanktionierte Landtagsschlüsse. Besondere Bedeutung kam hier der „Wahl“ Ferdinands I. bzw. seiner Anerkennung zum kroatischen König durch die Stände 1526 zu (gleichzeitig mit dessen Anerkennung seitens der ungarischen Stände als ungarischer König); auch die Pragmatische Sanktion war den kroatischen Ständen 1712 separat zur Annahme unterbreitet worden, so dass diese unabhängig von den ungarischen Ständen ihr Votum abgeben konnten.⁶⁷

Fundament und zugleich ältestes Element und Ausgangspunkt des ganzen „kroatischen Staatsrechts“ waren aber die mittelalterlichen „*pacta conventa*“, die im Jahre 1102 zwischen den Vertretern von zwölf kroatischen Adelsfamilien oder „Stämmen“ und dem ungarischen König Koloman (Kálmán) abgeschlossen worden sein sollen.⁶⁸ Darin anerkannten die zwölf „Stämme“ Koloman und seine Nachkommen als kroatische Könige. Im Gegenzug versicherte Koloman, Kroatien nicht eroberungsweise unterworfen zu haben, sondern vom kroatischen Adel aus freiem Willen angenommen worden zu sein; er erkannte daher die überlieferten Rechte und Freiheiten des kroatischen Adels und seines Landtages, des „Sabor“, an und verpflichtete sich und seine Nachfolger, sich in Kroatien krönen zu lassen. Ob dieses mittelalterlich-frühneuzeitliche „Staatsrecht“ eine systematische Sammlung oder gar eine wissenschaftliche Bearbeitung im Sinne eines „*Ius Publicum*“ erfahren hat, muß hier dahinstehen.

Der Diskurs um das „kroatische Staatsrecht“ setzte spätestens in den 40er Jahren des 19. Jahrhunderts ein, als die politischen Eliten Ungarns dazu übergingen, die traditionelle zusammengesetzte Staatlichkeit Ungarns und seiner Nebenländer Kroatien und Siebenbürgen zu einem einheitlichen Nationalstaat umzuformen, in den die beiden letztgenannten Länder unter weitgehendem Verlust ihrer überlieferten Autonomie als bloße Provinzen eines Einheitsstaates eingeschmolzen werden sollten. Nach 1832 „ist die Tätigkeit des kroatischen Landtags von der Verteidigung der Munizipalrechte gegen die Offensive des ungarischen Adels geprägt.“⁶⁹ Ein früher zentraler Konfliktpunkt ergab sich „aus dem Versuch, die ungarische Amtssprache einzuführen“.⁷⁰ Die „Munizipalrechte“ waren der Inbegriff der eigenständigen Entscheidungskompetenzen des kroatischen Landtags. Mit dem Abbruch des Neoabsolutismus und dem Übergang zu einer Verständigungspolitik gegenüber den Ungarn seit 1860, mit der die Regierung in Wien Kroatien und Siebenbürgen und die dort mehrheitlich lebenden nichtungarischen Völker faktisch der von Budapest betriebenen Zentralisierungs- und Madjarisierungspolitik preisgab, nahm auch der Druck auf die kroatische Autonomie und das sie tragende „kroatische Staatsrecht“ zu. Anders als beim „böhmischen Staatsrecht“ scheint der spezifisch juristische Diskurs um die Geltung dieses „kroatischen Staatsrechts“ schwach ausgeprägt. Im Vordergrund stand vielmehr eine geschichtswissenschaftliche Debatte um die Echtheit jener Urkunden und Quellen, aus denen sich die Überlieferung zu den *pacta conventa* als dem wichtigsten normativen Fundament des kroatischen Staatsrechts ergab.⁷¹ Der Angriff auf die kroatischen „Munizipalrechte“ wurde geschichtswissenschaftlich legitimiert, indem man die *pacta conventa* von ungarischer Seite ins Reich der Fabel zu verweisen suchte: Die Stände des Reichstages in Pressburg gaben 1843 bei dem ungarischen Historiker Stephan Horváth ein Gutachten in Auftrag, das entscheidend auf die *pacta conventa* gestützten Argumentation von kroatischer Seite die Grundlage entziehen sollte. Resultat dessen war das ein Jahr später von Horváth veröffentlichte Buch unter dem Titel: „Über Croatien als eine durch Unterjochung erworbene ungarische Provinz und des Königreichs Ungarn wirklichen Theil.“ In diesem Buch „erklärt Horváth die *pacta conventa* für eine Fälschung“: Einen Vertrag zwischen Koloman und dem kroatischen Adel habe es nie gegeben, vielmehr sei Kroatien von den Ungarn „mit dem Schwert“ erobert worden.⁷² Als *regnum subiectum* habe Kroatien daher kein Recht auf einen Sonderstatus innerhalb des ungarischen Königreiches – ein Argument, das i. ü. auch in den Debatten um das böhmische und ungarische Staatsrecht eine Rolle gespielt hat.⁷³

In der politischen Rhetorik Kvaterniks ist aber auch das Haus Habsburg als Gegner der kroatischen Nationalbewegung allgegenwärtig: Hier ist es der Vorwurf, die Habsburger hätten sich von Anfang an über jene Bindungen und Verpflichtungen hinweggesetzt, die aus dem zwischen ihnen und den kroatischen Ständen abgeschlossenen Vertrag von 1526 resultierten. Auch hier wird also mit der uneingeschränkten Fortgeltung eines vormoderne ständestaatlichen *Ius Publicum* argumentiert, gegen das die Habsburger insbesondere in der Phase des Absolutismus verstoßen hätten. Die kroatische Nation, so Kvaternik, könne und müsse daher den Herrschaftsvertrag von 1526 kündigen und ihren eigenen selbständigen Staat gründen.⁷⁴

Wie beim böhmischen, so wird auch beim kroatischen Staatsrecht das Bemühen erkennbar, die rechtliche Verbindung und Zusammengehörigkeit unterschiedlicher Länder zu einem einheitlichen Staatskörper und dessen Selbständigkeit mit rechtlichen Argumenten zu untermauern. Schon in der Bezeichnung „Dreieinigtes Königreich Slawonien, Kroatien und Dalmatien“ kommt das sehr deutlich zum Ausdruck. Damit sollte vor allem die von der kroatischen Nationalbewegung vorgetragene Forderung nach einer Vereinigung der zwei überwiegend von Kroaten besiedelten Länder Kroatien und Dalmatien untermauert werden. Letzteres zählte im früheren Mittelalter zwar zum Herrschaftsbereich der kroatischen Könige, war aber bei der faktischen Aufteilung des kroatischen Königreiches zwischen Ungarn und Venedig in den venetianischen Machtbereich geraten und blieb dadurch auf Dauer von (Banal)-Kroatien getrennt;⁷⁵ der Ausgleich hat diese Trennung noch vertieft, indem er Dalmatien der cisleithanischen Rechtshälfte zuordnete. Diese Trennung zu überwinden, war ein Hauptziel der kroatischen „Staatsrechtsbewegung“; in den habsburgischen Staatsverband sollte das „Dreieinige Königreich“ allenfalls als eigenständige Ländergruppe in Form einer Personalunion, jedenfalls nicht als ungarisches Nebenland, integriert sein.

5. Vergleich: „Historisches Staatsrecht“ im Lande Tirol und in Ungarn

a) Tirol

Lehnten die Deutschen in Böhmen die Idee eines „böhmischen Staatsrechts“ und die dahinter stehende „trialistische“ Konzeption für die Gesamtmonarchie geradezu affektiv ab, weil sie – nicht zuletzt das abschreckende Beispiel der Ungarndeutschen vor Augen – den Status einer „Minderheit“ in einem verselbständigten böhmischen Staat fürchteten,⁷⁶ so waren es in Tirol die Deutschen selbst, die das „staatsrechtliche“ Argument immer wieder gegenüber der als „zentralistisch“ verschrieenen Politik in Wien ins Spiel brachten. Folgt man Richard Schober, dann war es neben dem böhmischen gerade der Tiroler Landtag, der „die größte Bühne in Österreich“ für die sog. „staatsrechtliche Opposition“ dargestellt hat.⁷⁷ Von der politischen Vorstellungswelt her betrachtet stand diese „staatsrechtliche Opposition“ Tirols dem „ständisch-restaurativen“ Verständnis des Historischen Staatsrechts nahe (oben II.1). Denn die „staatsrechtliche“ Argumentation verband sich hier nicht wie beim böhmischen und kroatischen Staatsrecht mit einer Nationalbewegung, sondern mit einem traditionellen, ständisch getragenen Landespartikularismus, wobei man allerdings die eigenartige Struktur der Tiroler Stände im Auge behalten muss, die durch die Repräsentanz der „Täler und Gerichte“ traditionell eine breitere soziale Basis hatten. Dies ändert aber nichts daran, dass sich der traditionell konservativ dominierte Tiroler Landtag mehrheitlich auf der Seite der böhmischen Aristokraten befand, als es im Vorfeld des

Oktoberdiploms 1859/60 darum ging, die altständischen Strukturen zumindest teilweise zu restaurieren.⁷⁸ Für die konservative Mehrheit im Tiroler Landtag war bereits die Wende vom Oktoberdiplom zum Februarpatent 1861 ein indiskutabler Schritt in einen verhängnisvollen Zentralismus, der für die Eigenständigkeit der Länder bedrohlich war.⁷⁹ Das Februarpatent war aus solcher Sicht das „Schlachthaus“ für die Tiroler „Selbstständigkeit“. Dementsprechend ablehnend war dann auch die Einstellung gegenüber der Dezemberversfassung, die nach Auffassung der Mehrheit des Landtages in Innsbruck „unvereinbarlich“ sei „mit dem Öffentlichen Recht und der staatlichen Stellung Tirols“.⁸⁰ In keinem anderen deutschsprachigen Land war der Gegensatz zum „Wiener Liberalismus“ mit seiner Tendenz zum Zentralismus so ausgeprägt, wie in Tirol. Das mag zum einen daran liegen, dass Tirol jedenfalls im Vergleich zu den anderen Ländern politisch ungewöhnlich stark klerikal-konservativ ausgerichtet war, zum anderen aber auch mit dem bereits erwähnten Gesichtspunkt zusammenhängen, dass die (neu)ständischen Strukturen Tirols auch im kommunalen und bäuerlichen Milieu starken Rückhalt hatten.⁸¹ Wesentlich ist, dass sich dieser ältere konservativ-ständische Partikularismus auch in Tirol auf das Historische Staatsrecht berief, in dem die Selbstständigkeit Tirols verbürgt sei. Und wie beim „böhmischen Staatsrecht“ so diente auch bei den Tirolern das staatsrechtliche Argument dazu, die Einheit des Landes in seinen historischen Grenzen gegenüber den autonomistischen Bestrebungen einer „nationalen Minderheit“ – im Falle Tirols waren es die Italiener – zu sichern. In deren Forderung nach Autonomie und Sonderstatus für die überwiegend italienischsprachigen Teile im Süden Tirols sahen viele Tiroler eine Bedrohung der territorialen Integrität des Landes, der sie unter Rückgriff auf die Idee des Historische Staatsrechts und eine „staatsrechtliche“ Argumentation zu begegnen suchten.⁸²

b) „Historisches“ Staatsrecht“ in Ungarn?

Besonders aufschlussreich ist die Kontrastierung der bisherigen Befunde mit den Debatten um das „Staatsrecht“ in Ungarn. Auch dieses Thema kann hier nicht erschöpfend behandelt, vielmehr können an dieser Stelle nur einige mehr oder weniger unsystematische Beobachtungen angeführt werden, was die Besonderheiten der „staatsrechtlichen“ Entwicklung in Ungarn betrifft, wenn man sie mit dem Bisherigen vergleicht.

Ein ganz wesentliches Spezifikum der ungarischen Verfassungsgeschichte ist darin zu finden, dass hier die vormodernen, frühneuzeitlichen Rechts- und Verfassungsstrukturen im 19. Jahrhundert in ganz anderer Weise erhalten blieben, wie dies in den anderen Ländern der Monarchie der Fall war. Dort wurde das frühneuzeitliche *Ius Publicum* der Länder in einem ersten Schritt überformt – „rechtswidrig“ überformt, wie die tschechische Literatur zum „böhmischen Staatsrecht“ sagte, da unter Verstoß gegen das bis dahin unstrittig praktizierte *Ius Publicum* – durch die zentralisierenden Reformen des Absolutismus und die in deren Verlauf ergehende Gesetzgebung. Der Konstitutionalismus und die Verfassungsgebung des 19. Jahrhundert hat eine weitere, sogar noch wesentlich stärkere, da neuartig legitimierte Verdrängung der vormodernen Rechts- und Verfassungswelt bewirkt: Vom alten *Ius Publicum* blieben nur diejenigen (geringen) Anteile erhalten, die formell in die konstitutionelle Verfassungsordnung des 19. Jahrhunderts aufgenommen wurden. Es waren hier also, um es auf eine griffige Kurzformel zu bringen, Absolutismus und Konstitutionalismus *gemeinsam*, die die frühneuzeitliche Ordnung in einem zeitlich langgestreckten Vorgang, beginnend in der Mitte des 18. Jahrhunderts und endend spätestens mit

der stufenweisen Ausgestaltung der Verfassungsordnung im Sinne des Konstitutionalismus seit den sechziger Jahren des 19. Jahrhunderts, umgeformt haben.⁸³ Sie waren es, die das frühneuzeitliche *Ius Publicum* in den Ländern der Habsburger Monarchie allmählich zu einem „historischen“ Recht gemacht haben, zu einem Recht, das von der Staatsgewalt nicht mehr als geltendes Recht anerkannt, sondern als überholt, da außer Kraft gesetzt betrachtet wurde. „Historisches Recht“ hieß hier zumindest auch: Vergangenes Recht – jedenfalls aus der Sicht des Staates. Und es war dann die tschechische Nationalbewegung, die dieses „vergangene Recht“ gegen den Zentralstaat ausgespielt hat, indem sie dessen Weitergeltung behauptete und beanspruchte.

Kennzeichnend für die Entwicklung in Ungarn ist es nun, dass es hier bei der Ausformung der konstitutionellen Ordnung des 19. Jahrhunderts viel geringere Entwicklungsbrüche gab, als im Westen. Das beginnt schon damit, dass es hier an jener soz. „absolutistischen“ Normenschicht fehlt, die sich in den anderen Ländern über das überkommene traditionelle Recht gelegt und dann allmählich zur verstärkten Integration und Vereinheitlichung der davon betroffenen Länder geführt hat. Bekanntlich ist Joseph II. mit seinem Versuch, jene Gesetze, die in den westlichen Ländern den Aufbau eines zentralistisch angelegten Einheitsstaates einleiten sollten, auch in Ungarn einzuführen, vollkommen gescheitert. Er war gezwungen, angesichts eines gewaltig unterschätzten Widerstandspotentials in Ungarn und einer offen entflammten Revolution in den österreichischen Niederlanden seinen Versuch abzubrechen, auch diese peripheren Teile der Länderverbindung in den österreichischen Gesamtstaat einzubeziehen, wie er sich mit den Reformen des theresianischen Zeitalters im böhmisch-alpenländischen Kernbereich zu bilden begann. Die Gesetze Leopolds II. von 1790 für Ungarn restituierten in vollem Umfang den Rechtszustand vor der josefinischen Gesetzgebung und hier findet sich auch jene Versicherung, auf die sich die Ungarn dann in den Auseinandersetzungen mit Habsburgern immer wieder berufen haben: Dass nämlich Ungarn nicht nach den Normen „der anderen Länder“ der Habsburgermonarchie, sondern ausschließlich nach seinem eigenen herkömmlichen Recht regiert werden solle.⁸⁴ Hier schimmert also bereits die dualistische Zerteilung der Monarchie durch: Hie Ungarn, hie „die anderen Länder“.

Besonders auffallend ist dann aber die Art und Weise, wie in Ungarn der Konstitutionalismus Platz greift. Dies geschah in Ungarn nicht durch den Erlass von „Konstitutionen“, durch die die Verfassungsordnung des Staates von Grund auf neu gestaltet wird, sondern durch den Erlass eines Bündels von Einzelgesetzen (die „31 Gesetzesartikel“ von 1848), durch die die bis dahin vollkommen unangetastete ständische Ordnung in einzelnen Punkten, wie etwa im Bereich der Agrar- und Wirtschaftsverfassung, an die Maßgaben einer liberalen Erwerbsgesellschaft angepasst, in anderen Punkten, etwa was die Präponderanz des Adels anbelangt, aber geradezu konserviert und festgeschrieben wurde. László Péter verwendet für dieses, an die englische Verfassungsentwicklung gemahnende Verfahren den Ausdruck „Konvertierung“ als Übersetzung des ungarischen Wortes „kifejtés“, „eine sich über einen kürzeren oder längeren Zeitraum sich erstreckende ‚Fortentwicklung‘, die vieles bewahrt, die aber auch unter dem Mantel der alten Formen und Begrifflichkeiten neue, den veränderten Verhältnisse angepasste Inhalte transportiert“.⁸⁵ Hinsichtlich der Tiefe und Reichweite dieser „Konvertierung“, „der Frage von Kontinuität und Wandel“ ist in Ungarn „eine beeindruckend umfangreiche Literatur entstanden“.⁸⁶ „Die meisten Wissenschaftler“ so resümiert László Péter, „sahen eine harmonische Kontinuität mit der

Vergangenheit“. Für sie blieb „die alte, aus der Zeit vor 1848 stammende Verfassung“ trotz der im Revolutionsjahr ausgelösten „Konvertierung“ und der dadurch bewirkten „formalen institutionellen Änderungen im wesentlichen bis 1918 und darüber hinaus in Kraft“.⁸⁷

Vergleicht man dies mit der Entwicklung in den anderen Ländern der Habsburgermonarchie, so ist zunächst hervorzuheben, dass die Umgestaltung und Modernisierung der staatsrechtlichen Nomenordnung in Ungarn nicht im Wege einer gesamtstaatlichen, den Ländern mehr oder weniger von außen aufoktroierten Gesetzgebung, sondern im Gegenteil von innen heraus erfolgt ist durch die vom ungarischen Landtag *selbst* bewirkte „Konvertierung“ des vormodernen ständestaatlichen *Ius Publicum*. Ganz im Gegensatz zu den nicht-ungarischen Ländern der Monarchie blieb dieses „konvertierte“ ungarische *Ius Publicum* des 19. Jahrhunderts im Ergebnis von jeglicher gesamtstaatlicher Gesetzgebung unberührt, wurde also gerade *nicht* von einem Staatsrecht konstitutioneller und zentralistischer Provenienz überlagert. Natürlich hat es auch im 19. Jahrhundert nicht an Versuchen gefehlt, auch Ungarn einer solchen einheitsstaatlich-zentralistischen Gesetzgebung zu unterwerfen, im Gegenteil: Diese erreichten in der Phase des Neoabsolutismus ihren konsequenten Höhepunkt. Aber auch im 19. Jahrhundert sind die Habsburger mit dem Versuch gescheitert, Ungarn in das Korsett eines einheitsstaatlichen Rechts- und Institutionengefüges hineinzuzwingen – dieses mal schon im Ansatz. Denn diese Versuche kamen zu spät und sie ließen sich nur für kurze Zeit durchhalten. Sie trafen auf ein Ungarn, das sich bereits auf dem Wege zu einem modernen Nationalstaat befand. Der erste Anlauf (nach dem Josefinismus) wurde 1849 im Zeichen des Konstitutionalismus unternommen: Die sog. „oktroierte Märzverfassung“ dieses Jahres stellt den Versuch dar, die vollständige Integration Ungarns in das Kaisertum Österreich dadurch zu bewerkstelligen, dass man die legitimatorische Kraft einer „Constitution“ in den Dienst einheitsstaatlicher Integration stellt. Von dieser Verfassung hat sich Franz-Josef bekanntlich alsbald selbst distanziert, weil er jedenfalls damals noch ein überzeugter Gegner konstitutionellen Gedankenguts war. Der während des Neoabsolutismus unternommene Versuch, den Einheitsstaat soz. „besatzungsrechtlich“ rein gewaltsam zu erzwingen, muss nach dem militärischen Debakel im Krieg von 1859 abgebrochen werden.

Eine „staatsrechtliche“ Debatte, die mit derjenigen um das „böhmische Staatsrecht“ vergleichbar wäre, trifft man daher in Ungarn nur in dem vergleichsweise kurzen Zeitraum zwischen 1848 und 1867 an, also in den knapp zwanzig Jahren, in denen der Kaiser aus Ungarn ein reguläres „Kronland“ zu machen versuchte mit einem Status, der sich in nichts von demjenigen der anderen Länder unterscheiden sollte. In dieser Zeit entspann sich auch über dem historischen Staatsrecht Ungarns ein Geltungsdiskurs vergleichbar mit demjenigen in Böhmen: Blieb dieses überkommene Staatsrecht trotz der dem Land seit 1849 aufgezwungenen einheitsstaatlichen Gesetzgebung oder der *via facti* eingeführten institutionellen Neuerungen in Kraft oder wurde das „historische Staatsrecht“, ähnlich wie etwa in Böhmen, faktisch durch letztere überformt und verdrängt? In Ungarn wurde diese Debatte durch die formelle Anerkennung des überkommenen ungarischen Staatsrechts seitens Franz-Josefs beendet. Die Anerkennung der ungarischen Eigenstaatlichkeit und seines eigenen Staatsrechts erfolgte bekanntlich in zwei Schritten: Mit dem Oktoberdiplom 1860 bekam Ungarn bereits eine staatsrechtliche Sonderstellung eingeräumt, indem der Kaiser „die ungarische Verfassung 1848“, also das durch die 31 Gesetzesartikel 1848 „konvertierte“ „Historische Staatsrecht Ungarns“, jedenfalls insoweit anerkannte, als dieses nicht in Widerspruch zum Oktoberdiplom steht. Mit dem „Ausgleich“ 1867 ging

er dann schließlich durch vorbehaltlose Anerkennung der „Verfassung 1848“ nahezu zur Gänze auf die ungarischen Forderungen ein. Die staatsrechtliche Debatte war in Ungarn also längst beendet – und zwar ganz im Sinne der Ungarn beendet – als Kalousek, Toman und Kramár ihre Streitschriften um das böhmische Staatsrecht vorlegten.

Auch bei dem Diskurs um das „ungarische Staatsrecht“ lassen sich zwei unterschiedlich getönte Varianten unterscheiden: Eine konservativ-feudale Form und eine solche, die der bürgerlich liberalen Strömung näher steht. Sie traten gleichzeitig auf den Plan, aber mit unterschiedlichen Zielsetzungen: Erstere wollte zurück zum traditionellen Staatsrecht vor seiner Konvertierung durch die 48er Gesetze, letztere hingegen forderte vom Kaiser die vorbehaltlose Anerkennung der „Verfassung 1848“, also des durch die 31 Gesetzesartikel im konstitutionellen Sinne „konvertierten“ Staatsrechts.⁸⁸ Erstere wird repräsentiert durch die Magnaten Szécsen, Eötvös und Dessewffy; sie und ihre Standesgenossen konnten auf die Entwicklung im Vorfeld des Oktoberdiplom entscheidend Einfluss nehmen. In dem 1860 „erweiterten Reichsrat“ erreichten sie „den Gipfelpunkt ihres Einflusses“.⁸⁹ Im Oktoberdiplom hat sich der Kaiser weitgehend auf die Vorstellungen dieser Magnatenclique eingelassen. In dem bekannten, im Jahre 1850 erschienen Werk von Paul v. Somssich über das „legitime Recht Ungarns und seines Königs“ kommt im Wesentlichen deren Auffassung des Historischen Staatsrechts zum Ausdruck: Somssich grenzt sich scharf ab von der revolutionären „Umsturzpartei“, die „das Gerechteste, das Heiligste, die Grundlagen der Staatsgesellschaft mit frevelndem Hohn“ angreife,⁹⁰ aber gleichermaßen auch vom Neoabsolutismus, dem Somssich die „vollkommene Nichtachtung des geschichtlichen Rechts“, eine „vollkommene Beseitigung aller Verträge, Versicherungsdekrete und Gesetze“ vorwirft. Eine „*tabula rasa*“ wolle er schaffen, um darauf „eine einheitliche Gesamtmonarchie vom Grund auf neu aufbauen“ zu können.⁹¹ In der Anmaßung, „alles Bestehende“ umstürzen wollen, „um eine ganz neugefasste Idee der staatlichen Gesellschaft zu realisieren, die mit der Vergangenheit in jeder Hinsicht bricht“,⁹² liegt die unheilvolle und gefährliche Gemeinsamkeit von Neoabsolutismus und Revolution. Beides muß gleichermaßen überwunden werden und daher kann es vom Standpunkt Somssichs aus betrachtet auch nur eine Rückkehr zum staatsrechtlichen *status quo vor* 1848 geben.

Sofort nach dem Erlass des Oktoberdiploms 1860 wurde aber klar, dass der weitaus überwiegende Teil der Ungarn, vor allem der politisch aktive und entscheidende Kleinadel, den Restaurationsversuch der Magnatenpartei ablehnte; nach dem Oktoberdiplom „war der Ruf nach einer Restitution der Gesetze von 1848 allgemein“.⁹³ In Frage kam jetzt nur noch eine Rückkehr zum „konvertierten Staatsrecht“ in Form der „Verfassung von 1848“, also der „31 Gesetzesartikel“ 1848. Diesen Standpunkt findet man in der bekannten Abhandlung von Antal Virozsil über „Das Staatsrecht des Königreich Ungarn“.⁹⁴ Virozsil schildert zunächst das überkommene Staatsrecht, wie es sich vor seiner „Konvertierung“ 1848 „vom Beginn des Reiches“ im frühen Mittelalter entwickelt hatte, unterzieht dieses Staatsrecht dann aber am Schluss seiner Abhandlung einer scharfen Kritik: Da „fast sämtlich auf die Grundsätze des längst abgelebten Feudalsystems gestützt“, entspreche es „weder den Anforderungen der Neuzeit noch dem Bildungsgrad Ungarns und der europäischen Völker noch den Grundsätzen einer aufgeklärten Politik“. „Ist es daher zu wundern“, so die rhetorische Frage Virozsil, „dass sich alle Stimmen des Rechts, der Billigkeit, Civilisation und Humanität in Bezug auf die für nötig befundene Reform gleichmäßig zu einem und demselben Postulat vereinigen?“⁹⁵ Dennoch insistiert auch Virozsil auf einer möglichst kontinuierlichen und

bruchlosen Weiterentwicklung des ungarischen Verfassungsrechts. Bei allem Reformbedarf dürfe „die Reform nur mit aller Umsicht“ durchgeführt werden. Das große Vorbild hierbei sind ihm die Engländer: Deren evolutive Weiterentwicklung des Verfassungssystems sei immer bestimmt gewesen von der nötigen „Mäßigung“, die hier walten müsse.⁹⁶

Das „ungarische Staatsrecht“, auf das sich auch Déak in den Ausgleichsverhandlungen beruft, ist also in einem deutlich anderen Sinne „historisch“ als sein böhmisches Gegenstück: Es ist kein vergangenes, weil faktisch verdrängtes Recht wie das „böhmische Staatsrecht“. „Historisch“ ist das ungarische Staatsrecht nur insofern, als es auch im 19. Jahrhundert noch stark von einer ständestaatlichen Tradition geprägt ist, weil die Verfassungsordnung Ungarns auch im Zeitalter des Konstitutionalismus nicht auf einer „*tabula rasa*“ aufgebaut und in einer modernen Verfassungsurkunde kodifiziert war, sondern sich vielmehr evolutiv nach und nach aus der Tradition entwickelt hat. Ungarns Verfassung ist deshalb, wie es Déak ausdrückt, „eine geschichtliche Verfassung“, denn „sie war nicht mit einem male vollendet, sondern hat sich aus dem nationalen Leben entwickelt“.⁹⁷ Diesem graduell modernisierten und an die Gegenwart angepassten „Historischen Staatsrecht“ gegenüber ließ sich anders als beim böhmischen Staatsrecht auch kaum mit einem „historischen Entwicklungsprozess“ argumentieren, der zu einer faktischen Verdrängung des Historischen Staatsrechts seit dem 18. Jahrhundert geführt habe. Die Einwände, die gegen die Geltung des überlieferten, aber „konvertierten“ ungarischen Staatsrechts von „österreichischer“ Seite ins Feld geführt wurden, waren daher auch wesentlich formaljuristischer als in der Diskussion um das böhmische Staatsrecht. In dem 1863 erschienenen „Ungarisch-österreichischen Staatsrecht“ von Lustkandl⁹⁸ finden sich die Argumente aufgeführt, die dafür sprechen sollten, dass die „Konvertierung“ der historischen Verfassung Ungarns durch die 48er Gesetze unwirksam war, Ungarn damals vielmehr einer einheitlichen gesamtstaatlichen Verfassungsgesetzgebung unterworfen wurde, beginnend mit der oktroyierten Verfassung von 1849 und endend mit der „Reichsverfassung 1861“. Diese Argumentation stand schon deshalb auf ziemlich schwachen Füßen, weil Kaiser Ferdinand die ungarischen „31 Gesetzesartikel“ des Pressburger Landtags von 1848 ja sanktioniert und damit in aller Form anerkannt hatte. Dem ließ sich dann nur noch das Argument der „Verwirkung“ entgegenhalten: Als „Rebellen“ hätten die Ungarn 1849 ihre Verfassung „verwirkt“, an deren Stelle dann 1860/61 das Oktoberdiplom und das zu seiner „Ausführung“ ergangene „Februarpatent“ getreten sei. Dieser „Rettungsanker“ ließ sich allerdings nicht werfen, wenn man von der Basis eines konstitutionellen Staatsrechts aus argumentieren wollte, wie Lustkandl: In einem konstitutionellen Staatsrecht hat die Institution der „Verfassungsverwirkung“ keinen Platz.⁹⁹ Das braucht hier nicht weiter vertieft werden, denn bereits 1867 wurde der Geltungsdiskurs um die Wirksamkeit des „ungarischen Staatsrechts“ durch dessen vorbehaltlose Anerkennung seitens des Kaisers abgebrochen.

Poznámky

¹ STOLLEIS, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts, Band I: Reichspublizistik und Policywissenschaft: 1600–1800*. München, 1988, S. 126–318.

² STOLLEIS, *Geschichte*, Band I, S. 126–154.

³ STOLLEIS, *Geschichte*, Band I, S. 263.

⁴ Siehe etwa GOLDAST VON HAIMINSFELD, Melchior: *Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum jure ac privilegiis*. Frankfurt am Main, 1719.

- ⁵ So wird auch das „böhmische Staatsrecht“ in seinen modernen Darstellungen am Ende des 19. Jahrhunderts (dazu unten II.2) beschrieben, etwa bei KALOUSEK, Josef: *Einige Grundlagen des böhmischen Staatsrecht*. Prag, 1871, S. 1: „Das böhmische Verfassungsrecht entwickelte sich zunächst als ein von Generation zu Generation sich fortbendes Gewohnheitsrecht, welches zwar nach und nach in Form von landesfürstlichen Verleihungen, Privilegien, Majestätsbriefen, Landtagsschlüssen und Landesordnungen zur schriftlichen Aufzeichnung gelangte, jedoch nie in seiner Gesamtheit in einem einheitlichen Codex zusammengefasst wurde.“
- ⁶ STOLLEIS, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts, 2. Band: Staatsrechtslehre und Verwaltungswissenschaft 1800–1914*. München, 1992, S. 193–218.
- ⁷ Dazu jetzt SCHENNACH, Martin: Die „österreichische Gesamtstaatsidee“. Das Verhältnis zwischen „Gesamtstaat“ und Ländern als Gegenstand rechtshistorischer Forschung. In: Ders. (Hrsg.): *Rechtshistorische Aspekte des österreichischen Föderalismus*. Wien, 2015, S. 8–12 (Die österreichische Staatsrechtslehre und die Gesamtstaatsidee im 18. Jahrhundert).
- ⁸ Wien 1775.
- ⁹ Auch Christian August von BECK bietet in seinem Specimen I. iuris publici Austriaci ex ipsis legibus, actisque publicis eruti (Wien 1750) ein derartiges „gesamtösterreichisches Staatsrecht“.
- ¹⁰ STOLLEIS, Geschichte, 2. Band, S. 225–228.
- ¹¹ STOLLEIS, Geschichte, 2. Band, S. 307–308. Eingehend BRAUNEDER, Wilhelm: Formen und Tragweite des deutschen Einflusses auf die österreichische Verwaltungsrechtswissenschaft 1850–1914. In: HEYEN, Erk Volkmar (Hrsg.): *Wissenschaft und Recht der Verwaltung seit dem Ancien Régime*, 1984, S. 249–283; OBERKOFER, Gerhard: *Studien zur Geschichte der österreichischen Rechtswissenschaft*, 1984, S. 121, 637.
- ¹² Dazu SIMON, Thomas: Zur Stellung der Länder in der österreichischen und deutschen Staatsrechtslehre von 1867/71 bis 1918. In: SCHENNACH, Martin (Hrsg.): *Rechtshistorische Aspekte des österreichischen Föderalismus*. Wien, 2015, S. 63–86 (72–80).
- ¹³ Das „Österreichische Staatswörterbuch“ widmet dem „böhmischen Staatsrecht“ einen eigenen Artikel. Dazu unten unter 2 a cc bei Fn. 51.
- ¹⁴ Im Überblick: WALTER, Friedrich: *Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte von 1500–1955 (aus dem Nachlass herausgegeben von Adam Wandruszka)*. Wien, Köln, Graz, 1972, S. 185–196; RUMPLER, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, 2005, S. 374–376; BRANDT, Harm-Hinrich: *Der österreichische Neoabsolutismus, Staatsfinanzen und Politik 1848–1860*, Band 1. Göttingen, 1978, S. 46–50; siehe auch ders., Das Projekt der Landesvertretungen 1851–1859. In: Ders. (Hrsg.): *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem*, Wien [u.a.], 2014.
- ¹⁵ SLAPNICKA, Helmut: Die Stellungnahme des Deutschtums der Sudetenländer zum „Historischen Staatsrecht“. In: BIRKE, Ernst – OBERDORFFER, Kurt (Hrsg.): *Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhunderts*, S. 15–41 (26).
- ¹⁶ ROSAR, Sascha: *Theorie und Auswirkungen des böhmischen Staatsrechts in der österreichischen Rechts- und Verfassungsgeschichte 1848 bis 1918*, Diss jur. Wien, 2000 S. 24–27.
- ¹⁷ Ebd., S. 149–161.
- ¹⁸ Der Richtungsstreit, der darüber in den beiden zentralen Entscheidungsgremien entbrannte, findet sich in unübertrefflicher Anschaulichkeit und Dramatik geschildert bei REDLICH, Josef: *Das österreichische Reichs- und Staatsproblem. Geschichtliche Darstellung der inneren Politik der habsburgischen Monarchie von 1848 bis zum Untergang des Reiches, Bd. 1: Der dynastische Reichsgedanke und die Entfaltung des Problems bis zur Verkündigung der Reichsverfassung von 1861*. Leipzig, 1920, S. 572–671; eingehend auch BRANDT, Bd. II, S. 874–880 und 901–905.
- ¹⁹ Dazu LENTZE, Hans: *Die Universitätsreform des Ministers Graf Leo Thun-Hohenstein* (= Beiträge zur Geschichte der Universität Wien 5). Graz u.a., 1962; SIMON, Thomas: Die Thun-Hohensteinsche Universitätsreform und die Neuordnung der juristischen Studien- und Prüfungsordnung in Österreich. In: POKROVAC, Zoran (Hg.): *Juristenausbildung in Osteuropa bis zum Ersten Weltkrieg*. Frankfurt am Main: Klostermann, 2007, S. 1–36.
- ²⁰ WALTER, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Fn. 14), S. 185–191.
- ²¹ REDLICH, Das österreichische Reichs- und Staatsproblem, Bd. 1 (Fn. 18), S. 639.
- ²² BRAUNEDER, Wilhelm: Historisches Staatsrecht in der Praxis: Österreich 1852 bis 1861/67. In: *Der österreichische Neoabsolutismus als Verfassungs- und Verwaltungsproblem. Diskussionen über einen strittigen Epochenbegriff*. Wien, Köln, Weimar, 2014, S. 121–135 (123–124).
- ²³ THUN, Leo Graf: Über die Aussichten der parlamentarischen Regierungsform in Österreich. Der Text findet sich abgedruckt in: GREY, Earl: *Die parlamentarische Regierungsform betrachtet im Hinblick auf eine Reform des Parlamentes, mit einem Anhang über die Aussichten der parlamentarischen Regierungsform in Österreich versehen von Graf Leo Thun*. Prag, 1863, S. 191.
- ²⁴ Dazu SIMON, Thomas: Die Föderalisierung des Kaisertums Österreich nach 1860 und der Gedanke der Selbstverwaltung. In: NEUHAUS, Helmut (Hrsg.): *Selbstverwaltung in der Geschichte Europas in Mittelalter und Neuzeit. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 10. bis 12. März 2008* (= Der Staat, Beiheft 19). Berlin, 2010, S. 257–283.
- ²⁵ WALTER, Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte (Fn. 14), 191–197.
- ²⁶ KALOUSEK, Josef: *Einige Grundlagen des böhmischen Staatsrecht*. Prag, 1871.

- 27 TOMAN, Hugo: *Das böhmische Staatsrecht und die Entwicklung der österreichischen Reichsidee 1572–1848. Eine rechtsgeschichtliche Studie*. Prag, 1872.
- 28 KRAMÁR, Karel: *Das böhmische Staatsrecht*. Wien, 1896. Zur Person Kramárs, erster Ministerpräsident der Tschechoslowakei und Schlüsselfigur bei der Staatsgründung 1918, siehe WINKLER, Martina – KRAMÁR, Karel (1860–1937): *Selbstbild, Fremdwahrnehmungen und Modernisierungsverständnis eines tschechischen Politikers*. München, 2002.
- 29 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), S. 5; dazu PLASCHKA, Richard: Das böhmische Staatsrecht in tschechischer Sicht. In: BIRKE, Ernst – OBERDORFFER, Kurt (Hg.): *Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhundert*. Marburg, 1960, S.4.
- 30 Gleiches gilt für das (nur in Tschechisch publizierte) „Böhmische Staatsrecht“ von RASÍN, Alois (Prag 1891), später Finanzminister der Tschechoslowakei: Rasín betont dort, die Staatsrechtsforderungen seien „auf den tschechischen Staat als modernes, mit einer freisinnigen Verfassung ausgestattetes Gebilde“ und nicht als ständischen Staat ausgerichtet (zit. nach HASLINGER, Peter: *Staatsrecht oder Staatsgebiet? Böhmisches Staatsrecht, territoriales Denken und tschechisches Emanzipationsstreben 1890–1914*. In: WILLOWEIT, Dietmar – LEMBERG, Hans (Hrsg.): *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*. München, 2006, S. 345–358 (348).
- 31 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), im Vorwort, S. 3. An der gleichen Stelle: „Das Staatsrecht an sich hat ja mit der Frage des Liberalismus, der Demokratie gar nichts zu tun!“
- 32 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), gleich im ersten Satz des Vorwortes: „Seit mehr als dreißig Jahren ist das politische Leben Österreichs erfüllt vom Kampf um das böhmische Staatsrecht“.
- 33 Noch KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28) fühlt sich bemüht, den Umstand zu erklären, dass das „böhmische Volk“ dem „böhmischen Feudaladel so lange Gefolgschaft leistete“: „Es ist richtig“, so Kramár im Vorwort seines Buches, „das böhmische Volk vergab dafür dem Adel seinen Clericalismus, seine reactionären Tendenzen, wenigstens nach außen hin“. Von seiner inneren Überzeugung her sei es aber „liberal“ und „demokratisch“ geblieben, „wie es seine Geschichte und seine sociale Schichtung will“. Auch die Deutschen hätten eingesehen, so Kramár weiter (Vorwort, S. 4), „dass das böhmische Volk alles, nur nicht feudal ist, und die Losung, dass der Kampf gegen das böhmische Staatsrecht den Kampf des Liberalismus gegen den Feudalismus bedeute, empfinden wirklich liberale und fortschrittliche Deutsche selbst als eine Phrase, welche nur sehr mit Vorsicht gebraucht werden darf.“ Die feudal-ständische Vergangenheit des böhmischen Staatsrechts war einer der Hauptangriffspunkte von deutscher Seite. Mehrfach geht Kramár darauf ein: „Nur ein absichtliches Mißverstehen wollen kann das Wesen des böhmischen Staatsrechts in dem ständischen Landtage sehen und von dieser Seite das böhmische Staatsrecht angreifen. Soviel wird man doch behaupten können, dass das demokratische böhmische Volk für einen feudalen ständischen Landtag, wo die Vertreter des Volkes gar nicht wären, den jahrzehntelangen schweren Kampf nicht führen würde. Ein solcher Anwurf kann wohl in parteipolitischen Reden und in polemischen Broschüren und Artikeln gemacht, aber er kann nicht ernst genommen werden“ (S. 6).
- 34 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), im Vorwort, S. 3.
- 35 Diese „Wandlung des staatsrechtlichen Programms“ (SLAPNICKA, Die Stellungnahme des Deutschtums [Fn. 15], S. 26) findet sich angesprochen in dem Debattenbeitrag des Abgeordneten Ernst Frh. v. Plener vor dem böhmischen Landtag 1892 (zit. nach SLAPNICKA, ebd.): „Die alte böhmische staatsrechtliche Theorie der sechziger Jahre wird von dieser populären Partei (den Jungtschechen; der Verf.) in einer so schroffen Weise aufgenommen wie nie zuvor.“ Sie erhalte dadurch, so Plener weiter, „einen populären Untergrund, den die gleiche staatsrechtliche Forderung, als sie von den altschechischen Führern und einigen Großgrundbesitzern erhoben wurde, nicht hatte“. Die frühneuzeitlichen Landesordnungen „sind obsolete Formen, von denen die Jungtschechen ebenso gut wie wir wissen, dass sie nur der Geschichte angehören. Sie sagen nicht, in ihnen bestehe das böhmische Staatsrecht, sondern das böhmische Staatsrecht bestehe darin, dass wir für Böhmen das Recht eines selbstständigen Staates verlangen. Die Form wird sich schon finden“.
- 36 KALOUSEK, Grundlagen (Fn. 5), S. 48–50.
- 37 Auch KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), betont, dass der restituierte böhmische Staat in eine Realunion mit den anderen habsburgischen Ländern bzw. Ländergruppen einbezogen sein soll. Vor allem S. 34–40 unter der Überschrift „Die Frage der Personal- und der Realunion“.
- 38 KALOUSEK, Grundlagen (Fn. 5), im Vorwort.
- 39 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), S. 18: „Und ein Rechtsbruch war ihre Schaffung des Centralismus, ein Rechtsbruch von einer Gewalttätigkeit und Rücksichtslosigkeit, an welche die Umwälzungen nach der Schlacht am Weißen Berge gar nicht heranreichen. Dort wurde den Ständen die Allmacht genommen, weil sie eine Revolution angefangen hatten, hier wurde den bisher unabhängigen selbständigen Staaten ihre Selbständigkeit genommen.“
- 40 KRAMÁR, Das Böhmische Staatsrecht (Fn. 28), S. 10.
- 41 KALOUSEK, Grundlagen (Fn. 5), S. 48.
- 42 Ebd., S. 69. Die ganze Argumentation zeigt, dass die Konzeption des böhmischen Staatsrechts, jedenfalls wie es die Autoren der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts verstehen, mit dem Ansatz der Historischen Rechtsschule wenig gemein hat. Der Historischen Schule geht es nicht um den Nachweis der Fortgeltung des *Ius Commune* oder der vormodernen deutschen Partikularrechte. Diese Frage war für die Historische Schule letztlich irrelevant, denn es ging Savigny und Eichhorn überhaupt nicht darum, möglichst viel vormodernes Recht in das 19. Jahrhundert hinüberzuretten, sondern um die Konstruktion einer modernen Rechtsordnung, wobei diese

- Konstruktion nicht vom Gesetzgeber, sondern von der Rechtswissenschaft besorgt werden sollte. Ein solches Primat der Rechtswissenschaft vor der Gesetzgebung im Bereich der Rechtsbildung musste von vornherein auf das Gebiet des Privatrechts beschränkt bleiben. Das kann hier nicht weiter vertieft werden. Josef Kalousek, Karel Kramár oder Hugo Toman sind jedenfalls keine „verspäteten Anhänger der Historischen Schule“ (SLAPNICKA, S. 18–19); in ihren Darstellungen des „Historischen Staatsrechts finden sich keine methodischen Bezüge zur Historischen Schule.
- 43 Ebd., S. 74.
- 44 Ebd., S. 78: „Eine Übertragung des Gesetzgebungsrechtes im Bereiche der Böhmisches Krone an eine auswärtige Körperschaft ist ohne ausdrückliche Zustimmung der hierseitigen Landtage staatsrechtlich ebenso wenig denkbar oder gültig, als es die Übertragung der erblichen Herrscherrechte zur böhmischen Krone an eine andere Dynastie wäre.“
- 45 KRAMÁR, Das Böhmisches Staatsrecht (Fn. 28), S. 20.
- 46 KALOUSEK, Grundlagen (Fn. 5), S. 74.
- 47 SLAPNICKA, Die Stellungnahme des Deutschtums (Fn. 15), S. 18; Inwieweit das Attribut „naturrechtlich“ für dieses Konzept und die dahinterstehenden rechtlichen Begründungsmuster zutreffend ist, kann hier nicht beurteilt werden.
- 48 SLAPNICKA, Die Stellungnahme des Deutschtums (Fn. 15), S. 32–35.
- 49 Dazu eingehend HASLINGER, Staatsrecht oder Staatsgebiet? (Fn. 30), S. 351–358.
- 50 Ebd., S. 352.
- 51 Österreichisches Staatswörterbuch, herausgegeben von Ernst MISCHLER und Josef ULBRICH, 1. Band, 1. Aufl. Wien, 1895, S. 184–185 (2. Aufl. Wien 1905, S. 582–587).
- 52 Österreichisches Staatswörterbuch, 1. Bd., 2. Aufl., S. 586.
- 53 TEZNER, Friedrich: *Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts*. Leipzig, 1901.
- 54 Ebd., S. 47.
- 55 Ebd.
- 56 Im einzelnen hierzu siehe SIMON, Thomas: Geltung. Der Weg von der Gewohnheit zur Positivität des Rechts. *Rechtsgeschichte. Zeitschrift des Max-Planck-Instituts für europäische Rechtsgeschichte* 7 (2005), S. 100–137.
- 57 TEZNER, Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts (Fn. 53), S. 51.
- 58 In diese Richtung auch der Artikel „Böhmischen Staatsrecht“ (Josef ULBRICH) im Österreichischen Staatswörterbuch, S. 586: „Gegen alle diese Schriften, mögen sie im Gewande historischer Forschung oder politischer Parteischriften auftreten, lässt sich einwenden, dass im Staatsleben politische Machtverhältnisse eine Fortbildung der staatlichen Institutionen herbeiführen, welche oft mächtiger sind als das in Diplomen und Gesetzesparagrafen jeweilig festgesetzte öffentliche Recht.“
- 59 TEZNER, Technik und Geist des ständisch-monarchischen Staatsrechts (Fn. 53), S. 35.
- 60 Deshalb auch Josef ULBRICH in seiner Zusammenstellung der rechtlichen Einwände gegen die Weitergeltung eines „Böhmischen Staatsrechts“ im Österreichischen Staatswörterbuch, 2. Aufl., 1. Bd. Wien, 1905, S. 586–587: „Gegenüber dem durch die absolute landesherrliche Gewalt angebahnten Einigungsprozeß befindet sich das Land Böhmen in keiner anderen Lage als die übrigen Territorien der Monarchie“.
- 61 Dazu eingehend SIMON, Geltung (Fn. 56).
- 62 KALOUSEK, Grundlagen (Fn. 5), S. 71–72: Das im Königreich Böhmen des 17. Jahrhunderts „geltende Prinzip der beschränkten Monarchie oder des Konstitutionalismus“.
- 63 GROSS, Mirjana: *Die Anfänge des modernen Kroatien. Gesellschaft, Politik und Kultur in Zivil-Kroatien und -Slawonien in den ersten dreißig Jahren nach 1848*. Wien u.a., 1993, S. 91.
- 64 RUMPLER, Helmut: *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Wien, 2005, S. 441–442; ZORIĆ, Andreja: *Nationsbildung als „kulturelle Lüge“*. Eine vergleichende Untersuchung zur kroatischen und tschechischen nationalen „Wiedergeburtbewegung“ des 19. Jahrhunderts. München, 2005, S. 55; GROSS, Anfänge (Fn. 63).
- 65 GROSS, Anfänge (Fn. 63), S. 94. „Exklusiv kroatisch“ deshalb, weil Kvaternik (zu diesem Parteiführer GROSS, Anfänge, S. 96) ein Primat der Kroaten unter den Südslawen postuliert bzw. „serbische und kroatische Nation im Kroatentum“ kurzerhand miteinschließt (ebd., S. 95).
- 66 ZORIC, Nationsbildung (Fn. 64), S. 63.
- 67 GROSS, Mirjana: Der kroatische Sabor (Landtag). In: RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2: Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften*, Wien, 2000, S. 2283–3002 (2283).
- 68 Hierzu und zum folgenden im einzelnen: JURČIĆ, Hrvoje: Die sogenannten „Pacta conventa“ in kroatischer Sicht. In: *Ungarn-Jahrbuch 1969*, S. 11–22.
- 69 GROSS, Der kroatische Sabor (Fn. 67), 2284.
- 70 Ebd.
- 71 Im einzelnen JURČIĆ, Die sogenannten „Pacta conventa“ (Fn. 68), S. 11.
- 72 Ebd., S. 18.
- 73 Vor allem beim bei dem Konservativen Paul v. Somssich (zu diesem Autor gleich nachfolgend unter 2 b): Die Habsburger hätten das „historische Recht“ Ungarns zu respektieren, da sie Ungarn nicht erobert hätten. Sie beherrschten Ungarn daher nicht jure armorum, sondern „kraft seines guten gesetzlichen Rechts“ (jure

- legitimae potestatis); Paul von Somssich, *Das legitime Recht Ungarns und seines Königs*, Wien 1850, S. 59. Und selbst Kramár, *Das Böhmisches Staatsrecht* (Fn. 28), ist es noch wichtig, zu betonen, dass „die Länder der böhmischen Krone den Habsburgern nur „durch freien Vertrag übertragen“ wurden (S. 6), also freiwillig und nur unter den von den Ständen ausverhandelten Bedingungen. Die Bedeutung dieses Argumentes erschließt sich zur Gänze erst, wenn man das Gegenargument kennt, das damit neutralisiert werden soll: Als regnum subiectum verliert ein erobertes Land sein eigenes überliefertes Recht.
- 74 GROSS, Anfänge (Fn. 63), S. 96.
- 75 HÖSCH, Edgar: *Geschichte der Balkanländer*. München, 2008, S. 61–63; JURCIC, „Pacta conventa“ (Fn. 68), S. 11–15; ZORIC, Nationsbildung (Fn. 64), S. 51.
- 76 Dazu im einzelnen SLAPNICKA, Die Stellungnahme des Deutschtums (Fn. 15), S. 15–18.
- 77 SCHOBER, Richard: Der Tiroler Landtag. In: RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/2: Verfassung und Parlamentarismus. Die regionalen Repräsentativkörperschaften*. Wien, 2000, S. 1803–1839 (1824).
- 78 Das wirkt auch später in dem Umstand nach, dass die Tschechen „viel eher als bei den Deutschen des eigenen Landes“ Unterstützung fanden „bei den katholisch-konservativen Tirolern“ (SLAPNICKA, S. 24). Gemeinsamer Gegner war der „bürokratisch-absolutistische Liberalismus“ Wiens (ebd.).
- 79 Das Oktoberdiplom war vom Tiroler Landtag hingegen noch mitgetragen worden (WIERER, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz-Köln, 1960, S. 68.).
- 80 SCHOBER, Der Tiroler Landtag (Fn. 77), S. 1824.
- 81 Das „Schwergewicht“ im Tiroler Landtag lag bei den Landgemeinden; sie stellten immerhin die Hälfte der Mandate (SCHOBER, S. 1821).
- 82 Dazu eingehend SCHOBER, Der Tiroler Landtag (Fn. 77), S. 1825–1826.
- 83 Dass vom Konstitutionalismus die gleiche, wenn nicht die größere Gefahr für das „Historische Staatsrecht“ ausgeht, klingt auch im tschechischen Schrifttum an. Bohus RIEGER klagt in seinem 1901 (in Tschechisch) erschienenen Aufsatz über Die böhmische staatsrechtliche Frage in den Jahren 1848–1865: „Mit dem Jahr 1848 brach über das böhmische Staatsrecht ein neues Missgeschick herein, noch ärger, als zur Zeit des Absolutismus. Der war zwar nicht unser Freund; aber der Absolutismus hat sich doch eher mit dem böhmischen Staatsrecht vertragen als die moderne Reichskonstitution, die überhaupt die Vertreter anderer Länder über die Rechte des böhmischen Königreiches zu entscheiden beruft [...]“; zit. nach PLASCHKA, Richard: Das böhmische Staatsrecht in tschechischer Sicht. In: BIRKE, Ernst – OBERDORFFER, Kurt (Hrsg.): *Das böhmische Staatsrecht in den deutsch-tschechischen Auseinandersetzungen des 19. und 20. Jahrhunderts*, S. 1–14 (11).
- 84 PÉTER, Lázló: Die Verfassungsentwicklung in Ungarn. In: RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (Hrsg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, Band VII/1: Verfassung und Parlamentarismus. Verfassungsrecht, Verfassungswirklichkeit, Zentrale Repräsentativkörperschaften*. Wien, 2000, S. 239–320 (259–261).
- 85 Ebd., S. 262, Fn. 88.
- 86 PÉTER, a.a.o., S. 239, Fn. 1.
- 87 PÉTER, a.a.o., S. 239.
- 88 PÉTER, a.a.o., S. 300–301.
- 89 Ebd., S. 299–300; dazu auch eingehend REDLICH, Das österreichische Reichs- und Staatsproblem (Fn. 18), S. 612–616.
- 90 SOMSSICH, Paul von: *Das legitime Recht Ungarns und seines Königs*. Wien, 1850, S. 17.
- 91 Ebd., S. 22.
- 92 Ebd., S. 23.
- 93 PÉTER, a.a.o., S. 301.
- 94 VIROZSIL, Antal (Anton v.): *Das Staatsrecht des Königreich Ungarn. Vom Standpunkt der Geschichte und der vom Beginn des Reiches bis zum Jahre 1848 bestandenen Landes-Verfassung wissenschaftlich dargestellt*. Pest, 1866.
- 95 VIROZSIL, S. 288–289.
- 96 Ebd., S. 291.
- 97 DÉÁK, Franz von: *Ein Beitrag zum ungarischen Staatsrecht. Bemerkungen über Wenzel Lustkandl's „Ungarisch-österreichisches Staatsrecht“*. Vom Standpunkt der Geschichte des ungarischen Staatsrechts. Pest, 1865, S. 110. Déák stellt den in seinen Augen geradezu gegensätzlichen Entwicklungsverlauf in der ungarischen und „österreichischen“ Verfassungsgeschichte heraus: „Österreich erhielt eine Konstitution, welche es früher nicht besitzen hatte, in Ungarn wurde die bestehende Konstitution und die konstitutionellen Rechte durch die 1848er Gesetze blos klarer und bestimmter ausgesprochen und auf eine breitere und gerechtere Basis gestellt“ (ebd., S. 26). In „Österreich“ (darunter versteht Déák seinem dualistischen Ansatz gemäß alle nicht zur ungarischen Ländergruppe zählenden Länder) findet sich also eine „tabula rasa“, auf der 1848 eine vollkommen neue Verfassungsordnung errichtet wird, in Ungarn hingegen bloß die evolutive Modifikation der bestehenden Verfassungsordnung durch Verbreiterung ihrer sozialen Basis insbesondere durch eine weitgehende Einebnung der alten Feudalordnung (dazu PÉTER, Verfassungsentwicklung in Ungarn, S. 277).
- 98 LUSTKANDL, Wenzel: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht. Zur Lösung der Verfassungsfrage*. Wien, 1863.
- 99 LUSTKANDL sucht daher an erster Stelle das Verfahren bei dem berühmten „Pressburger Landtag“ von 1848 anzugreifen, in dessen Verlauf die 31 Gesetzesartikel verabschiedet wurden (alles bei DÉÁK, Beitrag zum

ungarischen Staatsrecht, S. 4 ff., wo die Argumente Lustkandls der Reihe nach abgehandelt werden). Das mehr oder weniger tumultuarische Verfahren („der Magnatensaal und die Gallerien waren mit der furchtbar aufgeregten Jugend angefüllt; Niemand wagte zu reden; ...“) habe eine geordnete Abstimmung unmöglich gemacht; außerdem hätten Anwesende ohne Mandat mitgestimmt. Daneben sucht er Zuflucht beim Argument des Irrtums: Ferdinand habe „die 48er Gesetze“ nur „aus Unkenntnis und Irrthum ihres Inhaltes mit Widerstreben und ohne Beachtung der sonst gesetzlichen Form“ (nämlich ohne Beteiligung des Staatsrates; der Verf.) unterzeichnet. Von einem konstitutionellen Standpunkt aus sehr gewagt war das weitere Argument, Ferdinand habe die 48er Gesetze „nur für sich und nicht auch für seine Nachfolger sanktioniert“, denn genau dieses Argument hatte König Ernst August im Hannoverschen Verfassungskonflikt gegen die Verfassungsbewegung eingesetzt. Man sieht daran, wie schwer man sich von „österreichischer“ Seite tat, die Unwirksamkeit des ungarischen Staatsrechts in seiner ihm 1848 verliehenen Form zu begründen.

EGBERT BELCREDI, DIE MÄHRISCHEN KONSERVATIVEN UND DAS BÖHMISCHE STAATSRECHT

Lothar Höbelt

Das böhmische Staatsrecht, sobald es über bloßen Föderalismus, über die Betonung der Länderrechte hinaus ging, begnügte sich nicht mit der Verteidigung der Privilegien des Königreichs Böhmen allein; sein zentrales Thema waren die Sonderstellung und die Zusammengehörigkeit der böhmischen Länder, sei es im Rahmen des Heiligen Römischen Reichs oder der Habsburgermonarchie. Von den böhmischen Ländern waren in der frühen Neuzeit die beiden Lausitzen (1620/35) und der Löwenanteil Schlesiens (1740/42) verloren gegangen. In diesem Sinne ließe sich wohl mit einiger Berechtigung sagen: Das böhmische Staatsrecht in seiner spezifischen Bedeutung als Klammer für alle Länder der Heiligen Wenzelskrone stand und fiel im 19. Jahrhundert mit der Stellung der Markgrafschaft Mähren.

Verfechter des böhmischen Staatsrechts waren ab den sechziger Jahren in erster Linie die böhmischen Konservativen, von ihren Gegnern oft auch als die „feudale“ Adelspartei bezeichnet. Ihre Exponenten – neben den Grafen Heinrich Clam-Martinic und Leo Thun-Hohenstein ist in dieser Beziehung vor allem Fürst Karl (III.) Schwarzenberg zu erwähnen – erwiesen sich z.B. während der Krise um die Fundamental-Artikel als weit unnachgiebiger als die bürgerlichen „Altschechen“ um Palacky und Rieger.¹

Doch wie war es um ihre Verbündeten und Ansprechpartner in Mähren bestellt? Die mährischen Konservativen litten von vornherein unter einem gravierenden Nachteil. Die Tschechen verfügten in Mähren über einen weit größeren Bevölkerungsanteil als in Böhmen. Aber politisch waren sie nur in einer von drei Wahlkurien mehrheitsfähig: den Landgemeinden. Die Städte und der Großgrundbesitz waren hingegen ganz überwiegend Hochburgen der deutschen Liberalen und Verfassungstreuen. In Böhmen verfügten die Konservativen, wie die Wahlen des Jahres 1871 bewiesen, in der Kurie des landtäflichen Großgrundbesitzes ganz eindeutig über die Mehrheit, selbst dann noch, wenn sie – wie im Dezember – gegen die Regierung antraten. In Mähren hingegen stellten sie bloß eine Minderheit, die Wahlen allenfalls mit Hilfe der Regierung für sich zu entscheiden vermochte.²

Als Führer dieser mährischen Konservativen hatte sich im Laufe der sechziger Jahre Graf Egbert Belcredi herauskristallisiert.³ Graf Gabor Serenyi, lange Zeit auch Landesauschuß-Beisitzer, war 1868 verstorben; der alte Fürst Hugo Salm, Präsident des ständischen Landtags von 1848, wurde zwar weiterhin zum Landeshauptmann vorgeschlagen, wann immer die Konservativen zusammen mit den mährischen Tschechen eine Mehrheit im Landtag errangen, war aber mehr eine Galionsfigur als eine politisch aktive Persönlichkeit. (Salmes gleichnamiger Sohn stand übrigens im gegnerischen Lager, nicht zuletzt auf Grund des Einflusses seiner Frau, einer geborenen Liechtenstein, wie man munkelte.) Der Erzbischof von Olmütz, Landgraf Friedrich Fürstenberg (1861–92), spielte im Hintergrund

eine gewichtige Rolle, so wie Kardinal Schwarzenberg in Prag, scheute vor einer Rolle als Parteiführer jedoch zurück. Belcredis Rolle nicht bloß als Haupt, sondern auch als der führende Kopf der mährischen Konservativen war infolgedessen durch ein Vierteljahrhundert, vom Ende der sechziger Jahre bis zu Beginn der neunziger Jahre, nahezu unangefochten.

Freilich: Wenn ihm auch niemand die Rolle als Parteiführer streitig machte, so war Belcredi doch zu keinem Zeitpunkt unumstritten. Belcredis Bruder Richard war als Karrierebeamter zum böhmischen Statthalter ernannt worden und war dann als Ministerpräsident zwischen 1865 und 1867 dazu ausersehen, eine Versöhnung der Parteien herbeizuführen. Er sollte den Reichsratsboykott der Ungarn und der Böhmen beenden, im Sinne einer föderalistischen Korrektur des „Februarpatents“, doch ohne sich auf allzu weitgehende staatsrechtliche Konzessionen einzulassen.⁴ Der Ausgleich mit Ungarn, wie er 1866/67 dann tatsächlich zustande kam, ging ihm deshalb auch zu weit.⁵ Vor allem aber ging ihm die Art und Weise wider den Strich, wie dieser Ausgleich zwischen den Ungarn und der Krone allen übrigen Ländern der Monarchie als *fait accompli* präsentiert wurde, an dem nichts mehr geändert werden durfte.⁶ Er trat deshalb auch im Februar 1867 zurück, und überließ die Verabschiedung des Ausgleichs seinem Rivalen Beust, dem langjährigen sächsischen Minister, der nach Königgrätz nicht bloß die Leitung der österreichischen Außenpolitik übernommen hatte, sondern als letzter unter den Ministern des kaiserlichen Hauses auch noch den Titel und Anspruch eines Reichskanzlers.⁷ Beust war es, so schrieb Egbert später, der den „latenten Dualismus“ zu einem realen ausgeweitet habe.⁸

Während Richard Belcredi einem „Versöhnungsministerium“ vorstand, wie nach ihm Alfred Potocki 1870/71 und Eduard Taaffe 1879, war Egbert eine kämpferische Natur: Der Suche nach Kompromissen vermochte er in der Regel wenig abzugewinnen. Aus diesem Grund behagte ihm auch das Milieu der mährischen Politik nicht: Er hielt Verhältnisse für ungesund, „wo sich die Leute gründlich hassen, aber doch mit ängstlicher Sorge alle sichtbare Entzweiung vermeiden.“ Ja, er ging sogar noch weiter: „Man muß dem verderbten öffentlichen Geist in seinen Trägern und Pflegern zu Leibe gehen und die Personen direkt angreifen.“⁹ Denn: „Wo Kampf ist, ist doch noch Leben.“¹⁰ Egbert urteilte deshalb auch abfällig über die „Taubensanftmut“ des Regimes seines Bruders: „Richard arbeitet sich zu Tode und doch geschieht gar nichts.“¹¹ Vor allem sei sein Bruder viel zu tolerant gegenüber der liberal-zentralistischen Bürokratie gewesen, die auch unter konservativen Ministern de facto weiterhin die Geschäfte führte. Als gefährlichster Feind und eigentlicher Gegenpol in der mährischen Politik erschien ihm deshalb auch einer dieser geschmeidigen Beamten, der junge Staatsanwalt und Brüner Salonlöwe Johann v. Chlumecky, nicht weil er ein Linksaußen gewesen wäre, sondern weil er zwar letztendlich zu den Liberalen neigte, dabei aber stets seine konservative Gesinnung hervorhob, sich bei den frommen Damen einschmeichelte und zumindest am Beginn seiner Laufbahn unter dem Deckmantel einer Mittelpartei agierte.

Egbert Belcredis Kampf galt dabei nicht bloß einer Partei oder einer bestimmten Verfassung, den Liberalen oder der sogenannten „Dezemberverfassung“, sondern der „Omnipotenz“ des modernen „konfessionslosen Raubstaates“¹² überhaupt. Die Bürokratie war ihm verhasst als eine Klasse „hochmütige Proletarier“,¹³ die sich illegitimerweise Herrscherfunktionen annahm. Die „absolute Schreiberherrschaft“ erwürge mit „ihrer Negation alles Tatsächlichen“ alles Leben.¹⁴ Sprich: Das Land sollte nicht bloß von Prag anstelle von Wien, auf tschechisch anstelle von deutsch regiert werden, sondern es sollte ganz

allgemein überhaupt weniger regiert, verwaltet, administriert und interveniert werden. „Je mehr Gesetze es gibt, desto wahrscheinlicher ist es, daß sie schlecht sind.“¹⁵ Mit diesen Ansichten war er in gewissem Sinne ein Verfechter der „Zivilgesellschaft“ avant la lettre, in ihrer konservativ-ständischen Ausprägung. Selbstverwaltung und lokale Initiative, nicht Gleichmacherei und Kontrolle von oben waren seine Devise.

Bei seinem Kampf gegen die Bürokratie gerieten nicht bloß die politische Verwaltung, die Bezirkshauptleute, sondern z.B. auch Distriktsärzte und Forstadjunkten in sein Visier, die mit ihrem Reformeifer über Tradition und Herkommen achtlos hinwegschritten, auf Kosten des „vom modernen Staat aufs höchste misshandelten Privatsäckel“¹⁶ unverhältnismäßige Kosten verursachten und überall Unruhe hervorriefen. Konsequenterweise lehnte er sowohl die allgemeine Wehrpflicht („als größtes Attentat des Liberalismus auf die Freiheit“¹⁷) als auch die allgemeine Schulpflicht ab. Österreich sollte ein Reich sein, nicht unbedingt ein Staat;¹⁸ voller Verachtung begegnete er dem neuen Österreich ab 1867, dem sogenannten „Cisleithanien“. Die Verfassungstreuen, so spottete er, hießen so, weil sie die Verfassung bereits zweimal auf den Kopf gestellt hatten. Diese Ablehnung ging so weit, daß er sogar „österreichischen“ Katholikentagen mit Skepsis begegnete, weil darin eine „Darstellung des Cisleithanismus“ zu erblicken sei.¹⁹

Für einen Verfechter des böhmischen Staatsrechts bot diese unbeugsame Prinzipientreue auf den ersten Blick gute Voraussetzungen. Belcredi war darüber hinaus ein sehr bewusster Standesvertreter des Adels, nicht des von ihm sehr skeptisch beäugten „entwurzelten“ Hofadels, sondern des begüterten Hochadels, der noch auf seinen Gütern lebte und den Kontakt mit dem Landvolk aufrecht erhielt. Dem Landadel kam seiner Meinung nach gleichsam von selbst eine lokale Führungsposition zu, wenn er sich dieser Aufgabe bloß bewusst sei. „Das Volk möchte uns als Führer anerkennen, wenn wir nur das Zeug dazu hätten.“²⁰ Bloß wenn der Adel tatenlos zusehe, wüchsen ihm andere Volksklassen über den Kopf.²¹ In diesem Sinne teilte er das Bedauern, „daß die slawische Nation von selbst erwacht ist und nicht durch die höheren Stände geweckt wurde“.²²

Die Berufung auf alte Rechte allein war zu wenig. Im Volk mußte ein Bewusstsein dieser Rechte entstehen oder wiedererweckt werden. Auch das Staatsrecht könne nicht oktroyiert werden, solange diese Voraussetzungen noch nicht gegeben seien. Um es mit einem Schlagwort des zwanzigsten Jahrhunderts zu sagen: Belcredi setzte auf „Meta-Politik“, auf Werte und Überzeugungen, Begriffe und Symbole, um seine Thesen in der Öffentlichkeit zu verankern. Schon 1869 schrieb er einem Vertrauten: „Ich gehöre nicht zu den Anhängern des modernen Glaubens, durch Paragraphen, Verfassungen etc. die Welt aus den Angeln heben zu können.“²³ Dementsprechend war er auch nach dem Scheitern der Fundamental-Artikel 1871 alles andere als zu Tode betrübt: „In mancher Beziehung ist mir’s ganz recht, daß es so gekommen ist.“²⁴

Einen bedeutenden Anteil an seinen Aktivitäten nahm deshalb auch der Versuch ein, eine konservative Presse ins Leben zu rufen, um eine Schubumkehr in der öffentlichen Meinung zu bewirken. Er zählte 1860 zu den Gründern der konservativen Zeitung ‚Das Vaterland‘, das er 1888 schließlich – nicht ohne schmerzliche Kämpfe und Konflikte – von Leo Thun übernehmen sollte. In Mähren nahm er sich insbesondere des ‚Hlas‘ an, der nahezu als einziger zumindest zeitweise bei ihm Gnade fand; die meisten anderen tschechischen Blätter waren in seinen Augen viel zu sehr vom Zeitgeist infiziert. Viele Schmerzen bereiteten ihm auch der immer wieder gescheiterte Anlauf, in Brünn ein konservatives

Organ in deutscher Sprache zu gründen. Seine „intimen Beziehungen zur Journalistik und zu den Journalisten“ hätten ihn „sonst Unglaubliches glauben gelehrt“, schrieb er einmal an einen Freund.²⁵

Mit seiner kämpferischen Einstellung machte sich Belcredi bei seinen Standesgenossen keineswegs beliebt: Nicht bloß bei den verfassungstreuen Gegnern und bei den „Nebulosen“, der Mittelpartei, die sich im Zweifelsfall der Regierung anschloß, sondern auch bei den eigenen Parteifreunden, die gute Katholiken und Österreicher waren, voll des Misstrauens gegen Freimaurer und Juden, aber auch gegen jedes Anzeichen von tschechisch-nationaler Bewegung. „Spiegel und Dalberg fangen an, sich als deutsche Schmerzenskinder zu fühlen“, notierte Belcredi 1866. Bei der herrschenden Wahlagitation käme wieder „das alte tschechische Gespenst“ zum Vorschein.²⁶ Das böhmische Staatsrecht stieß unter diesen Umständen auf keine allzu große Resonanz. Unter den Hochadeligen machten hier wohl nur Logothetti (und Kaunitz) eine Ausnahme. Dieses Fehlen eines selbstbewussten nationalen Adels war einer der Punkte, die Belcredi als eine der negativen Langzeitfolgen der Schlacht am Weißen Berg zu akzeptieren bereit war (die er im übrigen für ein Glück hielt, denn der pfälzische „Winterkönig“ und seine protestantischen Anhänger hätten das Land sonst vermutlich tatsächlich germanisiert).

Belcredi selbst nahm sich des Staatsrechts mit wachsender Begeisterung an. Zwar hatte er 1848 einst selbst noch „gegen durch alte Pergamente kaum zusammengehaltene Kronen“ polemisiert.²⁷ Doch über diese Jugendsünden war er längst hinaus. Als die mährischen Tschechen sich nach der Einführung der direkten Reichsratswahlen 1873 dazu überreden ließen, in den Reichsrat einzutreten, war es allein Belcredi, der dabei eine Ausnahme machte. Damit wurde eine Routine in Gang gesetzt, wie sie sich in Böhmen zwischen 1874 und 1877 Dutzende Male abspielte. Sobald der gewählte Abgeordnete den Sitzungen fernblieb, wurde sein Mandat für erloschen erklärt und Neuwahlen ausgeschrieben. Der Kandidat bewarb sich neuerdings und wurde in der Regel wiedergewählt. Nach einigen Monaten begann die gesamte Prozedur von neuem; nur ganz selten kam in Böhmen ein Dissident zum Zug, ein Jungtscheche, der das Mandat auch tatsächlich annahm. In Mähren freilich, wo es damals noch keine Differenzierung zwischen Jung- und Alttschechen gab, stellte die Nationalpartei Belcredi schon beim ersten Mal ganz offiziell einen Gegenkandidaten entgegen, den Rechtsanwalt Kusy, der knapp, aber doch die Mehrheit errang. Belcredi war damit zum Märtyrer des Staatsrechts geworden, gestürzt freilich nicht durch die feindliche Regierung, sondern von seinen kompromissbereiten Landsleuten.

Nicht zufällig finden sich in diesen siebziger Jahre die meisten Belege für Belcredis Identifikation mit dem böhmische Staatsrecht – wohlgemerkt, für das Staatsrecht, aber gegen die politische Elite der mährischen Tschechen, im „frisch-fröhlichen Krieg“ gegen die „ungläubige Advokatenpartei“.²⁸ Um das Konsortium des ‚Hlas‘ versuchte er eine Partei innerhalb der Partei in Stellung zu bringen.²⁹ Was ihm dabei vorschwebte, war eine „slawisch nationale Partei auf streng katholischer und christlicher Grundlage.“³⁰ Böhmen avancierte dabei zum Vorbild. Der böhmische Adel, so schrieb er bewundernd, sei allen anderen Ländern weit voraus; ja, Mähren sei nur zu helfen, wenn es Böhmen einverleibt werde.³¹

Freilich, auch diese Begeisterung für den „Anschluß“ an Böhmen stieß bald an ihre Grenzen. Gegen Ende der siebziger Jahre finden sich zunehmend kritische Töne in Belcredis Aufzeichnungen. Rückblickend stellte er fest, der Adel habe gegenüber der staats-

rechtlichen Deklaration vom Sommer 1868 eine „nicht gerade freundliche, abwehrende Haltung“ eingenommen. Er sei ihr bloß „gefolgt, anstatt, wie es sich geziemt, überall voran zu sein.“³² Bei Clam und seinen böhmischen Freunden witterte er eine zunehmend resignierte Stimmung.³³ Übel nahm Belcredi seinen böhmischen Freunden dann vor allem den Kompromiß mit Taaffe im Sommer 1879: Die Konservativen wurden in der Kurie des Großgrundbesitzes zehn Sitze eingeräumt, dafür mussten sie versprechen, ihre Mandate auch tatsächlich auszuüben und den Reichsrat nicht länger zu boykottieren. Belcredi sprach deshalb vom „sauren Kompromißapfel“, ja von der „Fahnenflucht des Adels“.³⁴ Die ganze Nation sei jetzt zwar wieder auf derselben, aber eben auf der falschen Bahn vereint.³⁵

Diesmal sah sich freilich auch Belcredi gezwungen, gute Miene zum bösen Spiel zu machen. Er nahm selbst ein Mandat für den Reichsrat an. Bekannt, berühmt, bei manchen berüchtigt wurde er im Abgeordnetenhaus allerdings nicht als Paladin des Staatsrecht, sondern als Vorkämpfer der Sozialpolitik, in dem Sinne, wie es nach ihm die Christlichsozialen praktizierten, beginnend mit dem Auftreten des jungen Prinzen Alois Liechtenstein, dem Belcredi das Verdienst zuerkannte, den Katholizismus in Mode gebracht zu haben. Später wurde die Bewegung dann von Karl Lueger übernommen, den Belcredis publizistischer Mitstreiter Vogelsang selbst „gefischt“ haben wollte, um schließlich doch zuzugeben, er sei „ganz spontan zu ihm“ gekommen.³⁶ Belcredi war in der zweiten Hälfte der achtziger Jahre zweifellos fasziniert von der Möglichkeit, ausgerechnet in Wien, in der Höhle des Löwen, eine antilibérale Massenbewegung ins Leben zu rufen.

Belcredi selbst bezeichnete sich bei Gelegenheit als Sozialist, freilich eingeschränkt in dem Sinne: daß ich „soziale Forderungen akzeptiere, um größere Ausbrüche zu vermeiden“.³⁷ Die „Sozialpflichtigkeit“ des Eigentums nahm bei seinen Überlegungen eine zentrale Rolle ein: Die christliche Religion kenne – im Gegensatz zum römischen Recht – kein absolutes Eigentum, das vielmehr nach einer Gegenleistung verlange, Besitz bedeute auch Bestimmung.³⁸ Das Staatsrecht als partikulares Anliegen, so schien es, wurde von der sozialen Frage in den Hintergrund gedrängt, von der Abwehr der Revolution, die laut Belcredi unmittelbar bevorstand, wenn nicht umgehend Reformen einsetzten. Eine Spur von Selbstkritik mag mitschwingen, wenn er 1886 schrieb: Die „wirtschaftlichen Interessen“ hätten die „Achtung und Kenntnis des Staatsrechts verdunkelt“.³⁹

Generell konstatierte er eine Versumpfung staatsrechtlicher Begriffe.⁴⁰ Der ‚Hlas‘ solle diesen Themen mehr Aufmerksamkeit widmen, weil die jüngere Generation von den staatsrechtlichen Kämpfen der sechziger Jahre keine rechte Vorstellung mehr habe.⁴¹ Vor der Germanisierung geschützt und bei Österreich erhalten werden könnten die Tschechen nur durch den möglichst engen Verbund der Länder der böhmischen Krone. Man müsse daher jeden Anlaß benützen, die Gravitation nach Prag zu verstärken.⁴² Denn Brünn, so pflegte er stets zu klagen, sei keine Hauptstadt, habe kein entsprechendes gesellschaftliches Leben. Man interessiere sich dort für nichts außer für die Tuchfabrikation, ganz abgesehen davon, daß Brünn bis zur Eingemeindung seiner Vororte nach dem 1. Weltkrieg immer noch über eine deutsche Mehrheit verfügte. Hochburgen des nationalen Erwachens in Mähren waren vielmehr Kleinstädte wie Ungarisch-Brod oder Proßnitz mit ihren wenigen tausend Einwohnern.⁴³

Belcredi und die Jungtschechen

Noch 1885 hatte er vom „hochbegabten, patriotischen Adel“ in Böhmen geschwärmt.⁴⁴ Doch ab der zweiten Hälfte der achtziger Jahre mehrten sich die kritischen Töne: Zwischen den Zeilen ließ Belcredi durchblicken, daß er Böhmen und die böhmische Politik inzwischen weit kritischer sah. Böhmen – so schien es ihm – war sich selbst genug und kümmere sich viel zu wenig um Mähren. Warum, so fragte er, hieße es eigentlich „Cesky Klub“ und nicht Klub der böhmischen Länder? Immer sei nur von Böhmen die Rede, nie von der Gesamtheit der böhmischen Länder.⁴⁵ Mähren sei eben kein „Nebenland“, sondern der böhmischen Krone inkorporiert.⁴⁶ Dieses Missvergnügen an der böhmischen Politik brach sich vollends Bahn, sobald die Jungtschechen in Böhmen das Ruder übernahmen. Im Sommer 1889, nach dem jungtschechischen Sieg bei den Landtagswahlen, findet sich eine Aussage, die ganz im Gegensatz zu den Äußerungen früherer Jahre, die Empfehlung aussprach, Mähren in Zukunft immer ferner von Böhmen zu halten. Belcredi gab zu, damit sei eine Schwächung in staatsrechtlicher Beziehung verbunden, die er für bedauerlich hielt, aber eben auch für notwendig.⁴⁷

Diese schroffe Abneigung gegenüber den Jungtschechen war für Aristokraten nicht allzu ungewöhnlich; auf den zweiten Blick aber doch ein wenig erstaunlich. Natürlich: Der Sieg der Jungtschechen beraubte Taaffe und den „Eisernen Ring“ ab 1891 ihrer Mehrheit im Reichsrat. Doch Belcredi hatte auf Taaffe nie viel gegeben. Der Langzeit-Premier war für ihn ein Opportunist, der bloß den Liberalen die Sitze warm halte, aber keine echte Wende einleiten werde. Gerade in Mähren hatte Taaffe 1883/84 zum Unterschied von Böhmen keinen Umschwung zugunsten der Slawen und Konservativen durchgesetzt.⁴⁸ Seine administrativen Maßregeln hatte er oft kritisiert und bekämpft. Belcredi trauerte Taaffe deshalb keine Träne nach, als er 1893 nach einer unerreicht langen Periode an der Spitze des Ministeriums gestürzt wurde. Ihre oppositionellen Energien durfte gerade Belcredi den Jungtschechen am allerwenigsten vorwerfen.

Viele von Belcredis Standesgenossen hatten immer schon vor dem Nationalismus gewarnt. Beispiele dafür sind schon genannt worden. Belcredis Einstellung dazu war bestenfalls ambivalent. Er hatte das nationale Erwachen als Rammbock gegen das bürokratische Korsett „Cisleithaniens“ geschätzt und gewürdigt. Prinzipielle Abscheu und geschmäckerliche Distanz vor der Roheit der Massenpolitik und ihren Begleiterscheinungen, wie sie z.B. Clam immer wieder zum Ausdruck brachte, waren ihm fremd. Zum Unterschied von Clam war sich Belcredi nicht zu schade, alle Mittel der Agitation zur Anwendung zu bringen. Belcredis eigene Verbindungen zu den Wiener ‚Vereinigten Christen‘, von Lueger bis Schönerer, legen davon Zeugnis ab. Er selbst war von seinen politischen Freunden gelegentlich der Demagogie geziehen worden und hatte nichts dagegen, den einen oder anderen Standesgenossen mit Bauerndemonstrationen zu schrecken.⁴⁹

Auch in Sprachenfragen gab es zwischen Belcredi und den Jungtschechen keine unüberbrückbare Kluft: Belcredi lehnte zwar das Schlagwort der nationalen Gleichberechtigung als „inhaltsleere Phrase“ ab,⁵⁰ aber mit den Prinzipien, wie sie später dann z.B. die Bardeni'schen Sprachenverordnungen verkörperten, der zweisprachigen Gleichberechtigung im öffentlichen Dienst der böhmischen Länder, konnte er sich ohne weiteres identifizieren.⁵¹ Beamte sollten grundsätzlich beider Landessprachen mächtig sein. Auch wenn sein eigenes Tschechisch nicht über jeden Zweifel erhaben war, so beklagte er doch, daß so wenige sei-

ner Standesgenossen sich der Mühe unterzogen, die Sprache ihrer bäuerlichen Umgebung zu erlernen.⁵²

Zweifelsohne: Zwischen Belcredi und den Jungtschechen standen die Kulturkampffronten, ihn irritierten die Reminiszenzen an die Hussiten; mehr noch vielleicht die soziologische Unverträglichkeit, die instinktive Abneigung gegen den „Despotismus der Advokatenclique“,⁵³ die ihm immer schon ein Dorn im Auge gewesen war. Deshalb rechnete Belcredi es dem Cesky Klub auch als Verdienst an, 1887 mit den Jungtschechen gebrochen hatte, während die Vereinigte Linke die Deutschnationalen auf ihre Seite zu ziehen versuchte.⁵⁴ Schließlich erreichte die Flut auch Mähren: Am 6. Juni 1892 formierten sich die Jungtschechen auch in Mähren als eigene Partei. Im Gegenzug riet Belcredi zu einer Sammlung aller übrigen Kräfte, nicht bloß der Altschechen, sondern auch des politischen Katholizismus, der damals erste schüchterne Lebenszeichen von sich gab.

Doch diesen Schwenk zu einer offen klerikalen Politik wollten die Altschechen nicht mitmachen, nicht einmal Srom, der ihm unter den Führern der Nationalpartei immer schon am nächsten gestanden war. Belcredi fühlte sich einmal mehr unverstanden und isoliert. Über die bisherigen Verbündeten urteilte er: Die narodni strana gehe zugrunde an Prinzipienlosigkeit.⁵⁵ Srom, so lautet eine seiner letzten Eintragungen, sei leider zu einer Gefahr für die konservative Sache geworden, weil er als Deckmantel für ganz anders geartete Bestrebungen benützt werde, als nützlicher Idiot, wie man einige Jahrzehnte später wohl gesagt hätte.⁵⁶ Belcredi hatte insofern recht: eine volkstümliche katholisch-nationale Partei war in Mähren mehrheitsfähig. Doch er hat ihre Gründung nicht mehr erlebt.⁵⁷

Stattdessen ergab sich das Paradoxon: Aus Opposition gegen die Opposition der Jungtschechen wurde der ewige Oppositionelle, der immer alle faulen Kompromisse abgelehnt hatte, in den letzten Monaten seines Lebens beinahe noch zu einem Verteidiger des Ministeriums Windischgrätz, der dreibeinigen „Großen Koalition“, die sich von einem Kompromiß zum anderen schleppte.

Poznámky

- ¹ HÖBELT, Lothar: Devolution Aborted: Franz Joseph I and the 'Fundamental Articles' of 1871. In: *Parliaments, Estates & Representation* 32 (2012), S. 37–52; ders. & GEORGIEV, Jiří: Graf Heinrich Clam-Martinic und Kaiser Franz Joseph: Mißverständnisse unter Konservativen. In: ZELLENBERG, Ulrich (Hg.): *Konservative Profile. Ideen und Praxis in der Politik zwischen FM Radetzky, Karl Kraus und Alois Mock*. Graz, 2003, S. 169–197.
- ² MALÍŘ, Jiří: Der mährische Landtag. In: RUMPLER, Helmut – URBANITSCH, Peter (Hg.): *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, Bd. VII/2. Wien, 2000, S. 2057–2103.
- ³ MALÍŘ, Jiří: Šlechtic na prahu moderní doby. In: *Osobnosti moravských dějin*, Bd. 1. Brno, 2006, 331–357; MELVILLE, Ralph: Der mährische Politiker Graf Egbert Belcredi (1816–1894) und die postfeudale Neuordnung Österreichs. In: Ders. et alii (Hg.): *Deutschland und Europa in der Neuzeit. Festschrift für Karl Otmar Freiherr von Aretin zum 65. Geburtstag*. Stuttgart, 1988, S. 599–611.
- ⁴ MERTAL, Walter: *Graf Richard Belcredi (1823–1902). Ein Staatsmann aus dem Österreich Kaiser Franz Josephs* (phil. Diss.). Wien, 1963; BRETTNER-MESSLER, Horst (Hg.): *Die Protokolle des Österreichischen Ministerrates (1848–1867), Abt. VI: Ministerium Belcredi*. 2 Bde. Wien, 1971/73; BELCREDI, Ludwig (Hg.): Fragmente aus dem Nachlaß des ehemaligen Staatsministers Grafen Richard Belcredi. *Die Kultur* 6 (1905), S. 396–422; 7 (1906), S. 3–24, 141–161, 274–303; 8 (1907), S. 3–39.
- ⁵ Ein späterer ungarischer Minister, Trefort, hielt deshalb das Ministerium Belcredi für „Jesuiten, die den Ausgleich stets im Munde führten und doch alles taten, um ihn zu verhindern“. ROGGE, Walter: *Österreich von Vilagos bis zur Gegenwart*, Bd. 2. Wien, 1873, S. 313.
- ⁶ Vgl. die jüngste Darstellung von OLECHOWSKI-HRDLICKA, Karin: *Die gemeinsamen Angelegenheiten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie*. Frankfurt/M., 2001, S. 125 ff. bzw. die Einleitungen von Friedrich Engel-Janosi zu den Ministeratsprotokollen der Ära Belcredi.

- ⁷ LUTZ, Heinrich: *Österreich-Ungarn und die Gründung des Deutschen Reiches. Europäische Entscheidungen 1867–1871*. Frankfurt/M., 1979; BEUST, Friedrich F. Graf von: *Aus Drei Viertel-Jahrhunderten*, 2 Bde. Stuttgart, 1887; FLÖTER, Jonas: *Beust und die Reform des Deutschen Bundes 1850–1866. Sächsisch-mittelstaatliche Koalitionspolitik im Kontext der deutschen Frage*. Köln, 2001.
- ⁸ HÖBELT, Lothar – KALWODA, Johannes – MALÍŘ, Jiří (Hg.): *Aus den Tagebüchern des Grafen Egbert Belcredi 1850–1894. Nach editorischen Vorarbeiten von Antonín Okáč*. Wien, 2016 [im folgenden zitiert als Tb.] 11. 11. 1878.
- ⁹ Tb. 3. 3. 1862.
- ¹⁰ Tb. 8. 8. 1875.
- ¹¹ Tb. 8. 6. 1867, 9. 6. 1866.
- ¹² Tb. 11. 2. 1873.
- ¹³ Tb. 20. 12. 1853.
- ¹⁴ Tb. 21. 2. 1854, 27. 3. 1853, 14. 12. 1875.
- ¹⁵ Tb. 22. 5. 1872, zum Hintergrund vgl. GEORGIEV, Jiří: *Až do těch hrdel a statků? Konzervativní myšlení a otázka samosprávy v politických strategiích české státoprávní šlechty po roce 1848*. Praha, 2011.
- ¹⁶ Tb. 8. 8. 1867.
- ¹⁷ Tb. 22. 2. 1876.
- ¹⁸ Tb. 19. 1. 1893.
- ¹⁹ Tb. 9. 3. 1888.
- ²⁰ Tb. 31. 7. 1871.
- ²¹ Tb. 18. 9. 1876.
- ²² Tb. 19. 2. 1862.
- ²³ Brief an Vinzenz Brandl, 30. 1. 1869. Die von Okáč gesammelte Korrespondenz Belcredis liegt im Mährischen Landesmuseum in Brünn.
- ²⁴ Brief an Hosek, 28. 10. 1871.
- ²⁵ Brief an Hosek, 24. 11. 1870. Kritiker nannten den ‚Hlas‘ dafür ‚Hlas maroda‘ (kranken Hlas); vgl. SEKERÁ, Martin: Das tschechische Pressewesen. In: RUMPLER – URBANITSCH (Hg.), *Habsburgermonarchie VIII/2*, S. 1977–2036; hier: 2002.
- ²⁶ Tb. 18. u. 23. 11. 1866, 19. 1. 1867.
- ²⁷ MALÍŘ, Belcredi 106 f.
- ²⁸ Tb. 12. 2. 1876.
- ²⁹ Tb. 23. 12. 1878.
- ³⁰ Tb. 12. 11. 1874.
- ³¹ Tb. 29. 12. 1874, 16. 8. 1875.
- ³² Tb. 23. 9. 1878.
- ³³ Tb. 3. 10. 1877; vgl. HÖBELT – GEORGIEV, Clam 186 f.
- ³⁴ Tb. 16. 6. 1879, 29. 5. 1879.
- ³⁵ Tb. 4. 3. 1879.
- ³⁶ Tb. 7. 4. 1874, 23. 8. 1887, vgl. KLOPP, Wiard: *Leben und Wirken des Sozialpolitikers Karl Freiherr von Vogelsang*. Wien, 1930; BOYER, John: *Political Radicalism in late Imperial Vienna. Origins of the Christian Social Movement 1848–1897*. Chicago, 1981.
- ³⁷ Brief an Ernst Schneider, 9. 8. 1882.
- ³⁸ Tb. 9. 11. 1882, 25. 9. 1882.
- ³⁹ Tb. 28. 6. 1886.
- ⁴⁰ Tb. 30. 3. 1887.
- ⁴¹ Tb. 3. 7. 1886.
- ⁴² Tb. 24. 11. 1885.
- ⁴³ Vgl. HÖBELT, Lothar: Brünn in der deutschen Politik Altösterreichs. In: FASORA, Lukas – HANUS, Jiri – MALÍŘ, Jiri (Hg.): *Brünn-Wien, Wien-Brünn. Landesmetropolen und Zentrum des Reiches im 19. Jahrhundert*. Brno, 2008, S. 15–27.
- ⁴⁴ Tb. 17. 6. 1885.
- ⁴⁵ Tb. 12. 6. 1887, 23. 3. 1891, 12. 12. 1891.
- ⁴⁶ Tb. 26. 2. 1888.
- ⁴⁷ Tb. 1. 12. 1889; vgl. GARVER, Bruce: *The Young Czech party 1874–1901 and the Emergence of a Multi-Party System*. New Haven, 1978, S. 146 ff. Zu den Jungtschechen vgl. VOJTĚCH, Tomáš: *Mladočeši a boj o politickou moc v Čechách*. Praha, 1980; und VELEK, Luboš: *Národní strana svobodomyšlná (mladočeská) 1889–1907. Příspěvek k dějinám politického stranictví v habsburské monarchii v období procesu politické modernizace*. Dissertation der Philosophischen Fakultät der Karlsuniversität in Prag. Praha, 2004.
- ⁴⁸ Vgl. HÖBELT, Lothar: Kleine Ursachen, große Wirkungen? Der Schwenk der Mährischen Mittelpartei 1883/84. In: AMBROŽOVÁ, Hana et alii (Hg.): *Historik na Moravě*. Brno, 2009, S. 399–411.
- ⁴⁹ Tb. 31. 5. 1884.
- ⁵⁰ Tb. 24. 10. 1892.
- ⁵¹ Tb. 9. 9. 1887, 18. 1. 1890, 4. 3. 1890.
- ⁵² Tb. 22. 9. 1874.

- ⁵³ Tb. 17. 5. 1885.
- ⁵⁴ Tb. 11. 6. 1887; vgl. HÖBELT, Lothar: Kornblume und Kaiseradler. Die deutschfreiheitlichen Parteien Altösterreichs 1882–1918. Wien, 1993, S. 42 f., 49 f.
- ⁵⁵ Tb. 15. 6. 1893. Zehn Tage zuvor hatte der Parteitag der Nationalpartei seine Entscheidung gegen den katholischen Flügel getroffen; vgl. MALÍŘ, Jiří: Die Parteien in Mähren und Schlesien und ihre Vereine. In: RUMPLER – URBANITSCH (Hg.): *Habsburgermonarchie VIII/1*, S. 705–803, hier: 731.
- ⁵⁶ Tb. 23. 7. 1894.
- ⁵⁷ Vgl. MAREK, Pavel: Der tschechische politische Katholizismus in den Jahren 1890–1914. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 111 (2003), S. 445–469.

JESTĚ JEDNOU O POKUSU ZŘÍDIT STOLICI DĚLNICKÉHO PRÁVA NA PRÁVNICKÉ FAKULTĚ KARLOVY UNIVERZITY A JEHO ŠIRŠÍCH SOUVISLOSTECH

Vladimír Kindl

V r. 1984 jsem uveřejnil studii¹ věnovanou snaze, která počátkem dvacátých let 20. stol. hledala cestu k rozšíření, restrukturalizaci a institucionalizaci výuky části pracovněprávních a sociálněprávních tuzemských i zahraničních norem na československých právnických fakultách. Vycházela ze dvou parlamentních iniciativ. Koncem r. 1921 skupina 21 poslanců Československé strany socialistické předložila 9. 12. 1921 v poslanecké sněmovně Národního shromáždění návrh, jímž by se ukládalo vládě zřídit na všech právnických fakultách v Československé republice od počátku školního r. 1922/1923 stolice dělnického práva, aby mohly být pro posluchače konány řádné a pravidelné přednášky z tohoto předmětu. Předmět měl být obligatorní a jeho zkoušení mělo být zahrnuto do politicko-právní (tj. v pořadí třetí) státní zkoušky a příslušného rigoróza. Přestože návrh nebyl plněm sněmovny nikdy projednán a nebylo tak o něm hlasováno, informovalo o něm ministerstvo školství a národní osvěty počátkem r. 1922 učitelský sbor pražské Právnické fakulty a požádalo jej o jeho posouzení a podání vhodných řešení.

Zřízení stolice – systemizovaného místa řádného, případně mimořádného profesora dělnického práva profesorský sbor nepřímo odmítl. Dovodil, že navrhovatelům šlo vlastně o zřízení jiné stolice, stolice pro sociální politiku, ale pro obsazení takových stolic chybí dostatek kvalifikovaných odborníků a proto jejich zřízení by bylo předčasné. Než budou vytvořeny příslušné personální předpoklady, navrhl konání fakultativních přednášek o sociální politice v rozsahu 3 hodiny v týdnu v zimním semestru a o sociálním právu správním v tomtéž rozsahu v letním semestru. Zahájeny byly až od počátku školního roku 1926/1927. Příčinou několika odkladů byly zejména neshody o výši finanční úhrady za jejich konání mezi ministerstvem a fakultou. V seznamech každoročně ohlašovaných přednášek se objevily s upravenými a částečně odlišnými názvy. V zimním semestru přednášel prof. V. Mildschuh „Sociální politiku a právo správní“ s přerušením v letech 1929/1930 a 1931/1932. Počínaje zimním semestrem školního roku 1933/1934 nebyla přednáška do výuky zařazována. Prof. J. Hoetzel přednášel „Pracovní právo (správněprávní část): sociální pojištění“ až do letního semestru školního roku 1937/1938, i když od školního roku 1933/1934 v rozsahu jen 2 hodiny týdně.

Druhý z návrhů předložila skupina poslanců sociální demokracie. Měl podobu doplňujícího resolučního textu připojeného k vládnímu návrhu zákona, kterým se stanovila změna finančního zákona ze 17. 12. 1920, č. 682/1920 Sb. z. a n. a dodatek ke státnímu rozpočtu a rozpočtu státních investic na rok 1921. Vládě mělo být uloženo, aby zavedla „při universitě“ přednášky o právu dělnickém a sociální politice. V poslanecké sněmovně byl schválen 25. 1. 1922, v senátu 16. 2. 1922. V několikaleté korespondenci mezi ministerstvem a pražskou fakultou o problematice dělnického práva zůstal nepovšimnut. Stojí

tak za poznamenání, že ministerstvo postupovalo při jednání s pražskou fakultou jen na základě nezávazného návrhu poslaneckého klubu československých socialistů. Nic není známo, alespoň prozatím, o tom, že by se ministerstvo obrátilo s žádostí o posouzení některého z návrhů také na profesorský sbor brněnské nebo bratislavské fakulty. Pouze brněnský mimořádný profesor Rudolf Dominik podporoval zřízení samostatné stolice a zařazení dělnického práva do výuky právnických fakult v denním i odborném tisku nejdříve na základě návrhu sociálních demokratů, i když se v něm zřízení stolice nepožadovalo a teprve více než po roce myšlenku v souladu se skutečností přiznal původním navrhovatelům ze strany československých socialistů. Jeho podpora vycházela s velkou pravděpodobností z osobního politického a odborného zájmu a nebyla určována žádným společným stanoviskem brněnského profesorského sboru.²

V tomtéž roce, kdy studie vyšla, jsem pro konferenční vystoupení využil jejích závěrů a připravil příspěvek o vyučování pracovněprávní a sociálněprávní materie na pražské právnické fakultě v letech první československé republiky.³ Až do roku 1998 jsem nezaregistroval žádnou citační reakci ani na studii, ani na konferenční příspěvek. Tehdy ji zařadil prof. V. Urfus do seznamu literatury, který připojil na závěr kapitoly „Právnická fakulta“ zpracované pro Dějiny Univerzity Karlovy IV, 1918–1990.⁴

V souvislosti s průběhem prací na novém českém občanském zákoníku se situace změnila. Od poloviny devadesátých let 20. stol., po zveřejnění jeho věcného záměru⁵ a zejména po publikaci tezí připravované právní úpravy projednávaných ve stálých pracovních komisích Legislativní rady vlády a v Legislativní radě publikovaných r. 2001 K. Eliášem a M. Zuklínovou se v odborných kruzích probíral, často velmi vyhrcočně, vztah občanského a pracovního práva.⁶ Na právní historii působil tento diskurs víceméně inspirativně a vedl r. 2012 na půdě brněnské fakulty k vytvoření rozsáhlého kompendia o dějinném vývoji soukromého práva v českých zemích, jehož druhý díl, 5. část „Pracovní právo“ obsahovala subkapitulu „Pracovní právo ve výuce budoucích českých právníků“.⁷ Míneň byla výuka v meziválečných letech. Jak vyplývá z obsahu této subkapitoly, její autor hojně využil mé studie z r. 1984. Zdánlivě bych mohl být spokojen, že ještě po 32 letech byla studie k užítku modernímu bádání o dějinách výuky pracovněprávního a sociálněprávního oboru. Brněnský autor si povšiml pouze nere realizovaného návrhu na zřízení stolice dělnického práva, ale jeho vyústění do dvou přednáškových kurzů přešel bez povšimnutí. Vytvořil tak pro čtenáře nesprávný výsledný dojem, že o pracovněprávní a sociální problematice se na pražské Právnické fakultě v této době nepřednášelo. Rovněž konferenční příspěvek věnovaný speciálně této tematice přehlédl, pokud snad jeho pominutí nebylo vyvoláno jinými důvody.

O tři roky později využil mé studie z r. 1984 M. Štefko v kapitole „Gruberův pokus o kodifikaci pracovního práva počátkem 20. let minulého století“, která je součástí kolektivní monografie o české škole sociální politiky.⁸ I jeho zaujal především návrh na zřízení stolice dělnického práva. Pokoušel se rekonstruovat důvody, proč nebyl realizován. Přestože v názvu 4. části jeho kapitoly se objevilo sousloví „výuková tradice“,⁹ ve skutečnosti se o reálné výuce pracovněprávní látky v období mezi dvěma válkami na pražské fakultě neuvádí nic a výsledek, alespoň v tomto směru, byl tak shodný s publikací brněnskou.

Až do r. 2016 zůstávala úroveň poznání na faktografii sumarizované v předcházejících řádcích. Poté co se podařilo administrativním pracovnícím v prostorách fakulty nalézt dílem strojopisný, dílem rukopisný soubor nazvaný „Zásadní usnesení profesorského sbo-

ru právnické fakulty Karlovy university učiněná od 28. X. 1918“,¹⁰ můžeme dosavadní poznatky částečně rozšířit, částečně reinterpretovat.

Zásadní usnesení ze 17. prosince 1932 je věnováno projednání zprávy komise, bohužel se nedovídáme kdy zřízení a jak složené, o níž referoval prof. Ot. Sommer, bezpochyby její předseda. Komise se vyjadřovala k dotazu ministerstva školství „zda by nebylo lze přikázané přednášky... konati střídavě ob rok“. Usnesla se na zásadách odpovědi děkana ministerstvu. „Střídavé přednášky ob rok nelze na naší fakultě zavést... Přednášky mají své pevné místo v systému přednášek, takže musí být konány každý rok, neboť jinak by došlo k značnému přetížení přednáškami pro některé semestry.“ I když nemáme zatím k dispozici dopis ministerstva, v němž byl dotaz obsažen, zdá se téměř jisté, že jeho motivem byla snaha o dosažení úspory finančních prostředků, tj. snížení nákladů na právnické studium. Usnesení probírá některé konkrétní případy těchto přednášek (právní filosofie, nesporné řízení, konkursní právo) a v závěru se věnuje širěji pracovnímu právu, což je mimochodem další doklad pozvolného nahrazování pojmu „dělnické právo“ novým termínem, který začínal převažovat a postupně se obecně vžíval. Píše se tu: „Pokud pak jde o přednášky z pracovního práva, lze mít za to, že jsou konány v příkazu, dosáhlo se nemalé úspory z nezřízení příslušné stolice. Tento příkaz stal se ostatně na výslovné přání ministerstva školství. Při střídavém čtení přednášek nastaly by nemalé obtíže v možnosti zápisu přednášek, nehledíc ani k tomu, že by zvyšovalo se studium in absentia. Úspory byly by celkem nepatrné, neboť honoráře jsou velmi nízké, naproti tomu škody byly by jistě značné. Jednomyslně schváleno.“¹¹

Citovaná partie přesvědčuje o tom, že finanční aspekty při posuzování návrhu československých socialistů z r. 1921 hrály důležitou roli, možná, že roli významnější než vědecké aspekty a pedagogická potřeba. Sbor výslovně upozorňuje na skutečnost, že nezřízení stolice přineslo „nemalé úspory“. Nelze tak vyloučit, že ministerstvo na nákladnost případné realizace návrhu požadujícího zřízení stolice upozorňovalo fakultu nějakým způsobem mimo probíhající korespondenci a fakulta se rozhodla ministerstvu vyjít vstříc. Jinak řečeno: fakulta byla zřízení stolice dělnického práva příznivě nakloněna, ale rozhodla se na přání ministerstva tento záměr nepodporovat a zúžila jej do podoby pouhých fakultativních přednášek. Můžeme se dokonce pokusit o vyčíslení výše této úspory. Zřízení stolice by znamenalo plat příslušného profesora přibližně ve výši 5000 Kč měsíčně, ročně tedy cca 60 000 Kč. Remunerace, kterou ministerstvo po několikaletém dohadování schválilo pro vyučující „přikázaných přednášek“ činila 3000 Kč na osobu splatných vždy jednorázově na konci semestru po jejich skončení. Až do okamžiku přijetí zásadního usnesení sboru ze závěru r. 1932 bylo prof. Mildschuhovi vyplaceno (započítáme-li remuneraci i za zimní semestr školního roku 1932/1933) 15 000 Kč a prof. Hoetzlovi 18 000 Kč. Celkem 33 000 Kč. Lze proto chápat, že případné zavedení přednášek „střídavě o rok“, které požadovalo ministerstvo, by opravdu přineslo úspory „celkem nepatrné“. M. Štefko tak správně v r. 2015, částečně asi intuitivně, částečně na základě jiného zdroje, konstatoval, „že finanční prostředky pro podporu tohoto směru bádání tak byly v ČSR stále skromné“.¹² Zdá se tedy, že návrh na zřízení stolice dělnického práva „zapadl“ nikoliv snad pro nepříznivou odezvu ve sboru pražských profesorů ale proto, že ministerstvo si skeptickou odezvu „objednalo“ s obecnou a často používanou argumentací o nezbytných rozpočtových úsporách.

Prvorepublikový neúspěch snahy opřít výuku pracovněprávního a sociálněprávního oboru o institucionální základ má překvapivě určitou paralelu i v období po obnovení Československa v r. 1945, byť samozřejmě v odlišných vnějších podmínkách.

V literatuře se vyskytuje údaj, že výuka pracovního práva byla do studijního programu pražské fakulty vložena od školního roku 1949/1950. I já jsem jej převzal, kajícíně přiznám, že neproověřil a zařadil na závěr studie o pokusu zřídit stolici dělnického práva. Jeho udržitelnost podporovala také následující věta Z. Pousty z roku 1998: „Od občanského práva se oddělilo v rámci nového pojetí pracovního poměru již v roce 1949 právo pracovní...“¹³ Skutečnost je však zřejmě jiná. K. Litsch s odvoláním na relativně spolehlivé zdroje¹⁴ v r. 2004 zjistil, že předmět byl zařazen do výuky až ve školním roce 1952/1953, umístěn byl v 6. semestru v rozsahu 3 hodin týdně a ukončován byl zkouškou. Zdali šlo konečně o pravidelné a trvalé umístění do studijního curricula není však dle seznamu přednášek právnické fakulty jisté, protože se tento předmět pro následující školní rok 1953/1954 neuvádí. Může se samozřejmě jednat jen o redaktorskou nebo tiskařskou chybu. Každopádně selektivní pohled K. Litsche na studijní program fakulty prováděný vždy v závěru každého z následujících tří desetiletí, obsahuje pracovní právo a od školního roku 1978/1979 i pracovní právo a sociální zabezpečení většinou zařazené do 5. a 6. semestru ale také např. ve školním roce 1988/1989 v semestru třetím.¹⁵ Další skutečností, která stojí za povšimnutí je to, že při zřizování kateder, tehdy nové vnitrofakultní organizační struktury, která se na fakultě objevila koncem r. 1949 nejdříve spontánně a po nabytí účinnosti zák. č. 58/1950 Sb., o vysokých školách, legálně se existence pracovního práva neprojevila.¹⁶ Lze vyjádřit domněnku, že svůj vliv tu sehrálo i nekodifikování tohoto oboru v období právnické dvouletky, respektive ani v období po jejím skončení, i když jeho vyučující Karel Witz tehdejšími studentům údajně sliboval platnost zákoníku pracovního práva od podzimu r. 1951.¹⁷

O institucionálních osudech pracovního práva na pražské Právnické fakultě v padesátých až sedmdesátých letech tak spolehlivou literární formou zpraveni nejsme. Odpovědi na otázky, na jaké katedře byl předmět zařazen, kdy získal status oddělení v jejím rámci a kdy byl jmenován jeho první profesor, nám dosud chybí. Paměť zúčastněných slábne a vzpomínky se rozplývají v mlhavosti. Víme jen to, že ve školním roce 1964/1965 bylo pracovní a zemědělskodružstevní právo spojeno v katedře vedené Valérem Fábrym. Pracoviště bylo společné s Vysokou školou ekonomickou. Katedra byla rozdělena na oddělení; oddělení pracovní práva vedl K. Witz. Někteří z jeho učitelů byli zaměstnanci právnické fakulty, někteří, např. J. Pavlátová, později E. Novotná, Vysoké školy ekonomické. Pro školní rok 1966/1967 je toto oddělení označeno jako oddělení pracovního práva a sociálního zabezpečení. Do kdy toto společné pracoviště dvou vysokých škol existovalo zatím nelze přesně říci. Každopádně ve školním roce 1970/1971 bylo pracovní právo v podobě oddělení spojeno s katedrou občanského práva. Oddělení mělo v čele mimořádného profesora K. Witze, který se tak stal prvním profesorem této disciplíny na Právnické fakultě UK,¹⁸ protože je ve školním roce 1972/1973 uváděn jako profesor řádný. Ve funkci vedoucího oddělení jej pro školní rok 1973/1974 vystřídala Marie Kalenská. Spojení s katedrou občanského práva vydrželo do konce letního semestru školního roku 1974/1975. Následujícího roku bylo obnoveno organizační spojení se zemědělskodružstevním a nově též s hospodářským právem.

V téměř oficiálních dějinách Univerzity Karlovy se r. 1998 konstatovalo, že „v šedesátých letech byla ustanovena katedra hospodářského a finančního práva“ a „po řadě dalších organizačních změn vznikla katedra hospodářského práva, zemědělskodružstevního práva a pracovního práva“,¹⁹ jejímž vedoucím byl Slavoj Vaněk, představitel oboru hospodářského práva. Tento údaj není časově dostatečně určitý a je pouze fragmentální. Po bližším

prozkoumání zjišťujeme, že k utvoření katedry hospodářského, zemědělskodružstevního a pracovního práva došlo, jak už víme, až od školního roku 1975/1976. Pracovní a zemědělskodružstevní právo bylo tehdy spojeno v jednom oddělení, které vedl Valér Fábry. Tato situace zůstávala nezměněna až do školního roku 1989/1990, kdy se z tohoto oddělení utvořila na krátkou dobu katedra zemědělskodružstevního a pracovního práva. Oddělení pracovního práva této katedry vedl Miroslav Bělina. Vývoj však akceleroval k osamostatnění. Nejpozději k 31. 7. 1990 byla jako samostatné oborové pracoviště utvořena katedra pracovního a sociálního práva, jejím vedoucím se stal M. Bělina.²⁰ Konečně tak byla završena dlouhá cesta k institucionálnímu osamostatnění pracovního práva v struktuře pracovišť Právnické fakulty UK. Nelze samozřejmě porovnávat neporovnatelné, ale zřízení tohoto pracoviště má v sobě cosi alespoň částečně adekvátního tomu, co by v r. 1921 představovalo zřízení stolice dělnického práva.

Shromážděné údaje nabízí následující hodnocení. Jestliže dočasné organizační spojení pracovního práva s občanským právem vykazuje určitou logiku, organizační spojení se zemědělskodružstevním právem působí, zejména dnes, dojmem určité zbytkovosti a současně bezradnosti, do jaké katedry předmět zařadit. A možná i jisté jeho slabosti, protože nelze najít žádnou kauzální souvislost mezi jeho kodexovým uspořádáním od 1. 1. 1966 a institucionální pozicí v rámci fakulty.

T. Stará, příslušející k nejmladší autorské generaci, vyzvala před nedávnem právně-historické bádání k vysvětlení otázky, proč nebylo pracovní právo mezi odvětvími kodifikovanými v právnické dvouletce.²¹ Případnou dopověď na její výzvu by bylo vhodné doplnit objasněním, jaké bylo institucionální postavení pracovního práva v organizační struktuře pražské fakulty od padesátých let do poloviny šedesátých let. Úkol, ač na první pohled se může zdát pravý opak, to není vůbec jednoduchý. Na Archiv Univerzity Karlovy, konkrétně na fond Právnická fakulta, nelze bezvýhradně spoléhat. Vnitrofacultní písemná dokumentace, která obsahovala mnohé podrobnosti z těchto let, byla neuváženě na počátku devadesátých let minulého století skartována tehdejším tajemníkem fakulty. O to více by taková zjištění byla pro dějiny oboru skutečně záslužná, nemluvě o tom, že právněhistorické poznání není nikdy definitivně uzavřeno i v sebemenším detailu.

Poznámky

- ¹ KINDL, V.: Pokus o zařazení tzv. dělnického práva do výuky Právnické fakulty UK v období buržoazní ČSR. *AUC-Historia Universitatis Carolinae Pragensis. Příspěvky k dějinám Univerzity Karlovy*, Tomus XXIV, Fasc. 1, s. 45–66.
- ² Faktem ovšem zůstává, že prof. R. Dominik byl prvním učitelem právnické fakulty v tehdejší Československé republice, který část materie tvořící dělnické právo zařadil do obsahu vysokoškolských přednášek. Sám tuto skutečnost zdůrazňoval. Zahájil je o několik měsíců dříve, než byl v parlamentu předložen první z obou dříve uvedených návrhů. Dominikovi patří i priorita v úsilí etablovat tento obor také organizačně. Vypracoval nejdříve návrh na vytvoření ústavu dělnického práva a od letního semestru školního roku 1931/1932 „začal otevírat Seminář z práva pracovního“. Informace o institucionálním úsilí prof. Dominika v oboru pracovního práva jsou obsaženy in: VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. a kol.: *Vývoj soukromého práva na území českých zemí*, II. díl. Brno: Masarykova univerzita, 2012, s. 861–862.
- ³ KINDL, V.: Výuka pracovněprávních norem na českých právnických fakultách v období buržoazní ČSR. In: *K vývoji právního postavení dělnické třídy za kapitalismu*. (Sborník příspěvků přednesených na mezinárodní konferenci uspořádané Právnickou fakultou UK v Praze ve dnech 24.–27. května 1982), věd. redaktor K. Malý. Praha: Univerzita Karlova, 1984, s. 285–290. Název příspěvku nebyl přesný. Ve skutečnosti byl věnován jen situaci na pražské fakultě.
- ⁴ Redaktoři svazku HAVRÁNEK, J. – POUSTA, Z., Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 1998, s. 91.

- ⁵ Srv. např.: KALENSKÁ, M. – TRÖSTER, P.: Ke vzniku, postavení a perspektivě dalšího vývoje českého pracovního práva. In: *Právníká fakulta Univerzity Karlovy 1348–1998. Jubilejní sborník*, red. K. V. Malý. Praha: Právníká fakulta UK, 1998, s. 30–46. Tam uvedena další literatura.
- ⁶ ELIÁŠ, K. – ZUKLÍNOVÁ, M.: *Principy a východiska nového kodexu soukromého práva*. Praha: Linde Praha a.s., 2001, s. 32–35.
- ⁷ VOJÁČEK, L. – SCHELLE, K. – TAUCHEN, J. a kol.: *Vývoj soukromého práva na území českých zemí*, II. díl. Brno: Masarykova univerzita, 2012, s. 860–861.
- ⁸ ŠTEFKO, M. a kol.: *Česká škola sociální politiky v souvislostech*. Praha: UK v Praze, Právníká fakulta, 2015, s. 47–61.
- ⁹ Tamtéž, s. 52–53.
- ¹⁰ V okamžiku odevzdání tohoto příspěvku do tisku v mém držení.
- ¹¹ Zásadní usnesení profesorského sboru Právníké fakulty Karlovy univerzity učiněná od 28. X. 1918, s. 54.
- ¹² ŠTEFKO, M.: Gruberův pokus o kodifikaci pracovního práva počátkem 20. let minulého století. In: ŠTEFKO, M. a kol.: *Česká škola sociální politiky v souvislostech*. Praha: UK v Praze, Právníká fakulta, 2015, s. 53.
- ¹³ *Dějiny Univerzity Karlovy IV, 1918–1990*. Praha: Univerzita Karlova, 1998, s. 380.
- ¹⁴ Proměny právníkého studia 1945–1989. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Uspořádali K. Malý, L. Soukup. Praha: UK v Praze, Nakladatelství Karolinum, 2004, s. 113.
- ¹⁵ Tamtéž, s. 113–117.
- ¹⁶ Srv.: SOJKOVÁ, H.: Institucionální proměna československých vysokých škol. In: BLÁHOVÁ, J. – BLAŽEK, L. – KUKLÍK, J. – ŠOUŠA, J. a kol.: *Právníká dvouletka. Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století*. Praha: Auditorium, 2014, s. 350–351.
- ¹⁷ Srv.: ULČ, O.: Komunistická justice a třídní boj. Praha: Stilus Press spol. s r.o. ve spolupráci s Vojenským historickým ústavem, 2016, s. 214, pozn. č. 690.
- ¹⁸ Prvním profesorem pracovního práva v tehdejším Československu byl v r. 1952 jmenován na Univerzitě Komenského v Bratislavě František Mestitz (1904–1994). Srv.: *Právníci na Univerzitě Komenského v Bratislavě*. Zostavili P. Blaho a E. Vlková. Bratislava, 1996, s. 215.
- ¹⁹ POUŠTA, Z.: Právníká fakulta. In: *Dějiny Univerzity Karlovy IV 1918–1990*, red. J. Havránek, Z. Pousta. Praha: Univerzita Karlova, Nakladatelství Karolinum, 1998, s. 385.
- ²⁰ Údaje pocházejí ze Seznamů přednášek na Právníké fakultě (tzv. Karolínek) za léta 1964–1990.
- ²¹ Srv.: STARÁ, T.: Pokus o kodifikaci pracovního práva. In: BLÁHOVÁ, I. – BLAŽEK, L. – KUKLÍK, J. – ŠOUŠA, J. a kol.: *Právníká dvouletka. Rekodifikace právního řádu, justice a správy v 50. letech 20. století*. Praha, Auditorium, 2014, s. 261–262. Možná však, že kdyby autorka přihlédla k obsahu příspěvku VOJÁČEK, L.: Když služební smlouva dosluhovala. In: DVORÁK, J. – MALÝ, K. a kol.: 200 let *Všeobecného občanského zákoníku*. Praha: Wolters, Kluwer, 2011, s. 230–240, výzvu by takto jednoznačně, případně vůbec, neformulovala.

NĚMECKÁ MENŠINA V ČESKOSLOVENSKU 1948 AŽ 1989

René Petráš, Petr Novák

Úvod

České země a po svém vzniku v roce 1918 i Československo tradičně patřily k oblastem s početnou německou menšinou, která měla zásadní význam pro vývoj regionu.¹ Klíčový mezník však znamenala druhá světová válka a odsun většiny německého obyvatelstva. Z více než třímilionové menšiny ve státě s původně 14 miliony obyvatel zůstalo necelých 200 tisíc. Pražská vláda považovala Němce za hlavní hrozbu pro stát a cílem bylo menšinu zlikvidovat odsunem. Zbytek menšiny přežíval ve velmi obtížných podmínkách, kdy omezení osobních svobod i neplacená nucená práce z doby po válce byly omezovány jen postupně. Zdánlivě paradoxně, ale ve skutečnosti poměrně logicky se po nastolení komunistického režimu v únoru 1948 začalo postavení příslušníků pronásledovaných menšin, tedy Němců a Maďarů, znatelně zlepšovat. Protiněmecká nenávisť z doby války totiž zeslábla a otázka již také nebyla zneužívána v politických sporech.

Článek se věnuje postavení německé menšiny v této éře 1948 až 1989,² přičemž důraz je kladen na dohled bezpečnostních orgánů na německou menšinu v socialistickém Československu. Přitom je třeba si stále uvědomovat charakter režimu, který se specificky projevoval i v politice vůči této menšině považované dlouho za hrozbu pro stát. Celá menšinová politika komunistického Československa totiž měla z nemalé části tajný charakter. Až do roku 1968 například neexistovala právní úprava, ale úřady se řídily tajnými směrnicemi od komunistické strany nebo ministerstva vnitra. O příslušníky menšin a to především Židy a Němce projevovaly stálý zájem bezpečnostní složky. Postavení menšin se tedy neřídilo ani tak právními předpisy jako státní politikou prováděnou úřady ale také z podstatné části bezpečnostními složkami. Při studiu dlouhodobých tendencí vývoje právního postavení menšin je nutné analyzovat i toto období přes jeho výrazná specifika. Ta jsou silná právě u zde sledované německé menšiny.

1. Politika komunistického režimu k menšinám a bezpečnostní složky

Po druhé světové válce byla dlouho německá menšina považována za zlikvidovanou odsunem. Jedinci, kteří zůstali, se měli asimilovat. Politika však značně kolísala, vcelku byla bezkonceptní a reagovala na různorodé podněty, jako byla správní reforma v roce 1960. Tato situace je ostatně charakteristická pro politiku režimu k menšinám vůbec. Ta byla do značné míry opřená o tajné dokumenty, které často neznali absurdně ani úředníci, kteří měli tuto politiku provádět. Výsledkem byly zmatky, bezkonceptní změny a časté rozdíly v menšinové politice nejenom mezi jednotlivými správními útvary (kraje i okre-

sy). Pojem menšina byl odmítán jako nepřijatelná tradice meziválečného demokratického Československa³ a používal se obrat národnost (ve smyslu národnostní menšina), nebyla tedy menšinová politika ale národnostní otázka.

Komunistická strana se nikdy nedokázala vyrovnat se zásadním rozparem ve vývoji své politiky k Němcům. Tradičně odmítala nacionalismus a propagovala internacionalismus dělnické třídy. V meziválečném demokratickém Československu chtěla zneužít menšinovou otázku k oslabení státu a propagovala sebeurčení Němců i jejich odtržení, což by zlikvidovalo Československo. Naopak za druhé světové války i po ní hlásala protiněmecký nacionalismus. I přes oficiální návrat k internacionalismu okolo roku 1950 jistý protiněmecký osten v socialistickém Československu zůstal. Navíc bylo zjevné, že oficiální Němcům relativně příznivá politika narážela na odpor funkcionářů na nižších úrovních.⁴ I v řadách za komunistického režimu velmi důležitých bezpečnostních složek nevládla pro menšiny a Němce zvláště nijak příznivá atmosféra a to i v šedesátých letech. Pro ilustraci: pracovníci Státní bezpečnosti ve svém vnitřním žargonu označovali neuvězněné Němce za „Němce volně žijící“ a místa jejich koncentrace jako „obory“.

Zajímavým a odborně jen málo prozkoumaným problémem jsou aktivity bezpečnostních orgánů ve vztahu k německé menšině. Odborné literatury týkající se bezpečnostních složek komunistického Československa vzniklo od roku 1989 již mnoho, avšak jde o práce obvykle úzce zaměřené. Takže tato otázka zpracována není a je diskutabilní, zda ji vzhledem k dochovanosti materiálů bude možné vůbec někdy důkladně prozkoumat. V každém případě se státní bezpečnost vždy zajímala o příslušníky menšin a to hlavně o Židy a Němce. Tyto skupiny byly považovány za převážně nespolehlivé, ale i dalším menšinám ve státě věnoval režim zvýšenou pozornost.

Stále je třeba si uvědomovat charakter systému zvláště výrazný například u řešení otázky menšin. V demokraciích mají tajné služby jen velmi omezenou činnost a třeba u menšin jde pouze o sledování protistátních aktivit. V Československu i dalších komunistických státech byly aktivity tajné policie nesrovnatelně rozsáhlejší a navíc svérázně ovlivňující činnost správy i soudnictví. Přitom většina obyvatel se dostávala do hledáčku Státní bezpečnosti jen občas, naopak opozice, ale i osoby nábožensky aktivní nebo příslušníci menšin v podstatě trvale. Jiným charakteristickým znakem socialistických režimů byla mimořádná role komunistických stran, která přitom neměla legální oporu. Reálný život Němců byl tedy dán svéráznou kombinací aktivit komunistické strany, veřejné správy i státní bezpečnosti, které je leckdy obtížné od sebe oddělit.

Účelovost politiky k menšinám někdy nabývala až hrozivých forem. K aktivitám Státní bezpečnosti v souvislosti s německou národnostní menšinou je třeba zmínit i její zapojení do aktivit I. Správy Státní bezpečnosti, která se zabývala vnější výzvědnou činností (rozvědka) a která příslušníky německé národnostní menšiny v hojné míře využívala.⁵

Pro ilustraci jejího přístupu na tomto poli, při dodržení její zásady že účel světí prostředky, je typický případ Maxe Rostocka, velitele venkovské služebny Gestapa v Kladně a člena „organizačního štábu“ akce Lidice. Jeho úkolem v rámci této akce bylo sledovat náladu a chování okolního obyvatelstva během příprav a v průběhu vlastního vyhlazování. Se dvěma podřízenými měl na starosti „církevní záležitosti“, které souvisely s evidencí obyvatel při realizaci vyhlazovací akce.⁶ Po skončení druhé světové války byl československými bezpečnostními orgány hledán jako jeden z nejdůležitějších válečných zločinců. Jeho zatčení proběhlo francouzskými orgány v roce 1948 a následujícího roku byl vydán

do Československa. Soudní proces proti skupině „Rostock a spol.“, ve kterém byl souzen spolu s dalšími čtyřmi válečnými zločinci, proběhl v roce 1951. Na jeho konci si vyslechl předpokládaný trest smrti, který však byl milostí prezidenta Zápotockého změněn v doživotní vězení a to pravděpodobně pro procesní vady vedení procesu.

V roce 1959 se Státní bezpečnost začala zabývat jeho nasazením v Německé spolkové republice jako agenta, kdy tato akce nesla krycí název Fritz. Formálně byl propuštěn v roce 1960 dle ustanovení o vyhoštění odsouzených a eskortován do Rozvadova. V Německé spolkové republice však Max Rostock výzvědnou činnost nevykonával a o své spolupráci se Státní bezpečností otevřeně mluvil, načež Státní bezpečnost konstatovala jeho selhání a svazek založila. Uvedený případ jasně svědčí o zcela utilitárním přístupu Státní bezpečnosti k německé národnostní menšině a vyvrací iluzi o komunistech, jako ryzích bojovníků s nacismem a jejich zločiny.

Největší tajné akce Státní bezpečnosti proti menšinám se zřejmě týkaly Židů. Od konce čtyřicátých let totiž Sovětský Svaz vystupoval jako hlavní odpůrce Izraele a i ve vnitřní politice se projevoval někdy více jindy méně polooficiální antisemitismus. Akce proti Němcům lze snad zčásti odůvodnit negativními zkušenostmi z války i vazbami na západní Německo, které představovalo jednoho z hlavních protivníků komunistického Československa. Naopak tajná plošná evidence osob židovského původu a to jen několik let po holokaustu je asi nejtrapnějším prvkem menšinové politiky režimu. Zde je přitom třeba dodat, že největší akce proti Židům Rodina (1949–1962) a Pavouk (1971–1989) představující masovou evidenci osob židovského původu sloužily právě k jejich rozpoznání a evidenci. U druhé podezřelé menšiny, tedy právě německé, nebyly takovéto ohromné akce vůbec potřeba, protože tyto osoby se většinou hlásily ke své národnosti a používaly německý jazyk.

Pro ilustraci, jakých ohromných tajných operací byl režim schopen v případě menšin, tak u tajných akcí Rodina a Pavouk byla evidována převážná část osob židovského původu. V akci Rodina vzniklo minimálně 30 tisíc evidenčních karet podezřelých osob obsahující podrobný životopis, majetkové poměry, záliby, životní styl i informace o rodinách! V roce 1962 však byly tyto tajné aktivity označeny za antisemitské a materiály zčásti likvidovány. Po přechodném uvolnění a sovětské invazi roku 1968, což bylo i dle oficiálních prohlášení režimu (např. Poučení z krizového vývoje) výsledkem „piklů“ sionistů a západního Německa, byla plošná evidence Židů (včetně osob jen zčásti židovského původu) obnovena. Šlo o asi 20 tisíc osob. K intenzifikaci aktivit došlo v roce 1985.⁷

Materiály byly většinou skartovány v době rozkladu režimu, kdy například příslušné rozkazy náčelníka X. správy Státní bezpečnosti se nedochovaly. Evidence osob samozřejmě sloužila k aktivním opatřením. Cílem bylo například vytlačit z funkcí třeba v Židovské náboženské obci osoby neochotné stát se konfidenty, bránit jim v publikování, cestách do zahraničí apod. Na akce Rodina a Pavouk tedy navazovala řada speciálních operací. I přes nemalý zájem badatelů o židovskou otázku po roce 1989 je ovšem téma prozkoumáno jen málo i kvůli minimální dochovanosti materiálů, v případě německé menšiny je situace ještě horší.

2. Německá menšina na počátku komunistického režimu

V poválečné době od května 1945 do února 1948, kterou se tento článek nezabývá, byli Němci nejhůře postiženou menšinou, což se začalo od roku 1948 pozvolna měnit. Menšina

byla obvykle zbavena majetku a vyhnána ze svých původních sídel, což mělo již zůstat natrvalo. Němci podléhali pracovní povinnosti a zaměstnavatelé s nimi mnohde zacházeli „velmi tvrdě a asociálně“ a předpisy nedodržovali, jak upozorňovaly i oficiální dokumenty.⁸ Již v dubnu a květnu 1948 došlo k významným opatřením zlepšujícím postavení Němců. Byl schválen zákon č. 99/1948 z 15. 4. 1948 o národním pojištění, podle kterého získaly stejné nároky na dávky z pojištění všechny osoby pracující na území republiky bez ohledu na občanství a národnost - tedy i Němci. Snad ještě významnější bylo usnadnění zpětného získání občanství, kterého byli obvykle Němci po válce zbaveni – zejména nařízení ze 13. 4. 1948 č. 76/1948 Sb.⁹

I po nastolení komunistického režimu se zpočátku počítalo s odsunem či dobrovolným odchodem dalších Němců,¹⁰ což bylo však později omezováno a nakonec zcela zastaveno. Důležitou roli přitom hrál souhlas zaměstnavatelů v případě cenných odborníků, ale také bezpečnostních složek. Komunistická strana na sjezdu v květnu 1949 odmítla nacionalismus jako nepřátelský třídní ideologii a v podstatě se vrátila k principu proletářského internacionalismu. V klíčové otázce vracení státního občanství bylo vládní nařízení č. 76/1948 Sb. nahrazeno vládním nařízením č. 252/1949 Sb., které výrazně usnadnilo získávání občanství. Úředníci na nižších úrovních však často tyto snahy zpomalovali, až sabotovali. Vyvrcholení snah o zlepšení postavení Němců představoval oběžník ministerstva vnitra z 31. března 1950 – „Zacházení s osobami německé národnosti“.¹¹

Přes tyto pokroky byli Němci stále značně omezeni např. při užívání jazyka, vzdělání v němčině apod. I v sociálních otázkách nebyl stav nijak ideální: „Podle zprávy z ledna 1950 bylo ovšem zjištěno ještě celkem 29 právních norem, směrnic a pokynů v oboru působnosti resortu ochrany práce a sociální péče, jež omezovaly zrovnoprávnění Němců nemajících zatím osvědčení o čs. státním občanství.“¹² Také při správní reformě – zavedení krajského zřízení 1949 – se zřejmě přihlíželo k rozmístění Němců v jednotlivých správních obvodech ve snaze zabránit jejich silnější koncentraci. Tato všeobecná situace se mezi Němci projevovala zejména nezájmem o získání občanství a snahou o emigraci. Získání občanství sice mělo jisté výhody, avšak neznamenalo návrat konfiskovaného majetku, jak mnozí Němci doufali, a přinášelo i některé tíživé povinnosti včetně vojenské a komplikovalo možnost emigrace.¹³

Obecně shrnuto, docházelo ke zrovnoprávnění Němců částečně v letech 1947–1948 a k jejich definitivnímu vyrovnání v právní i sociální oblasti došlo v zásadě v letech 1950–1951.¹⁴ Nutno dodat, že tento vývoj zlepšující postavení Němců často narážel na odpor českého obyvatelstva i nižších orgánů státní i stranické hierarchie, které ho v praxi částečně omezovaly a zpomalovaly. I vládoucí strana byla v padesátých letech obezřetná při přijímání členů z řad Němců a to i v případech obnovování členství předválečným členům.

Německá menšina byla z naprosté většiny zlikvidována odsunem, přesto i její zbytek představoval velmi početnou skupinu. Podle prvního poválečného sčítání v roce 1950 šlo o 165 tisíc osob, avšak mnozí se k této menšině nepřihlásili. Velice důležitým prvkem byly místní rozdíly v zacházení s německou menšinou, k čemuž přispívala chaotická změť právních a quasiprávních předpisů i specifické zájmy režimu. Zvláštní byla zejména situace v pohraničním pásu, odkud režim vyháněl potenciální nepřátele, k nimž byli obvykle přiřazováni i Němci.¹⁵ Při pohledu na přístup národních výborů k menšinám někdy vidíme snahu o kvalifikované právní koncepce, což se však týkalo spíše Poláků než Němců, u kterých byl naopak obvyklý zmatený přístup bez zasvěcenější představy o právu. K nej-

pozoruhodnějším anomáliím při provádění politiky k Němcům patřilo Jáchymovsko, kam byla v zájmu rozvoje těžby uranu soustředěna část německé menšiny, která zde potom představovala velký díl obyvatelstva.¹⁶

Značný vliv mělo navázání diplomatických styků s NDR, která se také jednoznačně postavila proti úvahám o návratu sudetských Němců – 23. června 1950 představitelé NDR a ČSR prohlásili odsun za „nezměnitelný, spravedlivý a definitivně vyřešený“, proti čemuž ihned protestovala SRN.¹⁷ Vláda se snažila zlepšit sociální postavení Němců např. pomocí směrnic MV a důvěrnými pokyny ministerstva sociální péče – takovéto metody jsou pro totalitní režim charakteristické. Občas docházelo i k vracení konfiskátů, které však bylo velmi omezené¹⁸ kvůli obavám z odporu Čechů. Zřejmě klíčovým problémem stále zůstávala otázka občanství, protože do konce roku 1951 o ně nepožádalo přibližně 40 000 Němců. Podle rozhodnutí Spolkového ústavního soudu v Karlsruhe z 28. 5. 1952 byla většina německého obyvatelstva v ČSR nadále považována za německé státní příslušníky a do ČSR o tom byla zaslána potvrzení,¹⁹ což vyvolávalo velké podráždění pražské vlády.²⁰

Mezníkem v německé otázce se pak stal zákon z 24. 4. 1953 č. 34/1953 Sb., který kolektivně udělil občanství všem Němcům se stálým bydlištěm na území státu, kteří je dosud nezískali. Prakticky bylo tedy občanství vnuceno přímo zákonem bez souhlasu osob – uděleno ex lege, což je dost zvláštní pojetí. Je charakteristické, že akce udělování občanství proběhla pod dohledem a bez publicity kvůli obavám, že při shromážděních Němců dojde k nepokojům a mnozí Němci ostatně odmítli občanské průkazy převzít.²¹ Zákon byl leckdy chybně aplikován, kdy např. v řadě okresů byli Němci nuceni, aby si sami zažádali o občanství, ačkoliv ho získávali automaticky.²²

3. Německá menšina v letech 1953 až 1968

Nejhorskí projevy poválečné diskriminace Němců zmizely již počátkem padesátých let, avšak zlepšování pozice menšiny šlo jen pomalu a postupně začalo spíše stagnovat. Příslušníci menšiny zůstali do značné míry izolováni od většiny.²³ Při přežívajícím protiněmeckém tlaku nepřekvapí, že cílem značné části této menšiny byla emigrace a panoval odpor k zapojení do československé společnosti, což se projevovalo mj. v odmítání přijmout občanství. Snaha režimu vnutit Němcům, kteří ho dosud neměli, tedy narazila na rozšířený odpor, kdy při aplikaci zákona 34/1953 přijalo občanství 51 427 a odmítlo 1758.²⁴ Nárůst zájmu o emigraci byl značný, odůvodňovaný zejména slučováním rodin. „Další důvody byly, že se necítili národnostně svobodní a že byli diskriminováni v zaměstnání. V ojedinělých případech působila hluboce zakořeněná zaujatost vůči ČSR. Někteří podmiňovali přijetí státního občanství návratem majetku konfiskovaného v roce 1945 a obnovou národnostních práv.“²⁵ Šance odejít však byla režimem omezována, takže od roku 1958 počet žádostí klesl a počátkem šedesátých let se pohyboval mezi dvěma a třemi tisíci.²⁶

Němci na rozdíl od Poláků, Maďarů, Ukrajinců neměli národnostní práva, což „... mělo za následek, že občané německé národnosti neměli školy v německém vyučovacím jazyce, nebyla zavedena dvojjazyčnost na úřadech a na nápisech, neexistoval žádný kulturní či jiný spolek. Vedoucí komunističtí funkcionáři byli přesvědčeni, že dojde k postupné asimilaci, pro kterou právě u občanů německé národnosti, zvláště mladých, viděli nejvhodnější podmínky.“²⁷ Tato situace přetrvávala až do roku 1968.²⁸

Na místní úrovni byl stále patrný nepřátelský postoj k Němcům a to i v činnosti národních výborů. Nelze však přehlížet snahu režimu to změnit. Významné byly zejména aktivity Němců s pracovníky národních výborů, strany i podniků, kde se až překvapivě otevřeně diskutovalo o nedostacích a zaznívala leckdy tvrdá kritika národních výborů za neřešení německých stížností. Aktivity se konaly po celá padesátá léta, jako jeden z příkladů možno uvést stížnosti Němců z okresního aktivu na ONV v Havlíčkově Brodě 27. 2. 1954,²⁹ kde se zúčastnilo i ředitelství významného zaměstnavatele (tamního státního statku). Časté byly požadavky na možnost emigrace kvůli sloučení rodin ale i izolovanosti ve společnosti („Chci se také oženit a zde mne žádná nechce, že jsem Němec“), objevil se i požadavek vrácení majetku, jinak Němec hrozil, že uprchne do ciziny. Požadovala se alespoň omezená výuka němčiny, protože nová generace se stávala analfabety v rodném jazyce – „Chlapec ... je nyní na léčení odkud nám psal a my mu nemůžeme odepsat, neboť česky psát neumíme a on německy neumí.“

Složitější situace pro režim nastala ve druhé polovině padesátých let především kvůli mezinárodním otázkám, zejména v krizovém roce 1956. Východní blok navázal kontakty se SRN a vazby mezi NDR a ČSR zesílily, což vedlo ke zlepšení postavení menšiny. Po sovětském XX. sjezdu se objevila kritika dosavadní národnostní politiky např. od Karla Kreibicha, komunistického funkcionáře německé národnosti. Politické byro ÚV KSČ pak 19. listopadu 1956, tedy právě v době polské a maďarské krize, schválilo dokument Zásady práce mezi německým obyvatelstvem v ČSR. Někteří se pokoušeli zlepšit postavení Němců výrazněji, což však neprošlo.³⁰ Zvětšil se i zájem Němců o veřejný život, což však ukončil rok 1960, kdy ústava Němce opomenula.

Menšina byla roztržštěná a z poválečného vývoje se vzpamatovávala jen pozvolna. Uvědomovala si, že jako za druhé světové války, by se snadno mohla stát obětí konfliktu. Chybělo jí sebevědomí, které nalezneme třeba i u méně početných, ale koncentrovaně žijících Poláků. Jednotlivci doufali zejména v liberalizaci možností vystěhovat se. Na druhé straně si režim uvědomoval, že mezi příslušníky německé menšiny má jen malou podporu.³¹

Zvýšení zájmu režimu o německou menšinu bylo okolo roku 1956 jen dočasné, i když přispělo k zlepšení její pozice. Například při volbách v roce 1957 se zastoupení Němců zvýšilo, což ovšem nemělo větší reálný význam v tehdejších podmínkách. Ve druhé polovině padesátých let došlo sice k hlubší integraci Němců do československé společnosti, avšak stále se vyskytovaly případy jejich diskriminace a projevy netaktivity na pracovištích a veřejnosti.³² Je to patrné i při studiu archiválií místní správy. Například v zápisu z jedné lokální besedy s občany německé národnosti za účasti předsedy a tajemníka MNV se upozorňovalo mj. na nadávky od Čechů a někteří obviňovali i úřady ze zaujatosti, část Němců však požadovala po vrácení občanství i restituci majetku. Bezpečnostní orgány vcelku nepovažovaly Němce za spolehlivé a vedly jejich evidenci, zejména pokud jde o veřejné aktivity. Jako charakteristický možno uvést slovní obrat použitý při hodnocení jisté osoby veřejnou bezpečností – „K našemu lidově-demokratickému zřízení má kladný poměr i když je německé národnosti.“³³ Evidence Němců měla ale slabiny, k čemuž přispívala skutečnost, že mnozí se ke své národnosti nehlásili – např. ještě v roce 1958: „V evidenci VB nebylo možno zjistit přesný stav, poněvadž i osoby prokazatelně německé národnosti mají uvedeno na přihláškách národnost českou a teprve nyní se někteří hlásí k národnosti německé.“³⁴ Přes přetrvávající problémy zejména na nižších úrovních sprá-

vy i ve vztazích menšiny a většiny byl však režim na konci padesátých let optimistický. „Perspektiva ‚definitivního vyřešení‘ německé otázky v republice v důsledku demografického vývoje, politicko-ideologické ‚převýchovy‘ a stírání etnické svébytnosti... zdála velmi blízká, což souviselo s rozšířenou představou o klesajícím významu národnostní otázky...“³⁵

Nejcitlivější otázkou byla možnost emigrace. Někteří úředníci na místní úrovni ji v praxi také v podstatě podporovali, byť to nebylo v souladu se státní politikou: „V řadě míst způsobila rozruch mezi občany německé národnosti praxe některých státních orgánů při vyřizování žádostí o vystěhování do NSR, kdy formuláře žádostí byly vydávány prostě každému, kdo si o ně řekl, a někdy i v případech, kdy se žádalo jen o povolení návštěvy k příbuzným v NSR.“³⁶ Docházelo ke svéráznému kolísání státní politiky. Uvolnění např. přinesl rok 1964, ale přitvrzení přišlo již za dva roky kvůli odchodu kvalifikovaných pracovních sil, takže se dle směrnic z roku 1966 mělo při povolování (orgány ministerstva vnitra a okresními výbory KSČ) přihlížet ke dvěma kritériím – slučování rodin a potřeba pracovních sil v okrese. V letech 1957–1965 požádalo o vystěhování 23 300 občanů německé národnosti, z toho 21 514 do SRN a 1786 do NDR. Povoleno bylo 11 827 (do SRN 10 377, do NDR 1450), v roce 1966 bylo z téměř osmi tisíc žádostí vyhověno více než dvěma třetinám. Další uvolnění pak přišlo brzo a v letech 1967–1969 bylo přes 10 000 emigrantů ročně. Početní stav menšiny kvůli emigraci, ale i asimilaci klesal – vždyť např. přes 70 % sňatků bylo smíšených a děti se obvykle hlásily k Čechům.³⁷

Výrazný pokles zájmu režimu o německou menšinu přinesla nová ústava, kde nebyla skupina na rozdíl od Maďarů, Poláků a Ukrajinců zmíněna a reforma veřejné správy v roce 1960. Režim se obecně příliš nezajímal ani o tyto ústavou uznávané menšiny, německá otázka pak měla zmizet sama asimilací, což přispívalo k neochotě k jakýmkoliv opatřením u stranických a státních orgánů. Jeden z mála prvků, který přetrvával, byly až panické obavy z kontaktů se západním Německem a sudetoněmeckými organizacemi. Projevoval se u orgánů veřejné správy, strany, ale i bezpečnosti. V působení „západoněmecké revanšistické propagandy“ se pak viděla příčina nezájmu německých občanů „... na veřejném životě a rostoucích snahách po národnostně izolovaném životě. Občané německé národnosti se scházejí v bytech k společnému poslechu západoněmeckého rozhlasu a televize.“³⁸ Přiznávalo se ovšem, že příčiny „... nutno hledat i v podstatném oslabení politicko-výchovné práce mezi občany německé národnosti, ke kterému došlo po provedení nové územní organizace, kdy aktivisty, kteří získali v této práci cenné zkušenosti, nikdo nesvolává ani jim nedává konkrétní úkoly. V četných místech došlo k nesprávnému výkladu ústavy v tom směru, že již není třeba v politické práci mezi občany německé národnosti pokračovat. Velmi slabě bylo a je čeleno různým pověstem šířeným nepřátelskou propagandou o tom, že občané německé národnosti u nás budou zbaveni všech práv a že dojde k jejich hromadnému vysídlení.“³⁹

Značným problémem byla i skutečnost, že v přístupu místních funkcionářů přežívaly protiněmecké postoje patrně i v úředních materiálech, přestože byly projevy českého nacionalismu státním a stranickým vedením tvrdě kritizovány. Vcelku se objevuje kritika z minimálního zapojení Němců ve straně či funkcích v národních výborech a společenských organizacích, jejich nedůvěry ve státní sdělovací prostředky, vazeb na organizace sudetských Němců a častého úsilí se vystěhovat. Na okresním národním výboru přitom nebyl prací mezi Němci nikdo pověřen a komise pro práci mezi německými občany se

scházely jen minimálně a sotva zvládaly uspořádat svou vlastní organizaci. Zjevný je charakter režimu spojený s permanentní podezřívavostí vůči Němcům a snaha o trvalý dohled bezpečnostních orgánů.

Postavení Němců se i v šedesátých letech odlišovalo od ostatních velkých menšin v republice. Na rozdíl od nich neměli vlastní národní organizaci, žádné školy, byla omezoována jejich kultura a i např. jejich zastoupení ve stranických a státních funkcích bylo minimální. Předpokládala se jejich asimilace. Bezpečnostní složky je považovaly převážně automaticky za nespolehlivé.

4. Německá menšina v letech 1968 až 1989

I tato skupina obyvatel byla zásadně aktivizována - stejně jako celá společnost - v roce 1968, což zastavila až sovětská invaze v srpnu. Poměrně rychle byla skupina uznána jako další národnostní menšina⁴⁰ a byla jí přislíbena práva odpovídající ostatním - tedy Maďarům, Polákům a Ukrajincům. Například se vytvořila samostatná společenská organizace této menšiny.⁴¹ I v této době byla snaha konzervativních komunistických sil zneužívat obavy ze západního Německa a sudetských Němců. Při sudetoněmeckých dnech ve Stuttgartu na počátku června 1968 byly opět vzneseny požadavky na odmítnutí odsunu a vrácení majetku. Všechny pokusy o normalizaci vztahů mezi Československem a západním Německem bez jejich účasti pak byly odmítnuty.⁴² Ministerstvo zahraničí naopak oficiálně v prohlášení z 13. července odsoudilo iluze, že bude jednat se sudetskými Němci a umožní alespoň části z nich návrat.⁴³

Obavy ze sudetských Němců se pokoušeli využít konzervativci v republice i v dalších komunistických státech, kdy tisk např. v Polsku varoval před ústupky sudetským Němcům. Nejvýznamnějším takovýmto pokusem rozdmýchat nacionální spory byla provokace s nálezem zbraní na Sokolovsku v červenci 1968, což měl být důkaz podvrtné činnosti západoněmeckých revanšistů a jejich domácích stoupců.⁴⁴ Uvnitř republiky byly ovšem tyto snahy jen málo úspěšné. Německá menšina byla vcelku spokojena se zlepšováním svého postavení.

Invaze vojsk Varšavské smlouvy vyvolala ve společnosti včetně Němců šok. Po komplikovaném děle než ročním vývoji se nakonec prosadil tvrdý, tzv. normalizační režim, který vydržel až do revoluce v listopadu 1989. Postavení německé menšiny se ale přece jen díky dočasnému uvolnění konce šedesátých let poněkud zlepšilo. Jedním z mála, co přežilo neúspěch reformy roku 1968, bylo přijetí ústavního zákona č. 144/1968 Sb. upravujícího postavení národnostních menšin. Ten pak výslovně uvedl i Němce a zrovnoprávnil je tak s dalšími uznanými menšinami, tedy Maďary, Poláky a Ukrajinci.⁴⁵

K oživení německého národního života však nedošlo. Německá menšina nadále směřovala k asimilaci. V sedmdesátých a osmdesátých letech docházelo k dalšímu značnému úbytku Němců v ČSSR, statistiky byly ovšem ze západního Německa kritizovány jako neobjektivní. Ani za nových poměrů po roce 1989 však nenásledoval žádný razantní růst, takže rozklad této kdysi klíčové menšiny skutečně pokročil a v osmdesátých letech se zdálo, že menšina již není schopna reprodukce. K úbytku přispěla vedle nepříznivé demografické struktury také silná emigrace a časté minimální národní cítění - mnozí rodiče nevychovali děti jako Němce. K tomu přispěla i neexistence národního školství. Snahy obnovit německé menšinové školy podle návrhu ministerstva školství schváleného českou

vládou 1. 9. 1969 pro malý počet dětí i nezájem rodičů selhaly.⁴⁶ Mezi mladou generací se obecně projevoval jen minimální zájem o národní život.⁴⁷

Značnou výhodou bylo zlepšování vztahů se západním Německem. Na rozdíl od poměrně razantní politiky v době kancléře Adenauera, což vyvolávalo spolu s rychlou obnovou síly Německa reálné obavy v Polsku a Československu, se v sedmdesátých letech stala politika Bonnu umírněnou. Západní Německo v zásadě uznalo výsledky druhé světové války a uzavřelo i řadu významných smluv a to i s Československem. Samotná mezistátní smlouva z roku 1973 však pro menšinu nepřinášela téměř nic snad s výjimkou příslibu usnadnění emigrace.⁴⁸ Zájem o menšinu projevovali i vysídlení sudetských Němců, přičemž využívali helsinský proces. Kritizovali zejména omezování vystěhovalectví a neexistenci menšinového školství a bohoslužeb v němčině.

Bezpečnostní složky i v době tzv. normalizace 1970–1989 věnovaly příslušníkům německé menšiny ve srovnání s většinou obyvatel zvýšenou pozornost. Rozsah však byl značně menší než v padesátých až šedesátých letech, kdy západní Německo vyvolávalo značné obavy. K omezenému zájmu přispíval značný početní pokles a asimilace menšiny symbolizovaná třeba převládajícími smíšenými (tedy obvykle česko-německými) manželstvími. Radikální němečtí nacionalisté, z nichž někteří zůstali v Československu i po roce 1945, zemřeli, emigrovali nebo zestárlí. K poklesu zájmu bezpečnostních složek nepochybně přispěla i sociální struktura menšiny, která na rozdíl od starší doby byla tvořena naprostou většinou dělníky a podíl inteligence – pro režim tradičně podezřelé – byl mnohem nižší než u Čechů.

I v rámci německé menšiny se však našly osoby pronásledované režimem. Posledním politickým vězněm komunistického režimu v Československu, který zemřel ve vězení, byl Pavel Wonka (1953–1988).⁴⁹ Jeho případ pozoruhodně ilustruje jak někdy komplikované osudy příslušníků německé menšiny, tak různorodé metody používané režimem proti opozici. Nešlo však o žádného německého nacionalistu a odpůrce Československa, nebo jen aktivního prosazovatele práv německé menšiny, ale osobu, která narazila se svými opozičními aktivitami, přičemž německý původ jí přitížil zřejmě jen málo. Pocházel z německo-české rodiny z Vrchlabí v Krkonoších, kterého však po smrti otce vychovala sama jeho česká matka. Přesto měl se svým zčásti německým původem problémy, které mu zřejmě i zabránily studovat právnickou fakultu. Práva ho ovšem zajímala a i bez formálního vzdělání vystupoval úspěšně jako jakýsi advokát chudých. To na něj upozornilo orgány režimu, které mu začaly komplikovat život. Došlo k zřejmě zmanipulovaným soudním procesům mj. kvůli domnělému rozkrádání, ale i snaze ho označit za psychicky nemocného.

Definitivně se Wonka postavil proti režimu, když se rozhodl kandidovat jako nezávislý kandidát do parlamentu. To sice bylo teoreticky legální, ale v praxi šlo o pro režim naprosto nepřijatelnou iniciativu. Volební komise ho odmítla registrovat a v květnu 1986 byl i s bratrem zatčen a obviněn z pobuřování. Ve vězení byl prý týrán včetně pálení cigaretami a došlo i k poranění páteře úderem obušku u jeho bratra. Tomu prý byl i do cely dvakrát vhozen provaz, aby se jako „němčour“ oběsil. Pod tlakem režimu si Pavel Wonka požádal v dubnu o možnost vystěhování do západního Německa, což byl speciální způsob režimu, jak se zbavit oponentů jejich donucením emigrovat – rozsáhlé akce státní bezpečnosti Asanace a Klín. Přesto byl znovu zatčen a za nejasných okolností ve vazbě brzo zemřel. Případ vyvolal značný mezinárodní skandál. Po roce 1989 však i přes aktuálnost případu nebyl nikdo za jeho úmrtí potrestán.⁵⁰

Závěr

Menšinová otázka hrála nemalou roli i v komunistickém Československu v letech 1948 až 1989, a to i přes odsun Němců – tedy dříve podstatně nejpočetnější takovéto skupiny – po druhé světové válce. Bylo tomu tak i v dalších zemích sovětského bloku včetně samotného SSSR. Takže i Československo po únoru 1948 se muselo vyrovnávat s otázkami vzájemné nevraživosti národů a národností ve státě, problémy úředního jazyka a menšinových škol i dalšími aspekty tradičně spjatými s menšinami. Postavení Němců bylo přitom v mnohém specifické a do roku 1968 výrazně jiné od (mj. ústavou z roku 1960) uznávaných Maďarů, Poláků a Ukrajinců.

Charakter režimu se zásadně odlišoval od meziválečného Československa, éry monarchie a na druhé straně i od období současného po roce 1989. Jiné byly tedy i používané metody. Na rozdíl od právních států, kde ústředním prvkem je právní úprava, v komunistickém Československu alespoň u postavení menšin nehrála téměř žádnou reálnou roli. Klíčovou roli hrál postoj úřadů, přičemž mimořádný vliv měly bezpečnostní orgány. Zejména význam Státní bezpečnosti v politice socialistického Československa k německé menšině byl vždy velmi výrazný. Menšinová politika státu tedy měla svérázný charakter a opírala se konglomerát tajných pokynů třeba od ministerstva vnitra, dokumentů a opatření komunistické strany (teoreticky bez jakékoliv legální opory), ale i aktivity veřejné správy, soudů a bezpečnostních složek. Při studiu dlouhodobých tendencí vývoje právního postavení menšin, což je nejen teoretický vědecký úkol, ale i praktická potřeba, je však nutné analyzovat i toto období.

Poznámky

- ¹ Z právního hlediska přehledně zejména PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, 2009, PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, PETRÁŠ, R.: *Menšiny v Československu 1945–1989*. In: *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004, s. 240–280.
- ² Přehled vývoje v letech 1948–1989 lze nalézt zejména v početných pracích Karla Kaplana, právní vývoj např. v knize *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2004. Klíčovou prací k německé menšině nadále zůstává STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, širší souvislosti obsahuje HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, k nejdůležitějším kolektivním pracím patří NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005. Právní aspekty jsou u PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, PETRÁŠ, R.: *Constitutional development in Czechoslovakia in the 1960s and problems of ethnicity*. In: *Czech Law between Europeanization and Globalization*. Prague, 2010, s. 60–68, PETRÁŠ, R.: *Specifika právního postavení Němců na počátku komunistické éry*. In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 318–335.
- ³ Viz např. PETRÁŠ, R.: *Menšiny v meziválečném Československu*. Praha, 2009.
- ⁴ SPURNÝ, M.: KSC a „naši Němci“ (1945–1955). In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 269–270.
- ⁵ Velmi podrobnou kazuistiku na tomto poli zpracoval Karel Pacner v 3 a 4 dílu publikace Československo ve zvláštních službách. PACNER, K.: *Československou ve zvláštních službách: pohledy do historie československých výzvědných služeb 1914–1989*, Díly III. a IV. Praha, 2002.
- ⁶ PLACHÝ, J.: *Případ FRITZ (Válečný zločinec Max Rostock jako agent StB)*. Praha, 2002, ÚDV, Sešity č. 5, s. 112.
- ⁷ PETRÁŠ, R.: *Menšiny v komunistickém Československu*. Praha, 2007, s. 174–175, 308–311.
- ⁸ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 69–71, 76. KUČERA, J.: *Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre*. *Bohemia* 33, 1992, s. 324.
- ⁹ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 72–74, 77.
- ¹⁰ Viz např. Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 418, „Dodatečný odsun Němců do sovětské okupační zóny, jmenné seznamy osob“ 1949–1950.

- 11 Sbírnka oběžníků pro KNV roč. II (1950) č. 28, poř. č. 427 – Ministerstvo vnitra 31. března 1950, věc: Zacházení s osobami německé národnosti (uloženo např. v St. okresním archivu Kutná Hora, fond ONV Kutná Hora 1945–1960, kart. 244, sign. 573).
- 12 STANĚK, T.: Německá menšina v českých zemích 1948–1989. Praha, 1993, s. 103.
- 13 OLEJNÍK, M.: Situácia nemeckého obyvateľstva na Slovensku v prvých rokoch komunistickej diktatúry. In: NOSKOVÁ, H. a kol.: *K problémům menšin v Československu v letech 1945–1989*. Praha, 2005, s. 135.
- 14 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 80–82, 103, 108.
- 15 KUČERA, J.: *Odsun nebo vyhnání?* Praha, 1992, s. 35.
- 16 KOVAŘÍK, D.: V zájmu ochrany hranic. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 686–707.
- 17 DVOŘÁK, T.: Těžba uranu versus „očista“ pohraničí. *Soudobé dějiny* 12, 2005, č. 3–4, s. 626–671.
- 18 CHURAN, M.: *Postupim a Československo*. Praha, 2001, s. 88–89, 133–134. *Drei Jahrzehnte Außenpolitik der DDR*. Wien, 1980, s. 74. HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, s. 330–338 aj.
- 19 Viz např. konkrétní případ z července 1952, kdy úřady výjimečně doporučily vrácení: „... aby mu byl vrácen konfiskovaný rodinný domek, který stále obývá. ... neboť jmenovaný jest dobrým pracovníkem, proti kterému v současné době nebylo zjištěno závad se stanoviska státoobčanského.“ – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 455, inv. č. 1118 sign.vnitř/17 „Provádění národnostní politiky, péče o občany jiných národností, výchova k proletářskému internacionalismu“, „Situační zpráva / Kamenice“. U nemovitostí šlo tedy nejčastěji o domy, kde dotyční Němci stále žili.
- 20 Ovšem množství případů v archívních materiálech není vysoké – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, KNV Jihlava zn. III-216.1-12.VII.1953 – Němec dostal v červnu 1953 z Koblence potvrzení o německém občanství, takže odmítl občanství ČSR. Listina prý byla zaslána na žádost jeho odsunuté matky. *Entscheidung des Bundesverfassungsgerichts Band I*, Tübingen 1952, Nr. 39 – s. 322–332. RASCHHÖFER, H.: *Die Sudetenfrage*. München, 1953, s. 269–270. CZAJA, H.: Schutzpflicht von Verfassungen wegen und menschenrechtliche Pflichten für Deutsche unter fremder Herrschaft. In: *Menschenrechte und Selbstbestimmung unter Berücksichtigung der Ostdeutschen*. Bonn, 1980, s. 54–69. BLUMENWITZ, D.: *Der Prager Vertrag*. Bonn, 1985, s. 105–106. HOUŽVIČKA, V.: *Návraty sudetské otázky*. Praha, 2005, s. 331.
- 21 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 96, 104–105, 108–110. KUČERA, J.: Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre. *Bohemia* 33, 1992, s. 336. GRONSKÝ, J. (ed.): *Dokumenty k ústavnímu vývoji Československa II. (1945–1968)*. Praha, 1999, s. 68–69. Německá menšina nebyla ostatně ČSR příznivě nakloněna – viz např. RICHTER, K.: *Češi a Němci v zrcadle dějin 2*. Třebíč, 1999, s. 282 násl.
- 22 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, KNV Jihlava zn. III/1-216.0-25/9-1953.
- 23 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 31.
- 24 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. Brno, 2005, s. 272. V některých oblastech (např. okres Humpolec) však alespoň na začátku odmítla převzít občanské průkazy i většina Němců – Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 419, inv. č. 1081 sign.vnitř/13 „Nabývání občanství dle zák. č. 34/53 Sb. ...“, „Přehled ke zprávě Min. vnitra k 15. II. 1954“.
- 25 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa*. Brno 2005, s. 273.
- 26 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 32.
- 27 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 30–31.
- 28 PETRÁŠ, R.: Constitutional development in Czechoslovakia in the 1960s and problems of ethnicity. In: *Czech Law between Europeanization and Globalization*. Prague, 2010, s. 60–68. PETRÁŠ, R.: Specifika právního postavení Němců na počátku komunistické éry. In: *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945*. Brno, 2010, s. 318–335.
- 29 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 455, sign.vnitř/17 inv. č. 1119, „německá otázka ... 1949–1955“.
- 30 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 134–138.
- 31 KAPLAN, K.: *Kronika komunistického Československa / Doba tání 1953–1956*. Brno, 2005, s. 525–526.
- 32 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 139.
- 33 Zpráva od okrskového zmocněnce VB – Opava 9. 10. 1958 – tento i další materiály viz Státní okresní archiv Opava, fond Okresní národní výbor v Opavě 1954–1960, kart. 1106, 772 „Občan něm. nár. 1959–1960“.
- 34 Moravský zemský archiv Brno, fond Krajský národní výbor v Jihlavě 1949–1960, kart. 576, sign.vnitř. 608 inv. č. 1353 „německá otázka 1958–1959“, Odbor pro vnitřní věci Rady ONV ve Žďáře nad Sázavou, č.j. Vnitř 840/58 31.5.1958.
- 35 STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 144.
- 36 Z dopisu, kterým KV KSČ Ostrava na základě dopisu od ÚV informoval OV KSČ – Státní okresní archiv Opava, fond ONV Opava 1954–60, inv.č. 772, KV KSČ Ostrava Mí/P1-80/137 7. 12. 1960.
- 37 KAPLAN, K.: *Kořeny československé reformy 1968 III., IV*. Brno, 2002, s. 32–33. STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 146–149.
- 38 Z dopisu rozesílaného v rámci komunistické strany – Státní okresní archiv Opava, fond ONV Opava 1954–60, inv. č. 772, KV KSČ Ostrava Mí/P1-80/137 7. 12. 1960.
- 39 Tamtéž.

- ⁴⁰ PECKA, J. – BELDA, J. – HOPPE, J. (ed.): *Občanská společnost 1967–1970 (2/2)*. Praha – Brno 1998, s. 257–259.
- ⁴¹ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 159–160.
- ⁴² *Rudé právo* 3. 6. 1968, s. 3, 10. 6. 1968, s. 10.
- ⁴³ *Rudé právo* 14. 7. 1968, s. 1, 9. 8. 1968, s. 1.
- ⁴⁴ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 161. POMAIZL, K.: *Nacionalismus – jeho zdroje a projevy*. Praha, 1986, s. 177–179.
- ⁴⁵ PETRÁŠ, R.: Ústavní zákon č. 144/1968 Sb. z 27. 10. 1968, o postavení národností. In: *Pocta Jánů Gronského*. Plzeň 2008, s. 86–92. PETRÁŠ, R.: Ústavní vývoj Československa 60. let a národnostní otázka. In: *Nové jevy v právu na počátku 21. století I – Historické impulzy rozvoje práva*. Praha, 2009, s. 204–229.
- ⁴⁶ MALÁ, E.: K problému výuky dětí německé národnosti v mateřském jazyku. In: *Národnostní otázka v Československu (po roce 1918)*. Opava, 1989, s. 113–115.
- ⁴⁷ STANĚK, T.: *Německá menšina v českých zemích 1948–1989*. Praha, 1993, s. 171–175, 185, 192. HERNOVÁ, Š.: Němci v ČSR v letech 1950–1980 (demografická charakteristika). *Slezský sborník* 85, 1987, s. 267–268.
- ⁴⁸ BŘACH, R.: *Smlouva o vzájemných vztazích mezi ČSSR a SRN z roku 1973*. Praha, 1994, s. 37 násl., 58–60.
- ⁴⁹ Viz např. <http://www.wonka.wz.cz/zivotopis.htm>.
- ⁵⁰ BLAŽEK, P. – JAKOUBEK, J. V.: Vysoce znepokojující záležitost / Edice dokumentů o smrti Pavla Wonky z archivu Ministerstva zahraničí USA. *Securitas Imperii* 17 (02/2010), s. 126–129 (viz <http://www.ustrcr.cz/cs/securitas-imperii-rocniky>).

MAĎARSKÁ PRÁVNA KOMPARATISTIKA PRED ROKOM 1889 A JEJ ČESKOSLOVENSKÉ SÚVISLOSTI (DILEMY, TÉMY A OSOBNOSTI)¹

Ivan Halász²

Prvé vedecké články, ktoré by bolo možné zaradiť do sféry porovnávacieho práva sa v maďarskom jazykovom prostredí objavili už koncom prvej polovice 19. storočia. Práve vtedy sa totiž skončilo takzvané obdobie reformných snemov (1832–1847), ktoré odborne predpripravili revolučné zmeny, ku ktorým došlo počas uhorskej revolúcie a boja za nezávislosť krajiny v rokoch 1848/1849. Vtedajšie reformné Uhorsko bolo z pohľadu rozvoja práva v zaujímavej situácii. Krajina síce nemala štatút mocnosti, dokonca v plnej miere ani nedisponovala so svojou suverenitou, na druhej strane si však v rámci Habsburskej ríše zachovala veľkú mieru autonómie, ktorú pomáhal chrániť aj pomerne homogénny národný charakter právneho systému. Uhorské stavy po dlhé roky dokázali odolávať cisársko-kráľovskému absolutizmu, a to aj vďaka obrane svojich národných právnych inštitútov. Z tohto dôvodu sa pocit právnej osobitosti hlboko zapísal do kultúrneho kódu a politickej tradície celého Uhorska.

Až do 20. storočia boli v politickej publicistike v odbornej literatúre časté odvolávky na „národného právneho génia.“ Pod géniom sa tu nerozumela konkrétna osoba, ale celé právnické myslenie a kultúra. V takýchto podmienkach zdanlivo neexistovalo miesto pre výskum cudzích právnych vzorov a hlavne nie pre transfer zahraničných riešení do uhorského právneho poriadku. Našťastie si však uhorská liberálna opozícia, ktorá pozostávala zväčša z právnikov obratne využívajúcich „národné právne tradície“ voči Viedni, uvedomovala zaostalosť domáceho právneho poriadku. Z tohto dôvodu sa domáce právnické myslenie práve počas tohto prechodného obdobia začalo viac otvárať smerom k výskumu cudzích európskych vzorov. Z horeuvedených príčin sa inštitucionalizácia výuky porovnávacej právnej vedy na peštianskej univerzite začala pomerne skoro. Už v revolučnom roku 1848 sa táto disciplína dostala do ponuky predmetov pre študentov. Išlo však len o alternatívny predmet, ktorý bolo možné obísť, ak si študent vybral ako predmet právnú filozofiu. V tom čase nebol ešte úplne jasný ani obsah tohto kurzu a okrem toho sa právna komparatistika nestala skúškovým predmetom, čo determinovalo jej miesto v rámci študijnej ponuky právnickej fakulty.³ Dôležité však je, že komparatistika zostala v študijnej ponuke fakulty aj po porážke revolúcie.

Zatiaľ prvá známa štúdia, ktorá používala pojem „porovnávacia právna veda“, bola v Uhorsku publikovaná v roku 1847 a jej autorom bol István Szűcs, ktorý si myslel, že prezentovaním jednotlivých zahraničných modelov dokáže stimulovať maďarskú právnu vedu.⁴ Na Szűcsovej štúdii bolo cítiť vplyv Eduarda Gansa, na ktorého sa autor aj priamo odvolával. Avšak Szűcs, zaoberajúci sa predovšetkým otázkami právnej filozofie, nebol ešte zakladateľom uhorskej, resp. maďarskej právnej komparatistiky. Táto úloha totiž čakala na Gusztáva Wenzela, právneho historika s relatívne zaujímavým osudom.

Gusztáv Wenzel (1812–1891) sa narodil v lužickom mestečku Lukau v rodine husárkeho dôstojníka, ktorý tam práve slúžil. Väčšiu časť detstva prežil na severe Talianska, kde začal aj svoje stredoškolské štúdiá, ktoré však ako syn neustále prekladaného dôstojníka absolvoval vo viacerých mestách. Najprv bol študentom vojenskej školy v Miláne, potom pokračoval na gymnáziu vo Verone, odtiaľ prešiel do Salzburgu a nakoniec svoje stredoškolské štúdiá dokončil v uhorskom Vespríme (Veszprém) a Vacove (Vác). Vďaka tomuto putovaniu po školských zariadeniach Habsburskej monarchie si už v ranej mladosti osvojil viacero dôležitých európskych jazykov. Právo študoval taktiež na dvoch miestach – vo Viedni a v Pešť-Budíne.⁵ Pedagogicky začal pôsobiť v uhorskom hlavnom meste: najprv ako vychovávateľ v palatínovej rodine a potom ako zastupujúci učiteľ histórie na filozofickej fakulte tamtojšej univerzity. Nakoľko sa mu však nepodarilo získať trvalý úväzok, odišiel do Viedne, kde učil na prestížnom Theresianume a publikoval v rakúskych odborných časopisoch. Čoskoro začal učiť právne dejiny, banské aorské právo aj na viedenskej univerzite. V období Bachovho absolutizmu sa však presunul do uhorského hlavného mesta, kde potom až do smrti pôsobil na tamtojšej univerzite. Dvakrát bol aj dekanom právnickej fakulty (1869–1870) a v roku 1866 bol vymenovaný dokonca za rektora celej univerzity.⁶

Napriek tomu, že Wenzel prišiel do Pešť-Budína v ťažkých rokoch porevolučných represíí, okrem rakúskeho štátneho práva a banského práva väčšinu ostatných predmetov učil po maďarsky. To malo v tých rokoch aj symbolickú hodnotu. Wenzel mal inak obdivuhodne široké pedagogické a výskumné portfólio – okrem spomínaných predmetov prednášal totiž aj uhorské súkromné právo a uhorské právne dejiny a patril medzi prvých profesorov, ktorý učili aj porovnávaciu právnu vedu. Okrem toho sa však intenzívne venoval aj histórii – osobitne ho zaujímali hospodárske dejiny a vydal množstvo veľmi dôležitých starých (stredovekých) prameňov.

Od svojich výskumníckych začiatkov bol Wenzel aktívny aj v rámci Uhorskej akadémie vied. Od roku 1846 patril medzi jej členov-korešpondentov a od roku 1858 bol už riadnym akademikom. Hoci sa na rozdiel od mnohých vtedajších profesorov práva vždy držal bokom od politiky, nakoniec ho cisársko-kráľovská moc predsa len odmenila – v roku 1879 sa stal šľachticom a v roku 1889 ho vymenovali za člena hornej komory uhorského parlamentu. To znamená, že sa Wenzel, ktorý sa síce stránil politiky, ale predsa len vyučoval politicky senzitivné predmety, dokázal etablovať v dvoch rozličných obdobiach – počas Bachovho absolutizmu a potom aj v období rakúsko-uhorského vyrovnania.

Wenzel svoju prvú prednášku o právnej komparatistike predniesol v rámci Akadémie už v roku 1850. Išlo vôbec o jednu z prvých prednášok, ktorá sa pokúsila zhrnúť a systematizovať problematiku právnej komparatistiky v Uhorsku.⁷ Autor argumentoval v prospech porovnávej právnej vedy ako samostatnej vedeckej disciplíny. V tejto sfére však nebol úplne dôsledný, lebo zostali po ňom aj publikácie, kde hovoril o komparatistike ako o metóde, a nie samostanej disciplíne. Svoju druhú významnú štúdiu o vzťahu uhorského súkromného práva a porovnávej právnej vedy publikoval v roku 1876 viac-menej v tomto duchu.⁸ V tejto publikácii sa snaží zdôrazňovať potrebu rovnováhy medzi národnými právnymi tradíciami a využitím zahraničných vzorov. Inak Wenzel vychádzal prevažne z potreby porovnávať právo „civilizovanej Európy“, ako aj právo civilizovaných národov a štátov. Sem prirodzene patrili aj štáty severnej Ameriky. Inak v jeho diele sa intenzívne prelínala komparatistická línia a dobrá znalosť všeobecných dejín štátu a práva. Wenzel

vždy zdôrazňoval praktický osov porovnávania v práve, a to osobitne čo sa týka takých moderných a špeciálnych oblastí, akými bolo banské, železničné, morské alebo úverové právo. Komplikovanejšie už videl vplyv porovnávania na vývoj celého právneho systému. Uhorsko však skúmal v kontexte právneho vývoja celej Európy, hoci sa primerane duchu svojej doby vždy snažil vyzdvihnúť aj starobylé národné tradície, na ktoré bol uhorský právnický stav taký hrdý. Pravdepodobne z tohto dôvodu bol aj pomerne populárny medzi svojimi kolegami a poslucháčmi.⁹

Historik a právnik Wenzel bol vo svojej podstate jedným z najvýznamnejších nasledovníkov takzvanej Savignyho historicko-právnej školy. Táto škola si v Uhorsku zachovávala veľký vplyv až do konca 19. storočia. O prekonanie tejto paradigmy sa pokúsil ďalší významný právnik svojej doby – Ágost Pulszky. Pulszky preložil v roku 1875 z angličtiny do maďarčiny dielo britského právnika Maineho o prastarom práve. Autor doplnil preklad o vlastný impozantný, skoro stodvadsaťstranový komentár, ktorý má dodnes samostatnú vedeckú hodnotu. Okrem iného sa vtedajšia maďarská právnická verejnosť aj práve vďaka tomuto komentáru oboznámila s pojmami anglického práva. Pulszky vychádzal z toho, že s pomocou Maineho evolucionistického prístupu bude možné spoznať aj vývoj práva mimo Európy, pričom takto získané nové poznatky pomôžu pochopiť aj súvislosti právneho vývoja v samotnej „prehistorickej“ Európe, teda v časoch, o ktorých nezostali zachované písomné pamiatky.¹⁰

K jednej z prvých veľkých komparatistických diskusií v rámci maďarskej právnej vedy došlo na konci 19. storočia medzi Jánosom Reinerom a Józsefom Illyasevitsom (neskôr si pomadárčil meno na József Illésa). Obaja boli vtedy ešte mladými začínajúcimi praktizujúcimi právnikmi a až neskôr sa stali univerzitnými pedagógmi.¹¹ Reiner v tejto polemike kritizoval historicko-evolucionistickú paradigmu, ktorá podľa neho veľa čerpala z etnologickeho prístupu a osobitne bola pripravená vychádzať z rozličných hypotéz, ktoré však nevedela dostatočne podložiť dôkazmi. Pozitivistickejšie naladený Illés sa zase v diskusií pokúsil obhájiť užitočnosť evolucionistického (a etnologickeho) prístupu. Nakoľko predtým absolvoval viacero študijných pobytov vo Francúzsku a Nemecku, snažil sa svoje argumenty doložiť aj príkladmi, ktoré tam spoznal.¹² Vtedajšia odborná verejnosť dala za pravdu skôr Illésovi, ktorý dokonca na začiatku 20. storočia dostal poverenie napísať heslo o porovnávacej právnej vede pre päťzväzkový právnický lexikón.¹³ Reinerove kritické poznámky však prinútili odborníkov znovu sa zamyslieť na celou problematiku.

Na začiatku 20. storočia došlo k významnej zmene paradigmy v rámci právnej komparatistiky, na ktorú začali mnohí (najprv francúzski¹⁴) právnici nazerať predovšetkým ako na praktickú disciplínu, ktorá má zlepšiť úroveň legislatívy. Preto sa záujem komparatistov prvej tretiny 20. storočia zameril primárne na výskum práva v takzvaných moderných a civilizovaných krajinách – čiže hlavne v európskom a americkom civilizáčnom priestore. Znovudefinované *droit comparé* vtedy získalo aj pomerne stabilnú inštitucionálnu základňu. V roku 1924 totiž vznikla Medzinárodná akadémia porovnávacieho práva (Académie Internationale de la droit comparé), ktorá si vytýčila za cieľ nadnárodnú koordináciu komparatistických výskumov.

Založenia tejto akadémie, ktorá dodnes každé štyri roky organizuje svetové komparatistické kongresy, sa aktívne zúčastnil aj maďarský právnik Elemér Balogh, ktorý po určitý čas zastával funkciu generálneho tajomníka tejto ustanovizne. Dokonca mohol za svoje zásluhy pri vzniku akadémie používať až do svojej smrti v roku 1955 titul doživotného

generálneho tajomníka.¹⁵ Z posttrianonského Maďarska Balogh odišiel pre svoje politické aktivity počas občiansko-demokratickej revolúcie v roku 1918 a potom pôsobil na mnohých miestach v Európe a Afrike.¹⁶ Balogh teda od roku 1918 už nebol integrálnou súčasťou medzivojnového maďarského univerzitného sveta, hoci sa občas snažil o svoj návrat do vlasti. V domácich komparatistických podmienkach však hrali významnejšiu úlohu profesori súkromného práva Gusztáv Szászy-Schwarz, Károly Szladits a István Szászy.

Tu treba povedať, že prvá svetová vojna, rozpad Uhorska a povojnové politické zmätky (revolúcie, kontrarevolúcie, politické čistky) negatívne vplývali na vtedajší maďarský vedecký život a univerzitnú sféru. Trochu iný bol vývoj vo sfére právnej komparatistiky, na ktorú územné straty a pošramotená povesť krajiny vplývali skôr inšpirujúco a dynamizujúco. To sa týkalo osobitne komparatistických výskumov nových susedných krajín, pod jurisdikciu ktorých sa dostali najväčšie maďarské národnostné menšiny – teda hlavne právneho poriadku Československa, Rumunska a Juhoslávie. Výskumníkov zaujímala predovšetkým otázka, ako bude reagovať na politické zmeny právny systém, čo zostane v platnosti z predchádzajúceho uhorského právneho poriadku a celkovo, čo sa stane v nových podmienkach s uhorsko-maďarskou právnou kultúrou.

Najdôležitejším predstaviteľom týchto výskumov bol Miklós Ujlaki,¹⁷ ktorý sa zaoberal jednak prežívaním maďarského súkromného práva na území nástupníckych štátov a taktiež skúmal aj ich celkový vývoj. Väčšinu svojich prác o československom, juhoslovenskom, poľskom, rakúskom a rumunskom právnom vývoji publikoval na základe originálnych prameňov. O československom súkromnom práve napísal Ujlaki dokonca hneď dve práce.¹⁸

Vychádzajúc zo špecifickej maďarskej situácie však Ujlaki, na rozdiel od väčšiny súdobých autorov-komparatistov, nebol stúpencom zjednocovania práva. Skôr naopak, v zjednocovaní a harmonizácii moderných právnych systémov videl hrozbu pre kompatibilitu pozostatkov uhorského/maďarského právneho poriadku v nástupníckych štátoch.¹⁹ Tento trend vnímal negatívne, lebo takto mohli zaniknúť aj posledné zbytky maďarského práva, ktoré ešte pretrvávali v krajinách strednej Európy. Prirodzene v danom prípade išlo predovšetkým skôr o politicky (viac-menej revizionisticky) inšpirované stanovisko.

Medzi vedecky aktívnymi právnikmi treba v tomto období spomenúť ešte Ernő Flachbartha (1896–1954), a to napriek tomu, že ho odborná verejnosť v minulosti nepovažovala a ani dnes nepovažuje za typického komparatistu. Známym sa totiž stal ako medzinárodný právnik a odborník na menšinovú problematiku. Flachbarth pochádzal z Gelnice a v detstve žil aj na Spiši, kde mala korene jeho rodina. Pôvodom bol síce Nemeč (spišský Sas), ale cítil sa skôr za Maďara. Po rozpade Uhorska zostal žiť v Československu, kde v Prahe pôsobil ako tajomník maďarských menšinových strán a zodpovedný redaktor novín *Prágai Magyar Hírlap*, ktoré vtedy predstavovali jeden z hlavných tlačových orgánov maďarskej menšiny. Koncom 20. rokov 20. storočia sa Flachbarth rozhodol pre emigráciu do Maďarska, kde potom až do konca života pôsobil ako výskumník a vysokoškolský pedagóg. V roku 1949 ho síce prepustili z budapeštianskej univerzity, ale medzinárodné právo ešte niekoľko rokov mohol vyučovať v meste Pátikostolie (Pécs) na juhu Maďarska. Zostalo po ňom množstvo teoretických aj praktických prác a štúdií o medzinárodnom kontexte menšinovej problematiky.²⁰

Medzi najvýznamnejších predstaviteľov medzivojnovej právnej komparatistiky v Maďarsku patril budapeštiansky profesor súkromného práva István Szászy, ktorý sa

popri súkromnom práve venoval aj všeobecným otázkam porovnávacej právnej vedy, hoci komparatistiku samotnú nepovažoval za osobitnú právnickú disciplínu. Na čele Komparatistickej sekcie Spolku maďarských právnikov, ktorá fungovala od roku 1936, stál Szászyho hlavný mentor, významný profesor-odborník na súkromné právo Károly Szladits.²¹ Táto sekcia organizovala maďarskú účasť na svetovom kongrese právnikov-komparatistov v Haagu v roku 1937.

Pokiaľ pred rokom 1918 v maďarskej právnej komparatistike dominovali skôr historici práva, tak v medzivojnovom období možno jednoznačne hovoriť o prevahe civilistov.²² Civilista István Szászy, ktorý bol počas druhej svetovej vojny pedagógom maďarskej univerzity v Kluži, už hneď na začiatku novej doby (teda po oslobodení v roku 1945) napísal jednu z prvých prác o vývoji sovietskeho občianskeho práva v maďarskom (nekomunistickom) vedeckom prostredí.²³ Tento fakt do určitej miery pomohol jeho etablovaní sa v právnickej vede po tektonických otrasoch v rokoch 1944/1945. Hoci čistky po úplnom prevzatí moci komunistami už ani Szászy nedokázal ustáť a bol nakoniec penzionovaný.

Z hľadiska danej témy je však dôležitejšie, že Szászy stál pri zrode prvej samostatnej katedry porovnávacieho práva v Maďarsku. Táto katedra sa sformovala na jeseň roku 1945 a začiatkom roku 1946. Od roku 1947 fungovala vo forme Inštitútu porovnávacieho práva budapeštinskej právnickej fakulty na čele práve so Szászym. Činnosť tejto ustanovizne však čoskoro znemožnili radikálne zmenené pomery po roku 1948.²⁴ V roku 1950 došlo k už spomínanému penzionovaniu vedúceho ústavu, čím sa na niekoľko rokov uzatvorila aj história predkomunistickej právnej komparatistiky v Maďarsku. Pritom paralelná existencia komparatistickej sekcie a katedry mohli znamenať veľmi dobrú štartovaciu pozíciu pre porovnávaciu právnu vedu v povojnovom období. Infraštruktúru právnej komparatistiky bolo preto o desaťročie neskôr potrebné vybudovať znovu od základov. To už však bola iná doba, o ktorej čoskoro bude reč.

Tu treba spomenúť jeden zaujímavý fakt. Na právnickej fakulte v Budapešti začali pod vplyvom geopolitických okolností v medziobdobí rokov 1945–1949 fakultatívne vyučovať nielen sovietske právo, ale aj právo niektorých susedných štátov. Už v školskom roku 1946/1947 si mohli poslucháči práva zapísať do indexu aj predmet *České právo a slovenské právo*, z ktorého sa o rok neskôr, teda v školskom roku 1947/1948 stalo *Česko-slovenské právo*. Tento predmet vo forme tzv. malého kollégia vyučoval ministerský úradník Jenő Bernolák.²⁵ Tu pravdepodobne ešte nešlo o prispôsobovanie sa sovietyzácii regiónu, ktorá so sebou priniesla o dva roky aj vznik ľudovodemokratických štátov, ktorých právo bolo potrebné v rámci proletárskeho internacionalizmu a *pax sovietica* taktiež vyučovať, ale skôr o tradičný záujem maďarskej vedy o právo susedných krajín. Tento záujem – síce vo viac-menej revizionistickom duchu – existoval už aj pred vojnou, a zároveň bol nepriamym dôsledkom komplikovaných povojnových československo-maďarských vzťahov a vtedajších rokovaní o výmene obyvateľstva. Posledne spomínané konštatovanie je zatiaľ však len domnienkou, ktorá by si vyžadovala ďalší výskum.

Inak zaujímavá je samotná postava vyučujúceho pedagóga-odborníka na československé právo. Jenő (Eugen) Bernolák (1909–1997) totiž pochádzal zo starej zemianskej rodiny, ktorá mala svoje korene na Orave, a z ktorej pochádzal aj známy slovenský národovec Anton Bernolák. Jeho otec Nándor (Ferdinand) Bernolák (1880–1951) sa narodil v Radvani blízko Banskej Bystrice a Zvolena v rodine finančného úradníka, a podobne ako jeho neskorší syn taktiež vyštudoval v Budapešti právo. Nándor Bernolák sa po kratšej úrad-

níckej a sudcovskej kariére stal univerzitným profesorom a určité obdobie bol dokonca v poradí druhým rektorom novej univerzity v Debrecíne, ktorú založili bezprostredne pred prvou svetovou vojnou. Zaoberal sa trestným právom. Na začiatku 20. rokov 20. storočia začal aktívne politizovať ako politik kresťansko-národného krídla a v rokoch 1921 až 1922 bol dokonca ministrom práce a sociálnych vecí v prvej vláde grófa Istvána Bethlena. Po rýchlom ukončení politickej kariéry sa živil ako advokát a pedagóg.²⁶

Jeho syn Jenő po skončení štúdií začal svoju úradnícku kariéru v roku 1935 na národnostnom a menšinovom oddelení úradu ministerského predsedu. Tu pôsobil aj počas druhej svetovej vojny, ale nakoľko nebol ochotný zložiť prísahu vernosti po krajne-pravicovom puči Strany šípových krížov (tzv. nilašov) 15. októbra 1944, bol odvolaný. Nová vládna moc ho v roku 1945 krátko po oslobodení reaktivovala a naďalej pôsobil ako úradník vlády. Z tejto pozície sa zúčastnil aj na prípravách rokovaní o československo-maďarskej výmene obyvateľstva. Vtedy začal učiť na právnickej fakulte. Po roku 1949 bol ako politicky nespôľahlivý úradník suspendovaný a neskôr sa úspešne uplatnil vo sfére vodohospodárstva.²⁷

Doteraz podrobne nespracovaný Bernolákov životný osud a úradnícko-pedagogická kariéra je zaujímavá hlavne z toho dôvodu, že po väčšinu svojho života používal pracovne aj slovenčinu, ktorú si pravdepodobne priniesol z domu. Pritom jeho otec bol vysokým politickým činiteľom (poslancom a potom ministrom) nacionalistického režimu admirála Miklósa Horthyho. Netreba však zabudnúť, že sa otec Nándor Bernolák narodil ešte v slovenskej Radvani v rodine s oravskými koreňmi.

Nové, a z pohľadu porovnávacej právnej vedy veľmi komplikované obdobie sa začalo v rokoch 1948/1949. Obrovské politické čistky medzi predvojnovým pedagogickým personálom, ako aj paranoidné spoločensko-politické podmienky stalinistickej diktatúry, spolu sa najťažším obdobím studenej vojny v rokoch 1949 až 1955, vôbec nepriali rozvoju medzinárodných kontaktov medzi právnikmi. Pritom tieto kontakty sú životne dôležité pre pestovanie porovnávacieho práva. Rozvoju komparatistiky nepomohlo ani spochybňovanie právneho charakteru socialistických štátov zo strany západných právnikov a teórie právnikov komunistického bloku o odumieraní buržoázneho práva a nadradenosti socialistického právneho systému.²⁸

Na druhej strane sa od začiatku 50. rokov 20. storočia začal v stredo- a východoeurópskych štátoch sľubne rozvíjať záujem o sovietske právo a dianie v ostatných ľudovo-demokratických krajinách. V súvislosti so socialistickou transformáciou právneho systému v krajinách takzvaného východného bloku sa na univerzitách a v akademických inštitúciách v hlavných mestách začali formovať katedry a kabinety sovietskeho práva. Objavilo sa aj niekoľko monografií a učebníc o právnom vývoji ostatných ľudovo-demokratických štátov.²⁹ Tento proces znamenal do určitej miery náhradu za predchádzajúce komparatistické výskumy a pomáhal preklenúť obdobie stalinistického izolacionizmu.

Možnosť otvorene skúmať a prípadne aj učiť právo západných krajín sa znovu naskytla viac-menej až po roku 1956 a aj to len postupne. V Maďarsku tento proces pomáhali legitimizovať dvaja významní právnicki komunistického zmysľania a vynikajúceho vzdelania – akademik Imre Szabó a rektor budapešťianskej univerzity Gyula Eörsi.³⁰ Obaja značnú časť svojho života pôsobili aj na Ústave štátu a práva Maďarskej akadémie vied, kde bol Szabó po dlhé roky riaditeľom, Eörsi zase jeho zástupcom a vedúcim oddelenia občianskeho práva. Eörsi pôvodne patril do okruhu poslucháčov už spomínaného profesora

Szladitsa. Szabó sa odborne profiloval skôr ako právny teoretik, štátoved, verejný právnik a právny komparatista.

Hoci vklad oboch spomínaných právnikov do vývoja maďarského porovnávacieho práva bol obrovský, z hľadiska témy danej štúdie je dôležitá skôr osobnosť a životná dráha akademika a profesora Imre Szabó (1912–1991). Szabó sa totiž narodil v meste Berehovo ešte počas existencie Rakúsko-Uhorska, ale vyrastal už v podmienkach československej Podkarpatskej Rusi. Jeho otec tu pôsobil ako notár a advokát. Vďaka svojmu rodisku a jazykovému talentu si pomerne skoro osvojil niekoľko cudzích jazykov, ktorých znalosť ho sprevádzala po celý život. Okrem znalosti viacerých slovanských jazykov (predovšetkým češtiny a ruštiny), na dobrej úrovni ovládal aj viacero západných jazykov (predovšetkým francúzštinu a nemčinu), ako aj latinčinu.

Vysokoškolské štúdium práva Szabó absolvoval v 30. rokoch 20. storočia v Prahe na českej Karlovej univerzite. To znamená, že študoval skoro v rovnakom období ako významný český komparatista Viktor Knapp alebo Eric Stein, ktorý zase urobil komparatistickú kariéru v americkej emigrácii. Podľa zachovaných univerzitných dokumentumov, t. j. predovšetkým *nationálov* obsahujúcich osobné údaje študentov, ktorí sa zapísali do štúdia v danom semestri, vyplýva, že Szabó v Prahe študoval medzi rokmi 1930 (zimný semestrer) až 1934 (letný semester). Absolutórium získal v roku 1934 a rigorózne skúšky absolvoval v rokoch 1934 až 1936.³¹ Za doktora práv bol promovný 15. marca 1937.

Zo spomínaných *nationálov* vyplýva aj to, že Szabó počas svojho pražského pobytu pomerne často menil nahlásené adresy. Väčšinou pritom nešlo o internátne zariadenia, ale skôr o podnájmy alebo penzióny. To súviselo s tým, že Szabó nebýval v Prahe počas piatich rokov úplne kontinuálne, ale pravdepodobne sem chodil hlavne vtedy, keď mal dôležitejšie prednášky, semináre a skúšky.³² Toto nepriamo potvrdzuje aj fakt, že Szabó už počas štúdií začal pracovať v jednej advokátskej kancelárii v Mukačeve.

V mladosti sa Szabó zapojil do mládežníckeho hnutia *Sarló* (*Kosák*),³³ ktoré združovalo mladú maďarskú ľavicovú inteligenciu demokratického Československa. Publikovať začal počas svojich štúdií v ľavicovom (prokomunistickom) maďarskom časopise *Korunk* (*Naša doba*), ktorý vychádzal v rumunskom Kluži. Vo vtedajšom ultrakonzervatívnom Maďarsku totiž podobné časopisy legálne nemohli vychádzať. Tu sa aspoň krátko treba zastaviť pri otázke jeho národnostnej, náboženskej a čiastočne aj politickej identity.

Szabó ešte pred nástupom na univerzitu vyštudoval štátne reálne gymnázium vo svojom rodnom Berehove, ktoré bolo asi najmaďarskejším mestom na vtedajšom československom Podkarpatsku. Berehovské gymnázium bolo jediné, kde bolo možné v rámci tejto krajiny študovať aj po maďarsky. To bol inak rodný jazyk Imre Szabó, ktorý je však v *nationáloch* pražskej univerzity dôsledne evidovaný ako Emerich Szabó. Od začiatku do konca štúdia si v dokumentoch uvádzal štátnu príslušnosť československú a náboženstvo židovské. Zaujímavejšia je otázka jeho národnosti. Szabó si totiž sriedavo uvádzal židovskú aj maďarskú národnosť. Pri prvých zápisoch Szabó uviedol ešte židovskú národnosť, potom v letnom semestri 1932 a 1933, a zimnom semestri 1933/1934 už národnosť maďarskú. V zimnom semestri 1932/1933 ako aj na konci svojho štúdia v lete 1934 mal však zase uvedenú židovskú národnosť. Pri deklarovaní národnostnej identity bol teda Szabó ešte trochu rozkolísaný, čo však môže súvisieť aj s faktom, že Československo na rozdiel od starého Uhorska považovalo židovskú identitu aj za národnostnú identitu.³⁴

Po rozpade predmníchovského Československa Szabó zostal žiť vo svojom rodisku, ktoré medzitým znovu pripadlo Maďarsku. Tu najprv pôsobil v advokátskej kancelárii a potom ako súkromný zamestnanec v notárskej kancelárii, avšak pre svoj pôvod a pre ľavicové zmýšľanie, resp. sympatie so Sovietskym zväzom bol politicky prenasledovaný. Niekoľko rokov slúžil v práporoch pracovného nasadenia maďarskej armády. Avšak ešte aj vtedy sa pokúšal publikovať v odborných časopisoch. Nakoniec ho pre chorobu demobilizovali. V roku 1944 sa pred rasovým a politickým prenasledovaním úspešne skrýval v Budapešti.

Po druhej svetovej vojne zostal Szabó žiť v Budapešti, kde sa v roku 1945 stal najprv zamestnancom župnej samosprávy a potom pracovníkom ministerstva spravodlivosti. Tu pôsobil v rámci kodifikačného oddelenia, a to až do roku 1955. Popri tom ako politicky angažovaný, mladý a nádejný pedagóg s praktickou právnickou skúsenosťou prednášal právnu teóriu na právnickej fakulte v Budapešti, kde sa pomerne skoro (v roku 1949) stal profesorom teórie štátu a práva, a zostal ním až do svojho penzionovania. Tu treba spomenúť, že na fakulte Szabó najprv prednášal problematiku ľudských práv v medzinárodnom práve. Dokonca aj jedna z jeho prvých knižných publikácií sa venovala tejto problematike.³⁵ Až neskôr prešiel do právno-teoretickej oblasti. Neskôr sa Szabó ešte raz vrátil k otázke ľudských práv – osobitne ho zaujali kultúrne práva, o ktorých v 70. rokoch 20. storočia napísal celú monografiu.

Inak svoju prvú vedeckú monografiu Szabó publikoval ešte v roku 1946 – kniha sa venovala otázke norimberského procesu a medzinárodného trestného práva.³⁶ Výber témy pravdepodobne súvisel s jeho vojnovými zážitkami, a jednak s tým, že svoje predvojnové právnické prvotiny v klužskom časopise *Korunk* publikoval Szabó práve z oblasti trestného práva. Tento záujem však neskôr v jeho prípade nemal pokračovanie.

V roku 1949 sa Szabó z poverenia najvyšších stranických a štátnych kruhov zúčastnil na príprave maďarskej ľudovo-demokratickej ústavy – spolu s Jánosom Beérom boli vlastne jej hlavnými autormi. Tento dokument jednoznačne vychádzal zo vzoru predvojnovéj sovietskej (t. j. tzv. stalinskej) ústavy. Szabó potom pripravil aj prvý komentár k tejto ústave.³⁷ Okrem toho sa v rokoch 1949 až 1953 intenzívne podieľal na personálnej a štruktúrálnej reorganizácii v rámci maďarskej právnej vedy. Toto bolo asi naspornejšie obdobie jeho života.³⁸

Postupne sa Szabó stal hlavným predstaviteľom socialistického normativizmu v Maďarsku, neskôr ho zaujímali aj sociologické otázky teórie práva.³⁹ Vždy prejavoval i záujem o otázky interpretácie práva a osobitne ho zaujímala problematika zvláštností socialistického práva. Jeho hlavným opusom v oblasti teórie práva sa stala veľká monografia *Buržoázna teória práva v Maďarsku*,⁴⁰ ktorú publikoval v roku 1955 a potom v čiastočne prepracovanej podobe ešte raz v roku 1980. Za túto monografiu, ktorá plne odrážala ideologické pomery svojej doby, ale zároveň obsahovala obrovské množstvo precízne usporiadaných údajov, získal Szabó prestížnu Kossuthovu cenu. V podstate bola táto kniha prehľadom histórie maďarskej teórie štátu a práva, ktorá bola prezentovaná z kritického pohľadu marxistického autora.

Publikácia spomínanej, na vtedajšie pomery zásadnej monografie, svojím spôsobom pripravila kariérny zvrat v kariére mladého profesora Szabó, ktorý sa v roku 1955 stal riaditeľom Ústavu štátu a práva Maďarskej akadémie vied, ktorý viedol až do roku 1981. Tento ústav vznikol už v roku 1949, ale pôvodne patrilo pod ministerstvo spravodlivosti.

Inak na jeho prípravu sa Szabó už taktiež podieľal, avšak nie z pozície vedeckého pracovníka, ale skôr z pozície vzdelaného ministerského úradníka a zároveň člena-korešpondenta MAV, ktorým bol od roku 1949. V roku 1956 sa stal riadnym členom tejto akadémie.

V pozícii riaditeľa ústavu sa Szabó významným spôsobom podieľal na formovaní profilu tejto inštitúcie, ktorá sa postupne stala vlajkovou loďou maďarskej právnej vedy pred rokom 1989. Na tento fakt bol Szabó vždy veľmi hrdý.⁴¹ K tomuto úspechu vo veľkej miere prispela i jeho na kvalitu zameraná kadrová politika. Do zamestnania teda prijímal nielen rozličné osobnosti vtedajšieho establishmentu, ktoré sa v určitých obdobiach komunistického režimu ocitli v nemilosti, alebo ich bolo potrebné z politických príčin poslať do úzadia, ale aj rozličných „deklasovaných,” zároveň však vynikajúcich starších a mladších vedcov, a to bez ohľadu na ich triedny pôvod a skutočné politické názory. Mnohým osobnostiam takto pomohol v ťažkých obdobiach ich života.

Pod jeho vedením vyrástla celá plejáda výrazných vedeckých osobností, ktoré sú dodnes aktívne v maďarskom vedeckom živote. Vďaka svojim intenzívnym kontaktom na východe i západe Európy bol totiž Szabó schopný zabezpečiť rozličné študijné pobyty, ktoré považoval za veľmi dôležité v živote každého vedeckého pracovníka. V procese výberu nových vedeckých pracovníkov mu prirodzene pomohlo aj to, že skoro po celé svoje aktívne vedecké obdobie prednášal aj na budapeštianskej univerzite.

Riadiacu a organizačnú činnosť akademika Szabó teda paradoxne charakterizovali rozličné protichodné tendencie – jednak oddanosť komunistickej ideológii a marxizmu-leninizmu, jednak otvorenosť novým vedeckým myšlienkám a snaha o zabezpečenie vysokej kvality bádania. Vďaka svojim dobrým jazykovým predispozíciám bol vždy otvorený aj voči impulzom prichádzajúcim zo zahraničia, avšak nikdy nestratil dôveru ani v rámci aktuálneho vedenia vtedajšieho socialistického bloku. Vedecké kontakty mal aj s Viktorom Knappom, vtedajším riaditeľom Ústavu štátu a práva Československej akadémie vied. S Viktorom Knappom a so Zdeňkom Mlynárom dokonca v roku 1957 spolu aj redigovali zborník *Stát a právo*.⁴² Tu Szabó publikoval po česky svoju štúdiu pod názvom *Hans Kelsen a marxistická teória práva*. Napriek týmto kontaktom, podobným štúdiám, skoro rovnakým pozíciám v rámci akademickej sféry, ako aj podobným životným peripeitiám však profesor Knapp svojho budapeštianskeho kolegu ani raz nespomenul vo svojich spomienkach.⁴³

Z hľadiska danej štúdie je však najdôležitejšie, že Szabó v 70. rokoch 20. storočia vypracoval socialistickú teóriu právnej komparatistiky.⁴⁴ Najprv však – spolu s inými – musel presadiť „rehabilitáciu” tejto disciplíny, ktorá sa mohla začať až po roku 1956. Szabó sa inak vo svojich prvých štúdiách na túto tému na prelome 50. a 60. rokov 20. storočia odvolával okrem iného aj na práce československého právnicka Rudolfa Bystrického.⁴⁵

Szabó zohral významnú úlohu v procese formovania inštitucionálnych základov socialistickej právnej komparatistiky nielen v Maďarsku, ale aj v krajinách tzv. východného bloku. Spolu s Viktorom Knappom patril vlastne medzi jej hlavných a najvplyvnejších predstaviteľov. Szabó a Eörsi v rámci odborných a politických diskusií vcelku šikovne argumentovali proti námietkám odporcov rehabilitácie právnej komparatistiky. Jedným z najpresvedčivejších argumentov v očiach štátnej moci bolo to, že podľa oboch profesorov bolo porovnávacie právo veľmi dobre využiteľné na propagáciu socialistického práva. Okrem toho využili aj uvoľnenejšiu atmosféru 60. a 70. rokov, ako aj teóriu trvalého mierového spolužitia oboch antagonistickej spoločenských systémov, ktorá bola vtedy

pomerne populárna. Podľa profesora Szabó existovala jediná hranica, ktorú by socialistickí právnici-komparatisti nikdy nemali prekročiť – touto hranicou bola ideologická dôslednosť: „V teoretických otázkach socialistická právna veda nikdy nemôže ustúpiť zo svojho principiálneho vedeckého stanoviska.“⁴⁶ Jedným z kľúčových pojmov jeho teórie bol pojem typu práva, ktorý v sebe zahrňuje právne systémy postavené na totožnom spoločenskom základe a zriadení. To znamená, že zásadne treba rozlišovať medzi buržoáznym a socialistickým typom práva. V ich rámci prirodzene môžu existovať rozdiely medzi podskupinami. Porovnávanie právnych systémov v rámci jedného typu práva znamenalo podľa neho vnútornú komparáciu, porovnávanie oboch typov zase vonkajšiu komparáciu.⁴⁷ Z podobných základov vychádzal aj profesor Eörsi, ktorý rozlišoval typy práva a v ich rámci právne skupiny. Vedecký a ideologický rámec, ktorý bol oboma vedcami vytvorený umožnil vo svojich dôsledkoch plodný dialóg maďarských a zahraničných (aj západných) právnych vedcov.

O tom svedčí okrem iného aj to, že Szabó spolu s Knappom a Eörsim patril medzi pravidelných prednášajúcich na *Faculté internationale de droit comparé* v Štrasburgu. Určite aj jeho zásluhou sa v roku 1978 uskutočnil svetový kongres porovnávacieho práva v Budapešti. Išlo o prvý kongres tohto typu v socialistickej krajine. Na tomto kongrese bol Szabó na štyri roky zvolený za predsedu prestížnej *Académie internationale de droit comparé* (AIDC). Tento post zastával v rokoch 1978 až 1982. Posledné roky v tejto funkcii mu však veľmi sťažila strata zraku, kvoli ktorej čoskoro odišiel do dôchodku.

O akceptácii jeho vedeckej osobnosti v širšom európskom kontexte svedčí taktiež to, že nebol len doktorom honoris causa svojej „domovskej“ univerzity v Budapešti, ale podobný titul získal aj na parížskej univerzite. Zvolili ho taktiež za predsedu *Association Internationale des Sciences Juriques* a *Academie Internationale de Droit Comparé*. Čestným predsedom bol aj v rámci *Internationale Vereinigung für Rechts- und Sozialphilosophie*. V rámci Maďarskej akadémie vied pôsobil po dlhé roky ako námestník generálneho tajomníka, neskôr sa stal dokonca aj podpredsedom tejto inštitúcie. Jedno obdobie mal na starosti koordináciu spoločenských vied. Posledné desaťročie svojho života, keď mu zomrela manželka a skoro úplne stratil zrak, však už nepôsobil vo vedúcich funkciách, ale vedeckej činnosti sa venoval aj naďalej. Dožil sa ešte pádu komunistického systému, ktorému po celý svoj život veril, a nakoniec zomrel v kruhu svojej rodiny.

Zásluhou akademika Szabó vzniklo v rámci jeho ústavu vo forme osobitného oddelenia už v roku 1963 hlavné výskumné centrum právnej komparatistiky v socialistickom Maďarsku. Na čele tohto oddelenia stál od jeho vzniku až po zánik začiatkom 90. rokov 20. storočia Zoltán Péteri, ktorý neskôr pôsobil ako profesor na viacerých budapeštianskych právnických fakultách.⁴⁸ Profesor Péteri dodnes žije a je aktívny.

Oddelenie porovnávacieho práva, ktoré vzniklo z pôvodného dokumentačného oddelenia, malo v rámci ústavu zaujímavé postavenie a profil. Skoro všetci jeho pracovníci mali na starosti výskum jedného alebo dvoch odvetví práva, a zároveň pôsobili aj ako jazykovoí referenti s úlohou sledovať (a dokumentovať) vývoj práva v danom jazykovom priestore. Svojich referentov tu mali nielen veľké západné jazyky a ruština, ale aj jazyky dôležitých susedov Maďarska (čiže Československa, Juhoslávie a Rumunska). Pôsobil tu aj referent pre bulharský jazyk. Okrem toho oddelenie pod vedením diplomaticky nadaného Péterihó predstavovalo svojim spôsobom aj malý zahraničný a protokolárny úrad svojho ústavu, ktorý organizoval zahraničné vedecké kontakty, sprevádzal hostí, vybavoval cudzojazy-

čnú korešpondenciu.⁴⁹ O niečo neskôr vznikla na ústave tradícia, že skoro všetci mladí pracovníci začínali svoju ústavnú kariéru práve tu, a až neskôr mohli prejsť na oddelenie primeranejšie ich odbornému profilu. Tento systém pomohol zlepšiť kvalitu ústavu, lepšie integrovať jeho pracovníkov do medzinárodných projektov a celkovo zintenzívniť zahraničné kontakty ústavu.

Ako československý referent tohto oddelenia po dlhé roky pôsobil László Trócsányi (1912), ktorý podobne ako hore už spomínaný Bernolák taktiež pochádzal zo starej zemianskej rodiny a svoje detstvo prežil v Bratislave, kam sa prisťahoval jeho otec ešte v rokoch starého Uhorska. Nakoľko rodina zostala aj po roku 1918 žiť v Bratislave, Trócsányi tu absolvoval stredoškolské štúdiá na jedinej maďarskej strednej škole, ktorá v meste ešte zostala, avšak postupne aj táto škola prešla na slovenčinu. Podľa spomienok starého Trócsányiho však českí a slovenskí pedagógovia boli vcelku zhovievaví k slabej slovenčine svojich študentov. Po maturite sa Trócsányi rozhodol prejsť do Maďarska, kde najprv renaturalizáciou v roku 1931 získal občianstvo a potom absolvoval štúdium práva v Debrecíne (Debrecen). Po promócií sa nakprv stal advokátskym koncipientom, avšak čoskoro prešiel do súdnictva, ktoré predsa len zabezpečovalo stabilnejší príjem.⁵⁰ Z justície v roku 1941 prešiel do aparátu starého ministerstva spravodlivosti, kde zostal aj po roku 1945. Podobne ako Jenő Bernolák, aj Trócsányi sa v pozícii tajomníka maďarskej sekcie zmiešanej komisie zúčastnil prípravy československo-maďarskej výmeny obyvateľstva. Pravdepodobne aj v jeho prípade tu zohrala svoju úlohu znalosť slovenčiny.⁵¹ Ako predstaviteľ starého režimu ho nakoniec v roku 1953 prepustili z ministerstva a od roku 1954 sa zamestnal ako referent československého práva na ústave štátu a práva, ktorý vtedy síce ešte patril pod ministerstvo, ale už čoskoro mal prejsť pod akadémiu. Tu potom pracoval až do svojho penzionovania a na toto obdobie spomínal vo svojich spomienkach, ako na plodné a šťastné obdobie života. Okrem úloh československého referenta sa Trócsányi postupne vypracoval aj na odborníka na pracovné právo.⁵² Osobitne sa venoval porovnávaní pracovného práva socialistických a ľudovodemokratických štátov.

Najvýraznejšiu stopu v histórii maďarskej právnej komparatistiky zanechal určite akademik Imre Szabó, predvojnový absolvent Právnickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe. Vďaka svojim jazykovým schopnostiam, dobrému vzdelaniu, pracovitosti a dobrým politickým kontaktom to bol práve on, kto pomohol znovu postaviť na nohy právnu komparatistiku po prerušení jej kontinuity v 50. rokoch 20. storočia. Jeho záujem o dianie v jeho pôvodnej vlasti a mestu jeho štúdií nikdy neopadol. Okrem neho však možno spomenúť ešte niekoľko viac či menej významných právnikov a výskumníkov, ktorí sa nielen zaujímali o československé právo, ale v tejto oblasti aj publikovali. Možno dokonca konštatovať, že od 20. rokov v Maďarsku vždy existovala snaha o to, aby sa aspoň niekto z vedeckej sféry zaoberal právnym vývojom u severných susedov. Väčšinou išlo o osoby, ktoré odtiaľ pochádzali (Trócsányi, Flachbarth) alebo si určitú znalosť slovenčiny priniesli z domu (Bernolák). Prirodzene nie všetci z nich robili skutočnú komparatistiku, ale treba si uvedomiť, že bez odborníkov na prezentáciu právnych systémov menších jazykových kultúr sa aj vedecká komparácia robí len ťažko. Takže aj tieto osobnosti maďarského vedeckého života možno právom (aspoň sprostredkovane) zaradiť do histórie porovnávacieho práva v Maďarsku pred rokom 1989.

Poznámky

- 1 Publikácia bola pripravená s podporou na dlhodobý koncepčný rozvoj výskumnej organizácie Ústavu štátu a práva AV ČR, v.v.i., RVO: 68378122.
- 2 Vedecký pracovník Ústavu štátu a práva AV ČR v Prahe a Ústavu právnych vied Spoločenskovedného výskumného centra MAV v Budapešti.
- 3 SZABÓ, Imre: Az összehasonlító jog Magyarországon. In: SZABÓ, Imre: *Szocialista jogelmélet – népi demokratikus jog*. Budapest: KJK, 1967, s. 201.
- 4 SZÜCS, István: A 'rételes jog filozófiájának történeti fejlődéséről,' s korunkban a ' polgárzat javára kivívott haladásáról. Magyar Academiai Értesítő, 1847/július, s. 175–186.
- 5 Výraz Budapešť sa udomácnil v maďarskom aj slovenskom jazyku až po zjednotení Starého Budína, Budína a Pešti v roku 1873.
- 6 O jeho živote pozri podrobnejšie BERTÉNYI, Iván: Wenzel Gusztáv. In: *Évfordulóink a műszaki és természettudományokban*. Budapest, 1987, s. 112.
- 7 Prednáška bola publikovaná *Magyar Academiai Értesítő*, 1850, november (X. ročník), s. 292–296.
- 8 Pozri WENZEL, Gusztáv: *Az összehasonlító jogtudomány és a magyar magánjog*. Budapest: MTA Könyvkiadó-hivatala, 1876.
- 9 WENZEL, Gusztáv: *Jogtudományi Közlöny*, 1891. No. 48 (26. ročník), s. 381. Tu išlo v podstate o nekrológ.
- 10 O diela a názoroch Pulszkeho pozri FEKETE, Balázs: A jogösszehasonlítás magyarországi történetének és alkalmazásának alapkérdései. In: JAKAB, András – MÉNYHÁRD, Attila: *A jog tudománya*. Budapest: HVG/ORAC, 2015, s. 425–426.
- 11 O ich živovnej dráhe pozri podrobnejšie SOMOGYI, Renáta: *Jogtörténet és jogfejlődés két különböző szemmel – avagy egy múltbeli komparatistákai vita nyomában*. Pro Publico Bono, 2015, No. 3, s. 163–172.
- 12 FEKETE, Balázs: cit. op. s. 426–427.
- 13 Magyar jogi lexikon I-V. ...
- 14 Išlo hlavne o nasledujúcich profesorov: Raymond Saleilles a Edoard Lambert.
- 15 FEKETE, Balázs: cit. op. s. 429.
- 16 Elemér Balogh (1881–1955) vyštudoval síce v Budapešti a o habilitáciu sa pokúšal v roku 1919 Debrecíne, ale ako profesor rímskeho a porovnávacieho práva pôsobil hlavne v cudzine. V rokoch 1922 až 1928 bol profesorom v litovskom Kaunase, potom nasledovalo pôsobenie v Nemecku, Francúzsku, Kanade a v Spojených štátoch. V rokoch 1938 až 1947 pôsobil na univerzite v juhoafrickom Johannesburgu. Po krátkom pobyte vo Veľkej Británii v roku 1947 prešiel do Paríža, kde v roku 1955 aj zomrel. Pozri HAMZA, Gábor: *Elemér Balogh (1881–1955) The Scholar of European Reputation of Roman Law and Comparative Law*. http://www.kre.hu/portal/doc/sic/2008/sic3_008_hamza.pdf.
- 17 Miklós Ujlaki sa narodil v roku 1906 v Budapešti v židovskej rodine. Na budapeštinskej univerzite patril do okruhu blížších poslucháčov profesora civilistiky Károly Szladitsa, ktorý vychoval celú plejádu významných maďarských právnikov 20. storočia. Ujlaki pravdepodobne pre svoj pôvod nedostal šancu urobiť klasickú vedeckú kariéru v horthyovskom Maďarsku a nezískal ani svoju katedru. Napriek tomu vedecky mimoriadne aktívny a patril medzi hlavných organizátorov tzv. Szladitsovej právnickej školy. Inak na živobytie si zarábala ako advokát. Po druhej svetovej vojne získal jedno štipendium do Uppsaly, odkiaľ sa už nevrátil a emigroval do USA, kde pôsobil na rozličných vysokých školách. Pozri LÁSZLÓ, Asztalos: Grossschmid tanítványok – Szladits iskola. In: *A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében. Jogtörténeti Értekezések*. No. 14. Ed.: KOVÁCS, Kálmán. Budapest, 1984, s. 96.
- 18 UJLAKI, Miklós: *A magyar magánjog módosulása Csehszlovákiában*. Budapest: Grill, 1931. (Zmeny maďarského súkromného práva v Československu) a UJLAKO, Miklós: *A csehszlovák polgári törvénykönyv legújabb javaslata*. Budapest: Grill, 1937. (Najnovší návrh československého občianskeho zákonníku)
- 19 FEKETE, Balázs: cit. op. s. 430.
- 20 O jeho živote pozri GÁL, Gyula: Flachbarth Gyula (1896–1954) emlékezete. *Miskolci Nemzetközi Jogi Közlemények/Miskolc Journal of International Law* 2005, Vol. 2, Nr. 2, s. 52–58, <http://epa.oszk.hu/00200/00294/00004/20052gal1.htm>.
- 21 Károly Szladits (1871–1956) – významný maďarský civilista prvej polovice 20. storočia. V rokoch 1917 až 1942 bol profesorom budapeštianskej právnickej fakulty. Pochádzal z Dunajskej Stredy a zomrel v Budapešti. Vychoval viacerou významných právnikov-výskumníkov a pedagógov. Medzi inými medzi jeho odchovancov patrili aj v danom príspevku spomínaní Miklós Ujlaki, István Szász a neskôr Gyula Eörsi. Ako jeden z mála tzv. buržoázných právnikov dostal v období komunistickej diktatúry za svoje dielo v roku 1953 prestížnu Kossuthovu cenu. Pravda, vtedy bol už niekoľko rokov dôchodcom. O jeho živote a škole pozri: Asztalos László: cit. op. s. 73–102.
- 22 Medzi právnikmi-odborníkmi na verejné právo bola situácia úplne iná. Prevažná väčšina z nich sa nevenovala právnej komparatistike a skôr oslavovala tradičné inštitúty maďarského verejného práva a „národného právnického génia.“ Skoro všetci vtedajší verejní právnici na univerzitách boli konzervatívami a v období post-trianonského šoku sa postavili na národnú až nacionalistickú platformu. „Nehľadanie“ zahraničných vzorov a inšpirácií bolo preto v mnohých prípadoch skoro programové. Tu treba spomenúť, že aj špecifický politický systém tzv. verejnoprávneho provizória z rokov 1920 až 1944, keď bolo Maďarsko oficiálne kráľovstvom, ale

- bez kráľa, napomáhal vytváraníu tejto situácie a nálady medzi právnikmi. Pre Horthyho systém sa totiž ťažko hľadali zahraničné paralely. Na druhej strane treba spomenúť, že tento konzervatívne-nacionalistický trend v 1930-ch rokoch pomohol spomaliť presadzovanie radikálnych myšlienok prichádzajúcich z nacistického Nemecka, ktoré bolo pritom vtedy už jedným z hlavných zahraničnopolitických spojencov krajiny. Mnohí vtedajší významní konzervatívni právnici sa ostro vymedzovali voči ideám tohto pronacistického „nového verejnoprávneho smeru,“ ktorí im bol cudzí. Týmto spôsobom vlastne spomalovali proces fašizácie práva a chránili zbytky ústavnosti a občianskych práv. Medzi týchto právnikov patrila napríklad profesor Kálmán Molnár alebo Ödön Polner. Pozri: SCHWEITZER, Gábor: Kőzjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlatá. (I. rész) *Kőzjogi Szemle*, 2014, No. 1. (7. ročník), s. 8–17. a SCHWEITZER, Gábor: Kőzjogi provizórium, jogfolytonosság, új közjogi irány. Az 1919/1920–1944 közötti magyarországi alkotmányjog-tudomány vázlatá. (I. rész) *Kőzjogi Szemle*, 2014, No. 2.
- 23 István Szász (1899–1976) pochádzal zo zemianskej úradníckej rodiny. Vyštudoval v Budapešti a patrilo do už spomínaného okruhu profesora Károly Szladitsa. Ako jeden z mála Szladitsových poslucháčov dokázal urobiť univerzitnú kariéru už pred rokom 1945. V tomto procese pravdepodobne okrem jeho veľkého nadania pravdepodobne zohral svoju úlohu aj jeho pôvod. Išlo o veľmi erudovaného právnika, ktorý sa pokúsil prekonať tradičnú nemecko-rakúsku orientáciu pri výskume súkromného práva v Maďarsku a vychádzať skôr z vtedajšieho francúzskeho chápania droit comparé. Szász bol aj osobným priateľom Edoarda Lamberta, jedného z najvýznamnejších francúzskych komparatistov tých čias. O jeho úspešnom etablovaní sa v medzinárodnom komparatistickom prostredí svedčí aj to, že v rokoch 1938 až 1941 bol sudcom Zmiešaného medzinárodného súdu v Egypte. Svoju univerzitnú pedagogickú kariéru začal v Kluži, ktorý bol počas druhej svetovej vojny znovu pripojený k Maďarsku a po roku 1945 až do svojho pomerne skorého penzionovania pôsobil na univerzite v Budapešti. O týchto súvislostiach pozri ASZTALOS, László: cit. op. s. 87. FEKETE, Balázs: cit. op. s. 431–432. a SCHWEITZER, Gábor: A „Pázmánytől” az „Eötvösig.” Adalékok a budapesti jogi fakultás történetéhez (1945–1950). In: *A katedrán innen és túl. Tanulmányok a jogi felsőoktatás múltjából*. Pécs: Publikon, 2011, s. 185–207.
- 24 FEKETE, Balázs: cit. op. s. 430.
- 25 SCHWEITZER, Gábor: cit. op. s. 185–207.
- 26 O jeho živote a tvorbe pozri P. SZABÓ, Béla: Bernolák Nándor (1880–1851), a Bebeceni M. Kir. Tudománygyetem második rektora. *Gerundium MMXI*. Vol. II. Nr. 1–2, http://gerundium.lib.unideb.hu/file/7/561218117ecd5/szerzo/03_bermolak_nandor.pdf.
- 27 VASAS, Géza: Mi történt 1940. augusztus 5-én s annak folytatásaként. *REGIO*, 2015, No. 3, s. 159, pozn. pod čiarou číslo 23, http://regio.tk.mta.hu/index.php/regio/article/view/75/pdf_57.
- 28 PÉTERI, Zoltán: A jogösszehasonlítás kelet-közép-európai centruma. *Állam- és Jogtudomány*, 2010, ročník LI, No. 1. szám, s. 77.
- 29 O tomto procese pozri podrobnejšie HALÁSZ, Iván: The Institutional Framework and Methods of the Implementation of Soviet Legal Ideas in the Czechoslovakia and Hungary during Stalinism. *Journal on European History of Law*, Vol. 6/2015, No. 2, s. 29–37.
- 30 Profesor a akademik Gyula Eörsi Gyula (1922–1992) bol významným civilistom svojho obdobia. Univerzitnú štúdiu ukončil v roku 1945, potom krátko pracoval ako advokátsky koncipient, sudca a konzul v USA, ale čoskoro sa aj on dostal na kodifikačné oddelenie ministerstva spravodlivosti. Zároveň začal prednášať občianske právo. Od roku 1973 bol riadnym členom MAV a v rokoch 1978 až 1984 bol rektorom budapeštianskej univerzity ELTE. Paralelne s tým pôsobil aj na Ústave štátu a práva MAV ako zástupca riaditeľa. Jeho najvýznamnejšie, doteraz hojne citované dielo o porovnávanom občianskom práve vyšlo po maďarsky v roku 1975 (*Összehasonlító polgári jog*) a po anglicky v roku 1979 (*Comparative Civil Law*).
- 31 Szabó absolvoval primerane svojej dobe tri rigorózne skúšky. Ako prvé úspešne zvládol 14. júna 1934 II. rigorózum, ktoré pozostávalo z československého súkromného práva, obchodného a zmenkového práva, ako aj z civilného súdneho konania a trestného práva. Túto skúšku urobil ešte pred získaním absolútoría. Išlo vlastne o predmety najdôležitejšie z pohľadu naskoršieho advokáta a notára. Druhým v poradí bola III. rigorózna skúška z ústavného, správneho a medzinárodného práva, resp. správnej vedy a politickej ekonómie. K tejto skúške došlo 4. novembra 1935, teda o niečo viac ako jeden rok po prvej skúške. Najväčšie obavy mal Szabó pravdepodobne z I. rigoróznej skúšky zahrňujúcej v sebe rímske právo, cirkevné dejiny a dejiny práva v strednej Európe a dejiny práva na území republiky Československej. O tom, že jeho obavy boli opodstatnené svedčí to, že túto skúšku si musel zopakovať, lebo 22. októbra 1936 získal hodnotenie „nedostatočný“. Opravný termín mal 11. marca 1937 a o štyri dni na to bol už rektorom a dekanom UK promovaný. Všetky rigorózne skúšky absolvoval nakoniec s výsledkom dostatočný, čo mohlo súvisieť aj s tým, že čeština nebola jeho rodným jazykom. Pozri Protokol prísnych zkoškách k dosažení hodnosti doktora práv na Karlovej univerzite. Číslo 13644. Archiv UK Praha.
- 32 Aspoň takto si na spomienky svojho otca pamätá historik Dániel Szabó, syn akademika Imre Szabó a v súčasnosti pracovník Historického ústavu MAV v Budapešti. Autor by sa mu týmto aj chcel poďakovať za konzultácie a cenné informácie, ktoré mu počas prípravy tejto publikácie poskytol o svojom otcovi.
- 33 O tomto hnutí pozri KÁROLY, Vigh: *A felvidéki Sarló mozgalom története*. Valóság, 2013, I–VI. <http://www.valosagonline.hu/index.php?oldal=cikk&cazon=145&lap=1> (dátum stiahnutia: 29. 7. 2015.)
- 34 O tomto pozri národné Emerica Szabó z rokov 1930 až 1935 v Archíve UK v Prahe.

- ³⁵ SZABÓ, Imre: *Az emberi jogok mai értelme (Dnešný zmysel ľudských práv)*. Budapest, 1948.
- ³⁶ SZABÓ, Imre: *A nürnbergi per és a nemzetközi büntetőjog. (Norinberský proces a medzinárodné trestné právo)*. Budapest, 1946. Inak pred vojnou sa Szabó vo svojich publikáciách v časopise Korunk venoval skôr otázkam trestného práva a menej teoretickým otázkam.
- ³⁷ *A Magyar Népköztársaság alkotmányja. (Ústava Maďarskej ľudovej republiky). Kommentár.* Budapešť, 1949.
- ³⁸ O úlohe Imre Szabó v procese komunistickej prestavby teórie štátu a práva pozri podrobnejšie SZABÓ, Miklós: *Jogelmélet és jogszociológia*. In: JAKAB, András – MENYHÁRD, Attila: *A jog tudományja*. Budapest: HVG/ORAC, 2015, s. 494–500.
- ³⁹ Tamže s. 497–499.
- ⁴⁰ SZABÓ, Imre: *A burzsoá jogbölcselet Magyarországon*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1955.
- ⁴¹ ENDRE, Nagy J.: Szabó Imre – avagy: az absztrakt normativizmus, s. 3, http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/nagy_j_endre-szabo_imre.pdf.
- ⁴² KNAPP, Viktor – MLYNÁR, Zdeněk – SZABÓ, Imre: *Stát a právo*. Praha: ČSAV, 1957.
- ⁴³ KNAPP, Viktor: *Proměny času*. Prospektrum, 1996.
- ⁴⁴ Jeho hlavná práca na túto tému vyšla v roku 1975. Pozri SZABÓ, Imre: *A jogösszehasonlítás szocialista elmélete (Socialistická teória právnej komparatistiky)*. Budapest, 1975.
- ⁴⁵ Pozri SZABÓ, Imre: *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmétről*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1963, s. 74.
- ⁴⁶ Pozri FEKETE, Balázs: cit. op. s. 435.
- ⁴⁷ Pozri tamže s. 435–437.
- ⁴⁸ Jazykovo erudovaný profesor Péteri nehoovoril síce po slovensky, ale jeho rodina počas druhej svetovej vojny žila v Košiciach, kde podľa spomienok jeho matka učila na gymnáziu medzi iným aj druhú manželku pražského profesora Viktora Knappa, neskoršiu profesorku (civilistku) Alenu Knappovú.
- ⁴⁹ TRÓCSÁNYI, László: *Jogászti pályafutásom. Nagy és Trócsányi Ügyvédi Iroda*. Budapest, 1995, s. 60–61.
- ⁵⁰ Tamže s. 13.
- ⁵¹ Inak aj predseda maďarskej sekcie zmiešanej komisie, pôvodne sudca Kúrie László Ruttkay taktiež podľa Trócsányiho spomienok hovoril dobre po slovensky. Tamže s. 40.
- ⁵² O tomto období jeho života pozri Tamže s. 56–83. Ide vlastne o najdlhšiu kapitolu jeho spomienok.

DVACET LET VĚDECKÉ SPOLUPRÁCE ŽENEVY A PRAHY V OBLASTI PRÁVA SOCIÁLNÍHO ZABEZPEČENÍ (1992–2013)

Předmluva (Věra Štangová)

Emeritní dlouholetý vedoucí katedry práva sociálního zabezpečení Právnické fakulty Univerzity Ženeva a velmi uznávaný odborník prof. Pierre-Yves Greber podává ve svém článku podrobný přehled o formách a výsledcích dvacetileté spolupráce mezi jeho pracovištěm a Právnickou fakultou Univerzity Karlovy v oblasti sociálního zabezpečení. Zabývá se nejen obsahovým zaměřením jednotlivých kolokvií v Praze, ale věnuje pozornost i osobnostem, které se na spolupráci podílely. Činí tak v širším kontextu společensko-politického vývoje v České republice, který se odrážel i ve vývoji sociálního zabezpečení.

Na vzniku a úspěšném průběhu spolupráce se kromě prof. Grebera zásadním způsobem podílel a všech kolokvií v Praze se aktivně zúčastnil dr. Vladimír Rys, emeritní generální sekretář Mezinárodní asociace sociálního zabezpečení. Ve svých zajímavých referátech vycházel ze svých rozsáhlých znalostí sociálního zabezpečení a z bohatých zkušeností z jeho působení v mezinárodních organizacích. Z české strany stál u vzniku této spolupráce již zesnulý doc. Karel Pinc, krátce poté se na ní začali podílet doc. Věra Štangová a prof. Petr Tröster, kteří připravovali a organizovali všech deset pražských kolokvií. Ze zahraničních odborníků se kolokvií aktivně zúčastnili např. prof. Bettina Kahil-Wolf a prof. Jean-Louis Duc z Univerzity v Lausanne, prof. Jean-Pierre Laborde, rektor Univerzity v Bordeaux, Ottó Czúcz, profesor Právnické fakulty Univerzity v Szegedu a soudce Ústavního soudu Maďarska a Francis Kessler, profesor Univerzity ve Štrasburku.

V rámci spolupráce se konalo deset pražských kolokvií, na nichž byly projednány prakticky všechny důležité otázky vývoje sociálního zabezpečení v ČR po roce 1990. Zúčastňovali se jich nejen učitelé a studenti Právnické fakulty UK a jiných vysokých škol, ale i pracovníci Ministerstva práce a sociálních věcí ČR, České správy sociálního zabezpečení a dalších institucí. Vždy oceňovali vysokou úroveň referátů a možnost seznámit se s aktuálním vývojem evropského, švýcarského a francouzského práva sociálního zabezpečení a porovnat ho s vývojem v České republice. Téměř všechna kolokvia se konala pod záštitou náměstka ministra práce a sociálních věcí JUDr. Petra Šimerky, který se neomezil pouze na formální podporu kolokvií, ale aktivně se zúčastňoval jednání. Je třeba zmínit i důležitou skutečnost, že kolokvia probíhala ve velmi přátelské a kolegiální atmosféře, což významně přispívalo k jejich úspěšnému průběhu.

Česko-švýcarská kolokvia významně podporovalo vedení Právnické fakulty UK. Mimořádné zásluhy prof. Grebera o vznik a pokračování spolupráce mezi oběma univerzitami ocenil děkan Právnické fakulty prof. Aleš Gerloch udělením medaile Právnické fakulty UK. Prof. Greber se velmi aktivně podílel na přípravě uskutečňovaných akcí a na všech kolokviích přednesl hlavní referát.

Patří se připomenout i opakovanou aktivní účast významných českých odborníků – zejména JUDr. Milady Tomkové, v současné době místopředsedkyně Ústavního soudu ČR, JUDr. Jana Příba, JUDr. Luďka Rychlého a JUDr. Romana Langa z MPSV ČR, JUDr. Jana Ryby z Městského soudu v Praze a rovněž již nežijících kolegů – bývalé ředitelky ČSSZ JUDr. Boženy Michálkové a bývalého vrchního ředitele MPSV ČR Mgr. Jiřího Krále.

Kolokvia v Praze byla financována švýcarskou stranou, především z Fondu prof. Alexandra Berensteina na podporu sociálního práva, který Právnické fakultě v Ženevě osobně věnoval. Tento velkorysý odkaz umožňuje realizaci různých projektů – zejména pořádání kolokvií a podporu publikační činnosti.

V Ženevě se konala sympózia za účasti představitelů teorie a praxe nejen Švýcarské konfederace, ale i Francie, SRN, Itálie, Maďarska a Polska. V rámci meziuniverzitní spolupráce se jich zúčastňovali i doc. Věra Štangová a prof. Petr Tröster, kteří přednášeli referáty o vývoji sociálního zabezpečení v ČR, jež se vždy setkaly s velkým zájmem účastníků kolokvií. Po dílčích úpravách a rozšíření textu byly všechny publikovány v časopise „Cahiers genevois et romands de sécurité sociale“. Jednáním jazykem byla především francouzština, částečně i němčina.

Doc. Štangová i prof. Tröster se stali v roce 1994 členy Centra pro výzkum vývoje sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě, které působilo na Právnické fakultě Univerzity Ženeva a podíleli se tak na přípravě nejen pražských, ale i ženevských kolokvií.

Předkládaný článek je svým zaměřením zcela ojedinělý. Podává podrobné informace o úspěšné dvacetileté spolupráci mezi Právnickou fakultou UK a Právnickou fakultou Univerzity Ženeva, která se pozitivně projevila při rozvoji sociálního zabezpečení v České republice. Je zároveň zajímavým svědectvím nejen o vývoji sociálního zabezpečení v ČR v kontextu práva Evropské unie, ale i svědectvím o širším společensko-politickém vývoji České republiky.

Pierre-Yves Greber¹

1. Úvod

1. Krátce po sametové revoluci (Praha, 1989) jsme započali velkolepou vědeckou a přátelskou spolupráci mezi Ženevou a Prahou. Tato spolupráce nám dovolila:

- uskutečnit 10 pražských Česko-švýcarských kolokvií o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení;
- podpořit českou účast na 14 ženevských kolokviích o evropském právu sociálního zabezpečení (zpočátku dvě setkání proběhla v Morges a v Yverdonu).

2. Byla napsána celá řada odborných článků, které jsou důkazem mimořádně plodné vědecké výměny. Tyto články jsou užitečné jak badatelům, tak odborníkům z praxe.

3. Předmětem příspěvku je zanechat písemnou stopu po těchto událostech a uvést bibliografické odkazy příslušných publikací (viz příloha).

4. Ze ženevské strany program podpořily následující instituce:

- **Národní fond vědeckého výzkumu** (*Fonds national de la recherche scientifique*): Národní fond vědeckého výzkumu financoval projekty v období přechodu střední a východní Evropy k demokracii a díky jeho prostředkům se mohly konat první dvě pražská kolokvia;

- Pojišťovací společnost **Rentes Genevoises** podpořila kolokvium, které proběhlo 7. května 1992 v Ženevě;
- **Centrum evropských právních studií Právnické fakulty v Ženevě** (*Centre d'études juridiques européennes de la Faculté de Droit de Genève*), jež se po několik let též věnovalo zkoumání práva sociálního zabezpečení;
- **Fond Alexandra Berensteina na podporu sociálního práva** (*Fonds Alexandre Berenstein pour la promotion du droit social*), který Právnické fakultě tento vynikající profesor osobně věnoval. Alexandre Berenstein, spolu s Hansem Peterem Tschudim, bývalým prezidentem Švýcarské konfederace, a s Alfredem Maurerem, byl a nadále zůstává jedním ze tří nejvýznamnějších švýcarských znalců práva sociálního zabezpečení.² Jeho velice štedrý a velkorysý odkaz umožňuje realizaci různých projektů, jako je pořádání kolokvií a podpora publikační činnosti.

5. Vraťme se nyní na samotný počátek: jak je možné, že tak mimořádný vztah vznikl právě mezi Prahou a Ženevou?

2. Vznik mimořádného vztahu mezi Ženevou a Prahou

2.1 Rozhodující úloha Vladimíra Rysa

6. Prostřednictvím pana Guy Perrina jsem ke konci osmdesátých let navázal kontakt s Vladimírem Rysem, absolventem London School of Economics and Political Science a pařížské Sorbonny. Tehdy zastával funkci generálního tajemníka Mezinárodní asociace sociálního zabezpečení (AISS/ISSA/MASZ). V roce 1989/1990 jsem spolu s Alexandrem Berensteinem pořádal *Kolokvium 1990* Evropského institutu sociálního zabezpečení (IESS/EISS), které se poprvé konalo ve Švýcarsku, přesněji v Ženevě v budově Mezinárodního úřadu práce.³ Při této příležitosti jsem mohl využít účinné a laskavé podpory Vladimíra Rysa. Zatímco on již pro Mezinárodní asociaci sociálního zabezpečení uspořádal početná vědecká setkání po celém světě, já jsem byl naopak na počátku své profesorské kariéry a byl jsem nesmírně šťastný, že jsem od Vladimíra Ryse a jeho spolupracovníků mohl obdržet cenné rady a užitečnou pomoc.

7. O rok později se na mě tehdy čerstvý důchodce Vladimír Rys obrátil, aby mě seznámil se svými záměry. Měl totiž v úmyslu učinit něco pro Československo, svou původní vlast, v němž započalo období přechodu k demokracii, přestavby státu a nastolení tržního hospodářství. Neboť toto důležité, ale zároveň obtížné přechodné období se zcela jistě odrazilo též v oblasti sociálního zabezpečení.⁴

8. V této době se Národní fond vědeckého výzkumu (FNS) rozhodl uvolnit prostředky pro financování programů spolupráce s východní Evropou. Podali jsme tedy dvě žádosti: jednu o organizaci vědeckého setkání v Praze, druhou o podporu výzkumné činnosti, která by vyústila v publikaci určitého díla.⁵ FNS oběma žádostem vyhověl, a my jsme tak mohli naše záměry uskutečnit. Dosažené výsledky zmíním níže.

9. Závěrem této kapitoly bych rád ocenil práci pana Vladimíra Ryse. Jeho osobnost měla v rámci spolupráce mezi Ženevou a Prahou rozhodující a nezastupitelnou úlohu: on sám je původem Čech, ale zároveň po desetiletí žil v Ženevě; jednou nohou stál na Východě a druhou na Západě, s mimořádnou schopností chápat oba tyto světy; měl značné zkušenosti jako generální tajemník Mezinárodní asociace sociálního zabezpečení a z toho plynoucí vazby po celém světě; udržoval četné kontakty s rozmanitými osobnostmi; byla mu vlastní

schopnost syntetického myšlení, jež mu dovoľovala hrát úlohu spojovacího článku mezi Východem a Západem. V příloze čtenář najde seznam jeho publikací, z nichž značná část byla věnována odbornému časopisu *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*.

2.2 Kruh vynikajících českých kolegů

10. Nejprve bylo třeba najít pevné ukotvení v Praze a osobnosti, které by měly zájem vybudovat most mezi našimi dvěma Univerzitami. Již na počátku jsme se setkali s pozitivní reakcí **Karla Pince**, ředitele Ústavu sociální politiky na PF UK. Díky němu jsme mohli 16. září 1992 uspořádat první Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení, které se konalo v překrásné budově historického Karolina v samém centru Prahy, a též i druhé kolokvium, tentokrát na Právnické fakultě Univerzity Karlovy dne 7. května 1993. Účastnil se rovněž kolokvia organizovaného společností *Rentes genevoises* 7. května 1992 a následně se setkal i s mými posluchači. Karel Pinc ve mně zanechal nehynoucí vzpomínku: mimořádně kompetentní osoba vřelé povahy s neutuchajícím zájmem o společnou činnost. Od samého počátku měla díky němu naše pracovní setkání vysokou úroveň a byla prodchnuta vzájemnou úctou a přátelstvím.⁶

11. **Věra Štangová** projevovala již od druhého pražského kolokvia (1993) značný zájem o spolupráci mezi našimi Univerzitami v oblasti práva sociálního zabezpečení. Vynaložila mimořádné úsilí o to, aby se naše setkání konala na vysoké vědecké úrovni. Nezanedbatelná je také její snaha o další rozvoj velmi srdečných vztahů mezi Čechy a Švýcary. Je to osoba vždy optimistická a zapálená pro věc. Seznam jejích příspěvků⁷ a přednášek na našich česko-švýcarských kolokviích je rozsáhlý.

12. Záhy se k nám připojil **Petr Tröster**, a svou kompetencí laskavě podpořil společnou činnost. V období počátků naší spolupráce vykonával funkce ve vládě České republiky, nejprve jako náměstek ministra zdravotnictví a sociálních věcí, později jako náměstek ministryně spravedlnosti. Přes své povinnosti se vždy aktivně účastnil našich česko-švýcarských kolokvií a věnoval se též publikační činnosti.⁸ V intenzivní spolupráci s námi pokračoval též po svém návratu na Právnickou fakultu UK.

13. Počínaje pátým pražským kolokviem (2000) jsme byli poctěni patronací **Petra Šimerky**, náměstkyně ministra práce a sociálních věcí České republiky. Neomezil se pouze na formální podporu, ale osobně se účastnil našich Česko-švýcarských kolokvií a aktivně se podílel na jednání. Jeho empatie, schopnost vést dialog a naslouchat, jakož i vždy laskavá podpora naší činnosti ve mně zanechaly nehynoucí dojem. Třetí a čtvrté kolokvium se konalo pod patronací náměstkyně ministra **Jaroslava Dostala** a náměstkyně ministra **Jiřiny Voňkové** (Ministerstvo práce a sociálních věcí).

14. Je třeba též zmínit řadu vážených českých kolegů, kteří pražská kolokvia podpořili a aktivně se jich účastnili: **Prof. Antonín Kerner** (vedoucí zahraničního oddělení Právnické fakulty), **Jana Klimentová** (přednášející, Ministerstvo práce a sociálních věcí⁹), **Eva Novotná** (přednášející, PF UK), **Milada Tomková** (přednášející, Ministerstvo), **Jiří Hoideker** (přednášející, Správa sociálního zabezpečení¹⁰), **Jiří Král** (přednášející, Ministerstvo), **Luděk Rychlý** (přednášející, Ministerstvo), **Jan Ryba** (přednášející, Spravedlnost), **Božena Michálková** (přednášející, Správa), **Jan Přib** (přednášející, Ministerstvo), **Roman Lang** (přednášející, Ministerstvo), **Markéta Larišová** (překlady příspěvků pro publikaci, PF UK)¹¹. Našich kolokvií se vždy zahajovacím projevem účastnil **děkan Právnické fakulty**. Aniž bych je mohl všechny osobně jmenovat, je třeba vyzdvihnout

nezbytnou podporu ze strany tlumočnicků (pracovali jsme v češtině a ve francouzštině), jakož i asistentů a sekretářek Právnické fakulty v Praze.

15. Dvě poznámky na závěr tohoto oddílu: doufám, že jsem nezapomněl zmínit všechny kolegy (tento článek jsem sepsal na základě svého archivu); kromě „oficiálních“ osobností jsme vždy rádi spolupracovali s celou řadou účastníků z oblasti vědy i praktického života, kteří přispěli ke kvalitě našich jednání.

16. Stále jsem pln dojmů ze srdečného ovzduší našich kolokvií prodechnutého pracovním zaujetím, ať již to bylo v Karolinu, v samém historickém centru Prahy, v nádherné sborovně Právnické fakulty s výhledem na Vltavu, či v reprezentačních prostorách společnosti ČEZ na severu Prahy.

2.3 Další vynikající kruh švýcarský, francouzský a maďarský

17. Při deseti pražských kolokviích jsme mohli počítat s přednáškami, se kterými vystoupili:

- Jean-Louis Duc (1. a 2. kolokvium) a Bettina Kahil-Wolff (4. a 5. kolokvium) z Právnické fakulty v Lausanne;
- François-Xavier Merrien (3. kolokvium), Fakulta politických věd v Lausanne;
- Francis Kessler (3. kolokvium), v té době profesor Univerzity ve Štrasburku;
- Jean-Pierre Laborde (8., 9. a 10. kolokvium) z Univerzity v Bordeaux (proděkan a později děkan Univerzity Montesquieu-Bordeaux IV);
- Ottó Czúcz (5. a 6. kolokvium), profesor Univerzity v Szegedu, soudce maďarského Ústavního soudu.

18. Příspěvky těchto odborníků byly velice cenné, neboť kladly důraz jak na specifika švýcarská, francouzská a maďarská, tak na jejich sblížení s českým vývojem.

2.4 Stručný závěr

19. U zrodu této mimořádné vědecké a přátelské spolupráce mezi Univerzitou v Ženevě a Univerzitou v Praze stála šťastná souhra okolností.¹² Rozhodující roli zde hrál právě Vladimír Rys, díky jemuž jsem se od samého počátku mohl účastnit tohoto velkolepého podniku. Nutno podotknout, že jsme jako přednášející¹³ vystoupili na všech kolokviích.¹⁴ Měli jsme štěstí, že jsme našli partnery na vysoké úrovni, nejprve v Praze, později ve Švýcarsku, ve Francii a v Maďarsku. A toto všechno se vždy odehrávalo ve velmi konstruktivním ovzduší.

20. V Praze nás podpořily tyto osobnosti a význačné orgány: náměstkyně ministra Petr Šimerka, Jaroslav Dostal a Jiřina Voňková z Ministerstva práce a sociálních věcí, děkan Právnické fakulty, či přesněji řečeno, Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

3. Deset Česko-švýcarských kolokvií o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení v Praze

3.1 Pracovní rámec

21. Od samého počátku jsme pracovali na bilaterální úrovni:

- Vladimír Rys a autor těchto řádků začali v Ženevě uvažovat jak o obsahových otázkách možné spolupráce, tak o otázkách zcela praktických (data, rozpočet, doprava, ubytování, tlumočení);

- Zahájení dialogu s pražskými kolegy: jaké jsou prioritní problémy, které by se měly v rámci kolokvia řešit?
- Vladimír Rys jezdí průběžně do Prahy, aby upřesnil program a pomohl vyřešit praktické otázky;
- Postupně jsme připravili setkání na vědecké úrovni, navázali jsme styky s přednášejícími;
- Následně mohl být v Praze finalizován a distribuován program v češtině a ve francouzštině;
- Pokaždé jsme byli velice srdečně přijati, nejčastěji se nám věnovali Věra Štangová a Petr Tröster. Již dříve jsem zdůraznil význam osobních vztahů a učiním tak ještě jednou. Za každým kolokviem stojí značné množství práce, často též mnoho starostí. My jsme toto všechno rádi podstoupili, protože jsme měli mezi sebou pevná pouta a vůli něco společně vytvořit. Spolupráce mezi Prahou a Ženevou patří mezi nejkrásnější chvíle mé akademické kariéry.

3.2 První etapa: Kolokvium pod záštitou pojišťovací společnosti Rentes Genevoises (1992)

22. Katedra pracovního práva a práva sociálního zabezpečení, Právnická fakulta Univerzity v Ženevě a společnost Rentes Genevoises uskutečnily 7. května 1992 kolokvium s názvem „**Vývoj sociálního zabezpečení ve střední Evropě. Československé a maďarské zkušenosti**“. Kolokvium se konalo v hotelu Président v Ženevě.

23. Zde jsou jeho cíle, tak jak byly uvedeny v programu: „Seznamte se, prosím, se změnami v oblasti sociálního zabezpečení, které právě probíhají ve střední Evropě. Zmíněné téma je pro švýcarskou veřejnost nové. Díky šťastné shodě okolností navštíví naše město začátkem května dvě významné osobnosti z Maďarska a z Československa. Považovali jsme za nezbytné využít této příležitosti, abychom se pokusili pochopit, alespoň v určitých rysech, vývoj v oblasti, která je tak blízko nás. Jestliže se politické a hospodářské perspektivy začínají dostávat do povědomí veřejnosti, není tomu tak v oblasti změn v systémech sociálního zabezpečení. Tyto systémy, jež byly doposud v rukou státu, zcela jistě doznají značných změn (organizace, financování), jakmile budou stanoveny jejich cíle (úroveň ochrany, kombinace režimu veřejného a profesního).¹⁵

Kolokvium započne popisem stavu v západní Evropě, následně se bude věnovat obecným otázkám reformy ve střední a východní Evropě, a závěrem se bude zabývat konkrétními zkušenostmi obou zmíněných zemí. Je začátkem zamýšlené spolupráce mezi Univerzitou v Ženevě (Právo sociálního zabezpečení) a Univerzitou Karlovou v Praze, jež bude podpořena Národním fondem vědeckého výzkumu (FNRS).“

24. Při zahajovacím jednání přednesli projev Paul-Emile Dentan a Julien Fulop, v té době prezident, respektive generální ředitel pojišťovací společnosti Rentes Genevoises, která poskytla cennou podporu při organizaci a financování této schůzky.

25. Během obou zasedání byly přeneseny tyto přednášky, po nichž následovala diskuse:
- Pierre-Yves Greber: „*La sécurité sociale en Europe occidentale: acquis et incertitudes*“ (Sociální zabezpečení v západní Evropě: výdobytky a nejistoty);
 - Vladimír Rys: „*Les réformes de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale: aspects généraux*“ (Reformy sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě: obecné aspekty);

- Karel Pinc: „*Reforma sociálního zabezpečení v Československu*“;
- Ottó Czúcz: „*La réforme de la sécurité sociale en Hongrie*“ (Reforma sociálního zabezpečení v Maďarsku).

26. S jistými úpravami byly tyto přednášky publikovány v časopise *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*. Hors Série N° 1, 1995.¹⁶

27. Předmluvu k této publikaci napsal profesor Alexandre Berenstein.¹⁷ Zmiňme na tomto místě několik myšlenek:

- Kolokvium konané dne 7. května 1992 obnovilo styky, které byly navázány mezi Univerzitami v Ženevě, Praze a v Szegedu již v šedesátých letech. Situace se však od té doby zcela změnila;
- Národní systémy sociálního zabezpečení zůstávají značně rozdílné, nehledě na význam mezinárodního práva a práva evropského. Závisí totiž na právních a sociálních skutečnostech a tradicích příslušných zemí;
- Pokud určitý stát musí změnit systém, může hledat inspiraci v zahraničí: „Tyto modely však nemohou být nikdy převzaty beze změny, ale mohou sloužit jako užitečný podnět k zamýšleným reformám.“¹⁸ Mezinárodní výměny jsou tak velmi užitečné.

28. Kolokvium ze 7. května 1992 si zasloužilo pokračování. S odstupem doby si uvědomuji, že sehrálo rozhodující roli a otevřelo cestu dalším deseti pražským česko-švýcarským kolokviím, o nichž bude řeč, a rovněž čtrnácti ženevským kolokviím o evropském právu sociálního zabezpečení,¹⁹ jakož i dvěma setkáním v Szegedu a v Kecskemétu, na nichž se organizačně spolupodílel Ottó Czúcz.²⁰

3.3 První pražské kolokvium (1992)

29. První Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo 16. září 1992 v Praze v budově historického Karolina.²¹ Rektor **Ivan Wilhelm** stručně popsal toto věhlasné místo následujícími slovy:

„Univerzita Karlova je od svého založení natolik niterně spojena s historií Čech, že jakákoliv sebemenší společensko-politická změna se okamžitě odrazí v jejím fungování, a co je mnohem závažnější, v akademických svobodách. Stačí se podívat na důležité milníky české historie, ať již to byla doba husitská se slavným Dekretem kutnohorským (1409), období, které následovalo po bitvě na Bílé hoře (1618), národní obrození v 19. století, jenž vyvrcholilo obnovením české univerzity v roce 1881, německá okupace v roce 1939 a uzavření všech českých vysokých škol, rok 1948 a komunistický útlak, který udeřil svými čistkami, vylučováním studentů i učitelů, podřízením výzkumu a výuky komunistické ideologii, krátké období uvolnění v roce 1968, a konečně sametová revoluce v listopadu 1989.

(...) Nejstarší univerzita ve střední Evropě, bohatá na historii a své tradice, hledí do budoucnosti s důvěrou a optimismem.“²²

30. Takto jsme započali řadu velmi krásných vědeckých setkání. Skutečnost, že se to první konalo právě v Karolinu, ukázala, jak velký význam jim čeští kolegové přikládají. Této pocty si mimořádně vážíme.

31. Téma prvního pražského kolokvia bylo následující: „**Sociální zabezpečení. Švýcarské zkušenosti a jejich užitečnost pro reformu sociálního zabezpečení v našich zemích**“. Kolokvium se konalo pod záštitou rektora Univerzity Karlovy a děkana Právnické fakulty.

32. Bylo předneseno pět přednášek, po nichž následovala diskuse:
- Pierre-Yves Greber: „*La sécurité sociale dans la Communauté européenne et en Suisse, principes généraux*“ (Sociální zabezpečení v Evropském společenství a ve Švýcarsku, obecné principy);
 - Jean-Louis Duc: „*Les régimes d'assurance maladie et accidents en Suisse*“ (Režimy nemocenského a úrazového pojištění ve Švýcarsku);
 - Pierre-Yves Greber: „*Le régime de base et le régime complémentaire de pensions en Suisse*“ (Základní a doplňkový systém důchodového zabezpečení ve Švýcarsku);
 - Jana Klimentová: „*Místo a možnosti důchodových systémů v československém sociálním zabezpečení*“;
 - Vladimír Rys: „*Les possibilités d'utilisation du modèle de sécurité sociale suisse et d'autres pays de l'Europe de l'ouest au regard des conditions tchécoslovaques*“ (Možnosti využití modelu sociálního zabezpečení ve Švýcarsku a v jiných západoevropských zemích vzhledem k podmínkám v Československu).

33. Kolokvium se konalo v kontextu hledání řešení na počátku přechodného období. Sametová revoluce z konce roku 1989 dovolila Československu, aby vzalo svůj osud do vlastních rukou. Jak tedy v této perspektivě transformovat státní systém sociálního zabezpečení? Je třeba odkázat na základní dílo Vladimíra Rysa s názvem „*La sécurité sociale dans une société en transition: l'expérience tchèque*“ (*Sociální zabezpečení ve společnosti v přechodném období: česká zkušenost*).²³

3.4 Druhé pražské kolokvium (1993)

3.4.1 Kolokvium

34. Finanční podpora Národního fondu vědeckého výzkumu (FNRS) nebyla plně využita k organizaci prvního kolokvia, a proto jsme požádali o povolení využít zbylou částku pro uspořádání druhé schůzky. Toto povolení nám bylo ochotně dáno, a mohlo se tudíž 14. května 1993 konat druhé Česko-švýcarské kolokvium, tentokrát na půdě Právnické fakulty (Nám. Curieových 7).

35. Cílem bylo seznámit se s názory českých kolegů na některé **významné otázky sociálního zabezpečení** a na **možnost dále rozvinout spolupráci mezi Ženevou a Prahou** prostřednictvím dalších kolokvií.

36. Setkání předsedali Karel Pinc a Vladimír Rys. Já jsem uvedl náměty, které byly předmětem živé diskuse:

- Otázka univerzality (ochrana veškeré populace žijící na daném území) oproti generalizaci (ochrana všech zaměstnanců, případně osob samostatně výdělečně činných);
- Úroveň ochrany, která má být dosažena sociálním zabezpečením: základní záruka (minimální) nebo zachování předchozí životní úrovně?
- Aktéři: stát, zaměstnavatelé, pracující, jednotlivci;
- Účinné a spravedlivé financování sociálního zabezpečení;
- Vztahy mezi sociálním zabezpečením a populací: jakým způsobem populace ovlivňuje sociální zabezpečení? Přístup populace k systému ochrany.

37. Nevypracovali jsme sice žádný písemný dokument, ale mám v živé paměti podnětnou debatu. Následně Vladimír Rys zmínil otázku vytvoření **Centra pro výzkum sociálního zabezpečení**, které by studovalo společenské, hospodářské a demografické

změny a jejich vliv na systémy ochrany. S Vladimírem Rysem jsme toto Centrum skutečně založili.²⁴

38. Jean-Louis Duc dal podnět k diskusi o výuce práva sociálního zabezpečení, jakož i o dokumentaci, které se k této oblasti vztahuje.

39. Neformální závěry druhého kolokvia mohou být shrnuty takto:

- V Praze (v té době) neprobíhala, případně probíhala jen v omezeném rozsahu, veřejná diskuse o sociálním zabezpečení. Organizace vědeckých setkání může otevřít tuto diskusi a být jí nápomocna;
- Na obou stranách je patrný zájem o to, aby vzájemná spolupráce pokračovala i nadále. Zde se projevila významná úloha Věry Štangové, která se ochotně zapojila do „pilotování“ dalších společných činností;
- Záměr vytvořit výzkumné centrum, které by se stalo součástí univerzitního rámce, se jeví slibně.

3.4.2 Založení Centra pro výzkum vývoje sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě

40. Jako odezvu pražského kolokvia jsme v červnu 1994 založili **Centrum pro výzkum vývoje sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě**. Organizačně bylo připojeno ke Katedře pracovního práva a práva sociálního zabezpečení Právnické fakulty v Ženevě a vedli jej Vladimír Rys a Pierre-Yves Greber. Administrativních záležitostí se ujal sekretariát zmíněné katedry. Pro jeho chod jsme nepožadovali žádné zdroje. Centrum bylo představeno kolegiu profesorů, přičemž proti němu nebyla vznesena žádná námitka. Jeho cílem je pokračovat v započatém dialogu mezi Ženevou a Prahou a prohlubovat jej, organizovat další kolokvia a připravovat další publikace. Články mohou být zveřejněny v odborném časopise *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*. Uskutečnila se celá řada zasedání, která umožnila výměnu názorů a přípravu kolokvií jak v Praze, tak v Ženevě. Ke třem již zmíněným osobám se v té době připojuje Petr Tröster. Vzniká tak velice dobře fungující kvartet! Realizované publikace jsou uvedeny v příloze.

3.5 Třetí pražské kolokvium

41. Třetí Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se uskutečnilo v Praze 3. listopadu 1995. Konalo se pod záštitou Jaroslava Dostala, náměstka ministra práce a sociálních věcí. Téma kolokvia bylo následující: „**Aktuální problémy sociálního zabezpečení: obecná koncepce, Česká republika, Švýcarsko a Francie**“. Finanční podpory se nám dostalo od Centra evropských právních studií (*Centre d'études juridiques européennes, CEJE*) Právnické fakulty v Ženevě. Tentokrát jsme jednali v reprezentačních prostorách společnosti ČEZ na Praze 6.

42. Na zahajovacím zasedání vystoupili Petr Tröster (PF UK) a Jaroslav Dostal (Ministerstvo). Představili výsledky práce započaté 14. května 1993 a nedávno založené Centrum pro výzkum vývoje sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě.²⁵

43. Kolokvium bylo rozděleno do čtyř sekcí, na nichž byly předneseny níže uvedené přednášky, po nichž následovala živá diskuse:

Sekce I: „Doplňkové důchodové systémy a jejich vztah k základnímu systému“

- Pierre-Yves Greber: „*Approche générale et expérience suisse*“ (Obecná koncepce a zkušenosti ve Švýcarsku);

- Jana Klimentová: „*Situace v České republice*“.
Sekce II: „Testované dávky v systému sociálního zabezpečení“
- Francis Kessler: „*Approche générale et expérience française*“ (Obecný přístup a zkušenosti ve Francii);
- Věra Štangová: „*Situace v České republice*“.
Sekce III: „Občanská společnost a sociální zabezpečení“
- François-Xavier Merrien: „*Approche générale et expérience française*“ (Obecná koncepce a zkušenosti ve Francii);
- Vladimír Rys: „*Considérations générales et expérience suisse*“ (Obecné úvahy a zkušenosti ve Švýcarsku);
- Eva Novotná: „*Situace v České republice*“.
Sekce IV: „Perspektivy vývoje sociálního zabezpečení v Evropě“
- Pierre-Yves Greber: „*Perspectives en Europe occidentale*“ (Perspektivy v západní Evropě);
- Vladimír Rys: „*Perspectives en Europe centrale*“ (Perspektivy ve střední Evropě);
- Luděk Rychlý: „*České hledisko*“.

44. Perspektiva „obecná koncepce + česko-švýcarský dialog“ byla takto rozšířena o Francii. To bylo možné jen díky osobním kontaktům: autor tohoto příspěvku a Francis Kessler v rámci Evropského institutu sociálního zabezpečení;²⁶ Vladimír Rys a François-Xavier Merrien. Jak uvidíme dále, tato předehra mohla mít pokračování, a to díky iniciativě Jeana-Pierra Laborda.

3.6 Čtvrté pražské kolokvium (1997)

45. Čtvrté Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 5. června 1997 pod záštitou Jiřiny Voňkové, náměstkyně ministra práce a sociálních věcí. Tématem byly „**Aktuální problémy sociálního zabezpečení v České republice a ve Švýcarsku**“. Finanční podporu setkání, které proběhlo v reprezentativních prostorách společnosti ČEZ, opět přineslo Centrum evropských právních studií (CEJE).

46. Při zahajovacím zasedání pronesla projev náměstkyně ministra Jiřina Voňková. Pravidelnou účast zástupců českých vládních orgánů na kolokviu je třeba zdůraznit.

47. Kolokvium bylo rozděleno do tří sekcí, v jejichž rámci byly předneseny uvedené přednášky následované bohatou diskusí:

- Sekce I: „Recentní vývoj sociálního zabezpečení“
- Pierre-Yves Greber: „*L'évolution en Europe occidentale et plus particulièrement en Suisse*“ (Vývoj v západní Evropě a zvláště ve Švýcarsku);
- Milada Tomková: „*Vývoj v České republice*“.
Sekce II: „Demografický vývoj a jeho vliv na sociální zabezpečení“
- Vladimír Rys: „*Introduction générale*“ (Obecný úvod);
- Bettina Kahil-Wolff: „*Situation en Europe occidentale et en Suisse*“ (Situace v západní Evropě a ve Švýcarsku);
- Věra Štangová: „*Situace v České republice*“
- Vladimír Rys: „*Le vieillissement de la population et l'âge de la retraite en Europe occidentale et en Suisse*“ (Stárnutí populace a důchodový věk v západní Evropě a ve Švýcarsku);

- Pierre-Yves Greber: „*La retraite anticipée en Europe occidentale et en Suisse*“ (Předčasný důchod v západní Evropě a ve Švýcarsku);
 - Jan Příb: „*Důchodový věk a předčasný důchod v České republice*“.
Sekce III: „Koordinace systémů sociálního zabezpečení v Evropské unii“
Bettina Kahil-Wolff: „*Exposé sur le droit communautaire*“ (Výklad komunitárního práva);
Bettina Kahil-Wolff: „*Un aperçu selon la perspective suisse*“ (Nástin situace ze švýcarského pohledu);
Petr Tröster: „*Nástin situace z českého pohledu*“.
48. Zde můžeme poznamenat, že na slavnostním ukončení a shrnutí výsledků práce všech našich kolokvií se střídavě podíleli Věra Štangová a Petr Tröster.

3.7 Páté pražské kolokvium (2000)

49. Páté Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 8. června 2000. Záštitu nad ním převzal Petr Šimerka, náměstek ministra práce a sociálních věcí. Tématem bylo: „**Rozšíření Evropské unie a jeho dopad na sociální zabezpečení**“. Hlavní finanční podporu přineslo Centrum evropských právních studií (CEJE). Kolokvium se opět konalo v reprezentačních prostorách společnosti ČEZ.

50. Kolokvium zahájili náměstek ministra Petr Šimerka a Věra Štangová, kteří zdůraznili výsledky cesty, kterou jsme započali v Karolinu v roce 1992.²⁷

51. Kolokvium bylo tentokrát rozděleno do dvou sekcí, v jejichž rámci byly předneseny uvedené přednášky, které daly podnět k živé diskusi:

- Sekce I: „Právo Evropské unie“
- Pierre-Yves Greber: „*Le droit de l'Union Européenne en matière de sécurité sociale – coordination exceptée*“ (Právo Evropské unie ve věci sociálního zabezpečení – kromě koordinace);
 - Bettina Kahil-Wolff: „*Le droit de l'Union Européenne relatif à la coordination des systèmes de sécurité sociale*“ (Právo Evropské unie a koordinace systémů sociálního zabezpečení);
- Sekce II: „Problémy související s rozšířením Evropské unie“
- Vladimír Rys: „*Approche générale des problèmes posés par l'élargissement de l'Union Européenne*“ (Obecný pohled na problémy související s rozšířením Evropské unie);
 - Věra Štangová: „*Problémy rozšíření z českého hlediska*“;
 - Ottó Czúcz: „*Les problèmes de l'élargissement du point de vue hongrois*“ (Problémy rozšíření z maďarského hlediska).

52. Na tomto místě je třeba zdůraznit rozšíření spolupráce o Maďarsko, a to právě díky Ottovi Czúczovi, který na počátku naší spolupráce přednášel v Ženevě.²⁸ Naše cesty se opět zkřížily na Mezinárodním semináři pracovního práva, kolektivních vztahů a sociálního zabezpečení, který pořádal profesor László Nagy v Szegedu v jižním Maďarsku.

3.8 Šesté pražské kolokvium (2002)

53. Šesté Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 6. června 2002. Záštitu nad ním převzal Petr Šimerka, náměstek ministra práce a sociálních věcí. Tématem byly: „**Aktuální otázky sociálního zabezpečení ve střední Evropě**“. Kolokvium se opět konalo ve společenských prostorách ČEZu (Praha 6) a bylo podpořeno Právnickou fakultou v Ženevě.

54. Kolokvium zahájili náměstek ministra Petr Šimerka, děkan Právnické fakulty UK Vladimír Kindl a Věra Štangová.

55. Na dopoledním zasedání byly předneseny následující přednášky, které jako vždy daly podnět k živé diskusi:

- Pierre-Yves Greber: „*Les principes fondamentaux de la sécurité sociale dans un environnement de mutations*“ (Základní principy sociálního zabezpečení v prostředí změn);
- Jiří Král: „*Důchodová reforma v České republice*“;
- Ottó Czúcz: „*Les premières expériences du deuxième étage des pensions en Hongrie*“ (První zkušenosti druhého pilíře důchodového zabezpečení v Maďarsku).²⁹

56. Odpolední zasedání mělo na programu tyto přednášky:

- Jiří Hoideker: „*Povinnosti pojistitelů v budoucím období*“;
- Milada Tomková: „*Legislativní činnost v oblasti sociálního zabezpečení*“;
- Vladimír Rys: „*L'élargissement de l'Union Européenne: quelques questions relatives à la sécurité sociale*“ (Rozšíření Evropské unie: několik otázek v oblasti sociálního zabezpečení).

3.9 Sedmé pražské kolokvium (2004)

57. Sedmé Česko-švýcarské kolokvium v Praze se konalo 3. června 2004. Záštitu nad ním opět převzal Petr Šimerka, náměstek ministra práce a sociálních věcí. Tématem kolokvia bylo: „**Sociální zabezpečení v Evropě: nové tendence**“. Zasedali jsme ve sborovně na Právnické fakultě Univerzity Karlovy v Praze. Kolokvium bylo financováno z Fondu Alexandra Berensteina pro rozvoj práva sociálního zabezpečení.

58. Stejně jako v roce 2002, kolokvium zahájili náměstek ministra Petr Šimerka, děkan Právnické fakulty UK Vladimír Kindl a Věra Štangová.

59. Na ranním zasedání byly předneseny tyto přednášky, které jako vždy vyvolaly bohatou diskusi:

- Pierre-Yves Greber: „*Les questions essentielles et actuelles du système suisse de sécurité sociale: correspondent-elles ou non aux préoccupations européennes?*“ (Základní a aktuální otázky švýcarského systému sociálního zabezpečení: odpovídají či nikoliv evropským záměrům?);
- Vladimír Rys: „*Europe élargie: perspectives pour la convergence des systèmes de sécurité sociale des Etats membres de l'UE*“ (Rozšířená Evropa: perspektivy pro sblížení systémů sociálního zabezpečení členských států EU);
- Jiří Hoideker: „*Nové povinnosti pojistitele sociálního zabezpečení po přistoupení k Evropské unii*“.

60. Odpolední zasedání bylo zorganizováno takto:

- Jiří Král: „*Stav a perspektivy české důchodové reformy*“;
- Jan Ryba: „*Perspektivy vývoje nemocenského pojištění*“.

3.10 Osmé pražské kolokvium (2006)

61. Osmé Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 25. května 2006 a opět bylo poctěno záštitou Petra Šimerky, náměstka ministra práce a sociálních věcí. Zvoleným tématem byla: „**Reforma penzí v České republice, Švýcarsku a ve Francii**“. Kolokvium bylo z části finančně podpořeno Fondem Alexandra Berensteina.

62. Kolokvium zahájili náměstek ministra Petr Šimerka a Věra Štangová, kteří připomněli etapy naší vědecké spolupráce od roku 1992.

63. Dopolední zasedání mělo na programu diskusi k těmto přednáškám:

- Pierre-Yves Greber: „*La réforme des pensions en Suisse: points forts et points d'interrogation*“ (Penzijní reforma ve Švýcarsku: silné stránky a otazníky);
- Jean-Pierre Laborde: „*La réforme des pensions en France*“ (Penzijní reforma ve Francii);
- Vladimír Rys: „*Les pensions des salariés sous l'influence de l'évolution démographique et économique*“ (Penze zaměstnanců pod vlivem demografického a ekonomického vývoje).

64. Odpolední zasedání mělo následující program:

- Božena Michálková: „*Důchodová reforma po vstupu České republiky do Evropské unie z pohledu nositele pojištění*“;
- Jiří Král: „*Český důchodový systém v kontextu evropského práva*“;
- Jan Příb: „*Konkrétní legislativní kroky v důchodové reformě v České republice*“.

3.11 Deváté pražské kolokvium (2008)

65. Deváté Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 22. května 2008 pod záštitou Petra Šimerky, náměstka ministra práce a sociálních věcí. Kolokvium proběhlo na Právnické fakultě a bylo podpořeno Fondem Alexandra Berensteina. Jeho tématem byla „**Penzijní reforma**“.

66. Kolokvium zahájili náměstek ministra Petr Šimerka a Věra Štangová, kteří přivítali novou etapu naší spolupráce.

67. Na dopoledním zasedání byly předneseny tyto přednášky, po nichž následovala bohatá diskuse:

- Pierre-Yves Greber: „*Les instruments de l'Organisation internationale du Travail et du Conseil de l'Europe relatifs aux pensions*“ (Nástroje Mezinárodní organizace práce a Rady Evropy v důchodové oblasti);
- Jean-Pierre Laborde: „*La réforme des pensions en France: suite et à suivre*“ (Důchodová reforma ve Francii: jak dále?);
- Vladimír Rys: „*Les tendances mondiales actuelles dans le développement de la sécurité sociale*“ (Aktuální světové tendence v oblasti rozvoje sociálního zabezpečení);

68. Na odpoledním zasedání zazněly tyto příspěvky:

- Jiří Král: „*15 let českého sociálního zabezpečení*“;
- Božena Michálková: „*15 let sociálního zabezpečení v České republice*“;
- Jan Příb: „*Schválená opatření a navrhovaná opatření v důchodovém pojištění v posledních dvou letech*“.

3.12 Desáté pražské kolokvium (2013)

69. Desáté Česko-švýcarské kolokvium o aktuálních otázkách sociálního zabezpečení se konalo v Praze 3. května 2013. Záštitu nad ním opět laskavě převzal náměstek ministra práce a sociálních věcí Petr Šimerka. Tématem byly „**Aktuální otázky sociálního zabezpečení**“. Kolokvium proběhlo na Právnické fakultě za finanční podpory Karlovy Univerzity. Náklady na překlady a tlumočení hradil Fond Alexandra Berensteina.

70. Slavnostního zahájení kolokvia, pojatého jako završení vědeckých setkání započatých v roce 1992, se opět ujali náměstek ministra Petr Šimerka a Věra Štangová.³⁰

71. V rámci dopoledního zasedání zazněly dvě přednášky následované diskusí:
- Pierre-Yves Greber: „*Le droit international et européen face aux problèmes actuels de la sécurité sociale*“ (Mezinárodní právo a evropské právo tváří v tvář současným problémům sociálního zabezpečení);
 - Jean-Pierre Laborde: „*Les problèmes actuels de la sécurité sociale en France*“ (Aktuální problémy sociálního zabezpečení ve Francii).
72. Odpolední zasedání mělo na programu dvě přednášky:
- Jan Příb: „*Důchodová reforma v České republice a orientace pilíře doplňkového penzijního spoření*“;
 - Roman Lang: „*Plán důchodového spoření, takzvaný druhý pilíř, jako součást důchodové reformy v České republice*“.
73. Petr Tröster, tak jak již mnohokrát dříve, shrnul přednesené příspěvky a diskusi, která se k nim vázala. Zdůraznil také jejich vědecký a praktický přínos.

4. Čtrnáct kolokvií o evropském právu sociální zabezpečení v Ženevě

4.1 Pracovní rámec

74. Od roku 1994 do roku 2011 jsem organizoval 14 kolokvií o evropském právu sociálního zabezpečení v Ženevě (a v okolí: první se konalo v Yverdon-les-Bains a druhé v Morges). Stručný článek je o nich publikován v *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*. Příloha článku pak uvádí kompletní seznam přednášek, které na kolokviích zazněly.³¹

75. Tyto vědecké schůzky byly výsledkem mimořádně intenzivní spolupráce mezi Univerzitami v Ženevě a v Praze, která byla rozšířena o stranu francouzskou a maďarskou, jak již bylo dříve uvedeno. Spíše než chronologickému přehledu se zde budu věnovat jednotlivým řešeným tématům.³²

4.2 Projednávaná témata

76. Historie
- Věra Štangová: „*L'évolution historique de la protection sociale dans la République tchèque*“ (Historický vývoj sociální ochrany v České republice), 6. kolokvium, 2002;
 - Vladimír Rys: „*Les experts qui font la sécurité sociale: un aperçu historique*“ (Odborníci, kteří tvoří sociální zabezpečení: historický přehled), 7. kolokvium 2003;
 - Pierre-Yves Greber: „*Le 60e anniversaire des Nations Unies et la sécurité sociale*“ (Šedesáté výročí Spojených národů a sociální zabezpečení), 9. kolokvium, 2005;
 - Jean-Pierre Laborde: „*60 ans de sécurité sociale en France*“ (Šedesát let sociálního zabezpečení ve Francii), 10. kolokvium, 2006;
 - Pierre-Yves Greber: „*60 ans de sécurité sociale en Suisse*“ (Šedesát let sociálního zabezpečení ve Švýcarsku), 10. kolokvium, 2006;
 - Petr Tröster: „*Der Gegenstand und das System des Rechts der sozialen Sicherheit*“ (Právo sociálního zabezpečení a jeho systém), 11. kolokvium, 2007;
 - Věra Štangová: „*1989–2009: Quelle évolution pour la sécurité sociale en République tchèque?*“ (1989–2009: Jak dále ve vývoji sociálního zabezpečení v České republice?), 13. kolokvium, 2010;
 - Pierre-Yves Greber: „*Conseil de l'Europe: 60 années pour la sécurité sociale*“ (Rada Evropy: 60 let sociálního zabezpečení), 13. kolokvium, 2010.

77. Zásadní principy

- Věra Štangová: „*La position des femmes dans le droit du travail et de la sécurité sociale au sein de la République tchèque*“ (Postavení žen v pracovním právu a v právu sociálního zabezpečení v České republice), 1. kolokvium, 1994;
- Ottó Czúcz: „*La jurisprudence de la Cour constitutionnelle hongroise en matière de droits sociaux*“ (Judikatura maďarského Ústavního soudu ve věcech sociálních práv), 5. kolokvium, 2001;
- Petr Tröster: „*Das Versicherungsprinzip im Recht der sozialen Sicherheit*“ (Pojistný princip v právu sociálního zabezpečení), 5. kolokvium, 2001;
- Pierre-Yves Greber: „*Les principes d'assurance et de solidarité en droit suisse*“ (Principy pojištění a solidarity ve švýcarském právu), 5. kolokvium, 2001;
- Věra Štangová: „*L'égalité entre les femmes et les hommes en matière de sécurité sociale: ancien régime communiste et situation actuelle*“ (Rovnost mezi ženami a muži v oblasti sociálního zabezpečení: bývalý komunistický režim a současná situace), 5. kolokvium, 2001;
- Věra Štangová: „*L'égalité entre femmes et hommes dans le domaine de la sécurité sociale: le cas de la République tchèque et de la Slovaquie*“ (Rovnost mezi ženami a muži v oblasti sociálního zabezpečení: případ České republiky a Slovenska), 11. kolokvium, 2007;
- Pierre-Yves Greber: „*La réadaptation: aspects de droit international, européen et suisse*“ (Readaptace: aspekty práva mezinárodního, evropského a švýcarského), 11. kolokvium, 2007

78. Obecný vývoj ve střední a východní Evropě

- Vladimír Rys: „*Evolution générale de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale*“ (Obecný vývoj sociálního zabezpečení ve střední a východní Evropě), 1. kolokvium, 1994;
- Vladimír Rys: „*Europe centrale et de l'est: évolution générale et questions actuelles*“ (Střední a východní Evropa: obecný vývoj a aktuální otázky), 3. kolokvium, 1999.

79. Obecný vývoj v západní Evropě

- Pierre-Yves Greber: „*Le présent et l'avenir de la sécurité sociale en Europe occidentale*“ (Přítomnost a budoucnost sociálního zabezpečení v západní Evropě), 1. kolokvium, 1994;
- Pierre-Yves Greber: „*La sécurité sociale en Europe de l'ouest: quelques questions et réformes*“ (Sociální zabezpečení v západní Evropě: několik otázek a reformy), 3. kolokvium, 1999.

80. Vstup do Evropské unie

- Vladimír Rys: „*Approche générale des problèmes posés par l'élargissement de l'Union européenne*“ (Obecný nástin problémů vyvolaných rozšířením Evropské unie), 4. kolokvium, 2000;
- Petr Tröster / Věra Štangová: „*Les problèmes de l'élargissement du point de vue tchèque*“ (Problémy rozšíření EU z pohledu České republiky), 4. kolokvium, 2000;
- Ottó Czúcz: „*Les problèmes de l'élargissement du point de vue hongrois*“ (Problémy rozšíření EU z pohledu Maďarska), 4. kolokvium, 2000.

81. Zdravotní pojištění, nemocenské pojištění, úrazové pojištění

- Petr Tröster: „*Das Gesundheitssystem in der Tschechischen Republik*“ (Zdravotní systém v České republice), 3. kolokvium, 1999;

- Petr Tröster: „*Die Gesundheitsversorgung und Gesundheitsversicherung in der Tschechischen Republik*“ (Zdravotní péče a zdravotní pojištění v České republice), 6. kolokvium, 2002;
 - Petr Tröster: „*L'assurance-santé et l'assurance-accidents en République tchèque*“ (Zdravotní pojištění a úrazové pojištění v České republice), 7. kolokvium, 2003;
 - Věra Štangová: „*Les prestations en espèces de l'assurance-maladie tchèque*“ (Peněžité dávky v českém nemocenském pojištění), 7. kolokvium, 2003;
 - Věra Štangová: „*L'assurance-maladie tchèque: questions actuelles et réformes*“ (České nemocenské pojištění: aktuální otázky a reformy), 9. kolokvium, 2005;
 - Petr Tröster: „*Das Berufsrisiko: sozialer Schutz und die Verantwortung des Arbeitsgebers*“ (Pracovní riziko: sociální ochrana a odpovědnost zaměstnavatelů), 10. kolokvium, 2006;
 - Petr Tröster: „*Tschechien: Die Unfallversicherung und ihr Leistungssystem*“ (Česká republika: úrazové pojištění a jeho dávkový systém), 13. kolokvium, 2010.
82. Starobní a invalidní důchody
- Věra Štangová: „*Les pensions dans la sécurité sociale de la République tchèque*“ (Důchody v systému sociálního zabezpečení v České republice), 3. kolokvium, 1999;
 - Ottó Czúcz: „*Les premières expériences du deuxième étage des pensions en Hongrie*“ (První zkušenosti z druhého pilíře důchodů v Maďarsku), 6. kolokvium, 2002;
 - Pierre-Yves Greber: „*Les régimes de retraite en Europe : questions et révisions*“ (Důchodové systémy v Evropě: otázky a revize), 6. kolokvium, 2002;
 - Ottó Czúcz: „*L'assurance-invalidité en Hongrie : les problèmes*“ (Invalidní pojištění v Maďarsku: problémy), 7. kolokvium, 2003;
 - Pierre-Yves Greber: „*Les retraites en Europe: quelques questions actuelles*“ (Důchody v Evropě: několik aktuálních otázek), 7. kolokvium, 2003;
 - Olga Artemova: „*Les évolutions récentes du système de retraite en Russie*“ (Recentní vývoj důchodového systému v Rusku), 9. kolokvium, 2005³³;
 - Vladimír Rys: „*Les pensions professionnelles sous l'impact des pressions démographiques et économiques*“ (Zaměstnanecké důchody pod demografickým a ekonomickým tlakem), 10. kolokvium, 2006;
 - Věra Štangová: „*L'assurance-invalidité en République tchèque*“ (Invalidní pojištění v České republice), 10. kolokvium, 2006;
 - Pierre-Yves Greber: „*Les pensions en Suisse : bref état des lieux*“ (Důchody ve Švýcarsku: stručný popis stavu), 10. kolokvium, 2006;
 - Petr Tröster: „*Die Reform der Rentensysteme in der Tschechische Republik und Slowakei*“ (Reforma důchodového systému v České republice a na Slovensku), 12. kolokvium, 2008.
83. Ochrana proti nezaměstnanosti
- Petr Tröster: „*Sozialer Schutz für Arbeitslose in Tschechien*“ (Sociální ochrana nezaměstnaných v České republice), 8. kolokvium, 2004;
 - Pierre-Yves Greber: „*Les normes de l'Organisation internationale du Travail sur la protection contre le chômage*“ (Normy Mezinárodní organizace práce na ochranu proti nezaměstnanosti), 12. kolokvium, 2008.
84. Ochrana rodiny
- Věra Štangová: „*Les prestations de la sécurité sociale pour les familles*“ (Dávky sociálního zabezpečení pro rodiny), 8. kolokvium, 2004;

- Věra Štangová: „*La protection de la famille dans la sécurité sociale en République tchèque et en Slovaquie*“ (Ochrana rodiny v systému sociálního zabezpečení v České republice a na Slovensku), 12. kolokvium, 2008.
85. Minimální záruka příjmů
- Jean-Pierre Laborde: „*Du RMI (Revenu minimum d'insertion) au RSA (Revenu de solidarité active): quelle évolution?*“ (Od RMI (Minimální začleňovací příjem) po RSA (Příjem aktivní solidarity): jak dál?), 13. kolokvium, 2010.
86. Je třeba zmínit ještě dva důležité články, které se týkají střední Evropy. Nevznikly sice v rámci naší spolupráce, ale mohly by být pro badatele užitečné:
- Katarzyna Michalak: „*Le système de retraites en Pologne : dix ans après la réforme*“ (Důchodový systém v Polsku: deset let po reformě);³⁴
- Ani Plaku: „*L'assurance-vieillesse en Albanie: les changements politiques et économiques des années 1990 et les questions actuelles*“ (Starobní pojištění v Albánii: politické a ekonomické změny devadesátých let a aktuální otázky).³⁵

5. Několik stručných poznámek

87. Na závěr ještě několik stručných poznámek Ženevana, který se vydal do Prahy, aby pohovořil o sociálním zabezpečení. Poznatky cestovatele jsou velmi omezené: seriózní věci přinášejí moji kolegové, zvláště cenné jsou analýzy Vladimíra Ryse.

88. Když jsme v roce 1992 započali naši spolupráci, měl jsem dojem, že se jedná nejen o dvě zcela odlišné společnosti, ale téměř o dva odlišné světy! Česko-Slovenská republika v období po sametové revoluci (1989) naplno prožívala přechod k demokracii a tržnímu hospodářství. Z ekonomického hlediska to nebyly lehké časy. Ale současně si lidé uvědomovali bohatství kulturního dědictví. Skutečnost, že jsme naši spolupráci započali právě ve staroslavném Karolinu, nám připomněla, že Univerzita Karlova v Praze patří mezi nejstarší a nejtihodnější akademie v Evropě.

89. Na počátku naší spolupráce nebyla vedena žádná veřejná diskuse o sociální politice obecně, natožpak o sociálním zabezpečení.

90. Velmi rychle se tyto věci začaly vyvíjet: začátek procesu sbližování usnadnil naše výměny a pokrok byl patrný na každém kolokviu. Sociální zabezpečení tak zaujalo své „normální“ místo v odborných diskusích.

91. V přechodném období bylo možné si povšimnout dvou proudů: na jedné straně tu byla velká přitažlivá síla trhu, liberalizace, podnikatelských aktivit; na druhé straně vůle omezit intervence státu. Význam sociálního zabezpečení tak mohl být zpochybněn. Nicméně ekonomická realita a zvláště nezaměstnanost poněkud relativizovaly prvně jmenovanou tendenci. Ostatně nové vládnoucí orgány nezbouraly systém sociálního zabezpečení, jenž vzešel z bývalého komunistického režimu, ale započaly s jeho adaptací na novou skutečnost.

92. Bylo možné konstatovat vůli Čechů³⁶ vzít opět svět sociální politiky a sociálního zabezpečení do svých rukou. Což byl přístup nejen normální, ale také zdravý po desetiletích působení vnuceného modelu. V tomto smyslu naši kolegové nevnímali úkorně omezené postavení sociálních věcí v Evropské unii, pokud se nejednalo o oblast koordinace systémů a rovnosti mezi muži a ženami.

93. Česko-švýcarská spolupráce rovněž potvrdila význam lidského faktoru: malá skupina nadšených vědců a vědkyň, společný cíl a jisté finanční prostředky na podporu tohoto

cíle. Naše spolupráce byla vždy založena na dynamických vztazích, jež byly prodchnuty vzájemnou úctou a loajalitou.

94. Budiž mi dovoleno říci, že jsem byl hluboce dojat, když mi byla na 10. kolokviu udělena Medaile Právnické fakulty v Praze. Jsem za ni velice vděčný.

6. Závěr

95. Krátce po sametové revoluci vědecká spolupráce v oblasti sociálního zabezpečení spojila Univerzitu v Ženevě a Karlovu univerzitu v Praze. Mohla se dále rozvíjet hlavně díky mimořádným přátelským kontaktům. Postupně tuto spolupráci podpořil Národní fond vědeckého výzkumu (*Fonds national de la recherche scientifique*), pojišťovací společnost Rentes Genevoises, Centrum evropských právních studií (*Centre d'études juridiques européennes*), Fond Alexandra Berensteina (*Fonds d'Alexandre Berenstein*) a Právnická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

96. Díky této spolupráci proběhlo v Praze v letech 1992 až 2013 deset Česko-švýcarských kolokvií. Česká účast na čtrnácti kolokviích o evropském právu sociálního zabezpečení v Ženevě byla vždy značným přínosem. V Praze i v Ženevě jsme byli poctěni též účastí francouzských a maďarských kolegů.

97. Naše činnost byla určena jak badatelům, tak odborníkům z praxe. V rámci česko-švýcarské spolupráce vznikla celá řada přednášek a publikací, které jsou zmíněny jak v textu příspěvku, tak v jeho příloze.

98. Těchto několik řádků má za cíl zachovat písemnou stopu po aktivitách, které jsme v průběhu let uskutečnili. Možná jednoho dne umožní jejich další rozvoj.

(Překlad z francouzštiny PhDr. Jana Tomaščínová)

PŘÍLOHA

Přehled publikací

I. Vladimír Rys

- Evolution générale de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale. Hors Série N° 1, s. 51 a následující.
- Evolution générale de la sécurité en Europe centrale et orientale. In : La sécurité sociale en Europe à l'aube du XXIe siècle. Helbing Lichtenhahn. Basel 1996, s. 71 a následující.
- Observations sur la présentation concernant l'évolution du système tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 19-1997, s. 71 a následující.
- From the communist Welfare State to social Benefits of Market Economy: The Determinants of social Reform in Central Europe. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 21-1998, s. 75 a následující.
- L'évolution récente et quelques problèmes de fond de la sécurité sociale en Europe centrale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 23-1999, s. 9 a následující.
- La sécurité sociale dans une société en transition : l'expérience tchèque. Quels enseignements pour l'Europe ? Réalités sociales. Lausanne 1999.
- The Entry of transition Countries of Central Europe in European Union: some social Protection Issues. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 25-2000, s. 9 a následující.
- Une décennie de réformes en Europe centrale : les facteurs qui déterminent l'évolution de la sécurité sociale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 28-2002, s. 9 a následující.
- Les experts qui font la sécurité sociale : un aperçu historique. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 31-2003, s. 9 a následující.
- L'Europe élargie : quelles perspectives pour une convergence des systèmes de sécurité sociale ? Cahiers genevois et romands de sécurité sociale N° 33-2004, s. 9 a následující.
- Les pensions professionnelles sous l'impact des pressions démographiques et économiques. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 38-2007, s. 53 a následující.
- Les tendances mondiales en matière d'évolution de la sécurité sociale : la globalisation conduit-elle à la mutation de l'institution ? Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 42-2009, s. 9 a následující.
- Současné světové trendy ve vývoji sociálního zabezpečení a jejich dopady v České republice. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2010, s. 61 a následující.
- La sécurité sociale des pays postcommunistes vingt ans après la chute du régime : l'évolution observée par les analystes de la politique sociale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 45-2010, s. 275 a následující.
- Une page de l'histoire de la sécurité sociale : Osvald Stein (1895–1943), un grand pionnier. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 47-2011, s. 131 a následující.
- Une page de l'histoire de la sécurité sociale : Emil Schönbaum (1882–1967), un grand acteur international. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 48-2012, s. 9 a následující.

- Leo Wildmann (1912–1977), l'homme qui a lancé le développement de l'Association internationale de la sécurité sociale (AISS) dans l'après-guerre. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 49-2013, s. 9 a následující.

II. Karel Pinc

- La réforme de la sécurité sociale en Tchécoslovaquie. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, Hors Série N° 1, 1995, s. 65 a následující.

III. Věra Štangová

- La position des femmes dans le droit du travail et de la sécurité sociale au sein de la République tchèque. In : La sécurité sociale en Europe à l'aube du XXIe siècle. Helbing Lichtenhahn. Basel 1996, s. 131 a následující.
- Europäisches Recht der sozialen Sicherheit. – Die Entwicklung des tschechischen Systems. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 19-1997, s. 37 a následující.
- Les pensions dans la sécurité sociale de la République tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 24-2000, s. 9 a následující.
- Les problèmes de l'élargissement de l'Union Européenne du point de vue tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 26-2001, s. 23 a následující.
- L'égalité entre femmes et hommes dans la sécurité sociale tchèque : ancien régime communiste et situation actuelle. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 29-2002, s. 69 a následující.
- L'évolution historique de la protection sociale en République tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 30-2003, s. 11 a následující.
- Les prestations en espèces de l'assurance-maladie dans la République tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 32-2004, s. 71 a následující.
- Les prestations de la sécurité sociale tchèque pour les familles. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale. N° 34-2005, s. 21 a následující.
- L'assurance-maladie tchèque : questions actuelles et réponses. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 36-2006, s. 25 a následující.
- L'assurance-invalidité en République tchèque. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 39-2007, s. 33 a následující.
- Deux aspects de l'évolution de la sécurité sociale en République tchèque et en Slovaquie : l'égalité entre femmes et hommes et la protection de la famille. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 42-2009, s. 119 a následující.
- 1989-2009 : quelle évolution pour la sécurité sociale en République tchèque ? Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 45-2010, s. 179 a následující.

IV. Petr Tröster

- Europäisches Recht der sozialen Sicherheit. – Die Entwicklung des tschechischen Systems. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 19-1997, s. 37 a následující.
- System des Gesundheitswesens in der tschechischen Republik. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 23-1999, s. 31 a následující.

- Soziale Grundrechte in Europa und ihre Rechtsregelung in der tschechischen Republik. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 26-2001, s. 9 a následující.
- Die Gesundheits- und Unfallversicherung in der tschechischen Republik. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 30-2003, s. 35 a následující.
- Sozialer Schutz für Arbeitslose in Tschechien. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 33-2004, s. 109 a následující.
- Die soziale Gesetzgebung für alte Menschen in der tschechischen Republik. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 35-2005, s. 57 a následující.
- Das Berufsrisiko : sozialer Schutz und die Verantwortung des Arbeitsgebers in Tschechien. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 38-2007, s. 33 a následující.
- Der Gegenstand und das System des Rechts der sozialen Sicherheit aus tschechischer Sicht. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 40-2008, s. 27 a následující.
- Die Reform der Rentensysteme in der tschechischen Republik und der Slowakei. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 42-2009, s. 75 a následující.
- Tschechische Republik : die Unfallversicherung und ihr Leistungssystem. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 45-2010, s. 191 a následující.

V. Jiří Král

- Český důchodový systém v kontextu evropského práva. Sborníky 35. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2007, s. 49 a následující (résumé, s. 73).
- 15 let českého sociálního pojištění. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2010, s. 37 a následující.

VI. Božena Michálková

- Důchodová reforma po vstupu ČR do EU z pohledu nositele pojištění. Sborníky 35. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2007, s. 43 a následující (résumé s. 48).
- Problémy českých správních a soudních orgánů při interpretaci a aplikaci česko-slovenské smlouvy o sociálním zabezpečení. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2010, s. 45 a následující.

VII. Jan Příb

- Konkrétní legislativní kroky v důchodové reformě v České republice. Sborníky 35. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2007, s. 75 a následující (résumé s. 79).
- Schválená a navrhovaná opatření v důchodovém pojištění v posledních 2 letech. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2011, s. 55 a následující.
- Důchodová reforma v České republice se zaměřením na tzv. III. pilíř – Doplňkové penzijní spoření. Sborníky 60. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2014, s. 57 a následující (résumé s. 68–69).

VIII. Jean-Pierre Laborde

- Soixante ans de sécurité sociale en France. Entre ombres et lumières. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 39-2007, s. 9 a následující.

- La réforme des pensions de retraite en France. Sborníky 35. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2007, s. 21 a následující.
- La réforme des retraites en France : suite et à suivre. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2010, s. 25 a následující.
- Les problèmes actuels de la sécurité sociale en France. Sborníky 60. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2014, s. 48 a následující (česky s. 41 a následující).

IX. Ottó Czúcz

- Traits dominants de la réforme du système de sécurité sociale en Hongrie. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, Hors Série N° 1, 1995, s. 77 a následující.
- Ungarn : Haupttrichtungen der Reform de sozialen Institutionssystemen in der Epoche des Überganges zur Marktwirtschaft. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 23-1999, s. 17 a následující.
- La préparation de l'entrée de la Hongrie dans l'Union Européenne : questions d'actualité dans le domaine de la sécurité sociale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 25-2000, s. 19 a následující.
- Le développement de la jurisprudence de la Cour constitutionnelle hongroise concernant le droit social. Les dix premières années. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 27-2001, s. 31 a následující.
- La réalisation et le développement du deuxième pilier du système de retraite en Hongrie : les premières expériences 1998–2001. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 30-2003, s. 53 a následující.
- Le système de pension d'invalidité en Hongrie : les problèmes les plus importants. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 31-2003, s. 17 a následující.

X. Roman Lang

- Důchodové spoření: II. pilíř – důchodové reformy v ČR. Sborníky 60. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2014, s. 70 a následující (francouzsky s. 78–79).

XI. Pierre-Yves Greber

- La sécurité sociale en Europe occidentale : l'importance, l'hypothèse d'une crise. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale. Hors Série N° 1, 1995, s. 11–36.
- Le présent et l'avenir de la sécurité sociale en Europe occidentale. In : La sécurité sociale en Europe à l'aube du XXIe siècle. Mutations, nouvelles voies, réformes du financement. Edité par P.-Y. Greber. Helbing & Lichtenhanhn. Basel/Frankfurt am Main 1996, s. 1–70.
- L'adaptation des systèmes de sécurité sociale aux grands défis actuels. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 19-1997, s. 99–118.
- Quelle sécurité sociale pour l'Europe de demain ? Postface à l'ouvrage de Vladimír RYS : La sécurité sociale dans une société en transition : l'expérience tchèque. Quels enseignements pour l'Europe ? Réalités sociales. Lausanne 1999, s. 213–227.
- Penzijní připojištění a jeho vztahy k základnímu důchodovému zabezpečení – všeobecný rozbor a švýcarská zkušenost. Právo a Zaměstnání (Praha), 3–4/1999, s. 28–34.

- La sécurité sociale en Europe de l'Ouest : quatre questions. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 24-2000, s. 17–35.
- Le droit de la Communauté européenne en matière de sécurité sociale – coordination exceptée. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 25-2000, s. 73–92.
- L'évolution de la sécurité sociale sur le plan international. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 27-2001, s. 71–84. / Vývoj sociálního zabezpečení z mezinárodního hlediska. Právo a Zaměstnání [Praha], 7–8/2003, s. 26–35.
- Questions essentielles et actuelles du système suisse de sécurité sociale : correspondent-elles ou non aux préoccupations européennes ? Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 32-2004, s. 175–185.
- 60 ans de sécurité sociale en Suisse. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 38-2007, s. 9–21.
- La réforme des pensions en Suisse : points forts et points d'interrogation. In : Důchodová reforma v České republice, ve Švýcarsku a ve Francii / La réforme des pensions en République tchèque, en Suisse et en France. Sborníky 35. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta. Praha 2007, s. 7–18; české résumé: s. 19–20.
- La coordination des systèmes de sécurité sociale : du bilatéralisme à la connection au droit communautaire. Un changement de cap pour la Suisse ? In : Pocta Petru Trösterovi k 70. narozeninám. ASPI Wolters Kluwer. Praha 2009, s. 135–141.
- Les instruments de l'Organisation internationale du Travail et du Conseil de l'Europe relatifs aux pensions. In : Vývojové trendy důchodových reform v Evropě / Les tendances de développement des réformes des pensions en Europe. Sborníky 46. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta. Praha 2010, s. 7–21 (české résumé s. 22–23).
- Conseil de l'Europe : 60 années pour la sécurité sociale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 45-2010, s. 9–45.
- Le droit international et européen face aux problèmes actuels de la sécurité sociale. Cahiers genevois et romands de sécurité sociale, N° 49-2013, s. 99–116.
- Le droit international et européen face aux problèmes actuels de la sécurité sociale. Sborníky 60. Univerzita Karlova v Praze, Právnická fakulta, 2014, s. 25 a následující.

Poznámky

- ¹ Profesor Ženevské univerzity, nositel Medaile Právnické fakulty Univerzity Karlovy
- ² Viz např. – GREBER, Pierre-Yves: *Alexandre BERENSTEIN (1909–2000) : un précurseur du droit social, un internationaliste et un européen convaincu*. *Revue suisse des assurances sociales et de la prévoyance professionnelle*, 2001, s. 321 a následující. – MAURER, Alfred: *Beschwerlicher Aufstieg. Erinnerungen eines Juristen. Band I: 1914–1947. Band II: 1948–1990*. Basel/Frankfurt am Main 1990/1991: Helbing Lichtenhahn. – TSCHUDI, Hans Peter: *Im Dienste des Sozialstaates. Politische Erinnerungen*. Basel/Berlin: Friedrich Reinhardt Verlag, 1993.
- ³ Institut européen de sécurité sociale / European Institute of Social Security : Les protections complémentaires en matière de sécurité sociale / Complementary Protection in Social Security. *Annuaire IESS / EISS Yearbook 1990*. Acco. Leuven/Amersfoort 1991.
- ⁴ Toto ostatně mistrovsky analyzoval. Viz RYS, Vladimír: *La sécurité sociale dans une société en transition : l'expérience tchèque. Quels enseignements pour l'Europe?* Lausanne: Réalités sociales, 1999.
- ⁵ Uvedeno v předchozí poznámce.
- ⁶ Viz v příloze jeho studie publikovaná v Cahiers genevois et romands de sécurité sociale (CGSS).
- ⁷ Viz příloha.
- ⁸ Viz příloha.
- ⁹ Dále jen Ministerstvo.

- 10 Dále jen Správa.
- 11 Publikace viz příloha.
- 12 Viz výše body 6-8
- 13 Při 10. kolokviu Vladimír Rys vystoupil v diskusi.
- 14 Naše publikace jsou uvedeny v příloze.
- 15 Viz např. – RYS, Vladimír: La réforme de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale. *Revue française des affaires sociales*, 1992, N° 3, s. 147 a následující. – VOIRIN, Michel: La restructuration de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale. In : *Association internationale de la sécurité sociale : La restructuration de la sécurité sociale en Europe centrale et orientale, panorama des développements récents*. Genève: AISS, 1994, s. 1 a následující. – GREBER, Pierre-Yves: *Droit international et européen de la sécurité sociale : ONU, OIT et Conseil de l'Europe*. Basel : Helbing Lichtenhahn, 2011, s. 42 a následující.
- 16 *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, Hors Série N° 1 : L'évolution de la sécurité sociale en Europe de l'ouest et en Europe centrale. Edité par P.-Y. GREBER et F.-A. GLAUSER, 1995.
- 17 BERENSTEIN, Alexandre: Préface. *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*. Hors Série N° 1, 1995, s. 7–8.
- 18 Idem, s. 8.
- 19 Colloques de droit européen de la sécurité sociale (1994–2011). *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 47-2011, s. 223 a následující.
- 20 1er Colloque de sécurité sociale en Hongrie (Szeged 2001). *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 28-2002. – 2e Colloque de sécurité sociale en Hongrie (Kecskemet 2003). *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 30-2003, s. 81 a následující.
- 21 BERÁNKOVÁ, Eva: *Petite histoire de l'Université Charles*. Praha: Nakladatelství Karolinum, 2002.
- 22 WILHELM, Ivan, rektor: Introduction. In: *Petite histoire de l'Université Charles*, s. 7–8
- 23 Viz poznámka číslo 3. Problémy jsou velmi komplikované, ale Vladimír Rys je zkoumá jasně a se zápletem sobě vlastním. Je to skutečně „Živá historie“!
- 24 Viz níže poznámka č. 40.
- 25 Viz výše body 34 a 40.
- 26 Sídlo v Lovani v Belgii.
- 27 Viz výše body 29 a následující.
- 28 Viz výše body 22 a následující.
- 29 Viz výše bod 52.
- 30 Viz výše body 21 a následující.
- 31 Colloques de droit européen de la sécurité sociale (1994–2001). *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 47-2011, s. 223 a následující
- 32 Publikace uvedeny v Příloze.
- 33 Publikováno pod stejným názvem v *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 36-2006, s. 31 a následující.
- 34 Publikováno v *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 40-2008, s. 175 a následující.
- 35 Publikováno v *Cahiers genevois et romands de sécurité sociale*, N° 40-2008, s. 175 a následující.
- 36 Federace uvolnila místo dvěma státům: České republice a Slovensku.

RECENZE

Jiří Rajmund Tretera, Záboj Horák: Konfesní právo.

Praha: Leges, 2015, 416 s.

Odborná i laická veřejnost se po mnoha letech dočkala publikace, která komplexně shrnuje oblast konfesního práva v České republice. Konfesní právo představuje soubor právních předpisů, jež zajišťují jak individuální, tak kolektivní náboženskou svobodu jednotlivců. Jejich cílem je upravit postavení náboženských společenství (tj. církví a náboženských společeností) i svobodu jednotlivce náboženskou víru vyznávat.

Na rozdíl od práva církevního, tedy právních norem jednotlivých náboženských společenství, jsou konfesněprávní předpisy součástí právního řádu každého státu, český nevyjímaje. Úkolu zmapovat současné konfesní právo a zpřístupnit výsledky tohoto výzkumu širšímu publiku se zhostili garanti oborů církevního a konfesního práva na Právnické fakultě Univerzity Karlovy profesor JUDr. Jiří Rajmund Tretera a docent JUDr. ICLic. Záboj Horák, Ph.D., LL.M.

Je velikou zásluhou profesora Tretery, že se obor konfesního práva, v minulosti sice etablovaný, ale po roce 1948 zlikvidovaný, podařilo od roku 1990 znovu vybudovat a zajistit jeho vysokou vědeckou úroveň.

Zde představovaná kniha v tomto ohledu volně navazuje na dřívější tvorbu profesora Tretery, především na Konfesní právo a církevní právo z roku 1997, kterou napsal společně s docentem JUDr. Stanislavem Příbylem, Ph.D., Th.D., IC.D., na učebnici Stát a církev v České republice z roku 2002 a na kolektivní monografii Recht und Religion in Mittel- und Osteuropa, Band 2 – Tschechien, kterou vydal roku 2004 společně s profesorem Dr.jur. Wolfgangem Wieshaiderem ve Vídni.

Bezprostředně navazuje na anglicky psanou publikaci Religion and Law in the Czech Republic, jejímž spoluautorem je docent Záboj Horák, která vyšla roku 2014 jako součást mezinárodní právní encyklopedie v nakladatelství Wolters Kluwer v Alphen aan den Rijn (Nizozemí). Publikace Konfesní právo nicméně předčí všechny své předchůdce svým rozsahem a tím, jak precizně se zabývá všemi myslitelnými aspekty oboru.

Kniha již na první pohled upoutá vynikajícím grafickým zpracováním a svou titulní stranou, na níž je použit motiv lodi s křížem symbolizující postavení církví v dnešním bouřlivém světě, ale také vzájemné porozumění křesťanů různých vyznání v duchu ekleumenismu. Obsah publikace je přehledně rozčleněn do pěti částí, které čtenáře systematicky provádějí celým oborem.

Úvod poskytuje základní vhled do oboru konfesního práva, věnuje se terminologii, z níž pak další výklad vychází. Objasněny jsou pojmy konfesního a církevního (kanonického) práva, postavení konfesního práva v systému práva, pojmy církve a náboženské společnosti. Pozornost je dále věnována jednotlivým konfesněprávním systémům a jejich stručnému popisu. Z pohledu právní historie zvláště zaujme kapitola pojednávající o vědě

konfesního práva v českých zemích, jejíž vývoj je zde zmapován již od 18. století. Opomenut nezůstává ani recentní vývoj – učebnice jmenuje nejvýznamnější autory soudobých konfesněprávních publikací a zabývá se podrobně obdobím po roce 1990.

Autoři rozdělili výklad o současném českém konfesním právu na obecnou a zvláštní část. První část pojednává o pramenech konfesního práva, individuální i kolektivní náboženské svobodě, konkordátech uzavíraných mezi jednotlivými státy a Apoštolským stolcem a o vnitrostátních kooperačních dohodách s Českou biskupskou konferencí a Ekuumenickou radou církví v České republice. Kniha věnuje pozornost registraci církví a náboženských společností a také v minulosti bouřlivě diskutované otázce církevních právnických osob. Zvláštní část pak navazuje na dosud položené základy a soustředí se na značné množství jednotlivých praktických aspektů konfesního práva v běžném životě.

V prvé řadě představuje vztah náboženství a výchovy, jenž byl po dlouhou dobu systematicky bořen, a s nímž není ani dnes veřejnost často dostatečně seznámena. Publikace přináší informace o uplatňování náboženské svobody ve vztahu ke školství a vzdělávacímu procesu, o církevním školství v historii i současné době a v neposlední řadě o studiu teologie na vysokých školách. Za zvláště přínosný lze považovat výklad o výuce náboženství ve veřejných školách, která dosud není v praxi samozřejmou součástí vzdělávání dětí a může i mezi pedagogy samotnými vyvolávat množství otázek.

Vy zdvihnout je třeba zpracování tématu zajištění práva na náboženskou svobodu a její výkon v institucích omezujících volnost pohybu, jako jsou ozbrojené síly, věznice, nemocnice, psychiatrické léčebny, infekční pavilony, zařízení pro přechodný pobyt migrantů a azylantů apod.

Samostatnou kapitolu představuje výklad o vojenské duchovní službě, jejímž úkolem je zajišťovat příslušníkům ozbrojených sil České republiky pomoc v oblastech souvisejících se svobodou náboženské víry. Po roce 1990, a zvláště od angažování prvních vojenských kaplanů v bývalé Jugoslávii v roce 1996, nastal postupný proces obnovy vojenské duchovní služby. Monografie mapuje nejen její vývoj, ale také institucionální zajištění prostřednictvím dohod uzavíraných mezi státními orgány a reprezentanty náboženských společenství. Pro praxi důležitý je popis postavení vojenských kaplanů v armádě včetně předpokladů, které musí kandidáti kaplanství splňovat.

Opomenuta nezůstává ani kaplanská služba v oblasti vězeňství. Vojenské duchovní službě se podobá tím, že má starou tradici, ale také byla zcela zlikvidována v době komunistické vlády. Rovněž její obnova po obnově demokracie v naší zemi byla obtížná. Shrnuty jsou existující dohody o duchovní službě upravující realizaci náboženské svobody ve vězeňství. Kniha správně poukazuje na rozdíl mezi Vězeňskou duchovní službou a Vězeňskou duchovenskou péčí, tedy pojmy, které bývají často zaměňovány. Zatímco první z nich označuje sbor vězeňských kaplanů, druhý představuje spolek, jenž se na duchovní péči o vězně také specializuje.

Publikace se zabývá rovněž dohodami o poskytování posttraumatické intervenční péče náboženských společenství příslušníkům policie, pracovníkům Ministerstva vnitra a hasičského sboru a jejich rodinám, jakož i obětem živelných katastrof a trestných činů.

Další kapitola je věnována účasti náboženských společenství na zdravotní a sociální péči. Zajištění přístupu zástupců náboženských společenství do nemocnic, léčeben dlouhodobě nemocných a do sociálních zařízení se nevěnovala do nedávné doby pozornost, a jde proto o oblast do nedávna opomíjenou. Teprve v posledních letech byl učiněn počátek

nápravy jak ve státním zákonodárství, tak prostřednictvím dohod uzavřených mezi náboženskými společenstvími navzájem a nakonec postupně uzavíranými dohodami s jednotlivými zdravotnickými a sociálními zařízeními. Významná část publikace je věnována úpravě postavení charit a diakonií a jejich klientských zařízení včetně početných stacionářů, i několika církevních nemocnic.

Recenzovaná publikace podává výklad mezikonfesní dohody o duchovní péči ve zdravotnictví. Seznamuje čtenáře zejména s obsahem pojmů nemocniční kaplan a dobrovolník v oblasti duchovní péče v nemocnicích a jejich kvalifikační předpoklady a popisuje jejich zařazení do multioborových psychosociálních týmů, které jsou postupně ve všech zdravotnických zařízeních zřizovány.

Méně je již vysvětleno zajištění duchovní péče v sociálních zařízeních. Její úprava, která se v minulosti nezdála být tak naléhavou, je zřejmě teprve tématem budoucnosti.

Stručně je zmíněna otázka uplatňování výhrady svědomí jak s ohledem na možnost odmítnutí nastoupit vojenskou službu z důvodu náboženské víry, tak v oblasti poskytování zdravotní péče.

Učebnice vyčlenila zvláštní prostor vztahu náboženství a některých odvětví práva, konkrétně práva pracovního, trestního, přestupkového, procesního a také problematice péče o azylanty a migranty. Zvláštní pozornost je věnována ochraně zpovědního a jemu podobného tajemství a navazující výklad, který podmínky ochrany konkretizuje na základě ustanovení trestního zákoníku a zákona o církvích a náboženských společnostech. Přiblížena je trestněprávní ochrana náboženství, včetně srovnání s jinými právními řády a krátkého shrnutí historického vývoje.

Za významnou je nutno považovat kapitolu pojednávající o náboženství a rodině, kde se autoři věnují formám uzavírání manželství v průběhu dějin až do současnosti. Z pohledu konfesního práva je samozřejmě zásadní otázka alternativní formy uzavření manželství, která je v českých zemích tradiční. Zvláště je popsána náboženská svoboda dětí a způsoby jejího zajištění.

Poslední dobou hojně diskutovaným tématem je pohřební a hřbitovní právo. Představovaná publikace ani tuto oblast neopomněla, koneckonců je s ní činnost církve po staletí tradičně spojována. Výklad začíná vymezením obou pojmů, které je třeba pečlivě odlišovat. Zatímco se pohřební právo týká péče o lidské ostatky a pozůstatky, hřbitovní právo upravuje záležitosti spojené s hřbitovy. Pozornost je věnována kolumbáriím. Dnešní situaci ilustruje v knize otiskovaná statistika pohřebišť v České republice.

V souvislosti se zákonem o majetkovém vyrovnání s církvemi a náboženskými společnostmi, který nabyl účinnosti 1. ledna 2013, je více než kdy jindy aktuální otázka financování náboženských společenství. Autoři toto téma nepominuli a poskytují o něm obsáhlý výklad. Zaměřují se na financování činnosti náboženských společenství v historii, náboženské fondy, kongruové příspěvky, na platnou právní úpravu, zejména na příjmy z církevních příspěvků (salárů), mešních stipendií, kostelních sbírek, pronájmu míst v kolumbáriích, pronájmu jiných prostor v církevních budovách, a na použití částek přiznaných zákonem o majetkovém vyrovnání.

Konečně, ve zvláštní části učebnice dostává prostor také vztah náboženství, kultury a sdělovacích prostředků. Popisuje spolupráci na rozvoji hudby, divadla, muzejnictví, archivů, knihoven a především v oblasti památkové péče, protože náboženské společnosti vlastní podstatnou část památkového fondu. Pojednáno je rovněž o právní úpravě ochrany

náboženské víry v oblasti rozhlasového a televizního vysílání a o dohodě o spolupráci uzavřené mezi Českým rozhlasem, Českou biskupskou konferencí a Ekumenickou radou církví v České republice.

Čtvrtá část poskytuje samostatný přehled konfesního práva v dalších státech Evropy a Ameriky. Do poslední části byly zařazeny dějiny českého konfesního práva od přijetí křesťanství do roku 1993, které celkový obraz o oboru dotvářejí. Kniha je vybavena bohatým věcným i jmenným rejstříkem, jenž usnadní vyhledávání informací v textu. K dispozici je široký seznam literatury, který je doplněn o odkazy na související literaturu v úvodech jednotlivých kapitol a také v poznámkách pod čarou. Čtenáři je tak v co největší míře usnadněn přístup k dalším knihám a článkům, které se specializují na probíraná témata.

Publikaci lze nepochybně považovat za jeden z nejdůležitějších počinů na poli konfesního práva za několik posledních let. Studenti právnických fakult získali vysoce kvalitní učebnici pro svou přípravu, široká veřejnost zase dostala možnost seznámit se blíže s oborem, jehož význam bývá sice občas podceňován, ale který se dotýká pozoruhodného množství aspektů lidského života.

Marek Novák

Adriana Švecová: Trnavské meštianske závety: (1700–1871).

I. zväzok (718 strán), II. zväzok (700 strán).

Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2014.

Recenzia sa týka dvojzväzkového diela dominantne právnehistorického, predmetom skúmania, metódami a úrovňou spracovania. Súčasne má opus viacdimenziálnu identitu a charakteristiku. Je to príspevok pre poznanie dejín každodennosti (*la vie quotidienne*), sústredením pozornosti na závetnú prax. V tomto odbore, je priekopníckou prácou osobitne v slovenskom prostredí. Obohacuje ďalej sociálne dejiny poznatkami o rodinných pomeroch, o právach mužov a žien v postavení testátorov aj dedičov. Zasahuje obohacujúco aj do historickej antropológie, ako prameň poznania osudov osôb, ich duchovného sveta a riešenia postúpenia majetkov.

Dvojzväzkové dielo s poldruhtisícimi stranami je rozdelené obsahovo, tématicky na dve časti. Prvou časťou je monografická štúdia (251 strán). Obsahuje pojednanie o závete z jeho piatich aspektov, stránok ; ako prameň historického poznania; právny rámec dedenia v Trnave; o materiálne – právne stránke trnavských závetov; formálne – právne stránke týchto závetov ; závete ako symbole (historicko – antropológickom). II. časťou diela – je edícia – s menným registrom testátorom a ďalej miestnym registrom. Obrazová príloha, s reprodukciou závetov – má dvadsať strán.

Dielo je zavŕšením úctyhodného a vysokonáročného projektu, ktorého riešenie si vyžiadalo niekoľkoročné úsilie, pracovné nasadenie, systematickosť a osobitne výnimočné kompetentné prístupy, spracovanie, roztriedenie, a redakčné publikovanie. Výskumným poľom autorky sa stalo obdobie rokov 1700–1871, sondážne venovala pozornosť aj prvej perióde 16. a 17. storočia.

Autorka spracovala impozantný fond novovekých trnavských závetov, ktorý zahŕňa 1869 archívnych jednotiek, zaradených do fondu magistrátu meta Trnavy pochádzajúci z obdobia 1511–1871. – Ústredným výskumným zámerom sa stala predovšetkým právno – historická rovina novovekých závetov trnavských mešťanov (reprezentatívne aj šľachty), zriadených alebo uložených v úrade mestskej kancelárie. Štúdium si vyžadovalo poznať štyri jazyky: nemecký, slovenský, maďarský a latinský v obvyklých jazykových interferenciách. V nich sa rovnocenne rozvíjali dva dominujúce jazyky: slovenčina západo-slovenského (kultúrneho) trnavského nárečia a nemčina, bavorského jazykového vplyvu. Výsledky štúdia viedli k poznaniu, že zo skúmaných závetov možno obhájiť pôvodné zovšeobecňujúce právne historické závery uhorského dedičského práva priamymi príkladmi zo závetnej praxe Trnave.

Archívny výskum trnavského fondu sa realizoval v kontexte partikulárneho práva jedného slobodného kráľovského mesta. Za osobitne významným výsledkom takejto výskumnej práce, treba považovať aj rezultatívne prínosy vedúce k typologizácii závetu historicko – antropológického aj formálne – právneho charakteru.

Posúdenie a vyvodenie záverov o jednotlivých inštitútoch súkromnoprávnej dimenzie (predmet dedenia, dedičská postupnosť, dedenie manželov) ako aj formálne – právnej stránke závetov (svedkovia, verejné, súkromné, privilegované závety, kodicily), autorka induktívnou metódou doviela až k celkovým zovšeobecňujúcim záverom poznania trnavskej závetnej praxe: a to, že dedenie v slobodných kráľovských mestách v Uhorsku sa vyvíjalo smerom k unifikácii hmotnoprávnej, ďalej viedlo k zrovnoprávneniu všetkých občanov Uhorska, harmonizácii na úrovni subjektov, objektov, práv a povinnosti a k unifikácii procesnoprávnej. Obdobie, ktoré skúmala, označované aj ako obdobie neskorobaro-kovej zbožnosti, až po predindustriálne obdobie, sa vo vývoji chápania testamentov prejavilo aj z ich transformácie z úkonov ktorý mal v kresťanskej spoločnosti transcendentný či eschatologický aspekt, sa v sekularizovanom, sekularizujúcom sa 19. storočí zmenšila a závet sa konštituoval, vyhradil, koncentroval obsahove, významove aj pre testátora na jeden z právnych úkonov *mortis causa*.

Dielo je ojedinelé svojim obsahom, tematikou, mimoriadne metodológiou svojho spracovania. V oblasti súkromno – právneho výskumu nadväzuje na niť slovenskej právnej historiografie, ktorá má svojich veľkých protagonistov v profesorovi R. Rauscherovi, ďalej v profesorovi Š. Lubym, a iste aj v profesorovi K. Rebrovi. Kreuje sa tým do už zaznamenaniahovnej podoby aj úrovne, súčasnej trnavská právno – historická škola.

Jozef Beňa

Ota Ulč: Komunistická justice a třídní boj.

Brno: Stilus Press spol. s.r.o., 2016, 252 s.

Kniha autora Oty Ulče (nar. 1930) je pojmenována velmi jednoduše a přímočaře, nicméně se jedná o po všech stránkách originální a poutavý literární podnik. Její tvůrce se po únoru 1948 aktivně zapojil do nových politických poměrů, vystudoval právo a stal se v 50. letech soudcem. Práce v nové justici však zřejmě nevyhovovala jeho životním plánům a osobnímu přesvědčení, a proto se rozhodl komunistické Československo opustit a emigrovat do USA. Zde nerezignoval na svůj další teoretický růst a přes všechny potíže s životem v cizí zemi se rozhodl studovat na doktorské úrovni Columbia University v New Yorku. Jelikož dle vlastních slov nepřilnul k americkému právnímu a justičnímu systému, rozhodnutí padlo na studium politických věd, konkrétně na mezinárodní vztahy a srovnávací vládní systémy. V době a okolnostech vzniku knihy lze spatřovat první klíč k pochopení její osobitosti a originality. Nevznikla totiž jako monografie o platném právu socialistického státu a jeho aplikaci. Ulčova doktorská disertace byla dopsána a obhájena v angličtině roku 1963 v rozsahu účtyhodných 400 stran. Teprve v roce 2016 vznikla recenzovaná kniha na jejím základě. I když obsahuje z dnešního pohledu recentní právněhistorickou materii, metodologicky je zaměřena výrazně multidisciplinárně. Jedině tak mohl být jedním z Ulčových oponentů polsko-americký politolog, poradce několika amerických prezidentů a šedá eminence zahraniční politiky Spojených států doby studené války Zbigniew Brzeziński (nar. 1928). Text knihy je výjimečný též z mnoha dalších důvodů. Byl psán českým emigrantem v cizině na počátku 60. let minulého století. Autor měl k dispozici pouze zdroje amerických knihoven a archivů. A především do knihy vložil vlastní a ryze osobní zkušenosti a vytvořil tak historicky velmi cenný pramen, kterým jsou vzpomínky přímého účastníka.

Samotná struktura knihy velmi dobře odráží její zaměření na vztah práva a dominující ideologie a související otázku lidské individuální svobody ve vztahu k expandující veřejné moci. Sovětizaci československé justice srovnává s jejími základy v rámci demokratičtějších poměrů I. republiky mezi lety 1918 až 1938 (str. 13 a násl.). Kořeny postupné změny nehledá až v samotném Únoru 1948, nýbrž analyzuje i přecházející desetiletí. Základy třídní nesnášenlivosti spatřuje již v protektorátní protižidovské legislativě. Taktéž zpochybňuje koncepci Benešovy právní continuity a domnívá se, že po osvobození v roce 1945 byl předválečný právní a ústavní pořádek obnoven pouze formálně (str. 27). Léta 1945 až 1948 pak z hlediska zákonodárství charakterizuje jako přechodné období, které významně přispělo k akceptaci sovětské koncepce třídně chápané spravedlnosti. Za první konkrétní projevy nesnášenlivosti mezi různými společenskými skupinami považuje existenci Národního soudu, mimořádných lidových soudů a výslovně v tomto kontextu odkazuje na rozporuplný amnestijní zákon z května roku 1946.

V následujících částech textu již Ota Ulč přistupuje ke zpracování ústředního tématu, kterým je anatomie třídního nepřítele a nástrojů třídního boje na pozadí právního vývoje let 1948 až 1960. Za jeho velmi důležitý poznatek lze považovat charakteristiku nepřátel režimu nejen na základě vlastnictví výrobních prostředků, nýbrž též ideologické či myšlenkové odchylnosti a dokonce i pouhé dědičnosti. Hodnocení ústavy z 9. května 1948 jako základu lidové demokracie je realisticky střízlivé, když jí autor přiznává částečné myšlenkové zakotvení v právním vývoji první republiky (str. 53). Velké uznání lze vyslovit ze zřejmé rozlišování mimosoudních a justičních metod třídního boje. Tím byla již před více než padesáti léty předznamenána i základní koncepce historiografie současných nejnovějších dějin, kdy základem bádání v oblasti politických represí po roce 1948 je jejich rozčlenění na mimosoudní a soudní. K mimosoudním metodám třídního boje autor řadí různé formy administrativního tlaku na odpůrce kolektivizace, diskriminace z hlediska přístupu k vyššímu vzdělání, snižování výšky starobních důchodů, zařazení do táborů nucených prací či dokonce vnitrostranické čistky v KSČ. Poté se pouští na pole justičních metod třídního boje, což je vzhledem k jeho bývalé profesi soudce nejfundovanější část výkladu. Sovětizaci československé justice vidí v okolnostech faktických i právně organizačních. Do první skupiny řadí zejména cílenou personální politiku spočívající v postupné výměně starých justičních pracovníků za nové kádry, které přišly po naprosto nedostatečném vzdělávacím procesu z dělnických profesí, respektive hovoří o převýchově starých soudců přeživších čistku (str. 102). Za druhý faktor sovětizované justice Ota Ulč považuje organizační změny podmíněné novou právní úpravou jako výsledkem právníkové dvouletky. Jednalo se o novým trestním řádem v roce 1950 zrušený institut vyšetřujících soudců, vznik prokuratury sovětského typu, regulaci advokacie a notářství apod.

Dále je ústřední téma třídního boje rozebíráno na pozadí jednotlivých právních odvětví. Na prvním místě samozřejmě nechybí trestní právo. Kromě dnes obecně známých a rozebíraných skutečností jako rekodifikace roku 1950 či politických monstrprocesů autor věnuje svou pozornost bohaté aplikační praxi. Nezapře přitom svůj zřejmý literární talent a rozhodně suše nerozebírá jednotlivé soudní judikáty. Naopak neotřelým a vtipným způsobem komentuje různé případy (např. str. 130), aniž by však zároveň zlehčoval potměšlou podstatu jedné kapitoly československého právního vývoje. Kromě barvitého vypravěčova stylu čtenář ocení přesahy Ulčova záběru. Autor velmi správně pochopil, že přepjatá ideologizace našeho socialistického soudnictví se neprojevovala pouze v represivním působení trestního práva. S literární lehkostí sobě vlastní proto patřičnou pozornost věnuje i poměrně opomíjeným oblastem soudní praxe spočívajícím v omezování soukromých práv, úzkých mantinelech občanského soudního řádu, majetkovým a vlastnickým vztahům, dědickému, rodinnému a pracovnímu právu. Zároveň však nezapomíná snášet argumenty pro všeprostupující ideu třídní nesnášenlivosti a nerovnosti, kterou můžeme – zjednodušeně řečeno – chápat v dnešních podmínkách jako cílenou právní diskriminaci. Komplexnost přístupu autor projevuje zařazením části o třídním pojetí práva po roce 1960. Poukazuje zejména na fakt, že i přes aplikaci politického postulátu o dobudování socialismu, přijetí nové ústavy z roku 1960 a následné vlny nových kodifikací, diskriminační tendence nevyzimizely, což dokládá například na regulovaném přístupu mládeže ke vzdělání (str. 229).

Z uvedeného by mohlo plynout, že kniha Oty Ulče je zejména poutavým čtením a méně odborným pramenem informací. To však vyvrací komplexnost práce, jejíž poznámkový aparát obsahuje 761 položek spolu s rozsáhlým seznamem použitých monografií, odbor-

ných článků a použitých periodik. Co dodat k této výjimečné a vsutku originální knize na samotný závěr? Zajisté nepatří mezi klasická právněhistorická díla, na něž je zájemce o obor zvyklý. Tuto řadu jinak kvalitních a poctivých prací převyšuje svými přesahy, multioborovou metodologií, lehkým literárním slohem, dobou vzniku a autorskou perspektivou. Snad nejlépe lze v tomto kontextu použít pojem interdisciplinarita. Pisatel předkládané recenze je přesvědčen, že právě interdisciplinarita odlišuje právní historii od vědeckého bádání v oborech platného práva, činí právní dějiny svébytným oborem na hranici právní a historické vědy, respektive dalších oborů jako je politologie, sociologie, filozofie a podobně. Za přínos tohoto druhu nezbývá než vyslovit Otovi Ulčovi velké poděkování.

Stanislav Polnar

**Marina Mariettiová: Machiavelli (Filosof nutnosti).
Praha: Argo, 2016, 334 s.**

Italská autorka se ve své v originále francouzsky napsané knize zabývá životními osudy a dílem významné osobnosti italské renesance Niccolò Machiavelliho (1469–1527). A dlužno hned na úvod dodat, že je to zabývání se podnětné, které je rozhodně přínosné i pro českého čtenáře, kterému tuto její práci v překladu Karolíny Srnkové zpřístupnilo ve své ediční řadě „*Ecce homo*“ nakladatelství Argo.

Machiavelliho dílo totiž i přes propast půl tisíciletí od svého vzniku stále inspiruje a klade otázky, které zdaleka nejsou jen „akademické“, ale mají i nanejvýše živý vztah k naší aktuálně prožívané současnosti. To ostatně u tohoto zakladatele moderního politického myšlení o státě nemůže být ani jinak. Machiavelli totiž vymanil do té doby v nemalé míře stále ještě středověky ustrnulé „státoprávní ideály“ z jejich moralistických dogmat a podrobil je chladné analýze, která v sobě ovšem nutně zahrnovala i jejich nemilosrdnou kritiku. A právě tento zejména ve „*Vladaři*“ nastíněný a morálkou nezatížený obraz státní moci je to, co na jeho díle zejména fascinuje a nutí nás, abychom se k němu (a k jeho životu a době vůbec) vraceli.

Jak už tedy konstatováno hned v úvodu této recenze, návrat italské historičky a dnes již emeritní profesorky na pařížské Sorbonně patří rozhodně mezi ty zdařilé. Mariettiová nás tak dle „*železných zákonů*“ biografii seznamuje nejprve s Machiavelliho dětstvím a mládím, kdy pro právní historiky není bez zajímavosti ani připomenutí právnického vzdělání jeho otce Bernarda Machiavelliho, ke kterému odkazuje i jeho koupě justiniánského Kodexu či dokonce role jednoho z mluvčích v dialogu Bartolomea Scaly „*De legibus et Iudiciis*“, v němž hájí oproti stoupenci přirozeného práva zákon jako „ztělesnění rozumu a spravedlnosti“ (s. 23). Samotnou právnickou praxi však vykonával pouze výjimečně.

Připomenuta je přitom samozřejmě i skutečnost, že dospívání Niccolò Machiavelliho se odehrávalo ve Florencii v době vlády Lorenza Nádherného, přičemž později zde byl i svědkem Savanarolova působení. Z hlediska jeho životních zkušeností, které jsou vedle jeho četby „antických klasiků“ tím základním, oč později opírá svá známá díla, je však určující jeho činnost v úřadu sekretáře florentské republiky (konkrétně byl sekretářem tzv. „druhého kancléřství“, jehož úkoly do značné míry splývaly s funkcemi desetičlenné „*Rady svobody a míru*“), který zastával od roku 1498 navzdory skutečnosti, že se mu nedostávalo univerzitního titulu.

Samotný úřad přitom nebyl až tak významný (čemuž odpovídal i nevelký a navíc často i nepravidelně vyplácený plat), důležité však bylo, že zmiňovaná „*Rada deseti*“ měla ve své kompetenci také zahraniční politiku, což Machiavellimu již záhy přineslo i důležité úkoly diplomatické povahy, které jej přivádějí do kontaktu s nejvýznamnějšími muži své doby. Konkrétně tak působí opakovaně i jako vyslanec florentské republiky na dvoře fran-

couzského krále Ludvíka XII., osobně poznává obávaného Cesare Borgiu (jehož později tolik vychválí právě ve „Vladaři“) a nevyhýbá se mu účast ani na nejdůležitějších událostech tehdejší doby (viz jeho pobyt v Římě v roce 1503 v době konkláve, z něhož vzchází po náhlé smrti Alexandra VI. a následné brzké smrti Pia III. nový papež Julius II.). V tomto neúplném výčtu by pak nemělo konečně chybět ani připomenutí jeho mise na dvoře císaře Maxmiliána.

Machiavelli tedy takto byl zcela nepochybně přímo u zdroje moci a v samotném centru politického dění své doby, což pak o to více kontrastuje s následnou situací po jeho „pádu“ souvisejícím s návratem medicejského rodu do Florencie v roce 1512. Právě ta je pak i hlavním předmětem další části knihy příznačně nazvané „Vynucený odchod“. Machiavelliho pád přitom téměř nemohl být větší, neboť dokonce nakrátko končí i ve florentském vězení, z něhož jej vysvobodí až „amnestie“ udělená u příležitosti zvolení prvního „medicejského papeže“ (Giovanni Medicejský jako papež Lev X.).

Přesto však Machiavelliho situace není nikterak záviděníhodná. Je nucen opustit Florencii a usadit se na venkově. Nevýhodu svého životního postavení však dokáže nakonec obrátit v přednost, neboť právě v této době sepisuje díla, která mu zaručují v dějinách nejen politického, ale i státoprávního myšlení nesmrtelnost. Tedy především „Vladaře“, ale i „Úvahy o umění válečném“ či „Rozpravy nad prvními deseti knihami Tita Livie“.

V posledních letech svého života se pak Machiavelli poněkud vrací na výsluní medicejské přízně, což se projevuje jak realizací některých úkolů diplomatické povahy, tak i pověřením sepsat florentské dějiny, jež vyústí do vzniku „Florentských letopisů“. Machiavelli příznačně umírá roku 1527 krátce po známém „vyplenění Říma“ („sacco di Roma“) a ukončení medicejské vlády ve Florencii.

Toto vše tedy představuje hlavní osu Machiavelliho života, kterou Marettiová navazující pochopitelně na dřívější autory a stavící i na rozsáhlé pramenné základně (v níž nemalou roli hraje zejména dochovaná Machiavelliho korespondence s přáteli) věrně rekonstruuje. Snad nejzajímavější je přitom ale až samotný epilog knihy, v němž se vyrovnává s rozporuplnými osudy Machiavelliho díla po jeho smrti. Sleduje tak jak linii „antimachiavelismu“, která zejména autorovi „Vladaře“ nedokáže odpustit „morální vduchoprázdno“ obklopující jeho brilantní analýzu fungování státní moci, tak i názory, které naopak vyzvedávají, jak skvěle dokázal skrze dějinné příklady pojednat o realitě vládní praxe.

Biografie Marettiové je tedy kromě svého řemeslně poctivého zpracování cenná i tím, že přichází v době, kdy „spor o Machiavelliho“ zdaleka nekončí, ale svým způsobem naopak graduje. V situaci, kdy znejistělý svět stojí před výzvami, které zjevně nemůže zvládnout bez chladné rozvahy a přesného popisu existujících problémů. Novátorství a platnost Florentinových empirických metod na státoprávním poli ostatně málokdo ocenil lépe než slavný právník a filosof Francis Bacon, když napsal – „Buď me Machiavellimu vděční, že psal o tom, co lidé činí, a nikoli o tom, co by činit měli“. Je totiž třeba poznat „tváře a povahu zla, neboť bez toho ctnost zůstane zranitelná a bezbranná“.

Radim Seltenreich

Predložená publikácia – ACTA HUMANA – Human Rights Publication, konkrétne vydanie 4/2015 New Vol. III., recenzovaný časopis z oblasti ľudských práv obsahuje súbor príspevkov, ktoré boli prezentované v rámci Medzinárodnej vedeckej konferencie s názvom: „New and Old Migrant Minorities in Central Europe (Creation, Legal Status and Real Situation)“¹ v Budapešti dňa 25. 3. 2015, ktorú organizovali Katedra európskeho a komparatívneho verejného práva Fakulty verejnej správy (Národná univerzita verejných služieb, Budapešť) v spolupráci s Ústavom právnych dejín Právnickej fakulty (Univerzita Karlova, Praha). Konferencia bola podporená projektmi: IVF VUSG Project No. 60900011a NAKI (Czech Republic) Project No. DF12P01OVV013. Uvedenú publikáciu dávame do pozornosti z dôvodu jej obsahu, keďže príspevky sú zamerané na aktuálnu a spoločensky závažnú problematiku migrácie a vzniku nových národnostných menšín. Autori sa daným problémom venujú predovšetkým z českého a maďarského, ale čiastočne aj rakúskeho pohľadu.

Možno poznamenať, že autormi publikácie sú odborníci zaoberajúci sa postavením menšín v kontexte viacerých aspektov dlhodobo, a tieto otázky sú predmetom skúmania aj v rovine vedeckej. Monotematické vydanie (publikované v anglickom jazyku) má 68 strán a pozostáva z nasledovných príspevkov:

- BALÁZS DOBOS, PhD.: *Insiders and Outsiders: Migrant, Non-recognized Minority Communities and the Minority Protection System in Hungary* (Insideri a outsideri: Migranti, neuznané menšinové komunity a systém ochrany práv menšín v Maďarsku)
- Prof. JUDr. JAN KUKLÍK, DrSc.: *Hungarian Population in the Czech Lands Between 1945 and 1949: A Traditional Minority or a New One?* (Maďarské obyvateľstvo v českých krajinách medzi rokmi 1945 a 1949: Tradičná menšina alebo nová?)
- JUDr. PhDr. RENÉ PETRÁŠ, Ph.D.: *The Creation and Legal Status of the Slovak, Roma and Vietnamese Minorities in the Czech Republic* (Vznik a právne postavenia slovenskej, rómskej a vietnamskej národnostnej menšiny v Českej republike)
- Doc. Dr. iur. HARALD CHRISTIAN SCHEU, Mag.phil, Ph.D.: *The Emergence of New Minorities in Austria and Current Issues Concerning Their Legal Protection* (Vznik nových menšín v Rakúsku a súčasné problémy ich právnej ochrany)
- ZSÓFIA BENDE: *Unaccompanied Minors in the EU* (Maloletí bez sprievodu v EÚ).

B. DOBOS vo svojom príspevku poukazuje na viaceré problémy súvisiace s uplatňovaním práv národnostných a etnických menšín v Maďarsku v období od začiatku deväťdesiatych rokov minulého storočia až po súčasnosť. V úvode príspevku definuje dve skupiny tzv. „staré“ (autochtónne) menšiny a „nové“ menšiny (utečenci a pracovní migranti), pričom úplnú ochranu práv národnostných menšín poskytuje maďarský právny poriadok

iba prvej z nich. Uznanie menšiny sa podľa maďarských zákonov viaže na podmienku storočného pobytu menšiny na danom území a za príslušníka národnostnej menšiny sa považuje iba maďarský štátny občan.

Autor poukazuje na postupnú asimiláciu autochtónnych menšín, ktorú je možno vyčítať z porovnania údajov napr. o používaní jazyka menšiny zo sčítaní obyvateľstva z rokov 2001 a 2011 pričom je paradoxom, že pri náraste počtu osôb hlásiacich sa k národnostnej menšine je používanie jazyka národnostnej menšiny na ústupe (s výnimkou rómskej a nemeckej menšiny). V tomto kontexte autor hovorí o tzv. „dvojitej“, „hybridnej“ alebo „symbolickej“ etnicite, ktorá pramení z skôr z nostalgickej lásky k národu a tradícií, no v každodennom živote sa už neprejavuje.

Ďalším problémom, ktorý autor otvára je systém volieb do tzv. menšinových samospráv (MS), ktoré reprezentujú autonómiu neúzemnej povahy. Nepripustnosť akejkolvek povinnej registrácie príslušnosti k národnostnej menšine znamenala právo participovať na voľbách do MS, pre ktoréhokoľvek dospelého občana Maďarska. Tento systém bol zneužívaný, čo znižovalo možnosti „starých“ národnostných menšín na výkon svojich práv prostredníctvom samosprávy a zároveň neumožňoval cudzím štátnym príslušníkom s trvalým pobytom v Maďarsku, patriacim k menšinovému národu alebo etniku zúčastniť sa volieb do MS. Nová právna úprava z roku 2011 tento problém dočasne odstránila. Právo voliť a byť volený do MS sa rozšírilo na občanov EÚ, utečencov a imigrantov s trvalým pobytom v Maďarsku.

V poslednej časti príspevku sa autor venuje vývoju a dôvodom neuznania vybraných skupín (Židia, Rusi, Taliani, Huni, Transylvánski Maďari, Bunjevci a i.) za národnostné menšiny.

J. KUKLÍK analyzuje postavenie maďarskej národnostnej menšiny v českých krajinách v období od roku 1945 do roku 1949. V úvode príspevku autor vysvetľuje situáciu maďarskej menšiny pred začiatkom druhej svetovej vojny. Ďalej rozoberá postoje exilovej česko-slovenskej vlády v priebehu vojny. Hranice Česko-slovenska sa mali obnoviť do stavu pred Prvou viedenskou arbitrážou (1938), pričom bolo potrebné vyriešiť otázku nemeckej a maďarskej menšiny v dotknutých územiach. V príspevku sú opísané viaceré varianty, ktoré zahŕňali presídlenie, výmenu obyvateľstva, vyhostenie možnosti kompenzácie a pod. Autor sa ďalej venuje procesu reslovakizácie, tzv. Benešovým dekrétom, relokácii maďarskej menšiny do českých krajín za účelom práce v období rokov 1946–1948 a neuskutočnenej tzv. „Akcii juh“ (1949).

Autor vyslovuje záver, že udalosti medzi rokmi 1938 až 1949 viedli k ustáleniu maďarskej národnostnej menšiny v českých krajinách. Zdôrazňuje tiež dôležitosť pripomenutia historických koreňov, ako aj súčasný stav problematiky menšín v Českej republike, nie len pre príslušníkov menšín, ale aj pre majoritné obyvateľstvo.

R. PETRÁŠ sa vo svojom príspevku venuje právnenému postaveniu slovenskej, rómskej a vietnamskej národnostnej menšiny v Českej republike. V úvode príspevku hovorí o vývoji migrácie od obdobia reforiem cisára Jozefa II., cez obdobie vzniku prvej ČSR, obdobie od začiatku druhej svetovej vojny až po pád „železnej opony“ v roku 1989.

Migrácia a následný vznik slovenskej a rómskej národnostnej menšiny mala na rozdiel od iných povahu migrácie vnútornej. Výrazný nárast počtu príslušníkov slovenskej národnostnej menšiny v českých krajinách nastal po skončení druhej svetovej vojny. Štátne orgány, ako aj samotní občania (vrátane Slovákov) fakticky nevnímali Slovákov v čes-

kých krajinách ako menšinu. Vo všeobecnosti nedochádzalo k asimilačným snahám vo vzťahu k tejto menšine a neexistovali jazykové bariéry. Dôvodmi vnútroštátnej migrácie boli sťahovanie sa do ekonomicky vyspelejších častí republiky, ale napríklad aj sťahovanie rodín vojakov velených k západnej hranici. K výraznému poklesu počtu príslušníkov tejto menšiny došlo po rozdelení Česko-slovenska, pričom nová generácia Slovákov v ČR sa takmer celá asimilovala. Autor hodnotí postavenie slovenskej menšiny ako bezproblémové na oboch stranách.

Rómska národnostná menšina netvorila v minulosti na území českých krajín veľkú skupinu, ako tomu bolo napr. na území Slovenska a Rumunska. Veľká časť českých Rómov bola vyvraždená v dôsledku nacistického teroru počas druhej svetovej vojny. Súčasná rómska menšina v ČR je tvorená takmer výhradne rómskymi imigrantami zo Slovenska po roku 1945 a ich potomkami. Títo Rómovia mali iné návyky a životný štýl než „pôvodní“ českí Rómovia. Tvorili ich väčšinou obyvatelia chudobných a zaostalých osád z východného Slovenska. Autor vidí zásadný problém v tom, že vznikom samostatnej Českej republiky mnohí Rómovia nemohli nadobudnúť české občianstvo, z dôvodu záznamov v trestnom registri. Po reakciách medzinárodného spoločenstva však Česká republika poľavila v tejto požiadavke.

Autor poukazuje aj na vznik vietnamskej národnostnej menšiny, ktorej vznik však mal odlišnú povahu a vyplýval z prisťahovalectva zahraničných pracovníkov do štátov RVHP prevažne v šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch minulého storočia.

H. C. SCHEU sa v príspevku venuje tradičným a novým menšinám v Rakúsku s ohľadom na historické podmienky ich vzniku a právnu úpravu ich postavenia a práv. Osobitnú pozornosť venuje vzniku nových národnostných menšín a analyzuje tiež otázky týkajúce sa postavenia moslimských menšín. Historický exkurz do problematiky menšín rozdeľuje autor na obdobie po prvej svetovej vojne a na obdobie po druhej svetovej vojne až po šesťdesiate roky, kedy začína nábor tzv. „hostujúcich pracovníkov“ a v menšej miere aj príchod utečencov z krajín východnej Európy. Toto obdobie predstavuje začiatok vzniku nových národnostných menšín.

Po pri otázkach vzdelania, sociálneho zabezpečenia a používania jazyka menšín považuje autor za vysoko politicky významnú otázku postavenia nových náboženských komunit. Dôvodom boli práva moslimskej komunity regulované tzv. „Islamským zákonom“ („Islamgesetz“) z roku 1912, ktorý bol nedávno nahradený Spolkovým zákonom č. 39/2015 o vonkajšom právnom postavení islamských náboženských komunit „Islamský zákon 2015“. Autor analyzuje jednotlivé ustanovenia uvedenej právnej úpravy a poukazuje na problémy súvisiace s konfliktom bezpečnosti a náboženskej slobody, nedôverou niektorých moslimských organizácií v Rakúsku.

Z. BENDE vo svojom príspevku poskytuje pohľad na úpravu práv maloletých migrantov bez sprievodu v medzinárodnoprávnom kontexte (Dohovor o právach dieťaťa z roku 1989 a Všeobecný komentár č. 6 k Dohovoru o právach dieťaťa z roku 2005) a v kontexte práva Európskej únie (Smernica 2013/32/EU o konaní o azyle, Smernica 33/2013/EU o podmienkach prijímania, Nariadenie (EU) č. 604/2013 – Dublinské nariadenie, Smernica 2011/95/EU – kvalifikačná smernica), neopomína ani situáciu v Maďarskej republike. V úvode príspevku autorka definuje pojmy ako odlúčené dieťa a maloletý bez sprievodu. Okrem právnej úpravy otvára aj problém určovania veku spornej osoby. Vo vzťahu k Maďarskej republike konštatuje, že podobne, ako pri dospelých migrantoch aj pri

maloletých bez sprievodu nie je Maďarsko cieľovou, ale len tranzitnou krajinou. Uvádza tiež štatistické údaje o maloletých bez sprievodu a popisuje služby a činnosti viacerých zariadení pre tieto osoby v Maďarsku.

Monotematická publikácia, ako jeden z výstupov vedeckého skúmania je prínosom v danej oblasti, rozširuje obzor poznatkov záujemcov o problematiku národnostných menšín.

Kludia Marczyová, Jakub Chrenš'

Poznámky

- ¹ Nové a staré menšiny migrantov v strednej Európe (vznik, právne postavenie a reálna situácia).

Karolina Adamová, Antonín Lojek, Karel Schelle, Jaromír Tauchen: Velké dějiny zemí Koruny české, Svazek V. Stát.

Praha: Paseka, 2015, 652 s.

Edice „Velké dějiny zemí Koruny české“ představovala první dokončený projekt, jenž se zabýval zmapováním celé historie na našem území. Tato edice je nyní doplňována tematickou řadou, do níž náleží také nejnovější svazek věnovaný dějinám státního zřízení u nás, od nejstarších dob do roku 1992. V. svazek, vydaný na sklonku roku 2015, je rozdělen do dvou velkých částí. První, zpracovaná Karolinou Adamovou a Antonínem Lojkem z právnické fakulty Západočeské univerzity v Plzni, má komplexně shrnout vývoj uspořádání, organizace a hlavních státoprávních institucí raného českého státu, doby stavovské a také období absolutismu, tj. od nejranejších dob plných legend a mýtů k jednomu z nejvýznamnějších milníků naší historie – roku 1848. Druhou část knihy, věnující se vývoji státu od roku 1848, vytvořili Karel Schelle a Jaromír Tauchen, působící na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Svou prací navazují na své kolegy a čtenáři přibližují vývoj státu v době absolutistické, formování samostatného československého státu a následně také v éře socialistické v letech 1948 až 1989. Závěrem celého díla je stručný nástin problematiky státního zřízení a přeměn státních institucí po revolučním roce 1989, do dalšího významného mezníku našich dějin, roku 1992, s jehož koncem vznikla samostatná Česká republika.

První kapitola spojuje skutečně doložená fakta s mýty a nedoloženými příběhy. Věnuje se prvním zprávám o slovanských kmenech a jejich příchodu na území dnešního českého státu a jeho okolí. Zevrubněji je zde zmíněna Sámova říše, první doložený „předstátní“ útvar na našem území. Na jeho příkladu jsou také demonstrovány základy feudální společnosti, která jistě vývoj státu a jeho organizace dále po několik století determinovala. Druhá kapitola čtenáře přenáší již ke skutečným státním útvarům, popisuje zformování Velkomoravské říše a následně počátky české státnosti spojené s přemyslovskými knížaty. Velkou mírou podrobností je poctěno postavení panovníka a dalších orgánů středověkého státu, včetně veřejné správy, diplomacie a zemských sněmů. Poutavě autoři líčí také jednotlivé obory správy a jejich vznik a vývoj – zemská, lenní, hradská, krajská, vrchnostenská i církevní. Následuje kapitola charakterizující období husitství, velmi podstatné pro další směřování českého státu a jako postavení v Evropě. Nutno ocenit, že se autoři zabývali také specifiky organizace státní správy tohoto hnutí, jmenujme např. městské svazy.

Jako naopak stručněji pojatou považují kapitolu mapující vývoj stavovského státu. Toto vychází zejména ze složitosti struktury státních orgánů, od panovníka a jako postavení ke stavům a především jejich vzájemných vztahům a sporům. Vzhledem ke skutečnosti, že spektrum nejvyšších státních orgánů se velmi často měnilo, zejména po roce 1620, stej-

ně jako rozsah a obsah jejich pravomocí, bylo jistě velmi složité rozhodnout, které a jak detailní informace čtenářům zprostředkovat. Z hlediska mezinárodněprávního postavení českého státu je možná na škodu, že není věnován větší prostor vlivu zániku Svaté říše římské na český stát a jeho další vývoj, tato otázka je sice součástí páté kapitoly, nicméně se jedná o pouhý nástin, jehož význam byl pravděpodobně lehce podceněn.

Druhá část knihy, jak již bylo zmíněno výše, se věnuje modernějším dějinám. Zahahuje ji kapitola objasňující vývoj Habsburské monarchie mapující jak pokusy o vydání univerzální moderní konstituce, tak jejich neúspěch a opětovné nastolení absolutismu. Významným je zde zmíněné a rozebrané rakousko-uherské vyrovnání, které bylo jistě prvním krokem k následnému rozpadu monarchie po první světové válce. Následující kapitola pak ukazuje, jak vypadalo Československo bezprostředně po svém vzniku, a také, jakým vývojem procházelo během dvacetiletého meziválečného období. Jako velmi vhodné zde shledávám objasnění postavení a vzájemných vazeb nejvyšších státních orgánů, tj. prezidenta, vlády a Národního shromáždění, a také skutečnost, že autoři dostatečně podrobně věnovali postavení Slovenska a ostatních menšinových národností v rámci nově vytvořeného Československa. Velmi kladně také hodnotím podkapitoly zabývající dílčími „krizovými“ problémy První republiky – jazykovým právem, volebním právem a veřejnou správou. Následující kapitola s názvem „Ponížená republika“ se věnuje státoprávnímu vývoji postupně okleštěvaného československého státu v letech 1938–1939. Na ni pak plynule navazuje vývoj státu „pod ochranou“ německé Třetí říše, se zaměřením zejména na protektorátní autonomní správu, německou okupační správu a jejich vzájemné vazby a vztahy. Období druhé světové války, charakterizované opětovným bojem za samostatnost, je poměrně stručně popsáno v následující kapitole, avšak dostatečně doplněno podkapitolami týkajícími se československého prozatímního státního zřízení v Londýně a neméně důležité dekretní pravomoci prezidenta republiky, jež do dnešních dnů budí mnoho diskusí a spekulací.

„Quo vadis Československo?“ je názvem předposlední rozsáhlé kapitoly, jež mapuje velmi různorodé události let 1945–1948, s orientací zejména na velmi podstatný ústavněprávní vývoj znovu vznikajícího státu. Za velmi vhodně vloženou opět považuji podkapitulu, která nastiňuje postavení Slovenska v poválečném Československu, především s ohledem na znění Košického vládního programu a pražských dohod. Dále následuje kapitola popisující československý stát v letech 1948–1989 pod vládou komunistické strany, a to postupně v několika fázích jeho vývoje, tj. mezi důležitými mezníky československých právních dějin let 1960, 1968 a 1989. Závěr publikace pak představuje kapitola věnující se znovuobnovení demokracie v Československu, od studentských demonstrací na podzim roku 1989, přes náročná politická jednání přelomu desetiletí, vztahy mezi Čechy a Slováky až k definitivnímu rozpadu společného státu na dva samostatné – Českou republiku a Slovenskou republiku.

Text publikace je na svých stránkách doplněn bohatým obrazovým materiálem, jenž má ilustrovat historické prameny vývoje československého státu prostřednictvím černobílých vyobrazení soch, fragmentů, karikatur i fotografií, a také barevnou přílohou zobrazující mimo jiné významné osobnosti českých dějin, územní vývoj českého, potažmo československého státu nebo genezi podoby českého (československého) státního znaku.

Celá publikace je psaná poměrně čtivě. V celé knize je patrná snaha o prezentaci naší historie jasným a srozumitelným způsobem, je tedy zřejmé, že může zaujmout nejen

odborníky z oblasti historie, práva nebo státovědy, ale také nadšence z řad laické veřejnosti, kteří považují historii, a zejména tu českou nebo československou, za pouhý svůj koníček.

Martina Pospíšilová

Peter Vyšný: Historicko-právne súvislosti dobytia Nového sveta Španielmi.

Trnava: Typi Universitatis Trnaviensis, 2015, 196 s.

Vzťahy medzi štátmi Európskej únie a Latinskej Ameriky sú čoraz intenzívnejšie, čo platí aj o vzťahoch v akademickej sfére, v ktorej bádatelia na oboch stranách Atlantiku čoraz častejšie skúmajú témy spoločné a zaujímavé pre „Stary“ i „Nový“ svet, vyplývajúce z úzkej vzájomnej previazanosti európskych a latinskoamerických dejín. Jednou z týchto tém, na Slovensku, ale aj v širšom stredoeurópskom priestore menej známou, sú právne dejiny španielskej *conquisty* (dobytia) rozsiahlych oblastí amerického kontinentu v priebehu 16. storočia, ktoré charakterizujú na jednej strane prienik španielskych, resp. európskych právnych teórií a inštitúcií na americký kontinent osídlený miliónmi pôvodných obyvateľov – Indiánov a na druhej strane serióznou akademická analýza legitimity *conquisty* a jej dôsledkov v Španielsku, ktorej komplexné výsledky, t. j. určité štátovedcké a právnovedecké teórie, možno považovať za veľmi významný príspevok Španielska k rozvoju európskej kontinentálnej právnej kultúry a medzinárodného práva na globálnej úrovni. Úspešným slovenským pokusom spracovať túto tému je vedecká monografia právneho historika z Právnickej fakulty Trnavskej univerzity v Trnave docenta Petra Vyšného, vydaná v roku 2015 pod názvom *Historicko-právne súvislosti dobytia Nového sveta Španielmi*, ktorá je predmetom tejto recenzie.

Problematika zhrnutá a analyzovaná v recenzovanej monografii je značne rozsiahla a je možné ju skúmať z viacerých uhlov pohľadu. Autor sa rozhodol priblížiť v zásade všetky jej relevantné aspekty a spracoval ju najmä syntetickou metódou, pričom však text obsahuje aj mnohé analytické pasáže, príp. komentáre k obsahu historických právnych prameňov. Monografia je vybavená rozsiahlym poznámkovým aparátom a bibliografiou, z ktorých je zrejmé, že autor svoje výklady a závery založil v zásade na všetkých podstatných historicko-právnych prameňoch a na mnohých tituloch odbornej literatúry, medzi ktorými sa popri množstve štúdií nachádzajú aj niektoré dôležité, staršie i novšie monografické syntézy právnych dejín *conquisty*.

Recenzované dielo je prehľadne štruktúrované. Po úvode postupne nasledujú štyri hlavné, číslované kapitoly, ktoré sú rozdelené na menšie, nečíslované textové časti; ďalej je zaradený záver a napokon zoznam použitej literatúry.

Úvod monografie je značne rozsiahly, čo je však pochopiteľné, keďže autor stál pred úlohou predstaviť slovenskému čitateľovi málo známu problematiku. To si zrejme vyžiadalo potrebu nielen podať vecný úvod do problematiky, ale aj priblížiť s ňou spojené teoretické a metodologické otázky.

V prvej kapitole (Širší historický kontext španielskej *conquisty* Nového sveta) autor v krátkosti charakterizuje dejinné udalosti a okolnosti, ktoré predchádzali španielskej *conquiste* Nového sveta, ako aj priebeh *conquisty*. Druhá kapitola (Právny režim portugalskej

a kastílskej/španielskej zámorskej expanzie) je zameraná na právne základy portugalskej, najmä však kastílskej, resp. španielskej koloniálnej expanzie pred objavením i v prvých desaťročiach po objavení Nového sveta. Autor sa tu zamerá aj na charakteristiku právneho statusu zámorských dŕžav, nazývaných Indie, v rámci španielskeho štátu. V tretej kapitole (Dobová legitimizácia conquisty a jej výsledku – pripojenia Indii ku Kastílskej Korune) sa autor zaoberá tzv. *justos títulos*, t. j. právnymi skutočnosťami, ktoré sa v dobovom chápaní využívali na legitimizáciu conquisty (napr. prvotná okupácia), snahami ospravedlniť conquistu jej vyhlásením za spravodlivú vojnu, ako aj indiánskymi koncepciami vzťahu ľudí k územiu a vládnej moci, kontrastujúcimi s príslušnými španielskymi koncepciami. Túto časť recenzovanej publikácie vrátane rozsiahlejšieho exkurzu o španielskych teóriách spravodlivej vojny možno považovať za cenný príspevok k bádaniu o dejinách španielskej právnej vedy raného novoveku, ktorý s ohľadom na svoj súvis s problematikou teórie práva, právnej filozofie a medzinárodného práva, presahuje rýdzo právnohistorickú sféru. Štvrtá kapitola (Právny status Indiánov v ranej koloniálnej Hispanomerike) je zložená z dvoch častí. Prvá časť približuje španielske všeobecné nazeranie na Indiánov a názory významných dobových osobností na Indiánov. Osobitne prínosnou staťou v tejto časti recenzovanej monografie je priblíženie názorov španielskej i latinskoamerickej osobnosti 16. storočia – biskupa v mexickom Chiapase Batolomého de Las Casas – na Indiánov a ich právny status. Rozbor jeho myšlienok a teórií obsiahnutý v uvedenej stati prekvapuje súčasného čitateľa, a to obzvlášť z radov právnikov, modernosťou prístupu tohto asi najslávnejšieho ochrancu a obhajcu Indiánov k otázkam ako ľudské práva či suverénita ľudu. Las Casas v tejto sfére predbehol dobu hlásaním ideí, ktoré v jednotlivých krajinách postupne našli svoje naplnenie až s likvidáciou feudalizmu, právnym zakotvením ľudských práv a sformovaním konštitučných štátov. V druhej časti záverečnej kapitoly je opísaný vývin právneho postavenia Indiánov v ranej koloniálnej spoločnosti, pričom sa autor opiera o dobovú španielsku legislatívu. Záver diela obsahuje zhrnutie problematiky práce a výsledkov jej rozboru autorom.

Dielo P. Vyšného *Historicko-právne súvislosti dobytia Nového sveta Španielmi* obohacuje poznatkovú i teoretickú bázu slovenskej vedy právnych dejín. Možno ho využiť pri vedecko-výskumnej činnosti, a to nielen v odbore právnych dejín, ako aj v didaktickom procese. Jednoznačne možno konštatovať, že predstavuje prínos pre odbornú verejnosť, ale aj pre širšie čitateľské publikum so záujmom o dejiny Latinskej Ameriky a jej vzťahov s naším kontinentom.

Ján Puchovský

**Jaromír Tauchen: Práce a její právní regulace
v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945).
Praha: Wolters Kluwer ČR, 2016, 480 s.**

Monografie *Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945)* vznikla pod rukama akademika, historika a soudního tlumočnicka z jazyka německého JUDr. Bc. Jaromíra Tauchena, Ph.D., LL.M. Tento vizionář se vedle mnoha svých jiných velkých projektů po celou dobu svého odborného působení studiu práva v Protektorátu Čechy a Morava věnuje a neustále své znalosti rozšiřuje, o čemž svědčí velké množství jeho odborných článků a publikací, s nimiž reprezentuje Právnickou Fakultu Masarykovy univerzity, Katedru dějin státu a práva. A právě díky neúnavnému elánu, vědeckému zaujetí, trpělivosti a potřebné míře pokory je jeho pojetí daného tématu komplexní a pro právní historii velice obohacující.

Publikace se zaměřuje nejen na právní úpravu pracovního práva počínaje jarem 1939 do konce války v roce 1945, ale logicky čtenáři předestírá také právo platné v předcházejícím období tak, aby si každý mohl udělat přesný obraz o tom, jak pracovní právo fungovalo předtím a k jakým změnám došlo po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava. Rozsáhlé dílo je velmi přehledně strukturováno do jedenácti kapitol, které se dále dělí na podkapitoly. V průběhu textu autor vhodně odkazuje na sekundární literaturu, a především na bohatý archivní materiál. V závěru každé jednotlivé kapitoly je shrnutí nejdůležitějších poznatků a zajímavostí.

O služební smlouvě, živnostenské pracovní smlouvě a některých dalších druzích pracovních smluv používaných před rokem 1939, stejně jako o základních právních předpisech, z nichž lze vyzdvihnout zejména zákon č. 91/1918 Sb., o osmihodinové pracovní době, se dočteme hned v kapitole první, kde se autor velmi krátce zabývá stručnou charakteristikou jednotlivých pracovních smluv a lehce naznačuje rozdílnost právní úpravy, vycházející nejen z obecné úpravy všeobecného občanského zákoníku (ABGB) z roku 1811, z živnostenského řádu či všeobecného horního zákona, ale stále ještě i z četných čeledních řádů.

V další kapitole se dozvíme o nacistické sociální a pracovní politice a o ideologických důvodech transformace práce do nové podoby, vycházející z národního socialismu a reagující na probíhající světovou válku. Autor názorně demonstuje způsob, jakým byli pracovníci prostřednictvím nacistické propagandy vyzýváni ke svědomitému a ukázkovému plnění pracovních úkolů a ke stále lepším pracovním výkonům, jež by povznesly národ jako celek a vybudovaly zcela nový sociální a hospodářský řád založený na pospolitosti a sounáležitosti jedině k celku. Autor zde vhodným způsobem naznačuje, jak byla českým dělníkům předkládána za vzor Německá pracovní fronta, a naopak, jak byl do negativního světla stavěn kapitalistický systém první Československé republiky, v němž podle nastic-

ké rétoriky docházelo ke zneužívání ekonomické svobody a k rostoucímu rozdílu životní úrovně ziskuchtivých bohatých kapitalistů oproti obyčejným, pracujícím lidem.

Na výklad logicky navazuje pojednání o říšském pracovním právu, představující vzor pro protektorátní pracovní právo. Autor přesvědčivě objasňuje snahy nacistů o vytvoření jednotného práva, platného nejen pro území Říše, ale i pro území pod okupační správou. Připomenul však, že přestože byl nejdůležitějším říšským předpisem zákon o uspořádání národní práce z roku 1934, v protektorátní úpravě svůj odraz nenašel, stejně jako úprava disciplinárního soudnictví. Naopak zcela v souladu s říšským předobrazem se do protektorátní právní úpravy odrazil systém centrálně řízené a nucené práce, stejně jako okleštění autonomie vůle zaměstnanců i jejich zaměstnavatelů.

Právě omezení autonomie vůle v pracovněprávních vztazích je blíže věnován hned následující oddíl, kde je čtenáři předestřen umělý přesun pracovněprávního vztahu z roviny soukromoprávní do roviny veřejnoprávní a s tím nutně spojená státní regulace. Autor konstatoval, že zaměstnavatel měl striktní zákaz výpovědi a hromadného propouštění svých zaměstnanců, a to pod sankcí neplatnosti takového právního jednání. K platnosti výpovědi a hromadného propouštění, stejně jako k plánovanému zastavení či omezení provozu podniku, bylo zapotřebí souhlasu místního pracovního úřadu; v případě neudělení souhlasu bylo možné podat odvolání na Ministerstvo hospodářství a práce. Jaromír Tauchen se dále soustředil na mzdovou politiku, jež si kladla za cíl sjednotit výši mezd a platů, a to zejména prostřednictvím hromadných (kolektivních) smluv a mzdových vyhlášek.

V nejrozsáhlejší, páté kapitole se autor podrobněji zaměřil na systém řízení a nucené práce. Mezi lety 1938 a 1939 začaly vznikat pracovní útvary a kárné pracovní tábory, upírající svou pozornost na vybrané skupiny obyvatel žijících na okraji společnosti, které měly na většinovou společnost nebezpečný nebo jinak škodlivý vliv, s cílem je separovat a ekonomicky využít. Zdůvodnil, že po vyhlášení Protektorátu Čechy a Morava trvala Německá říše na bezpodmínečném zavedení všeobecné pracovní povinnosti, a to nejprve pro mladé, praceschopné muže české národnosti, k čemuž došlo díky přijetí zákona č. 190/1939 Sb., o všeobecné pracovní povinnosti. Typickým právním prostředkem k naplnění ideologických, nacistických cílů se stalo řízené včleňování příkázaných osob do práce, zejména v oblastech důležitých pro válku a to na území Protektorátu nebo i v Říši, ale také při nutných letních a podzimních pracích v zemědělství. Dále autor popisuje rozšíření všeobecné pracovní povinnosti na osoby obou pohlaví a na věkovou hranici od 18 až do 50 let věku v roce 1941 i zavádění pracovních knížek, určených k tomu, aby měly pracovní úřady přehled o všech praceschopných osobách. Systém přerozdělování pracovních sil fungoval zprvu na jisté „dobrovolnosti“ nábory, avšak počínaje rokem 1942 začaly být vydávány instrukce směřující k nucenému pracovnímu nasazení a to nejdříve na jednotlivce, postupem času na celé ročníky mladých lidí. Po vyhlášení tzv. Totální války se nově objevuje také institut totálního nasazení, který víc než co jiného rezonoval válečnou hrůzou, ať už šlo o zbrojení, odklizení trosky po náletech nebo vytváření vojenských zákopů. Ačkoliv jsou výše nastíněné mechanismy fungování řízené a nucené práce značně komplikované a složité na pochopení, podařilo se je autorovi velmi srozumitelně čtenáři vysvětlit.

V následující kapitole je pozornost věnována otázce ochrany života a zdraví zaměstnanců a bezpečnosti práce obecně. Jaromír Tauchen tento oddíl nejprve uvedl krátkou historickou exkurzí do 19. století a do počátků 20. století, kdy se utvářely první základy

pracovněprávní ochrany námezdních dělníků. Autor připomenul, že délka denní pracovní doby byla ohraničena nejvýše osmi hodinami, pracovní týden tak měl celkem šest pracovních dní po maximálně čtyřiceti osmi hodinách; neopomněl přitom uvést obdobné limity pro práci přesčas a pro práci ve dnech pracovního klidu. Dále uvedl, že se úplný zákaz týkal práce v noci (s výjimkou podniků s nepřetržitým provozem nebo v případě veřejného zájmu) a práce dětí (do čtrnáctého roku věku), a zdůraznil limity vybraných druhů prací vykonávaných ženami nebo mladistvými. Zaměřil se také na nově ustanovené požadavky na technické vybavení a ochranné pomůcky, dostatečné odborné zaškolení. Opomenuta nezůstala ani problematika dovolených, preventivní opatření k ochraně zdraví zaměstnanců nebo jejich ubytování. Mnohá z autorem popsaných ochranných opatření avšak musela postupně ustoupit válečným požadavkům, v důsledku nichž se pracovní podmínky mnohých pracujících staly vskutku trýznivými. Autorovi se podařilo tuto skutečnost naznačit velice citlivým, přesto výmluvným způsobem.

V pořadí sedmá kapitola se specializuje na jednotlivé skupiny zaměstnanců a nastiňuje jejich odlišný pracovní režim a s tím související pracovněprávní postavení. Jistá nerovnost spočívala v postavení německých zaměstnanců oproti zaměstnancům jiných národností a odrážela se spíše jen v mzdovém či platovém ohodnocení. Autor se obzvláště soustředil na diskriminační a rasistická (nejen pracovní) omezení postihující Židy a „židovské míšence“, kteří byli vyloučeni z výkonu veřejných funkcí, hromadně propouštěni ze zaměstnání a nemilosrdně jim bylo také bráněno ve výkonu svobodných povolání. Velký rozdíl v pracovním postavení spočíval ve vztahu soukromých zaměstnanců vůči zaměstnancům ve veřejné správě; ti museli úřadům prokázat svůj rodový původ a samozřejmě také dostatečnou znalost německého jazyka. Zájem autora je v knize zaměřen také na dělníky pracující v zemědělství a na pracovní podmínky osob zaměstnaných v domácnostech.

V následujícím kratinkém oddílu se autor zamýšlí nad ovlivněním volby povolání a nad státní regulací učebního poměru. Nacisté se pokoušeli manipulovat mladými lidmi skrze poradenská centra, zprostředkovatelný práce a v neposlední řadě prostřednictvím dostupných médií – filmu, tisku či rozhlasu, ale také při pořádání výstav a jiných kulturních nebo sportovních akcí. Autor vysvětlil, že cílem nebylo nalákat studenty pouze do válečně důležitých odvětví (těžký průmysl a zbrojovka), nebo do odvětví zajišťujících výživu obyvatelstva, ale stát z nich plánoval vytvořit pracovní sílu v nedostatečně personálně obsazených sektorech, znalou nových postupů a moderních technologií.

Devátá kapitola pojednává o kolektivním právu, tj. o zastoupení zaměstnanců v odborových organizacích, závodních výborech a jako zvláštní typ v závodních a revírních radách v hornictví. Přestože se jedná o značně komplikovanou problematiku i pro odborníky, natož pro laickou veřejnost, domnívám se, že se autorovi podařilo ji čtenářům transparentně vyložit pomocí velmi přehledných a srozumitelných tabulek a diagramů. Pochopitelně ani tato oblast nešla nacistickým restrikcím – stát se snažil ovlivňovat personální složení orgánu zástupců zaměstnanců, případně všemožně stěžovat a mnohdy také pod pohrůžkou nejrůznějších postihů paralyzovat jejich činnost. Autor proto objasnil nový smysl a fungování kolektivního práva, které již nechránilo zaměstnance proti jejich zaměstnavateli, ale naopak hledalo společné zájmy celku; mezi takové zájmy patřilo např. vyplácení nerůznějších veřejných podpor, péče o kulturní a společenský život, péče o mládež, tělovýchovu a vzdělávání a dokonce také poskytování právních poradenství v pracovněprávních záležitostech.

Předposlední oddíl je nadepsán jako Správa na úseku práce. Pod tímto pojmem se Jaromír Tauchen zaměřuje na detailní charakterizaci struktury a fungování veřejných zprostředkovatelů práce a podrobně popisuje vertikální hierarchii vztahů a podřízenost pracovních zprostředkovatelů jednotlivým oddělením nebo odborům nejprve na Ministerstvu sociální a zdravotní správy a poté (po roce 1942) na Ministerstvu hospodářství a práce. Úlohu veřejných zprostředkovatelů práce později převzaly nově zřízené úřady práce, jejichž stěžejní činností se stalo především provádění příkazování vybraných osob do práce. Autor přitom čtenáři nabízí postupně se rozšiřující seznam jednotlivých úřadů práce včetně jejich poboček v přehledných tabulkách. Jako nejvyšší kontrolní úřad je v knize představen Úřad říšského protektora, dozírající na soulad pracovněprávních nařízení, vydávaných protektorátní vládou, s politickými a hospodářskými zájmy Německé říše; vedle říšského protektora začaly vznikat po roce 1939 zemské správní jednotky, tzv. oberlandráty, jejichž úkol spočíval v dozorčí a kontrolní funkci nad činností okresních úřadů, obcí a úřadů práce. Patříčná pozornost je v této kapitole věnována rovněž i dalším státním dozorčím orgánům, zejména živnostenské inspekci a báňské (později horní) inspekci v případě hornictví; jejich náplní práce bylo zejména střežení dodržování pracovněprávních předpisů a zabezpečení klidu na pracovištích. Dále zde nechybí ani krátké pojednání o výzkumné činnosti Ústavu lidské práce.

Poslední, jedenáctá kapitola stručně pojednává o pracovněprávních sporech a způsobech jejich řešení. Mezi kompetentními soudními orgány autor vyjmenovává pracovní soudy, hornické rozhodčí soudy, rozhodčí komise závodních výborů, ale také obecné soudy nebo rozhodčí orgány živnostenských společenstev. V odborném pojednání jsou lehce představeny co do rozsahu své působnosti, personálního obsazení a činnosti. Malá zmínka patří také osnově připraveného vládního nařízení o pracovním souřadnictví, jehož koncept předpokládal, že by o pracovním poměru, a především o sporných mzdových otázkách, mohl rozhodovat nezávislý orgán.

V závěru autor naznačil, že ne na celou pracovněprávní úpravu, přijatou v období Protektorátu Čechy a Morava, lze pohlížet jen černobíle. Přestože řada předpisů se podřizovala vlivu dobové propagandy, mnohá právní pravidla a instituty se používaly ještě dlouho po válce, neboť svým obsahem a poselstvím o pospolitosti národa, stejně jako kvalitou zpracování měly čim prospět vývoji poválečného pracovního práva a rovněž tak i pracovního práva za komunismu.

Rozsáhlá monografie působí uceleným dojmem a je zcela zřejmé, že autor měl od první do poslední stránky přesnou představu, co chce svému publiku sdělit. V textu neustále porovnává předchozí a novou právní úpravu, objektivně hodnotí klady i zápory. Pokud jde o obsahovou stránku, mám jedinou malou výtku k sedmé kapitole, kde bych očekávala alespoň letmou zmínku i o jiných nacisty pronásledovaných skupinách obyvatel, jako byli například Romové, či okrajové naznačení skutečnosti, že k práci na území protektorátu byli nuceně nasazováni také příslušníci cizích národností, zejména Poláci, Rusové nebo Ukrajinci. Naproti tomu bych chtěla vyzdvihnout množství materiálu, jenž autor nashromáždil, prošel a zpracoval, neboť jen co do bibliografie čítá dohromady více než 550 titulů; o neobvyklém množství archivního materiálu jsem se již zmínila v úvodní části své recenze. Neocenitelným pomocníkem pro každého čtenáře je také věcný a osobní rejstřík, usnadňující orientaci a rychlé vyhledání konkrétního pojmu v textu. Díky tomu publikace nabízí

nejen studentům, ale i všem ostatním zájemcům o dané téma rychlou a spolehlivou pomoc, nejlepší první nástřel při jejich dalším bádání.

Není příliš autorů, kteří by dokázali tak barvitým, názorným a přesvědčivým způsobem zaujmout čtenáře a současně přispět svým odborným výkladem k dalšímu vývoji právně historické vědy. Proto tuto monografii ráda doporučuji ke studiu nejen odborné veřejnosti, ale i zvědavým laikům.

Veronika Steinová

OBSAH

STATĚ

<i>Tomáš Havel</i> Pojetí suverenity lidu v antické filosofii a právním myšlení	5–24
<i>Miroslav Černý</i> Vztah mezi římským a kanonickým právem ve středověku a papežská konstituce <i>Super speculam</i> . Několik stručných poznámek k rozsáhlé pro- blematice.	25–34
<i>Lukáš Králík</i> Publikace soudních rozhodnutí po vzniku československého státu	35–54
<i>Jakub Drápal</i> Postup advokátského stavu v českých zemích proti židovským advokátům před druhou světovou válkou	55–75
<i>Kristína Novanská Kručayová, Adriana Švecová</i> Arizácia – negácia práva na vlastníctvo v Slovenskom štáte (1939–1945)	76–99
<i>Michal Malatinský</i> Kolektívna zodpovednosť v rozsudkoch Národného súdu (1945–1947)	100–113

MATERIÁLY

<i>Radim Seltenreich</i> „Substantive due process“ amerického ústavního práva – jeho vznik, vzestup, úpadek a znovuoživení	114–126
<i>Thomas Simon</i> „Ius Publicum“ im 19. Jahrhundert: Die Bedeutung des „Historischen Staatsrechts“ und des „staatsrechtlichen Arguments“ in den Ländern der Habsburger Monarchie	127–151
<i>Lothar Höbelt</i> Egbert Belcredi, die mährischen Konservativen und das böhmische Staatsrecht	152–160
<i>Vladimír Kindl</i> Ještě jednou o pokusu zřídit stolicí dělnického práva na Právnické fakultě Karlovy univerzity a jeho širších souvislostech	161–166
<i>René Petráš, Petr Novák</i> Německá menšina v Československu 1948 až 1989	167–178
<i>Ivan Halász</i> Maďarská právní komparatistika pred rokom 1989 a jej československé súvislosti (Dilemy, témy a osobnosti)	179–192
<i>Pierre-Yves Greber</i> Dvacet let vědecké spolupráce Ženevy a Prahy v oblasti práva sociálního zabezpečení (1992–2013)	193–216

RECENZE

- Jiří Rajmund Tretera, Záboj Horák: Konfesní právo. Praha: Leges, 2015, 416 s. (Marek Novák) 217–220*
- Adriana Švecová: Trnavské meštianske závetý: (1700–1871). I. zväzok (718 strán), II. zväzok (700 strán). Trnava: Trnavská univerzita v Trnave, 2014. (Jozef Beňa). 221–222*
- Ota Ulč: Komunistická justice a třídní boj. Brno: Stilus Press spol. s.r.o., 2016, 252 s. (Stanislav Polnar) 223–225*
- Marina Mariettiová: Machiavelli (Filosof nutnosti). Praha: Argo, 2016, 334 s. (Radim Seltenreich) 226–227*
- Acta Humana – Human Rights Publication, 4/2015 New Vol. III. Budapešť: NKE Szolgálató Ltd., 2015, 68 s. (Kludia Marczyová, Jakub Chrenšť) 228–231*
- Karolina Adamová, Antonín Lojek, Karel Schelle, Jaromír Tauchen: Velké dějiny zemí Koruny české, Svazek V. Stát. Praha: Paseka, 2015, 652 s. (Martina Pospíšilová) 232–234*
- Peter Vyšný: Historicko-právne súvislosti dobytia Nového sveta Španielmi. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2015, 196 s. (Ján Puchovský) 235–236*
- Jaromír Tauchen: Práce a její právní regulace v Protektorátu Čechy a Morava (1939–1945). Praha: Wolters Kluwer ČR, 2016, 480 s. (Veronika Steinová) 237–241*

Právněhistorické studie 46/2

Uspořádal: doc. JUDr. Ladislav Soukup, CSc.

Autorský kolektiv:

prof. JUDr. Jozef Beňa, CSc. (Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta), doc. JUDr. Miroslav Černý, Ph.D., JU.D. (Západočeská univerzita v Plzni, Fakulta právnická), Mgr. Jakub Drápal, M.Phil. (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), Pierre-Yves Greber, prof. Ivan Halász, Ph.D. (Ústav státu a práva AV ČR), JUDr. Tomáš Havel (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), Prof. Dr. Lothar Höbelt (Universität Wien, Institut für Geschichte), JUDr. Jakub Chrenšť (Akadémia Policajného zboru v Bratislave), doc. JUDr. Vladimír Kindl (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), JUDr. Lukáš Králík, Ph.D. (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), JUDr. Michal Malatinský, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta), doc. JUDr. Klaudia Marczyová, Ph.D. (Akadémia Policajného zboru v Bratislave), JUDr. Petr Novák, Ph.D. (Ministerstvo vnitra ČR), Mgr. Marek Novák (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), JUDr. Kristína Novanská Kručayová, JUDr. et PhDr. René Petráš, Ph.D. (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), JUDr. et PhDr. Stanislav Polnar, Ph.D. (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), Mgr. Martina Pospíšilová (Masarykova univerzita, Právnická fakulta), JUDr. Ján Puchovský, Ph.D. (Univerzita Komenského v Bratislave, Právnická fakulta), doc. JUDr. Radim Seltenreich (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), Prof. Dr. Thomas Simon (Universität Wien, Institut für Rechts- und Verfassungsgeschichte), Mgr. Veronika Steinová (Masarykova univerzita, Právnická fakulta), doc. JUDr. Věra Štangová, CSc. (Univerzita Karlova, Právnická fakulta), doc. JUDr. PhDr. Adriána Švecová, Ph.D. (Trnavská univerzita v Trnave, Právnická fakulta)

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Ovocný trh 560/5, 116 36 Praha 1

Praha 2017

www.karolinum.cz

Grafická úprava Kateřina Řezáčová

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vytiskla tiskárna Nakladatelství Karolinum

ISSN 0079-4929 (Print)

ISSN 2464-689X (Online)